

BIBLIOTEKA
CRNA GORA

Urednik
DRAGAN K. VUKČEVIĆ

KNJIGA V

Za izdavača
ŽARKO RADONJIĆ

Čedomir Marković
|
ARHEOLOGIJA
CRNE GORE

C I D

PODGORICA
2006

SADRŽAJ

Predgovor	11
UVOD	15
ISTORIJAT ISTRAŽIVANJA	19
STARIJE KAMENO DOBA - PALEOLIT	37
- Uvod	37
- Istorijat istraživanja	39
- Staništa	45
- Ekonomija	46
- Materijalna kultura	49
SREDNJE KAMENO DOBA - MEZOLIT	59
- Uvod	59
- Prirodni okviri i istorijat istraživanja	60
- Staništa	64
- Ekonomija	66
- Materijalna kultura	68
MLAĐE KAMENO DOBA - NEOLIT	81
- Uvod	81
STARIJI NEOLIT	85
- Nalazišta	85
- Staništa	85
- Ekonomija	92
- Materijalna kultura	95
- Duhovna kultura	100
- Kulturna pripadnost i relativna hronologija	101
SREDNJI NEOLIT	105
- Nalazišta	105
- Staništa	106

- Ekonomija	106
- Materijalna kultura	107
- Duhovna kultura	108
- Kulturna pripadnost i relativna hronologija	109
MLADI NEOLIT	111
- Nalazišta	111
- Staništa	112
- Ekonomija	114
- Materijalna kultura	116
- Duhovna kultura	119
- Kulturna pripadnost i relativna hronologija	121
PROCES NEOLITIZACIJE CRNE GORE	125
RELATIVNA I APSOLUTNA HRONOLOGIJA NEOLITA	
CRNE GORE	135
BAKARNO DOBA - ENEOLIT	145
- Uvod	145
- Istorijat istraživanja	148
- Staništa	151
- Ekonomija	154
- Materijalna kultura	156
- Duhovna kultura	164
- Kulturna pripadnost i relativna hronologija	165
BRONZANO DOBA	171
- Uvod	171
- Istorijat istraživanja	172
- Staništa	179
- Ekonomija	183
- Period prelaska iz eneolita u bronzano doba	184
- Materijalna kultura prelaznog perioda	185
- Duhovna kultura prelaznog perioda	190
- Kulturna pripadnost i relativna hronologija prelaznog perioda	193
- Materijalna kultura bronzanog doba	196
- Duhovna kultura bronzanog doba	203
- Kulturna pripadnost i relativna hronologija bronzanog doba	216
GVOZDENO DOBA	225
- Uvod	225

- Istorijat istraživanja	226
ILIRI – NOSIOCI KULTURE GVOZDENOG DOBA	231
STARIJE GVOZDENO DOBA	239
- Naselja i staništa	239
- Ekonomija	244
- Materijalna kultura	245
- Duhovna kultura	253
- Neka opšta zapažanja o starijem gvozdenom dobu Crne Gore	260
MLAĐE GVOZDENO DOBA	265
- Uvod	265
- Naselja	270
- Ekonomija	278
- Materijalna kultura	280
- Duhovna kultura	308
RIMSKA KULTURA NA TLU CRNE GORE	315
- Uvod	315
- Istorija istraživanja	321
- Rimski putevi	326
- Ekonomija	332
- Naselja i gradovi	337
- Duhovna kultura	357
- Pokretni arheološki nalazi	385
Resume	429
Bibliografija	437
Registar imena	453
Biografski podaci o autoru	465

PREDGOVOR

Prihvatajući odgovoran zadatak da napišem knjigu „Arheologija Crne Gore“ svjesno sam prihvatio i određeni rizik koji ta obaveza sa sobom nosi, jer, bez obzira na činjenicu da su na teritoriji Crne Gore do sada uočeni brojni arheološki lokaliteti iz različitih perioda i da je jedan njihov broj istražen ili bar načet istraživanjima, područje Crne Gore se i dalje može smatrati arheološki neistraženim ili preciznije rečeno, nedovoljno istraženim. Iz ove konstatacije slijedi i logičan zaključak da se sve epohe i sve kulture, čiji su tragovi konstatovani na tlu Crne Gore, ne mogu sagledati u svim vidovima njihovog razvoja, već će i dalje ostati određen broj praznina koje će se popunjavati tokom budućih istraživanja. Ipak, za jedan broj epoha i kultura, koje su u proteklom periodu istraživane i za koje je tokom istraživanja prikupljena bogata arheološka građa i brojni podaci na osnovu kojih je bilo moguće donositi i relevantne zaključke, u knjizi su relativno opširno razmatrane i obrađene. Takav je slučaj sa starijim i srednjim kamenim dobom – paleolitom i mezolitom, za koje danas, osim rezultata sa dugogodišnjih i sistematskih iskopavanja obavljenih u pripećku Crvena stijena kod sela Petrovića, raspoložemo i nizom značajnih rezultata dobijenih u arheološkim iskopavanjima sa još jednog broja paleolitskih i mezolitskih lokaliteta otkrivenih tokom posljednje dvije decenije na tlu Crne Gore. Sličan je slučaj i sa mlađim kamenim dobom – neolitom. Obimna i sistematska iskopavanja koja su obavljena na nizu neolitskih lokaliteta lociranih u različitim oblastima Crne Gore – u primorju i njegovom zaleđu, sjeverozapadnoj i sjeveroistočnoj Crnoj Gori, omogućila su da se o ovoj posebno značajnoj epohi u razvoju ljudskog društva relativno precizno naznače osnovni vidovi njenog razvoja na tlu Crne Gore. S tim u vezi posebno je značajno što su rezultati ovih istraživanja istovremeno omogućili da se u određenim momentima naznače, ili pak utvrde, i oni procesi koji su doveli do neolitizacije prostora Crne Gore.

O kulturama koje neposredno slijede mlađem kamenom dobu, a koje su okarakterisane upotrebom metala, najslabije smo oba-

viješteni, jer su dosadašnja istraživanja obavljena na sasvim malom broju lokaliteta, čiji rezultati nijesu dovoljni za sagledavanje svih tokova razvoja ovih kultura. To se posebno odnosi na same početke upotrebe metala, ali i na čitavu epohu poznatu kao bakarno doba ili eneolit. Ni slika o bronzanom dobu nije mnogo bolja. O razvojnim fazama ove epohe, poznatim kao rano, srednje i pozno bronzano doba, raspoložemo posve skromnim brojem podataka, koji ni izdaleka nijesu dovoljni za njihovo kompleksnije razmatranje i donošenje čvršćih zaključaka. Kada je riječ o narednim epohama, odnosno o kulturama starijeg i mlađeg gvozdenog doba, naša saznanja su nešto bogatija, zahvaljujući, prije svega, rezultatima iskopavanja jednog broja nadgrobnih humki ili tumula, kao i nekoliko nekropola sa tzv. ravnim grobovima, obavljenih u različitim djelovima Crne Gore. Prikupljena arheološka građa sa ovih iskopavanja omogućila je formiranje relativno pouzdanih sudova o tokovima razvoja ovih kultura. Posebno je značajno to što se kao nosioci kultura gvozdenog doba pojavljuju Iliri, čije se izučavanje tokom posljednjih decenija proširilo i na Crnu Goru, budući da je dobar dio njene teritorije pripadao tzv. centralnom prostoru nastanjenom pravim Ilirima – *Ilyrii proprie dicti*, odnosno Ilirima u pravom smislu riječi, kako ih pojedini antički pisci nazivaju.

I za period mlađeg gvozdenog doba, koji je okarakterisan životom druge etape Ilirske države, stvaranjem utvrđenih ilirskih gradova duž Crnogorskog primorja i njegovog neposrednog zaleđa, snažnim prodorom elemenata helenističke kulture, sukobima Ilira sa Rimom, pacifikacijom ilirskog stanovništva i počecima njegove romanizacije, može se reći da je relativno dobro proučen. Nažalost, ova konstatacija se odnosi samo na Crnogorsko primorje i njegovo neposredno zaleđe, dok je razvoj mlađeg gvozdenog doba u unutrašnjosti Crne Gore i dalje ostao potpuno nepoznat. Relativno bogata arheološka građa prikupljena sa istraženih lokaliteta u priobalnom pojasu i njegovom zaleđu i podaci iz istorijskih izvora omogućili su da se razvoj mlađeg gvozdenog doba na ovom području sagleda sa različitih aspekata i da se istovremeno donesu dovoljno pouzdani zaključci.

Slično se može reći i za period rimske dominacije u Crnoj Gori, za čije izučavanje postoji relativno bogata arheološka građa, koja ipak nije bila dovoljna da se svi značajni i složeni procesi koji su se tokom ovog vremena odvijali na području Crne Gore uspješno rasvijetle. Neki su samo naznačeni, dok je jedan značajan broj ostao i dalje potpuno u tami.

Kako se iz prednjeg lako može zaključiti da se na mnoga značajna pitanja iz domena arheologije Crne Gore u ovom trenutku ne mogu naći pravi odgovori, već da će oni uslijediti tek po preduzimanju budućih istraživanja, to je i pisanje ove knjige, čiji je primarni zadatak bio usmjeren ka rasvjetljavanju značaja i sadržaja pojedinih kultura koje su se razvijale na teritoriji Crne Gore, teklo srazmjerno raspoloživoj arheološkoj građi i prikupljenim podacima. Tako su razmatranja o kulturama o kojima je postojala bogata arheološka građa obavljena gotovo na nivou sinteza, dok su razmatranja o kulturama sa siromašnom arheološkom građom i nedovoljnim brojem podataka imala okvirni karakter, a pitanja vezana za njihove geneze i tokove razvoja, tamo gdje je to bilo moguće, rješavana su najčešće uz oslanjanje na rezultate istraživanja sa susjednih područja, na kojima su ili nastale ili se razvijale kulture istih ili sličnih manifestacija. Zbog ove okolnosti u knjizi se, pri razmatranju pojedinih perioda i kultura, mogu zapaziti i određeni neujednačeni pristupi, koji se jednostavno nijesu mogli izbjeći, a koji su proistekli iz već objašnjenje činjenice o skromnom broju istraženih arheoloških lokaliteta, nedostataka odgovarajuće arheološke građe i nedostatka podataka.

Posebnu teškoću u pisanju knjige predstavljao je nedostatak objavljenih rezultata o obavljenim arheološkim iskopavanjima jednog broja lokaliteta, pa su u pojedinim slučajevima, kao relevantni, služili podaci dobijeni iz usmenih saopštenja samih istraživača ili su korišćeni podaci prikupljeni tokom sopstvenih uvida u jedan broj arheoloških iskopavanja. Budući da arheološka građa sa ovih iskopavanja još nije objavljena i da autorsko pravo na njeno objavljivanje pripada rukovodiocima istraživanja, u knjizi će od ove građe biti korišćeno samo ono što može pomoći da se objasne određene pojave u razvoju pojedinih kultura, ne ulazeći u detaljnija razmatranja, posebno ne u ona koja se odnose na interpretaciju same građe, tako da će autorska prava istraživača biti poštovana.

Olakšavajuću okolnost u pisanju knjige predstavljala je i činjenica da sam i sam u proteklom periodu učestvovao ili rukovodio jednim brojem arheoloških istraživanja na području Crne Gore (Risan, Gotovuša, Komini, Lužac, Beran krš, Kremeštice, Spila, Lisijevo polje, Riječani, Sutomore, Budva, Duklja) i što sam objavljene rezultate sa tih istraživanja mogao nesmetano da koristim, ponekad u većoj, a ponekad u manjoj mjeri, što je uglavnom zavisilo od vrste materije o kojoj je u knjizi raspravljano.

Na kraju, svjestan sam činjenice da odgovori na mnoga pitanja neće biti saopšteni, neki zbog, kako je to već naglašeno, nedostataka relevantne arheološke građe, a drugi, moguće, zbog sopstvenih slabosti i propusta. U svakom slučaju ostaje na čitaocu da procijeni koliko se u prikazivanju dosadašnjih saznanja o arheologiji Crne Gore uspjelo. A da će u potrazi za odgovorima na brojna pitanja iz arheologije Crne Gore biti potrebno još mnogo istraživačkih napora u to ne treba sumnjati, jer je teritorija Crne Gore u tom smislu tek načeta.

UVOD

Na prostoru koji zauzima današnja Crna Gora u odnosu na njegovu veličinu mogla bi se očekivati relativna ujednačenost reljefa, ali to nije slučaj, već naprotiv, na ovom skućenom prostoru formirao se reljef izrazitih kontrasta, okarakterisan najraznovrsnijim geomorfološkim oblicima. Visoki i prostrani planinski grebeni ispresijecani mnogim planinskim rijekama koje grade duboke i uzane doline i sa veoma malim brojem niskih ravni, uslovljavaju da se reljef Crne Gore u pravom smislu riječi može smatrati izrazito planinskim. Uzani pojas primorja, koji se od sjeverozapada proteže ka jugoistoku u dužini od oko 220 km, naglo je od zaleđa odvojen visokim planinama, što čini da se ova dva regiona bitno razlikuju u klimi, biljnom i životinjskom svijetu. Ove razlike, pak, dozvoljavaju da se teritorija Crne Gore u najopštijem geografskom smislu može podijeliti upravo na ova dva međusobno odvojena regiona: na niži, primorski, i na viši, planinski ili kontinentalni. Prijelaz od primorskog ka planinskom regionu predstavljala bi tzv. starocrnogorska kraška zaravan sa koje se dižu planinski masivi Orjena, Lovćen, Sozine, Sutormana i Rumije.

Već je naglašeno da ovakva podjela reljefa Crne Gore u dva odvojena regiona može biti opravdana ukoliko se Crna Gora posmatra u okvirima opštih karakteristika reljefa, zanemarujući pri tom sve one posebnosti i raznolikosti geomorfoloških oblika pojedinih užih oblasti, koje omogućavaju detaljnije podjele. Međutim, ukoliko se teritorija Crne Gore posmatra s aspekta razvoja pojedinih kultura, onda je ovakva uopštena podjela njene teritorije i logična i opravdana, jer dozvoljava da se u okvirima ova dva izdvojena regiona izvrši izdvajanje i razgraničenje pojedinih širih ili užih oblasti, koje se istovremeno mogu posmatrati i kao određene geografske, ali i kao određene kulturne cjeline. Tako se Crnogorsko primorje, koje je zbog visokih planina oštro odvojeno od zaleđa i koje je ograničeno na sasvim uzan pojas zemljišta, može razdjeliti u tri izdvojene manje geografske i kulturne zone – Bokokotorski zaliv, samo Primorje i Skadarsku potolinu sa Zetskom i Bjelopavlič-

kom ravnicom, koje su nešto jače uvučene u kopno. Preko Skadarske potoline primorska zona se proteže sve do planinske Crne Gore, što istovremeno predstavlja i najširi dio Crnogorskog primorja. Primorska zona je nešto jače proširena i oko Budve, Bara i Ulcinja, gdje se nalaze i jedine veće površine zemljišta pogodnog za obrađivanje.

I pored izrazito velikih količina vodenog taloga, rijeke Crnogorskog primorja su nerazvijene, tako da osim Bojane, otoke Skadarskog jezera, ni jedna druga rijeka ne presijeca primorsku zonu. Zbog toga je broj prirodnih komunikacija, koje povezuju primorje sa njegovim zaleđem i sa unutrašnjošću, sveden na svega jednu rječnu dolinu i na nekoliko planinskih prevoja. Rijeka Bojana i njena dolina predstavljaju glavnu i osnovnu prirodnu komunikaciju kojom je Crnogorsko primorje povezano sa Skadarskom potolinom, a preko ove i Zetske ravnice, dolinom Zete i preko planinskog prevoja Bogetići, sa Nikšićkim poljem, odnosno sa starocnogorskom kraškom zaravni. Nema sumnje da je Bojana, kako u praistoriji i antici tako i u kasnijim periodima, igrala značajnu ulogu u prenošenju kulturnih uticaja iz primorja u unutrašnjost crnogorskog kopna.

Pored rijeke Bojane, i izvjesni planinski prevoji, kojima se danas, kao jedino mogućim, odvija komunikacija primorja sa njegovim zaleđem, vjerovatno su i u proteklim vremenima, tokom praistorije i antike, služili kao najkraće prirodne veze kojima su se uticaji kultura koje su se razvijale duž primorja prenosili u unutrašnjost kopna, omogućavajući na taj način formiranje novih manifestacija materijalne i duhovne kulture. Tako, planinski prevoj Sutorman povezuje južne djelove Crnogorskog primorja sa Skadarskom potolinom, a preko ove sa zaleđem i kontinentalnim djelovima Crne Gore, prevoj Brajčići iznad Budve povezuje središnji dio primorja sa jugoistočnim djelovima starocnogorske kraške zaravni, dok prevoj Ledenice iznad Risna povezuje Bokokotorski zaliv, odnosno sjeverne djelove primorja sa centralnim djelovima kraške zaravni.

Starocnogorska kraška zaravan, koja svojim geografskim položajem u stvari predstavlja neposredno zaleđe Crnogorskog primorja i koja se zbog svojih tijesnih veza sa primorskom zonom može posmatrati i kao posebna i geografska i kulturna cjelina, omeđena je sa jugozapada planinama koje se protežu duž primorja, dok je sa sjevera ograničena planinskim lancem Dinarida, koji se pruža pravcem sjeverozapad-jugoistok. Ove visoke planine, koje zauzimaju centralne djelove Crne Gore i koje presijecaju njenu teritoriju po pravcu njihovog pružanja, u isto vrijeme označavaju i granicu

rječnog razvođa. Rijeke, čija se izvorišta nalaze u podnožjima ovih planina, pripadaju ili crnomorskom ili jadranskom slivu, što zavisi od toga sa koje strane planine izvire.

Slivu Crnog mora gravitira 52,5%, dok jadranskom slivu pripada 47,5% ukupnih rječnih tokova u Crnoj Gori. Sjevernu polovinu teritorije Crne Gore odvodnjavaju rijeke Čehotina, Piva, Tara, Lim i Ibar i sve one pripadaju crnomorskom slivu, dok južnu polovinu odvodnjava rijeka Morača sa svojim pritokama, koja je ujedno i najveća crnogorska rijeka jadranskog sliva.

Prostrana starocnogorska kraška zaravan se između planinskih masiva Njegoša, Golije, Volujaka i Maglića sa zapada i Vojnika, Treskavca i Pivske planine sa istoka, proteže ka sjeveru i spušta u Pivsku župu. Zanimljivo je da je ova oblast, s jedne strane, dolinom Pive vezana za Drinu, a preko ove za djelove centralnog Balkana, dok je s druge strane, preko planinskog prevoja Javorak, povezana sa Nikšićkim poljem, a zatim dolinom rijeke Zete i preko Skadarske potoline sa primorjem. Pivska oblast je i preko Nikšićkog polja i Bijelih rudina, dolinom rijeke Trebišnjice takođe povezana sa Jadranom, a preko planinskog prevoja Ledenice sa Bokokotorskim zalivom, odnosno sa Crnogorskim primorjem.

Sjeverne i sjeveroistočne djelove Crne Gore potpuno od kraške zaravni, a samim tim i od primorja, odvajaju visoke, neprohodne planine Durmitor, Sinjajevina, Bjelasica, Komovi i Prokletije, koje se u neprekinutom lancu protežu od sjeverozapadnih granica Crne Gore pa sve do sjevernih i sjeveroistočnih rubova Skadarske potoline na jugoistoku. Prirodne komunikacije, svedene uglavnom na doline rijeka Tare, Čehotine, Lima i Ibra, povezuju ove oblasti sa centralnim Balkanom, dok su preko planinskog prevoja Turjak i dolinom rijeke Ibra povezane sa Kosovskom ravnicom, a preko ove i dolinom rijeke Drim sa primorjem.

Sve ove komunikacije, koje u suštini predstavljaju i najpogodnije prirodne veze između pojedinih regiona i kojima se i danas odvija saobraćaj, morale su i u ranijim razdobljima služiti kao osnovne trase kojima su se kretale ljudske zajednice i kojima su prodirala kulturna strujanja, kako ona iz područja centralnog Balkana tako i ona iz oblasti Jadrana.

ISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

Arheologija u Crnoj Gori svoj razvoj kao moderna nauka započinje tek od sredine proteklog vijeka, da bi njegov pravi zamah dobila tokom njegove šeste i sedme decenije. Tokom ove dvije decenije preduzimaju se obimna i složena arheološka istraživanja na nizu lokaliteta koji su locirani na takvim mjestima da se može reći da u geografskom i kulturnom smislu pokrivaju ključne regione Crne Gore. Istraživanja su se sa nešto smanjenim intenzitetom nastavila i kasnije a odvijaju se i danas.

Iako arheologija Crne Gore svoj razvoj započinje relativno kasno, to, svakako, ne znači da je ona na ovim prostorima do ovog vremena bila posve nepoznata nauka, jer se interesovanje za arheološke spomenike javlja veoma rano. Tako se prvi, uslovno rečeno, arheološki tekst vezan za Crnu Goru, javio još u XV vijeku,¹ da bi se tokom narednih vjekova jedan broj putopisaca, istoričara i arheologa ozbiljnije posvetio prikupljanju i objavljivanju podataka o arheološkim spomenicima Crne Gore.² Među njima je posebno izdvojiti Teodora Momsena, priređivača i obrađivača monumentalnog djela o latinskim natpisima, u čijem je trećem tomu obrađen znatan epigrafski materijal i iz naših krajeva.³ Porast interesovanja za arheologiju u Crnoj Gori naročito je primjetan od 70-tih godina XIX vijeka, koji je, po svemu sudeći, bio podstaknut naglim usponom svjetske arheologije. Velika arheološka otkrića koja su se dogodila u drugoj polovini XIX vijeka, od kojih su neka samo odškrinula, a neka širom otvorila vrata za ulazak u svijet minulih civi-

¹ Cyriacus iz Ancone, poznat i pod imenom Ciriaco de Pizzicollu, italijanski trgovac i humanista, čije je voluminozno djelo u šest tomova pod nazivom *Commentaries* uništeno u požaru 1514. godine. Sačuvani djelovi su objavljeni kasnije pod nazivom *Cyriaci Anconitani itinerarium*, Firenze 1742.

² Zmajević, A., Bogišić, V., Rutar, S., Gelčić, J., Cons, H., Jackson, T., G. Crnogorčević, M. Ippen., T., Patsch, K. Nopsca, Radić, F., Butorac. P., Stjepčević, I., Petrović, J., Abramić, M., Vulić N., i dr.

³ Mommsen, T. 1873.

lizacija, omogućila su da se arheologija uspostavi kao ozbiljna i moderna nauka.⁴ Ovo je značilo da se u arheološkim iskopavanjima počinju koristiti nove, savremene metode, dok se istraživači u svojim interpretacijama rezultata sve više oslanjaju na druge naučne discipline, posebno na prirodne nauke, tako da izvedeni zaključci postaju multidisciplinarni i, što je posebno važno, egzaktni. Istraživači su saopštavajući rezultate svojih otkrića učinili da arheologija izgubi epitet romantičarske nauke i da postane ozbiljan izvor saznanja o čovjekovoj prošlosti. Želja da se pronikne u što dublju čovjekovu prošlost učinila je da se interesovanje za arheologiju znatno pojača, tako da su u mnogim krajevima razvijenog svijeta preduzeta arheološka iskopavanja na brojnim lokalitetima od kojih su neki pružili izuzetno značajne i spektakularne nalaze, kao što je, primjera radi, otkriće pećinskog slikarstva u pećinama Francuske i Španije. Pojačano interesovanje za arheologiju našlo je svog odjeka i u Crnoj Gori u kojoj se, po ugledu na ostale zemlje, krajem XIX vijeka preduzimaju i prva ozbiljnija arheološka istraživanja. Za istraživanje je odabrana antička Dokleja, odnosno današnja Duklja, taj veliki i zagonetni rimski grad formiran u prvoj deceniji I vijeka nove ere na trougaonom platou neposredno iznad ušća rijeke Zete u Moraču, čiji su se znatni ostaci obrušenih bedema i gradske arhitekture nazirali na njegovom prostoru. Odluku da se istraživanje Dokleje započne donio je knjaz Nikola, koji je rukovođenje iskopavanjem povjerio ruskom naučniku, arheologu-amateru Pavlu Anolnoviču Rovinskom, koji je raspolagao relativno skromnim iskustvom u arheološkim iskopavanjima, posebno antičkih lokaliteta, te su zbog toga ova prva istraživanja Dokleje, vršena od 1890. do 1892. godine, ostala uskraćena za odgovarajuću terensku dokumentaciju. No, bez obzira na ovu činjenicu, Rovinski je, objavljujući 1890. godine prvi izvještaj o izvedenim radovima, arheologiju kao naučnu disciplinu uveo na prostore Crne Gore, a Crnu Goru u svijet arheologije.⁵ Iskopavanja je 1893. godine nastavila engleska arheo-

⁴ Mada su prve stranice arheologije sa relativno modernim pristupom napisane još pri kraju šeste decenije XVIII vijeka (J. Winckelmann, *Monumenti antichi inediti* I-II, Rom 1767), tek je sa iskopavanjem Troje, Mikene, Tirinsa (Schliemann 1870 – 1876) i iskopavanjem palate kralja Minosa u Knososu na Kritu (A. Evans 1900) došlo i do otkrića trojanske, mikenske i minojske civilizacije, što je poslužilo kao pravi podstrek za dalja iskopavanja brojnih lokaliteta na širem prostoru.

⁵ Ровински, П. А. 1890.

loška ekipa pod rukovodstvom J. A. Munro-a, da bi 1913. godine uslijedila i prva monografija o Dokleji, koju je priredio P. Sticotti u saradnji sa Č. Ivekovićem i L. Jelićem.⁶

Tokom druge polovine XIX i prve polovine XX vijeka obavljaju se na prostorima Crne Gore i druga arheološka istraživanja, istina ne tako obimna i ne tako značajna kao ona na Dokleji, ali su ipak doprinijela da se prošire saznanja o pojedinim epohama iz kulturne prošlosti Crne Gore. Neka od ovih istraživanja bila su svedena samo na domen opservacija, u kojima je pažnja istraživača najčešće bila usmjeravana na prikupljanje podataka s antičkih lokaliteta, posebno sa onih na kojima su se još uvijek uočavali ostaci arhitekture, dok su iskopavanja, ukoliko ih je bilo, uglavnom imala sondažni karakter posve skromnog obima. Među ove istraživače treba posebno izdvojiti britanskog arheologa A. Evansa, inače poznatog po otkriću palate kralja Minosa u Knososu i minojske civilizacije na ostrvu Kritu, koji je prikupio i objavio niz zanimljivih podataka o predrimskom i rimskom Risnu, o ilirskim plemenima koja su nastanjivala prostore Crne Gore, o rimskim putevima u Crnoj Gori i o jednom broju sačuvanih epigrafskih spomenika.⁷ Uz Evansa svakako treba spomenuti i austrijske arheologe C. Prašnikera i A. Šobera, koji su u prvim decenijama XX vijeka prvi opisali i sačinili planove utvrđenih ilirskih gradova Meduna i Samobora na Skadarskom jezeru. Opisi i planovi Prašnikera i Šobera, posebno oni sačinjeni za grad Medun, i danas predstavljaju osnovnu građu za dalja proučavanja ovog, po mnogo čemu jedinstvenog centra ilirskog plemena Labeata.⁸ Nešto kasnije, tačnije 1930. godine, D. Vuksan, dugogodišnji direktor Državnog muzeja na Cetinju, otkopao je dio rimske vile urbane ili suburbane u Risnu, sa nizom prostorija od kojih su četiri bile ukrašene podnim mozaicima. Uz objavljene rezultate istraživanja, on je donio i izuzetno precizne i nadasve dragocjene crteže mozaika, koji su kasnije poslužili za rekonstrukciju uništenih partija mozaičkih tepiha, posebno teško oštećene figure boga sna – Hipnosa.⁹ Iskopavanja su nastavljena tridese-

⁶ O arheološkim istraživanjima Duklje vidi: Ровински, П. А. 1909; Sticotti, P. 1913; Srejović, D. 1967. 69-74; Velimirović-Žižić, O. – Čermanović-Kuzmanović, A. – Srejović, D. 1975; Velimirović-Žižić, O. 1977. 25-36.

⁷ Evans, A. 1883.

⁸ Praschniker, C. – Schober, A. 1919.

⁹ Vuksan, D. 1931. 201-205; Isti, 1932. 77-79.

tak godina kasnije, kada je otkrivena gotovo čitava osnova vile sa još jednom prostorijom sa mozaikom.¹⁰

Pri kraju tridesetih godina dogodilo se u Crnoj Gori još jedno značajno arheološko otkriće koje je uzбудilo ondašnju naučnu javnost i izazvalo neobično interesovanje laika. Prilikom kopanja temelja za novi hotel u Budvi nazvan „Avala“ 1938. godine, slučajno je otkrivena helenistička i rimska nekropola. Bez pravog i pravovremenog stručnog nadzora, veći dio materijala iz grobova je bukvalno razgrabljen i za nauku definitivno izgubljen. Posebno su se na udaru našli nakit i djelovi nakita načinjeni od zlata i srebra, najčešće sa ukrasima od poludragog kamenja, što je uglavnom završilo u privatnim kolekcijama i muzejskim zbirkama u Beogradu, Zagrebu i Splitu. Pored nakita, dobrim dijelom su razgrabljene i finije keramičke i staklene posude, među kojima su posebno na cijeni bili tzv. „megarski pehari“ i terakote, od kojih jedan broj i danas krase vitrine muzeja u pomenutim gradovima. Od bogatog fonda grobnih nalaza otkrivenih 1938. godine, jedan manji dio je ostao u Crnoj Gori, smješten u vitrine Državnog, odnosno Dvorskog, danas Muzeja kralja Nikole na Cetinju, gdje se i danas nalazi.¹¹

Sticajem okolnosti, nekropola Budve će u periodu nakon Drugog svjetskog rata biti onaj lokalitet na kome će se prvi put u Crnoj Gori arheološka istraživanja obavljati na stručan, moderan i savremen način. U sistematskim istraživanjima koja su vršena u periodu između 1952. i 1955. godine, učestvovali su mnogi stručnjaci iz gotovo svih važnijih arheoloških centara ondašnje Jugoslavije, koji su se trudili da metodologiju istraživanja prilagode značaju samog lokaliteta. Međutim, i pored stručno vođenih iskopavanja, uz primjenu savremenih metoda, posebno u izradi prateće terenske dokumentacije, arheolozi koji su vodili iskopavanja nijesu uspjeli da se međusobno dogovore oko zajedničkog objavljivanja rezultata istraživanja, pa je tako sačinjena dokumentacija ostala razdijeljena između istraživača, a rezultati iskopavanja ni do danas nijesu objavljeni.

Sa iskopavanjima budvanske nekropole nastavljeno je i kasnije, tokom šezdesetih i sedamdesetih godina, istina sporadično, što je najčešće zavisilo od trenutnih potreba i ugroženosti samog lo-

¹⁰ Marković, Č. 1964. 103-116.

¹¹ O nekropoli Budve i nalazima iz 1938. godine vidi: Petrović, J. 1939; Abamić, M. 1938; Rendić-Miočević, D. 1959; Isti: 1989.

kaliteta. Posljednji put iskopavanja većeg obima obavljena su tokom 1980. i 1981. godine a bila su iznuđena potrebom da se na prostoru nekropole sagradi nov hotelski kompleks. Treba naglasiti da su istraživanja obavili arheolozi iz Crne Gore, a rezultati istraživanja i bogat arheološki materijal, koji je u međuvremenu kompletno konzerviran, u pripremi je za cjelovito objavljivanje.¹²

Rezultati do kojih se u istraživanjima došlo pokazali su da se radi o dvije nekropole, starijoj – helenističkoj, koja je bila u upotrebi od početka IV pa do kraja I vijeka stare ere, i mlađoj – rimskoj, na kojoj je sahranjivanje vršeno od I pa do kraja IV, odnosno početka V vijeka nove ere, što znači da je nekropola bila u upotrebi gotovo čitav milenijum. Ako se ovome doda da su na periferiji rimske nekropole otkriveni grobovi koji se prema nalazima mogu datovati u VII-VIII vijek, a moguće i nešto kasnije, onda to znači da je sahranjivanje na nekropolama Budve obavljano u kontinuitetu više od jednog milenijuma.¹³

Uporedo sa istraživanjima budvanske nekropole, otkrićem pećine zvane Crvena stijena iznad rijeke Trebišnjice kod sela Petrovića, otpočeo je i rad na sistematskom izučavanju praistorije u Crnoj Gori. Sistematska iskopavanja, koja su započeta 1954. godine i koja su trajala čitavu deceniju, otkrila su u Crvenoj stijeni izuzetno moćan kulturni depozit debljine preko 20 m. u kome se u dugom vremenskom rasponu nataložio 31 kulturni sloj, od kojih je najstariji pripadao predmusterijenu (*Mousterien*), odnosno kulturama koje prethode srednjem paleolitu, nešto mlađi slojevi pripadali su srednjem paleolitu, zapravo samom musterijenu, dok su gornji slojevi pripadali završnim fazama starijeg kamenog doba, odnosno mlađem paleolitu, srednjem kamenom dobu ili mezolitu, starijem i srednjem neolitu, da bi se život u Crvenoj stijeni završio slojem koji je pripadao metalnom dobu.

Pored arheoloških artefakata kojima su obilovali svi kulturni slojevi Crvene stijene, u njenom depozitu se bilo nataložilo i pravo bogatstvo paleontološkog materijala, što je Crvenu stijenu svrstalo u red najbogatijih nalazišta kostiju izumrlih životinja kvartarne epo-

¹² Istraživanja budvanske nekropole 1980 – 1981. godine vršena su u organizaciji Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, uz učešće gotovo svih crnogorskih arheologa.

¹³ Marković, Č. 1970. 41-54.

he u jugoistočnoj Evropi. Pažljivom analizom osteološkog materijala utvrđeno je postojanje oko 60 rodova, vrsta i podvrsta životinja, koje su kroz jedan duži vremenski period nastanjivale prostore današnje Crne Gore. Zbog svog izuzetnog značaja, kako za proučavanje praiistorijskih kultura tako u proučavanju kvartarne faune, Crvena stijena se danas uzima kao reprezent razvoja paleolitskih i mezolitskih kultura jugoistočne Evrope i posebno Mediterana. Ona je postala svojevrsni arheološki reper i ključ za rješavanje mnogih problema iz domena rane praistorije, i to ne samo za područje Crne Gore već i šire, za prostore Balkana i jugoistočne Evrope.¹⁴

U daljim radovima na izučavanju praistorije Crne Gore, početkom šezdesetih godina preduzeta su manja, sondažna iskopavanja na Beran-kršu kod Berana. Rezultati ovih iskopavanja su inicirali preduzimanje daljih, ozbiljnih, sistematskih iskopavanja, koja su obavljena sredinom sedamdesetih godina. U istraživanjima je na omanjem potkovičastom sedlu ovog dominantnog brežuljka otkriveno višeslojno praiistorijsko naselje sa kulturnim slojem u kome su se izdvajala dva stratuma sa sedam stambenih horizonata. Šest horizonata ilustrovalo je razvoj mladog neolita na području crnogorskog Polimlja, a jedan početnu fazu u razvoju eneolita. Rezultati dobijeni ovim istraživanjima pokazali su da je u ovom dijelu Crne Gore egzistirala mladenolitska i ranoeneolitska kultura. Istraživanja su takođe pokazala da je mladenolitska kultura nastala i da se razvijala pod snažnim uticajima centralnobalkanskog neolita, uz znatno prisustvo elemenata jadranskog neolita, dok je ranoeneolitska kultura nastala pod snažnim uticajem jadranskog eneolita, što sve zajedno Beran-kršu daje sasvim osoben izraz.¹⁵

Još jedan lokalitet koji je značajno doprinio rasvjetljavanju porijekla i razvoja određenih praiistorijskih kultura otkriven je u kanjonu rijeke Pive. Riječ je o pećini poznatoj pod imenom Odmut, koja leži u podnožju krečnjačkog brda Kuline, nekada na samom ušću rijeke Vrbnice u Pivu, danas na dnu Pivskog jezera. Sistematska iskopavanja obavljena u vremenu od 1972. do 1974. godine otkrila su moćan kulturni sloj u kome je na osnovu strukture, boje i materijalnih ostataka izdvojeno sedam stratuma, od kojih je najstariji pripadao

¹⁴ Opširnije o Crvenoj stijeni vidi: Crvena stijena, Zbornik radova, Nikšić 1975. (sa literaturom).

¹⁵ Marković, Č. 1985. 53-83.

mezolitu, sljedeća dva neolitu, tri eneolitu, dok je najmlađi, kojim se završavao život u pećini, pripadao ranom bronzanom dobu.

Stratigrafska slika i analiza bogatog fonda pokretnih nalaza omogućile su da se utvrde procesi razvoja pojedinih kultura u Pivskoj oblasti, posebno oni koji su vodili neolitizaciji ovog područja, kao i da se naznače kulturne veze ove oblasti sa udaljenim područjima Podunavlja i Jadrana, što je nesumnjivo znatno proširilo dotadašnja saznanja o praistoriji Crne Gore u cjelini.¹⁶

Pored Odmuta, tokom minulog perioda ispitano je još nekoliko drugih okapina, potkapina i pećina, u kojima su otkriveni slojevi sa nalazima iz različitih praiistorijskih epoha i kultura. Tako su sistematski istražene dvije okapine u kanjonu rijeke Čehotine, jedna poznata kao Medena stijena, a druga kao Mališina stijena, zatim potkapina Trebački krš kod Berana, okapina kod mjesta Bioča u kanjonu Morače, okapina poznata kao Koronina pećina u neposrednoj blizini Cetinja i dvije pećine, jedna poznata kao Spila u brdu iznad Perasta i druga kao Vranjaj u masivu Orijena iznad Herceg-Novog. Uporedo sa ispitivanjem okapina i pećina u proteklom periodu su obavljena i manja, ali značajna sondažna iskopavanja starijeneolitskog naselja na lokalitetu Kremešnice, u selu Petnjiku, kod Berana.

Ranije iznijeta teza da na prostoru Crne Gore, posebno u kanjonima i dolinama rijeka, treba računati sa otkrićem novih paleolitskih i mezolitskih lokaliteta, upravo je našla svoju potvrdu u okapinama i potkapinama u kanjonu Čehotine, Morače i dolini Lima. Rezultati dobijeni istraživanjem ovih praiistorijskih staništa pokazali su da je teritorija današnje Crne Gore u vrijeme posljednjeg ledenog doba, posebno u njegovom zadnjem stadijumu – pleistocenu, pružala relativno povoljne uslove za trajnije zadržavanje paleolitskih i mezolitskih lovaca i sakupljača gotovih plodova. Novootkriveni lokaliteti omogućili su da se utvrde sličnosti, ali i konstatuju razlike, kako one međusobne tako i one u odnosu na paleolitske i mezolitske kulture sa širih prostora, i to ne samo Balkana već i južne i jugoistočne Evrope.

Tako su sistematska iskopavanja obavljena između 1983. i 1991. godine u okapini Medena stijena otkrila relativno moćan stratum koji se mogao raščlaniti na deset kulturnih slojeva, od kojih je pet starijih pripadalo kulturama mladog paleolita, četvrti je pripa-

¹⁶ Srejić, D. 1974. 3-7; Marković, Č. 1974. 7-12; Marković, Č. 1985. 31-45.

dao mezolitu, treći i drugi eneolitu i ranom bronzanom dobu, dok je prvi pripadao savremenom dobu. Značajno je istaći da kamene alatke iz paleolitskih slojeva pokazuju određene sličnosti s alatkama otkrivenim u slojevima mlađeg paleolita Crvene stijene i pećine Frankti u Grčkoj, dok mezolitske alatke imaju određene sličnosti s alatkama iz Lepenskg vira u Đerdapu.¹⁷

U vremenu od 1981. pa do 1986. godine istraživana je i okapina Mališina stijena, koja se nalazi nedaleko od Medene stijene i u kojoj je otkriven kulturni depozit sa 16 horizonata stanovanja, koji su pokazivali da je Mališina stijena bila kontinuirano nastanjena od srednjeg, pa kroz čitav mlađi paleolit. Određene sličnosti u kamennoj industriji zapažene su kod paleolitskih pećina Slovenije i Hrvatske, ali i Crvene stijene.¹⁸

I nedavno otkrivena potkapina Trebački krš u dolini Lima, u kojoj su tokom kraćih iskopavanja konstatovani kulturni slojevi sa kamenim artefaktima koji pripadaju mlađem paleolitu, pokazala je da je i ovo područje sjeverne Crne Gore bilo nastanjeno u vrijeme kasnog pleistocena.¹⁹

I u istraživanjima okapine kod mjesta Bioča, koja su započeta 1986. a nastavljena 1988. 1995. i 1996. godine, otkriven je kulturni depozit debeo skoro tri metra, sa osam kulturnih slojeva koji pripadaju srednjem paleolitu i koji se hronološki vezuju za vremensko razdoblje između 70.000. i 40.000. godine prije nove ere.²⁰

Ispitane okapine i pećine koje se nalaze u planinskim masivima primorja i njegovog zaleđa – Koronina, Spila i Vranjaj – nijesu sadržavale kulturne slojeve iz rane praistorije, odnosno iz paleolita i mezolita, već iz nešto kasnijih epoha, iz neolita, eneolita i bronzanog doba. Neolitski i eneolitski slojevi sa bogatim fondovima pokretnog arheološkog materijala potvrđivali su bliske veze sa neolitskim i eneolitskim kulturama koje su se razvijale duž Jadrana i na ostrvima, kao i na širim prostorima Mediterana. Tako je utvrđeno da kultura starijeg neolita Crne Gore, okarakterisana keramikom ukrašenom tehnikom utiskivanja, otkuda i naziv *impresso keramika*, pripada kulturnom kompleksu koji se razvijao na širim prostori-

¹⁷ Mihailović, D. 1996. 9-60.

¹⁸ Radovanović, I. 1986. 63-76.

¹⁹ Đuričić, Lj. 1996. 75-102.

²⁰ Žižić, O. – Srejić, D. 1987. 36; Đuričić, Lj. 1997. 59-70.

ma Mediterana. Utvrđene su i bliske veze sa kulturama srednjeg neolita, sa tzv. Danilo kulturom, kao i sa kulturama mlađeg neolita, odnosno sa kulturom nazvanom Hvar – Lisičići. Posebno je značajno da su bogati eneolitski slojevi omogućili da se i ova epoha sagleda u svoje tri razvojne faze, utvrđujući pri tom veze kako s eneolitskim kulturama Jadrana tako i sa kulturama čiji su nosioci pristigli sa strane. Pri tome je potrebno naglasiti da se radi o novom stanovništvu koje je tokom poznog eneolita pristiglo sa istoka, iz područja crnomorskih stepa, donoseći sa sobom tekovine svoje materijalne i duhovne kulture, što je imalo znatnog uticaja kako na određene izmjene u tradicionalnim, eneolitskim kulturama Balkana tako i na formiranje novog etničkog supstrata.

Nije bez značaja dodati i činjenicu da je u iskopavanjima, koja su tokom 1976. godine obavljena na lokalitetu Kremešnice u selu Petnjiku kod Berana, otkriveno jednoslojno, starijeneolitsko naselje na kome su prvi put u Crnoj Gori konstatovani i tragovi građevinske djelatnosti, što je omogućilo da se sagleda i približan oblik i veličina jedne neolitske kuće. Istovremeno su rezultati ovih istraživanja pomogli da se preciznije sagledaju procesi koji su vodili neolitizaciji ovog prostora.²¹

Arheološka istraživanja usmjerena na izučavanje praistorije Crne Gore nijesu se tokom proteklog vremena zadržala isključivo na ispitivanju okapina, potkapina i pećina i na samo dva naselja pod otvorenim nebom, već su obuhvatila i brojne nadgrobnne humke ili tumule, čija su iskopavanja takođe počela relativno rano, već početkom šezdesetih godina minulog vijeka. Istraživanja ovih zanimljivih nadgrobnih konstrukcija preduzimana su gotovo u svim krajevima Crne Gore, budući da su ove sepulkralne tvorevine konstatovane u relativno visokom broju gotovo na čitavoj teritoriji Crne Gore. Ovaj način sahranjivanja pokojnika, čije se porijeklo vezuje za nomadske narode koji su u posljednjim fazama eneolita pristigli na ove prostore sa Istoka, postaće dominantan tokom bronzanog i posebno tokom gvozdenog doba, da bi se produžio i kasnije, istina sporadično, i u narednim epohama, dopirući čak do srednjeg vijeka.

Tokom proteklog perioda arheološki je ispitano dvadesetak tumula u različitim krajevima Crne Gore, sa kojih je dobijen niz dragocjenih podataka i prikupljena relativno bogata arheološka gra-

²¹ Marković, Č. 1985. 46-53.

da. Među njima se značajem prikupljenih podataka i bogatstvom arheološke građe izdvajaju tumuli u selima Glogoviku i Vrbanji iznad Herceg-Novog, zatim tumul u selu Gotovuši kod Pljevalja, pa tumul u selu Dušići u Zetskoj ravnici, tumuli u Milovića gumnu i Milovića lokve u Tivatskom polju, tumul u Medunu, tumuli Mala gruda i Velika gruda u Tivatskom polju, tumuli u selu Riječani u Banjanima, tumuli u selu Lisijevo polje kod Berana, tumul u selu Kuće Rakića u Zetskoj ravnici, tumul na lokalitetu Žugića gumno u selu Lever Tara u kanjonu Tare, tumul u selu Borovica kod Pljevalja, tumuli na lokalitetu Đevojačke grede iznad Herceg-Novog, tumuli u prigradskim naseljima Podgorice, jedan poznat kao Boljevića gruda u Tološima i drugi poznat kao Neškova gruda u Momišićima.

Rezultati do kojih se došlo tokom ispitivanja navedenih tumula omogućili su donošenje pouzdanijih zaključaka o karakteristikama i razvoju pojedinih praistorijskih kultura na području Crne Gore, posebno onih okarakterisanih upotrebom metala. Tako je posebno značajna konstatacija da su grobovi otkriveni u tumulu u selu Glogoviku i tumulu u selu Vrbanji kod Herceg-Novog, koji su istraživani 1962. godine, pripadali spaljenim pokojnicima. Oba tumula su na osnovu skromnih priloga datovani u IV vijek stare ere, pa je otkriće spaljenih grobova utoliko značajnije jer ukazuje na mogućnost da se od ovog vremena i u ostalim tumulima mogu očekivati grobovi spaljenih pokojnika. Istovremeno, ovakav zaključak je doprinio i boljem razumijevanju karaktera kulture gvozdenog doba Crne Gore, posebno na prelasku iz njegove starije u mlađu fazu.²² U vezi tumula u Glogoviku potrebno je ukazati i na još jedan podatak. Naime, 1993. godine preduzeta su na ovom tumulu od strane Zavičajnog muzeja iz Herceg-Novog reviziona iskopavanja u kojima je na osnovi tumula otkriven jedan grob tipa ciste, formiran od kamenih ploča, u kome su se nalazila tri inhumirana pokojnika. Nažalost, bliži podaci o kulturnoj i hronološkoj pripadnosti groba nijesu saopšteni, ali se može pretpostaviti da je grob moguće pripadao primarnom tumulu koji je bio nasut u vrijeme koje može biti znatno starije od IV vijeka.²³

Značajne podatke o praistoriji Crne Gore, posebno o starijem gvozdenom dobu, pružio je i tumul u selu Gotovuši kod Pljevalja,

²² Marković, Č. 1967/68. 57-58.

²³ Varga, V. 2000. 21-23.

koji je sistematski istražen 1964. godine. Tumul je pripadao tzv. centralnom tipu, jer je njegovo formiranje vezano za ukopavanje jednog, centralnog groba, oko koga su se kasnije ukopavali drugi grobovi, što je vremenom znatno uvećalo njegove prvobitne dimenzije. Na osnovu grobnih priloga i načina sahranjivanja zaključeno je da je nasipanje prvobitnog tumula obavljeno u bronzanom dobu, zapravo u njegovoj srednjoj fazi, a da su ostali grobovi ukopani tokom starijeg gvozdenog doba, preciznije: između 625. i 550. godine stare ere.²⁴ Određene podatke o razvoju starijeg gvozdenog doba pružio je i tumul u selu Dušići u Zetskoj ravnici, koji je ispitan 1965. godine i koji je na osnovu relativno bogatog fonda pokretnih nalaza opredijeljen u starije gvozdeno doba.²⁵

Tumul koji se nalazio na lokalitetu Milovića gumna, na padini brda iznad jugozapadnog ruba Tivatskog polja, u blizini sela Lješevići, po svemu sudeći pripadao je ranom bronzanom dobu. U istraživanjima koja su obavljena 1966. godine, u centru tumula je otkrivena manja ovalna kamena konstrukcija u koju je bio ukopan samo jedan grob tipa ciste, sa dva sahranjena pokojnika – jedan u zgrčenom položaju, dok su ostaci drugog bili dislocirani.²⁶

Tumul sa gotovo istovjetnom centralnom konstrukcijom nalazio se na području Krtola, na lokalitetu Milovića lokve, u blizini sela Radovića. U istraživanjima sprovedenim tokom 1967. godine, koja nijesu obavljena do kraja, u tumulu nije konstatovan grob, ali se na osnovu sličnih elemenata konstrukcije zaključilo da i on pripada ranom bronzanom dobu.²⁷

Godinu dana kasnije, odnosno 1968. godine, obavljena su istraživanja jednog omanjeg tumula u Medunu, u kome je nađen jedan bronzani bodež karakterističnog oblika, na osnovu koga je zaključeno da je nasipanje tumula izvršeno tokom ranog bronzanog doba.²⁸

Poseban značaj za utvrđivanje karakteristika perioda prelaska iz eneolita u rano bronzano doba pripada tumulu poznatom pod imenom Mala gruda, koji se nalazio u Tivatskom polju i koji je sistematski ispitan tokom 1970. i 1971. godine. U istraživanjima je

²⁴ Marković, Č. 1965/66. 215-229.

²⁵ Nepublikovano.

²⁶ Parović-Pešikan, M. 1967. 32-33.

²⁷ Parović-Pešikan, M. 1967a. 34.

²⁸ Velimirović-Žižić, O. 1980/81. 40-42.

na samoj osnovi tumula otkriven centralni grob načinjen od većih kamenih ploča sa jednim pokojnikom sahranjenim u zgrčenom položaju, uz koga su položeni izuzetno dragocjeni i posebno značajni prilozi – zlatni bodež, srebrna sjekira, nekoliko zlatnih karičica tipa „*noppenring*“ i dva keramička suda. Tipološka analiza grobnog inventara omogućila je da se tumul relativno precizno kulturno i hronološki opredijeli. Tako je utvrđeno da zlatni bodež predstavlja import iz Egejskog basena i da pripada vremenu oko 1900 – 1800. godine stare ere,²⁹ dok se keramički sudovi svojim oblicima i posebno dekoracijom vezuju za kasniju varijantu vučedolskog kulturnog kruga, odnosno pripadaju vremenu ranije faze klasične ljubljanske kulture, tzv. jadranskom tipu.³⁰

Neobično bogat nalaz svrstao je Mađu grudu u tzv. kneževske grobove, ali je istovremeno omogućio da se njeno formiranje smjesti u kraj eneolita, odnosno u početak ranog bronzanog doba. Poseban značaj Mađe grude ogleda se i u konstataciji da se porijeklo zlatnog bodeža vezuje za egejsko područje, što nesumnjivo govori da su zajednice, koje su krajem eneolita i ranog bronzanog doba naseljavale ove prostore, ostvarivale određene kontakte i sa dalekim svijetom istočnog Mediterana.

Za sagledavanje razvoja ranog bronzanog doba značajna su i istraživanja nekoliko kamenih tumula u selu Riječani, obavljena 1977. godine. Na osnovu posve skromnih keramičkih nalaza zaključeno je da su tumuli nastali tokom ranog bronzanog doba, što je svakako proširilo fond podataka o ovom, kako je rečeno, najslabije istraženom i najmanje poznatom periodu praistorije Crne Gore.³¹

Pored navedenih, i nekoliko istraženih tumula na prostoru Lisijevog polja kod Berana, koji su ispitivani u nekoliko navrata – 1983, 1990. i 2000. godine, takođe je pružilo niz značajnih podataka o bronzanom i starijem gvozdenom dobu Crne Gore. Istraživanja su pokazala da su od četiri ispitana tumula jedan formiran tokom ranog, jedan tokom razvijenog bronzanog doba, dok su druga dva formirana tokom starijeg gvozdenog doba. Značajno je naglasiti da je u prva dva tumula sa ukopavanjem grobova nastavljeno i kasnije, tokom starijeg gvozdenog doba.

²⁹ Parović-Pešikan, M. – Trbuhović, V. 1974. 129-143.

³⁰ Dimitrijević, S. 1979a. 322-324 i 339-340.

³¹ Marković, Č. 1998. 203-214.

Jedan izuzetan nalaz neobično važan za izučavanje razvoja duhovne kulture nosilaca starijeg gvozdenog doba, koji se čuva u Polimskom muzeju u Beranama, poticao je iz jednog razorenog tumula, takođe sa Lisijevog polja. Nalaz se sastoji od 96 različitih predmeta, među kojima je za sagledavanje karaktera umjetnosti starijeg gvozdenog doba posebno zanimljiv jedan bronzani privjesak i nekoliko primjeraka nakita od ćilibara ukrašenih figuralnim predstavama. Bronzani privjesak, koji je po svemu sudeći nastao u nekoj od domaćih radionica, predstavlja krajnje stilizovanu sunčevu barku, što pokazuje da su šematizam i apstrakcija osnovni elementi umjetnosti koja se njegovala tokom starijeg gvozdenog doba, i to ne samo na ovim prostorima već i šire u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva. Međutim, figuralne predstave na predmetima od ćilibara, među kojima se javlja i ljudska figura, sa posebno zanimljivom predstavom „*psihopompa*“ ili heroiziranog pokojnika na jednom većem privjesku, nemaju uzora u lokalnim tradicionalnim kulturama, već jedino u umjetnosti koja se pod uticajem grčke arhajske umjetnosti uspostavila na Apeninskom poluostrvu. Nalaz je datovan u kraj VI i početak V vijeka stare ere.³²

U ranom bronzanom dobu formiran je i tumul u selu Borovici kod Pljevalja, koji je istraživani tokom 1989. i 1990. godine. Zanimljivo je da je u tumulu konstatovano biritualno sahranjivanje, odnosno i spaljivanje i inhumiranje pokojnika, hronološki opredijeljeno u rano bronzano doba. Takođe je zanimljivo da je tumul poslužio da se u okviru njega znatno kasnije formira srednjovjekovna nekropola sa većim brojem ukopanih grobova.³³

Za utvrđivanje porijekla sahranjivanja pod tumulima od nesumnjive važnosti su i istraživanja obavljena 1989. godine na jednom polurazorenom tumulu u selu Kuće Rakića, na Čemovskom polju, u Zetskoj ravnici, u kome je, pored grobova zanimljivih oblika i načina ukopavanja, otkriveno i nekoliko figurina od pečene zemlje, koje prikazuju krajnje stilizovanu ljudsku figuru modelovanu u obliku violine.³⁴

Svojim višestrukim značajem, kako za sagledavanje rane pojave sahranjivanja pod tumulima tako i za utvrđivanje načina sahranjivanja

³² Marković, Č. 1984. 81-87; Srejović, D. – Marković, Č. 1980/81. 70-80.

³³ Istraživanja obavljena u zajednici Centra za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu i Zavičajnog muzeja u Pljevljima. Rezultati nijesu objavljeni.

³⁴ Velimirović-Žižić, O. 1995. 21-41.

i oblika grobnih konstrukcija u razvijenom bronzanom dobu, izdvaja se tumul Velika gruda, koji se nalazio u ravnici Tivatskog polja, u neposrednoj blizini ranije istraženog tumula Mala gruda. U sistematskim i kompleksnim istraživanjima obavljenim u dvije kampanje, jednoj tokom 1988. i drugoj tokom 1990. godine, u centru tumula otkriven je primarni grob ukopan u zdravicu, sa bogatim nalazima koji su omogućili da se formiranje prvobitnog tumula smjesti u prelazni period iz eneolita i rano bronzano doba. Ostali grobovi, uglavnom ukopani u kameni plašt tumula, pripadali su razvijenom bronzanom dobu, osim jednog koji je opredijeljen u starije gvozdeno doba.³⁵

Periodu prelaska iz eneolita u bronzano doba pripadao je i tumul istražen 2001. godine, koji se nalazio u Tološima, prigradskom naselju Podgorice, poznat kao Boljevića gruda. Tumul je nastao nasipanjem nad samo jednim grobom tipa ciste, sa pokojnikom u zgrčenom položaju i sa prilozima koji su ga hronološki jasno opredijelili. Slično ranije pomenutom tumulu u Borovici kod Pljevalja, i ovdje je tokom srednjeg vijeka ukopan veliki broj grobova, tako da je tumul na kraju dobio izuzetno velike dimenzije.³⁶

Među posljednja istraživanja tumula na području Crne Gore, posebno je značajne podatke pružio tumul koji se nalazio u polju prigradskog naselja Momišići u Podgorici, poznat kao Neškova gruda. Sistematska istraživanja obavljena tokom 2002. godine otkrila su posebno zanimljivu stratigrafsku sliku, neobično značajnu za sagledavanje načina nasipanja tumula i načina formiranja i izgleda grobova³⁷. Pokazalo se da se u okviru tumula nasutog čistom zemljom, nalazila primarna kupolasta konstrukcija načinjena od lomljenog kamena, formirana iznad dva groba tipa ciste, u kojima je bio sahranjen po jedan pokojnik u zgrčenom položaju. Na osnovu skromnih priloga zaključeno je da je nasipanje tumula izvršeno tokom razvijenog bronzanog doba.³⁸

Moguće je da su u proteklom periodu na području Crne Gore, pored pomenutih, istraživanja obavljena i na još jednom broju tu-

³⁵ Primas, M. 1996; Della Casa, Ph. 1996.

³⁶ Rezultati istraživanja nijesu objavljeni. Podaci preuzeti iz: Saveljić-Bulatović, L. – Lutovac, P. 2003.

³⁷ Istraživanja su obavljena 2002. godine u organizaciji Muzeja i galerija Podgorice pod rukovodstvom L. Saveljić-Bulatović. Rezultati istraživanja nijesu objavljeni. Podaci korišćeni iz: Saveljić-Bulatović, L. – Lutovac, P. 2003. 33.

³⁸ Isti, 21.

mula, o kojima, nažalost, nema dostupnih podataka. Uz to, treba napomenuti da je pored dragocjenih podataka i bogate arheološke građe prikupljene iz navedenih, uglavnom sistematskih istraživanja tumula, jedan broj značajnih podataka i relativno bogat fond pokretnih nalaza, prikupljen i tokom zakašnjelih intervencija arheologa na brojnim, namjerno ili nenamjerno razorenim ili polurazorenim tumulima sa gotovo čitave teritorije Crne Gore. Tako su značajni podaci i nalazi prikupljeni sa razorenih tumula u selima Krstovači, Rubežu i Pac-polju kod Nikšića,³⁹ zatim sa tumula na Međedoj glavi kod Podgorice,⁴⁰ sa tumula na lokalitetu Vješala na padini Lovćena,⁴¹ sa tumula u selima Lušcu,⁴² Donjim Lugama, Rudešu i ranije pomenutom Lisijevom polju kod Berana.⁴³

Sasvim je sigurno da postoji još jedan broj namjerno ili nenamjerno razorenih tumula o kojima, nažalost, ne postoje nikakvi podaci, ali se zna da se u pojedinim privatnim zbirkama nalaze i takvi predmeti koji po svom karakteru mogu poticati samo iz nadgrobnih humki, odnosno tumula.

Nekako u isto vrijeme, odnosno iste godine kada su otpočeta iskopavanja Crvene stijene i kada su započeta izučavanja praistorije Crne Gore, započeli su i zamašni radovi na istraživanju antičke Dogleje, koji će trajati sve do 1962. godine. Radovi su prevashodno imali revizioni karakter, usmjereni na ispitivanje objekata koji su bili otkriveni u ranijim istraživanjima. Međutim, pored revizije ranijih, u istraživanjima je otkriveno i nekoliko novih objekata, među kojima se isticalo tzv. malo gradsko kupatilo ili male terme, tako nazvano da bi se razlikovalo od velikog kupatila, ili velikih termi, otkrivenih u ranijim iskopavanjima. Posebno je značajno da je u okviru ovih istraživanja preduzeto i sistematsko iskopavanje tzv. jugoistočne nekropole, jedne od nekoliko uočenih nekropola Dogleje, koja se nalazila na lijevoj obali rijeke Morače. Istovremeno su obavljena i manja sondažna iskopavanja na tzv. zapadnoj nekropoli, lociranoj na prostoru zvanom Lovišta.

Rezultati dobijeni iskopavanjem jugoistočne nekropole sa 339 otkrivenih grobova, od kojih je 219 pripadalo kremiranim, a

³⁹ Benac, A. 1955a.

⁴⁰ Garašanin, D. i M. 1967. 62.

⁴¹ Leković, V. 1980. 81-90.

⁴² Marković, Č. 1975. 229-233.

⁴³ Podaci iz: Saveljić-Bulatović, L. – Lutovac, P. 2003. 49-54.

120 inhumiranim pokojnicima, sa bogatim fondom grobnih priloga, omogućili su da se dobije jasnija slika o vremenu nastanka i životu grada, o njegovim društveno-ekonomskim odnosima, kulturnim manifestacijama, strukturi stanovništva, vezama sa susjednim krajevima i udaljenim trgovačkim centrima. Nijesu bez značaja ni rezultati dobijeni sondažnim ispitivanjima nekoliko grobova na zapadnoj nekropoli koji pripadaju poznom IV i prvim decenijama V vijeka.⁴⁴

Na prostoru zapadno od grada, između lijeve obale rijeke Zete i potoka Širalije, u manjim istraživanjima izvedenim 1997. godine otkriveno je nekoliko grobova sa spaljenim pokojnicima iz I i II vijeka, što govori da su se i kod Dokleje, kao i kod ostalih rimskih gradova, rane nekropole formirale neposredno uz kapije grada, da bi se vremenom sve više udaljavale zauzimajući širi prostor.

Svakako je važno napomenuti da su istraživanja Dokleje nastavljena 1998. godine i da su obavljena u tokom naredne godine, da bi 2000. godine zbog nedostatka sredstava bila prekinuta i taj prekid traje i danas.

Znatan doprinos arheološkoj nauci Crne Gore dalo je i sistematsko iskopavanje nekropole na lokalitetu Vele ili Velje ledine u selu Gostilju na obali Skadarskog jezera. Rezultati dobijeni ovim istraživanjima, koja su vršena u nekoliko kampanja od 1956. pa do 1958. godine, bez sumnje su uticali na stvaranje jasnije slike o razvoju kulture u periodu mlađeg gvođenog doba, prvenstveno o razvoju kulture Ilira tokom druge etape „života“ Ilirske države. U okviru nekropole otkriven je veći broj grobova, uglavnom sa inhumiranim pokojnicima, mada je nekoliko grobova sadržavalo i ostatke spaljenih pokojnika. Uz pokojnike je priložen bogat grobni inventar, koji se uglavnom sastojao od različitih keramičkih posuda, oružja, nakita i novca. Keramika u osnovi pripada periodu helenizma i njeno porijeklo se vezuje za Italsko kopno, za tzv. *gnathia* ili *kampansku* keramiku, dok se među nakitom izdvajaju zlatne naušnice i ogrlice sa ukrasima u vidu negroidnih glava, srebrno i bronzano prstenje sa ugraviranim predstavama i posebno zanimljivi srebrni jezičci za pojas sa reljefnim predstavama. Grobni nalazi, posebno novac, pokazuju da su na nekropoli na Velim ili Veljim Le-

⁴⁴ O rezultatima ispitivanja nekropole Duklje vidi: Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejić, D. 1975. (sa literaturom).

dinama uglavnom sahranjivani pripadnici ilirskog plemena Labeata, i to od posljednje četvrtine III pa do kraja II vijeka stare ere.⁴⁵

Sredinom šezdesetih godina započela su istraživanja i drugih antičkih lokaliteta, među kojima se obimom istraživanja i značajem izdvajaju nekropole zagonetnog antičkog grada kod Pljevalja, poznatog u arheološkoj nauci pod imenom Municipijum S..., kao i antičkog Risna. Osim ovih, tokom proteklog perioda obavljena su istraživanja, mahom manjeg obima i uglavnom sondažnog karaktera, i na još jednom broju antičkih lokaliteta na području Crne Gore, kao što su ona obavljena u selu Dolcu kod Berana, gdje su otkriveni tragovi rimskog kastruma, danas potpuno zaboravljeni, na lokalitetu Mirišta u Petrovcu, sa tragovima kasnoantičke vile sa mozaicima, u Sutomoru, gdje je otkriveno nekoliko kasnoantičkih grobova, na lokalitetu Solila kod Tivta, u selu Kručje kod Ulcinja sa ostacima kasnoantičke vile rustike sa mozaicima, a moguće i na drugim, za koje ne postoje podaci.

Nešto više od decenije, odnosno od 1964. pa do 1976. godine, trajala su sistematska istraživanja nekropole Municipijuma S... koja su pružila niz značajnih podataka iz vremena rimske dominacije i istovremeno su obogatila našu kulturnu baštinu zavidnim brojem izuzetno dragocjenih i raznovrsnih nalaza, među kojima su za arheologiju Crne Gore od posebnog značaja rijetka staklena čaša – *diatreta* iz IV vijeka⁴⁶ i brojni nadgrobni spomenici sa reljefnim ukrasima i natpisima, koji danas predstavljaju najbogatiju kolekciju rimskih lapida na našem prostoru.

Dvije istražene nekropole, jedna starija iz I i II vijeka i druga mlađa uglavnom iz III i IV vijeka, pripadale su gradu čije je ime ostalo do danas nepoznato, pa se u arheološkoj nauci javlja kao Municipijum S... mada se pomišlja da se moguće zvao Salonitana zbog njegovih bliskih veza sa područjem Salone, iz koje se doselio i znatan broj njegovih stanovnika. Osnovni oblici grobova na starijoj nekropoli pripadali su kružnim jamama bez ili sa keramičkim urnama, dok se na mlađoj javljaju i zidane monumentalne grobnice i grobne konstrukcije sa nadgrobnim spomenicima oblika stela i cipusa, čiji reljefni ukrasi imaju poseban značaj u izučavanju razvoja rimske provincijske umjetnosti koja se usposta-

⁴⁵ Basler, Đ. 1969. 5-110; Garašanin, D. i M. 1967a. 136-138; Basler, Đ. 1972; Garašanin, M. 1973. 5-30.

⁴⁶ Cermanović-Kuzmanović, A. 1974. 34-37.

vila i duže vrijeme njegovala van centara rimske uprave i koja je bila prožeta lokalnom, iliro-keltskom tradicijom.⁴⁷

Istraživanja preduzimana u više navrata u Risnu imala su uglavnom sondažni ili zaštitni karakter, mada se u posljednje vrijeme preduzimaju sistematska, uglavnom usmjerena na istraživanje prostora poznatog pod imenom Carine, koji se smatra jednim od ključnih lokaliteta za upoznavanje karaktera i razvoja kako ilirskog tako i rimskog Risna.⁴⁸

Nijesu za potcjenjivanje ni rezultati manjih istraživanja obavljenih na lokalitetu Mirišta u Petrovcu, na kome je početkom XX vijeka slučajno otkriven dio jedne veće vile rustike, odnosno jedna prostorija čiji je pod prekrivao polihromni mozaik datovan u IV vijek nove ere, odnosno u kasnu antiku.⁴⁹

Na kraju, više kao podstrek daljim radovima na izučavanju arheologije Crne Gore, potrebno je ukazati i na jedno prvi put izvedeno hidroarheološko istraživanje u Crnogorskom podmorju. Sistematsko istraživanje je obavljeno 1996. godine kod rta Kabala, na poluostrvu Luštici, u blizini naselja Rosa, u Hercegnovskom zalivu, u kome je na morskom dnu otkriven ostatak jednog broda – jedrenjaka iz sredine XVI vijeka sa djelovima brodske opreme, naoružanja i broskog inventara, i sa zavidnim brojem keramičkog i metalnog posuda posebno značajnog za utvrđivanje trgovačkih veza ovih krajeva sa udaljenim zemljama tokom XVI vijeka.⁵⁰

I, sasvim na kraju, potrebno je ukazati i na činjenicu da su tokom proteklog perioda na području Crne Gore preduzimana i brojna istraživanja ranohrišćanskih i srednjovjekovnih lokaliteta, među kojima su od posebnog značaja ona koja su obavljena u starim gradovima i na sakralnim objektima. Pri tome treba naglasiti da rezultati ovih istraživanja, svakako važnih za dalja izučavanja i sagledavanja razvoja kultura na prostoru Crne Gore, posebno tokom srednjeg vijeka, nijesu predmet razmatranja ove knjige i ne ulaze u njen okvir.

⁴⁷ O istraživanjima nekropola Municipijuma S... vidi: Cermanović-Kuzmanović, A. 1967. 77-84; Cermanović-Kuzmanović, 1968. 201-206; Cermanović-Kuzmanović, A. 1969. 101-109; Cermanović-Kuzmanović, A. 1971. 287-302; Srejšević, D. 1975. 177-189; Cermanović-Kuzmanović, A. 1978. 93-100; Cermanović-Kuzmanović, A. 1998.

⁴⁸ Ujes, D. 1996. 148-157; Kovačević, V. 1997. 17-51; Kovačević, V. 1998. 103-118.

⁴⁹ Nikolajević-Stojković, I. 1955. 159-161; Jovanović, V. 1963. 129-137.

⁵⁰ Panić, S. 1997. 253-273.

STARIJE KAMENO DOBA – PALEOLIT

Uvod

Arheološki je pouzdano utvrđeno da su prve ljudske zajednice naselile određene prostore današnje Crne Gore već na početku srednjeg pleistocena, prije oko 150.000 godina, u vrijeme kada započinje treće ledeno doba poznato pod imenom Ris (*Riss*). Ovo znači da je teritorija Crne Gore nastanjena relativno rano, ali svakako nakon zapadne i centralne Evrope, koja je naseljena mnogo ranije, još u ranom pleistocenu, u prvom ledenom dobu, poznatom pod imenom Ginc (*Günz*). Inače pleistocen, kao starija epoha kvartara, kome pripada i druga, mlađa epoha, nazvana holocen, čije je trajanje u toku, okarakterisan je naizmjeničnim smjenjivanjem izuzetno hladnih i relativno toplih perioda, popularno nazvanih ledenim i međuledenim dobima, odnosno glacijacijama i interglacijacijama. U savremenom i opšteprihvaćenom tumačenju geološkog razvoja zemlje zaključeno je da su se u Evropi tokom pleistocena smjenjivala četiri ledena doba, odnosno četiri glacijacije nazvane po njemačkim rječicama – Ginc (*Günz*), Mindel (*Mündel*), Ris (*Riss*) i Virm (*Würm*) i tri odgovarajuća međuledena doba ili interglacijacije – Ginc-Mindel (*Günz-Mündel*), Mindel-Ris (*Mindel-Riss*) i Ris-Virm (*Riss-Würm*). Pri tome valja istaći da posebnu teškoću predstavlja utvrđivanje samih početaka pleistocena, iako se smatra da bi za označavanje njegovog početka trebalo uzeti prve nagovještaje zahlađenja, odnosno prvo ledeno doba. Kako, međutim, ova faza u geološkim profilima još nije jasno izdvojena, to se ne može jasno utvrditi ni kraj prethodne epohe – pliocena, kao ni sami početak pleistocena. Ova nedovoljno definisana faza, koja stoji na granici između tercijera i kvartara i za koju se ne može reći da pripada posljednjoj fazi tercijera, odnosno pliocenu, ali ni početnoj fazi kvartara, odnosno pleistocenu, po nalazištu u Italiji nazvana je Vilafranka (*Villafranca*) ili rani pleistocen, odnosno eopleistocen, čiji se početak smješta u vrijeme oko 2,250.000 godine i traje do oko

750.000 godine. Prelazak od Vilafranka ka narednoj fazi označava početak pleistocena u Evropi. Ta faza, nazvana starijim pleistocenom ili paleopleistocenom ili donjim pleistocenom, počinje oko 750.000 godine i traje do 350.000 ± 100.000 godina i njoj pripadaju dva ledena doba – Ginc i Mindel sa međuledenim dobom Ginc-Mindel. Posebno je značajno istaći da se u samim počecima ove faze pojavio i čovjek, poznat kao *homohabilis* i *homoerectus*. Naredna faza pleistocena, nazvana srednji pleistocen, započinje ledenim dobom Ris oko 350.000 ± 100.000 godine i završava se međuledenim dobom Ris-Virm oko 130.000 ± 20.000 godine, kada započinje i najmlađa faza pleistocena, nazvana i neopleistocen, ili gornji pleistocen. Oko 60.000. godine uslijedilo je novo zahlađenje poznato pod imenom Virm, u kome je uočeno nekoliko klimatskih oscilacija ili stadijala, odnosno zahlađenja i otopljanja, pa je i Virm podijeljen u četiri hladna stadijuma – Virm I-IV – sa nekoliko toplih međufaza. Posebno je značajno saznanje da period međuledenog doba Ris-Virm do Virma I pripada vrsti ljudi poznatih pod imenom neandertalci, koji su istovremeno i nosioci srednjeg paleolita Evrope, odnosno kulture nazvane musterijen (*mousterien*).¹

Klimatske promjene tokom pleistocena, izražene u smjeni hladne oštre klime i toplih perioda, svakako su imale posebnog uticaja na život paleolitskog čovjeka koji je bio prisiljen da se prilagođava ovim promjenama pribjegavajući polaganim migracijama u potrazi za prihvatljivijim uslovima za život, odnosno onim uslovima koji su mu obezbjeđivali održavanje vrste. Pri tome, ne treba posebno naglašavati da su klimatske promjene znatno uticale i na biljni i životinjski svijet. Često je u pojedinim područjima iz osnovne mijenjan biljni pokrivač. Šumovite oblasti prelazile su u tundre i obratno, što je imalo znatnog uticaja na životinjski svijet, koji je takođe bio prisiljen na polagane migracije u potrazi za prihvatljivim uslovima za svoj opstanak i razvoj. Izvjesno je da jedan manji broj biljnih i životinjskih vrsta nije uspio da se prilagodi novonastalim uslovima, pa je izumro, dok se veći broj uspješno prilagodio nastavlajući svoju vrstu.

Paleolitski čovjek, lovac i sakupljač gotovih plodova, čija je egzistencija zavisila od određenih lovnih vrsta životinja i jestivih

¹ Detaljnije o geološkoj prošlosti vidi: Hawkes, J. 1966; Bešić, Z. 1975; Basler, D. 1979a. 13-17.

plodova, bio je primoran da se kreće prateći postepene migracije biljnog i posebno životinjskog svijeta, pa je zato danas teško utvrditi iz koga su pravca pristigli prvi stanovnici Crne Gore. Već je rečeno da je to učinjeno u vrijeme trećeg ledenog doba, odnosno glacijacije Ris, kada je jedna, svakako manja zajednica paleolitskih lovaca, u okapini Crvena stijena iznad rijeke Trebišnjice, našla pogodan prirodni zaklon za svoje stanište. Trajnijem zadržavanju na ovim prostorima, osim povoljnih uslova koje je pružala sama okapina, pogodovala je i okolina koja je, sudeći po brojnim ostacima životinjskih kostiju otkrivenih u najdubljim slojevima Crvene stijene, bila bogata upravo onim životinjskim vrstama koje su igrale osnovnu ulogu u čovjekovoj egzistenciji. Nalazi kostiju pokazuju da su najstariji stanovnici Crvene stijene lovili vuka, mrkog medvjeda mediteranske podvrste, pećinskog medvjeda, nosoroga, leoparda, divljeg konja, divlje goveče, velikog jelena, divkoku, kozoroga i svakako pojedine sitnije životinje, što je uz gotove plodove predstavljalo solidnu osnovu za uspješno prilagođavanje i odupiranje čudima prirode i za dalji opstanak vrste. Nešto kasnije pristigle su i druge zajednice lovaca, koje su za svoja staništa takođe birale prirodne zaklone – pećine, okapine i potkapine, smještene najčešće u relativno bezbjednim rječnim dolinama ili u krečnjačkim masivima iznad rijeka, izbjegavajući otvorene i nedovoljno zaštićene prostore.

Istorijat istraživanja

Starije kameno doba ili paleolit na teritoriji jugoistočnog Balkana, pa samim tim i na području Crne Gore, sve do 1954. godine nije bio poznato. Te godine je u pripečku poznatom kao Crvena stijena, smještenom u kamenitom masivu brda, visoko iznad rijeke Trebišnjice, danas, Bilečkog jezera, otvorena manja, probna sonda, koja je pružila izuzetno zanimljive nalaze. Pokazalo se da se radi o višeslojnom nalazištu koje je pružalo realne osnove da se u njegovim dubljim slojevima mogu očekivati nalazi iz dalje praistorije, gdje se prvenstveno pomišljalo na paleolitske sedimente. I sistematska iskopavanja započeta naredne 1955. godine opravdala su očekivanja, jer se pokazalo da se zaista radi o izuzetno značajnom nalazištu starijeg kamenog doba sa bogato raščlanjenom vertikalnom stratigafijom, bogatim fundusom pokretnih nalaza i izuzetno bogatom pleistocenskom faunom. Ozbiljna i kompleksno sprovedena is-

traživanja nastavljena su i tokom narednih godina i trajala su gotovo punu deceniju, odnosno sve do 1964. godine, kada su se na dubini od 20,20 m. ispriječile ogromne stijene obrušene sa stropa i zidova pripećka koje su, činilo se tada, dalja istraživanja samo privremeno obustavile i da će ona ubrzo biti nastavljena. Nažalost, tokom proteklog vremena iz mnoštva različitih razloga nijesu se stekli uslovi za nastavak radova, tako da danas arheološka nauka baštini samo one rezultate dobijene iz obavljenih istraživanja i sprovedenih odgovarajućih analiza. Pri tome treba naglasiti da su dobijeni rezultati toliko značajni da su u izučavanju određenih etapa u razvoju starijeg i srednjeg kamenog doba, kao i početnih faza mlađeg kamenog doba, postali ključni. Ovo ne treba da čudi ako se zna da se u tako moćnom depozitu, kroz dugi vremenski period, kontinuirano nataložio 31 kulturni sloj, od kojih je svaki obilježen različitom strukturom i karakterističnim oblicima kremenih alatki. Razlike, ali i sličnosti koje se uočavaju u kremenoj industriji pojedinih slojeva, omogućile su da se otkriveni slojevi smjeste u 15 kulturnih stratumna. Najstariji, ili najdublji stratum sa slojevima XXXI – XXIX pripada kulturi koja prethodi srednjem paleolitu tzv. musterijenu i koja je označena kao predmusterijen, dok je sljedeći stratum kome pripadaju slojevi XXVIII – XXV i koji neposredno prethodi samom musterijenu označen kao protomusterijen. Ova dva stratuma u geološkom i klimatskom pogledu pripadaju posljednjim fazama alpske glacijacije Ris, kojoj slijedi interglacijacija Ris-Virm sa počecima srednjeg paleolita, odnosno musterijena, čiji se ukupni razvoj odigrao u dugom nizu milenijuma u epohi posljednjeg alpskog glacijala Virma. Veći dio depozita Crvene stijene debljine oko 12 m. sa slojevima XXIV – XI, koji su se taložili u vremenu od preko 100.000 godina i u kome je izdvojeno sedam različitih stratuma, u cjelosti je pripadao kulturama srednjeg paleolita, odnosno musterijenu, pontinienu (*pontinien*), musterijenu sa trobridnim šiljcima, nazupčanom musterijenu i kasnom musterijenu, dok tri naredna stratuma sa slojevima X – V ilustruju razvoj kultura mlađeg ili gornjeg paleolita – lokalno obojenog orinjasijena (*aurignacien*), epigravetijena (*epigravettien*) sa razvojem na lokalnoj osnovi i finalnog mlađeg paleolita ili epipaleolita, koji istovremeno označava i kraj starijeg kamenog doba Crvene stijene. Naredni stratum sa slojem IV, koji je podijeljen na dva horizonta, označava prelazak u narednu epohu razvoja ljudskog društva, u srednje kamenog doba ili mezolit, kojim započinje i nova geološka epoha – holocen, dok stratum sa sloje-

vima III – II obilježava prelazak u posebno značajnu i reklo bi se revolucionarnu epohu u razvoju ljudskog društva, u mlađe kamenog doba – neolit. Najmlađi stratum sa slojem I, u kome je Crvena stijena kao stanište definitivno napuštena, pripada bronzanom dobu.²

Nakon otkrića Crvene stijene uslijedila su i druga otkrića paleolitskih staništa, kako na prostoru jugoistočnog Balkana tako i u samoj Crnoj Gori. Istina, sa zakašnjenjem od blizu dvije decenije, u kanjonu rijeke Čehotine, u blizini sela Ljutića, na oko 20 km jugoistočno od Pljevalja, otkriveno je novo paleolitsko nalazište, poznato kao Mališina stijena, a pored ovog, nešto kasnije, u istom kanjonu još jedno sličnog imena – Medena stijena.

Iskopavanja paleolitskih sedimenata u potkapini zvanj Mališina stijena otpočela su 1980. godine, kada je otvorena manja probna sonda, da bi naredne 1981. bila nastavljena kao sistematska i vršena su sve do 1986. god., sa jednim prekidom u 1985. godini. Treba naglasiti da iskopavanja ove paleolitske stanice nijesu završena, već su u odnosu na ukupnu površinu potkapine samo načeta, budući da je u istraživačkim kampanjama do sada istraženo samo oko 10% ukupne površine. Radovi su obustavljeni zbog nedostatka sredstava, s nadom da će u skorijoj budućnosti biti nastavljani, pa iz tih razloga ni interpretacija rezultata nije definitivno obavljena, već je i dalje ostao niz otvorenih pitanja, prvenstveno onih koja su vezana za konačno utvrđivanje izgleda vertikalnog profila kulturnog sloja, odnosno za konačno utvrđivanje vertikalne stratigrafije.

Inače, Mališina stijena predstavlja relativno prostranu potkapinu širine 35 m. dubine 15 m. i visine 10 m. koja je bočnom erozijom rijeke Čehotine formirana u njenoj lijevoj obali. Otvor potkapine okrenut je ka sjeveru i nalazi se na oko desetak metara iznad rijeke, što nije čest slučaj u izboru paleolitskih staništa. Potkapina je u novije vrijeme služila kao zaklon za stoku, tako da su njeni gornji slojevi znatno poremećeni, a na pojedinim mjestima i potpuno uništeni. Zanimljivo je da su u dvjema otvorenim sondama uočene razlike u stratifikaciji, pa je tako u tzv. južnoj sondi izdvojeno 16 horizonata stanovanja, dok je u zapadnoj izdvojeno 10, sa mogućnošću da ih bude i 12, ukoliko se pokaže da jedan sloj zaista sadrži tri horizonta. Prekid istraživanja je onemogućio i sinhroniza-

² Detaljnije o Crvenoj stijeni vidi: Grupa autora, *Crvena stijena*, zbornik radova, Nikšić 1975 (sa literaturom).

ciju slojeva ove dvije sonde radi dobijanja jedinstvene vertikalne stratigrafije Mališine stijene, koja, kako je rečeno, u ovom trenutku ne postoji. Iz ovih razloga je izostala i konačna interpretacija rezultata istraživanja, pa je slika o životu u Mališinoj stijeni u ovom trenutku dosta uopštena, u kojoj su naznačene samo osnovne razvojne faze, iz čega proističe i opšti zaključak da je nastanjivanje Mališine stijene započelo sa kulturama srednjeg paleolita, odnosno musterijena, i da je kontinuirano nastavljeno kroz kulture mlađeg paleolita.³

Druga potkapina, nazvana Medena stijena, nalazi se na oko kilometar uzvodno od Mališine stijene. Smještena je u podnožju stjenovitog brda, na desnoj obali rijeke, od koje je udaljena oko 10 m i sa površinom koja se nalazi na oko 7 m iznad njenog nivoa, na nadmorskoj visini od 780 m. Relativno prostrana i suva unutrašnjost sa dubinom od 8 m visinom stropa od 10 m i sa otvorom širine 30 m okrenutim ka jugu, što je omogućavalo dobru osunčanost i zaštitu od hladnih sjevernih vjetrova, učinili su da potkapina Medena stijena bude veoma rano i veoma dugo nastanjena.

Iskopavanja su započeta 1983. godine i obavljena su u tri kampanje do 1986. godine. Istraženo je 54 m² ili oko 20% ukupne površine, što je bilo dovoljno da se dobije relativno pouzdana slika o njenoj vertikalnoj stratigrafiji i relativno precizno naznače sve faze njenog kulturnog razvoja.

U vertikalnoj stratigrafiji kulturnog depozita, koji se na pojedinim mjestima potkapine nataložio do debljine od 4,50 m uočena su dva kompleksa – donji, stariji sa slojevima X – V, koji je pripadao kulturama mlađeg paleolita, i gornji, mlađi, u kome su konstatovana tri horizonta – jedan mezolitski, kome je pripadao sloj IV, jedan eneolitski sa slojem III i posljednji kulturni horizont sa slojem II, koji je pripadao ranom bronzanom dobu. Površinski ili sloj I je recentan i u njemu nije bilo nikakvih tragova ranijih kultura.⁴

Iste godine kada su obustavljeni radovi u Medenoj stijeni, započeto je arheološko rekognosciranje donjeg dijela kanjona rijeke Morače, u kome je konstatovano nekoliko zanimljivih potkapina. Jedna od njih, u kojoj je 1986. godine izvršeno probno istraživanje, nalazila se u blizini sela Bioča, udaljena oko 12 km sjeverno od

Podgorice. Riječ je o manjoj potkapini smještenoj u podnožju brda Gradina, na lijevoj obali Morače, i za razliku od potkapina u kanjonu Čehotine, koje u odnosu na rijeku leže relativno nisko, potkapina Bioče se nalazi na oko 50 m iznad rijeke i po svemu sudeći je i drugačije geološke tvorevine, jer nije nastala, kao pomenute potkapine u kanjonu Čehotine, bočnom erozijom rijeke. Otvor nevelike širine i visine okrenut je ka jugozapadu, pa je prostor potkapine gotovo čitavog dana osunčan.

U sistematskim iskopavanjima koja su nastavljena 1988, 1995. i 1996. godine, otkriven je kulturni depozit debljine 2,70 m, ali je moguće da je i deblji, budući da se istraživanjima nije došlo do čvrste, stjenovite podloge. Istina, ispod kulturnog depozita sa kontinuirano nataloženim slojevima, slijede slojevi načinjeni od čiste gline, koji ne sadrže arheološke nalaze, pa je moguće pretpostaviti da se na ovoj dubini završava kulturni sloj, odnosno da se iznad sloja gline nalazi i najstariji kulturni sloj sa kojim je otpočeo život u potkapini. Na pitanje da li se ispod sterilnog sloja gline nalaze još stariji kulturni slojevi – teško je u ovom trenutku dati pouzdan odgovor. Činjenica da se u iskopavanjima, kako je već naglašeno, nije došlo do čvrste, stjenovite podloge, na kojoj je začeto formiranje slojeva, ukazuje na mogućnost da postoje i stariji slojevi, ali se o njihovom karakteru, odnosno da li su nastali antropogenim ili prirodnim djelovanjima, ništa pouzdano ne može reći. Svakako će na ovo pitanje odgovor dati buduća iskopavanja.

U vertikalnoj stratigrafiji nataloženog depozita konstatovano je postojanje osam kulturnih slojeva, koji su razvrstani u dvije serije različite po teksturi i boji. Prva serija sa slojevima crvenkaste i sivkaste boje, u osnovi sačinjeni od gline sa primjesama humusa, gareži i pepela, sadržala je i znatnu količinu kamenih artefakata, uglavnom načinjenih od roznaca, i veću koncentraciju fragmenata životinjskih kostiju. Druga serija sastojala se od alevrolitskih slojeva žućkaste boje, sa znatno manjim brojem kamenih artefakata i životinjskih kostiju. Za izradu artefakata uglavnom se koristio krečnjački oblutak, a u manjem broju i veoma kvalitetan roznac.

Značajno je naglasiti da se prema tipologiji materijala život u potkapini Bioče odvijao tokom srednjeg paleolita, odnosno musterijena. Zanimljiva je i konstatacija da se slojevi sa nalazima srednjeg paleolita nalaze odmah na površini i da se bez prekida uočavaju sve do dubine od 2,70 m, odnosno do pojave sterilnih slojeva gline. Pojava paleolitskog sloja odmah na površini vjerovatno je re-

³ O Mališinoj stijeni vidi: Radovanović, I 1986. 63-75.

⁴ O Medenoj stijeni vidi: Mihailović, D. 1996. 9-60.

zultat korišćenja potkapine u savremeno vrijeme, kada je uklonjen recentni materijal.⁵

I, konačno, posljednje otkriveno paleolitsko nalazište, najmanje i sa najtanjim kulturnim depozitom, otkriveno je na ivici Limske doline, sa lijeve strane rijeke Lima, u blizini sela Trepče, na oko 8 km južno od Berana. Potkapina dubine 6,5 m sa otvorom širine 30 m okrenutim ka jugoistoku, smještena je visoko u brdu zvanom Trebački krš, pa je po njemu i sama potkapina tako nazvana.

Probno iskopavanje potkapine Trebački krš obavljeno je 1987. godine, dok su istraživanja manjeg obima sprovedena tokom 1988. i 1989. godine. U relativno tankom depozitu uočena su tri kulturna sloja, od kojih su prva dva sadržala kamene artefakte, dok je treći bio bez arheoloških nalaza. Prema tipologiji materijala zaključeno je da je prvi, mlađi sloj, koji je na osnovu uočenih razlika u teksturi i boji podijeljen na dvije faze, na fazu Ia i fazu Ib, formiran u periodu ranog holocena, dok je drugi, nešto stariji sloj vjerovatno nataložen u poznom pleistocenu. Visok stepen sličnosti među kamenim artefaktima dozvoljava da se oba kulturna sloja opredijele u kasni paleolit, u tzv. epigravetijen (*epigravettien*).⁶

Imajući pred sobom do sada otkrivene i istražene paleolitske lokalitete, realno bi bilo očekivati da se u narednom periodu i na drugim mjestima otkriju staništa paleolitskih zajednica, budući da je na području Crne Gore registrovan zavidan broj prirodnih zaklona – pećina, potkapina i okapina, od kojih su neke sigurno bile korišćene u starijem kamenom dobu. Posebno je s tog aspekta značajno da su mnogi prirodni zakloni uočeni u kamenitim obalama rijeka i da je njihov dobar broj, po kriterijumima paleolitskih lovaca, pružao zadovoljavajuće uslove za duža zadržavanja. Naime, mnogi od ovih zaklona imaju otvore koji su okrenuti ka jugu ili zapadu i imaju povoljna prirodna okruženja sa pitkom vodom u blizini. Zato nije bez značaja napomenuti da je tokom rekognosciranja kanjona rijeke Čehotine otkriven još jedan praistorijski lokalitet smješten pod Gospića vrhom, na kome su 1986. godine obavljena manja, probna istraživanja, koja su pružila dokaze da su i u ovoj potkapini boravili ljudi tokom starijeg kamenog doba, odnosno paleolita. Nažalost, detaljnija istraživanja ovog lokaliteta nijesu obavljena, tako da je

⁵ O potkapini Bioče vidi: Đuričić, Lj. 1997. 59-70.

⁶ O potkapini Trebački krš vidi: Đuričić, Lj. 1996. 75-102.

on ostao kao valjana indicija za preduzimanje daljih arheoloških istraživanja paleolita Crne Gore.

Pored kanjona Čehotine, arheološki je, istina na kratko, rekognosciran i dio kanjona rijeke Tare, i to u blizini sela Gornja Dobrilovina. Nekoliko paleolitskih artefakata pronađeno je u pećini zvanoj Šalintrača, ali, nažalost, detaljnija istraživanja nijesu vršena, tako da se o karakteru nalaza i samog nalazišta ništa detaljnije ne može reći.⁷

Staništa

Sva do sada otkrivena paleolitska staništa na teritoriji Crne Gore formirana su u prirodnim zaklonima – potkapinama i okapinama, najčešće formiranim u krečnjačkim stranama rječnih dolina i kanjona, što ih je činilo relativno bezbjednim i time veoma pogodnim za staništa paleolitskih lovaca. Tragovi paleolitskih stanica formiranih pod vedrim nebom za sada nijesu otkriveni, ali nije isključeno da ih u budućim istraživanjima neće biti iz prostog razloga što su tragovi ovakvih privremenih staništa otkriveni u susjednim oblastima i što su ona u osnovi karakteristična za lovačko-sakupljačku privredu paleolitskih zajednica. Organizovan lov na divljač, tzv. hajkački, podrazumijevao je praćenje divljači na većim udaljenostima i na duža izbijanja iz stalnog staništa, što je lovce primoravalo na česta logorovanja pod vedrim nebom, sa jednostavnim zaklonima načinjenim od drveta, granja i koža, koja su, budući građena od trošnog materijala, brzo propadala, pa je zato njihove tragove teško uočiti na terenu. O privremenim logorima najčešće svjedoče ostaci vatre oko koje su razbacane kosti divljih životinja i poneki kameni artefakt.

Paleolitska nalazišta Crvena stijena, Mališina stijena, Medena stijena, Bioče i Trebački krš, na kojima su vršena arheološka istraživanja većeg i manjeg obima, i pećine pod Gospića vrhom i Šalintrača, uočene kao moguća paleolitska staništa tokom rekognosciranja, pripadaju prirodnim zaklonima – potkapinama i okapinama. Sva su relativno prostrana, sa većim otvorima, dovoljno duboka, što znači da su imala i relativno velike nadstrešnice, koje su jednoj manjoj paleolitskoj zajednici mogle da pruže dovoljno bezbjedan zaklon od nevremena, a njihova dubina i valjan zaklon od

⁷ Srejić, D. 1996a. 7.

divljih zvjeri. Ispred otvora svih otkrivenih staništa nalazio se relativno prostran plato, uglavnom dobro osunčan preko dužeg dijela dana, na kome su obavljani različiti poslovi, između kojih je svakako najznačajniji bio onaj posvećen izradi kamenih alatki, o čemu svjedoče nalazi, kako samih alatki tako i jezgra od kojih su izrađivane, ali i brojni odbici.

Već je rečeno da su otvori gotovo kod svih potkapina i okapina okrenuti ka jugu, odnosno jugozapadu ili jugoistoku, i da samo jedan lokalitet odstupa od ovog pravila – Mališina stijena, čiji je otvor okrenut ka sjeveru, sa malim skretanjem ka istoku. Ova drugačija orijentacija otvora kod Mališine stijene uslovljena je samim položajem potkapine, koja je, kako je već rečeno, nastala bočnom erozijom rijeke Cehotine. Smještena duboko u kanjonu, gotovo pri samoj vodi, potkapina je dobro zaklonjena i zaštićena i bez obzira na smanjeni priliv dnevne sunčeve svjetlosti i na nešto jače izlaganje sjevernom vjetru, koje je zbog dubine kanjona bilo znatno smanjeno, pružala je relativno povoljne uslove za život. Ostale potkapine – Crvena stijena, Medena stijena, Bioče i Trebački krš, sa otvorima okrenutim ka jugu, jugoistoku ili jugozapadu, zaklonjene od sjevernih vjetrova i u čije je unutrašnjosti sunce prodiralo dobar dio dana – pružale su mnogo povoljnije uslove za život paleolitskoj zajednici. Uz to, blizina pitke vode i okolina bogata lovnom divljači i šumskim plodovima obezbjeđivale su njihovim stanovnicima raznovrstan izbor hrane, a time, čini se, i relativno bezbjednu egzistenciju. Da je okolina bila bogata raznovrsnom divljači svjedoče brojni fragmenti kostiju otkriveni u slojevima ovih staništa, i to upravo onih životinja koje su tokom pleistocena nastanjivale ova područja.

Po bogatstvu i raznovrsnosti ostataka lovne kvartarne faune posebno se ističe Crvena stijena, koja se smatra jednim od najbogatijih i najpotpunijih lokaliteta ove vrste u jugoistočnoj Evropi.⁸

Ekonomija

Poznato je da su osnovni izvor egzistencije paleolitskih zajednica predstavljali lov i sakupljanje gotovih plodova iz prirode, na osnovu čega se ovakva privreda i naziva lovačko-sakupljačkom.

I za paleolitske zajednice koje su nastanjivale određene prostore Crne Gore ova vrsta ekonomije, odnosno lov i sakupljanje gotovih plodova, predstavljali su osnovu njihovog opstanka. Da je lov praktikovan kroz sve faze razvoja paleolita najbolje svjedoče ostaci kostiju životinja koje je paleolitski lovac lovio u okruženju svog staništa. U tome ne odstupa ni jedan paleolitski lokalitet u Crnoj Gori. Svi oni u svojim stratigrafskim slojevima sadrže ostatke ulovljenih životinja, od kojih su pojedine vrste dominantne u jednoj fazi, da bi u drugoj bile zamijenjene nekom drugom, za taj period svakako brojnijom vrstom.

Posmatrajući faunu Crvene stijene, lako se uočava da su u njenom moćnom depozitu otkriveni fosilni ostaci 60 rodova, vrsta i podvrsta pleistocenskih životinja, karakterističnih i za hladnu i toplu klimu. Među identifikovanim predstavnicima pleistocenske faune nalazi se 16 izumrlih vrsta, dok 17 vrsta naseljava druga, udaljena područja, jer su zbog klimatskih promjena bile prinuđene da napuste svoja prvobitna staništa i potraže bolje uslove za opstanak. Posebno je zanimljivo da čak 27 vrsta i danas naseljava širu okolinu Crvene Stijene, što govori da na njih nijesu posebno uticale klimatske promjene.

U kvartarnoj fauni Crvene stijene otkriveni su fosilni ostaci glodara, mesoždera, biljojeda (kopitara i papkara), ptica, gmizavača, puževa i školjki. Među njima se mogu relativno precizno izdvojiti one životinje koje pripadaju hladnoj klimi, kao i one koje su karakteristične za toplu klimu. Od životinja hladne klime otkriveni su ostaci crvenog alpskog vuka, vunastog nosoroga, sjevernoevropskog losa, bizona, divokoze, kozoroga, snježnog zeca, alpskog mrmota, snježnog miša, snježne jarebice, močvarne snježne jarebice, žutokljunog labuda, žutokljune alpske čavke, dok su od životinja tople klime konstatovani ostaci nosoroga, leoparda, velikog jelena, jelena lopatara, srne, divljeg govečeta i kopnene kornjače. Posebno je zanimljiv fosilni ostatak crvenog alpskog vuka, jer je to prvi nalaz ove životinje na Balkanskom poluostrvu i istovremeno najjužniji nalaz rasprostiranja ove životinje u vrijeme maksimalnog zahlađenja u gornjem pleistocenu Evrope.

Druge brojne životinje, čiji su fosilni ostaci takođe otkriveni u depozitu Crvene stijene, pripadaju indiferentnoj grupi, odnosno životinjama koje su podjednako karakteristične i za hladnu i za toplu klimu. Među njima posebno se izdvajaju medvjedi, divlji konji, jeleni, neke vrste ptica i puževi.

⁸ Jurić, M. – Basler, Đ. 1979. 381.

Prema količini fosilnih ostataka pleistocenskih životinja otkrivenih u slojevima Crvene stijene može se zaključiti da su neke vrste životinja imale poseban značaj u egzistenciji njenih paleolitskih stanovnika. Čini se da je paleolitski lovac posebno rado lovio razne vrste divljih konja, divlje goveče i jelena, zatim divlju svinju, divokožu, srnu i nosoroga, ali i sitnije životinje kao što je snježni zec, jazavac, mrmot i neke vrste ptica među kojima se izdvaja žutokljuni labud, alpska i močvarna jarebica.

Sudeći po otkrivenim fosilnim ostacima takođe se može zaključiti da se kvartarna fauna Crvene stijene sastoji iz različitih ekoloških tipova, među kojima se nalaze predstavnici visokih planinskih staništa (alpski mrmot, snježni zec, snježni miš, divokoza, kozorog, alpska snježna jarebica i žutokljuna alpska čavka), zatim predstavnici nižih, stepskih predjela (razni konji, nosorozi, neki jeleni, goveče i kornjače), kao i životinje tipične za šumske predjele (šumski miš, smeđi medvjed, ris, divlja mačka, divlja svinja, obični jelen i srna). Sve ovo upućuje na zaključak da su u vrijeme gornjeg pleistocena u široj okolini Crvene stijene postojali različiti biotopi čije je postojanje uslovljeno različitom morfologijom i reljefom ovog dijela Crne Gore.⁹

U pleistocenskim slojevima Medene stijene (slojevi V – X) otkriveni su fosilni ostaci od najmanje 14 različitih vrsta kičmenjaka koji uglavnom pripadaju krupnim sisarima – jelenu, alpskom kozorogu, divokozi, bizonu, divljoj svinji, divljem konju i mrkom medvjedu. Među ovim životinjama posebno su rado lovljeni crveni jelen, kozorog i divokoza, koji su očito za stanovnike Medene stijene u vrijeme pleistocena predstavljali osnovni izvor egzistencije. Istina, lovljene su i druge životinje koje su takođe u egzistenciji paleolitskog lovca Medene stijene igrale značajnu ulogu, na prvom mjestu divlja svinja, divlje goveče i divlji konj i nešto manje mrki medvjed.¹⁰

I pored činjenice da su u istraživanjima Mališine stijene otkriveni brojni fragmenti životinjskih kostiju, budući da još uvijek nije izvršena njihova klasifikacija, ne može se ništa određeno reći o broju i vrstama životinja koje je paleolitski lovac, stanovnik ove potkapine, lovio. Iz posve sumarnog izvještaja sa obavljenih istraživanja Mališine stijene ipak je moguće zaključiti da se među otkri-

⁹ Opširnije o kvartarnoj fauni Crvene stijene vidi: Malez, M. 1975. 147-167.

¹⁰ O fauni Medene stijene vidi: Dimitrijević, V. 1996. 61-73.

venim kostima iz starijeg kompleksa nalazi veći broj onih koje pripadaju govečetu i konju, dok je u mlađem kompleksu konstatovana znatna količina kostiju sitnijih sisara, riba i ptica, što govori da su se u vrijeme formiranja ovog kompleksa donekle izmijenili i osnovni ekonomski uslovi. Jaka usitnjenost kostiju iz mlađeg kompleksa i njihov drugačiji izgled omogućavaju da se donekle sagleda i način ishrane stanovnika Mališine stijene. Očuvano sunderasto tkivo kod kostiju govori da se ono kovalo na zajedničkom ognjištu. A da je vatra imala značajnu ulogu u životu paleolitskih stanovnika Mališine stijene svjedoči i nekoliko otkrivenih vatrišta, oko kojih su obavljani i posebno važni poslovi, kao što je izrada kremenih alatki i obrada kostiju.¹¹

S obzirom na blizinu okapine Medene stijene, kao i na činjenicu da se radi o istom biotopu, realno bi bilo pretpostaviti da je i njen pleistocenski stanovnik lovio iste životinje kao i njegov susjed iz Mališine stijene, na prvom mjestu jelena, kozoroga, divokožu, divlju svinju i medvjeda, a vjerovatno i sitnije sisare, ptice i ribe.

Vjerovatno je i paleolitski stanovnik potkapine Bioče u kanjonu Morače lovio iste životinje, budući da se u klimatskom pogledu tokom ovog vremena nije izmijenilo ništa bitno što bi uticalo na promjenu biotopa, odnosno neposrednog okruženja potkapine. Veća količina kostiju otkrivena u sloju potkapine svjedoči da je lov i kod stanovnika potkapine Bioče predstavljao osnovnu ekonomsku bazu njihove egzistencije.

Materijalna kultura

Za sagledavanje razvoja materijalne kulture paleolita Crne Gore, sa isticanjem njenih osnovnih karakteristika, najiscrpnije podatke pruža nalazište Crvena stijena, mada nijesu bez značaja ni ostali paleolitski lokaliteti – Mališina stijena, Medena stijena, Bioče i Trebački krš, na kojima su istraživanja započeta, ali nažalost ni na jednom nijesu dovedena do kraja, pa su stoga i podaci sa ovih nalazišta još nepotpuni.

Ono što u osnovi karakteriše materijalnu kulturu paleolita Crvene stijene, ali i kulturu paleolita Crne Gore uopšte, sadržano je

¹¹ Radovanović, I. 1986. 63-75.

u činjenici da ona u suštini pripada jadransko-mediteranskoj regiji i da nosi sva obilježja kontinuiranog razvoja koji počiva na autohtonoj osnovi.¹² Iz ovoga proističe i zaključak da je razvoj paleolitskih kultura zastupljenih u Crvenoj stijeni, počev od onih najstarijih pa sve do najmlađih, tekao na samom mjestu, što otežava, a često i potpuno onemogućava njihovo paralelisanje sa poznatim paleolitskim kulturama Evrope, posebno kada su u pitanju tehnika izrade i oblici kremenih alatki.

Već je ranije istaknuto da su prve ljudske zajednice naselile prostore današnje Crne Gore u fazama koje vremenski prethode srednjem paleolitu, odnosno musterijenu u klasičnom smislu, i one su u Crvenoj stijeni označene kao predmusterijenska i protomusterijenska faza.

Materijalnu kulturu predmusterijenske faze reprezentuju nalazi iz njenih najdubljih slojeva, odnosno iz slojeva XXIX – XXXI. Kao reprezent jadransko-mediteranske regije, predmusterijen Crvene stijene se odlikuje oblicima i vrstama alatki koje ga približavaju srednjem paleolitu, ali koje ga sadržajem istovremeno i udaljavaju. Među tipičnim oblicima kremenih alatki javljaju se jezgra slobodnih oblika, strugalice sa konveksno i konkavno zasvedenim rubom, ručni šiljci načinjeni od širokih odbitaka i rezači izrađeni od širokih lamina.¹³ Jedna od osnovnih karakteristika alatki ogledala se u primjeni istosmjernog retuširanja radnih ivica i stepenastom retuširanju, kao i u tehnici odbijanja. Tehnika odbijanja za izradu alatki je inače u Crvenoj stijeni jedna od njenih osnovnih karakteristika i ona se ne koristi samo u ovoj fazi, već je prisutna i u svim narednim. U osnovi tehnika se sastoji u tome da se od jezgra slobodnih oblika odbijaju široki odbici, što na kraju samom jezgru daje ovalan oblik, dok se za izradu alatki uglavnom koriste odbici.¹⁴

Posebno je zanimljivo što se među alatkama predmusterijenske faze pojavljuju i one manjih dimenzija, što se može ocijeniti kao postojanje određene težnje za mikrolitizacijom, što će karakterisati i naredne razvojne faze paleolita Crvene stijene.

I pored činjenice da je razvoj predmusterijena tekao pod uticajem lokalnih faktora, on ipak po svojim osnovnim karakteristika-

¹² Basler, Đ. 1979. 387.

¹³ Isti, 387.

¹⁴ Isti, 388.

ma u određenoj mjeri podsjeća na zapadnoevropsku kulturu starijeg paleolita, na tzv. mikokijen (*micoquien*) kulturu. Kako, međutim, u slojevima XXIX-XXXI Crvene stijene, odnosno u slojevima koji pripadaju predmusterijenskoj fazi nedostaju određeni karakteristični elementi, ona se ne može sasvim prisloniti ovoj zapadnoevropskoj kulturu. Izvjesne sličnosti se mogu naći i sa još jednom zapadnoevropskom paleolitskom kulturom, koja je u južnoj Francuskoj poznata pod imenom tajasijen (*tayasijen*). Ali, kako i ovdje postoje teškoće u navođenju komparativnih elemenata, ni ova se kultura ne može uzeti kao paralela predmusterijenu Crvene stijene, posebno što se on vremenom, tokom svog razvoja, ugradio u kulturu srednjeg paleolita, odnosno musterijena, dok su porijeklo i razvoj tajasijena ostali i dalje nedovoljno jasni. Zato ostaje samo konstatacija da određene sličnosti između predmusterijena Crvene stijene i tajasijena postoje, i da se one prvenstveno ogledaju u izradi alatki, gdje se kao osnovna tehnika primjenjuje odbijanje, kao i u činjenici da ne postoji bifacijalna obrada alatki. No, bez obzira na ove sličnosti, porijeklo predmusterijena u Crvenoj stijeni svakako se ne može razriješiti uz pomoć starijepaleolitskih kultura Evrope, jer je, po svemu sudeći, nastao pod snažnim uticajem lokalnih faktora.¹⁵

Mlađi horizont, nazvan protomusterijen, koji reprezentuju slojevi XXV-XXVII Crvene stijene, i pored činjenice da je dugo trajao, veoma je siromašan u nalazima, koji su, uz to, u izvjesnoj mjeri i atipični, pa ga je zbog toga teško bliže kulturno opredijeliti. Osnovna karakteristika ovog horizonta sadržana je u činjenici da su u njemu podjednako zastupljeni elementi i starijeg i srednjeg paleolita, što samo po sebi donekle onemogućava njegovu precizniju kulturnu determinaciju. Međutim, prisutnost izvjesnih elemenata, koji pokazuju srodnost sa srednjim paleolitom, odnosno sa kulturom musterijena, dozvoljava da se ovaj horizont veže za ovu kulturu, na koju se direktno nadograđuje, što uostalom označava i sam naziv protomusterijen.¹⁶

Razvoj srednjeg paleolita Crvene stijene, odnosno kulture musterijena, čiji je nosilac neandertalac, poznat i kao *homo sapiens*, reprezentuju nalazi iz slojeva XI – XXIV, čija ukupna debljina u depozitu iznosi oko 8 metara. Iskopavanja su pokazala da je talože-

¹⁵ Isti, 388-389.

¹⁶ Isti, 390.

nje slojeva teklo kontinuirano i da postoji mogućnost praćenja dugotrajnog toka razvoja musterijena Crvene stijene, što znači da se on može prihvatiti i kao osnova za upoznavanje razvoja srednjeg paleolita i u široj regiji zapadnog Balkana.

Osnovna karakteristika musterijena Crvene stijene izražena je u konstataciji da je njegov ukupan razvoj tekao bez nekih posebnih inovacija, odnosno bez krupnijih promjena, bilo u kulturnom, bilo u tehničkom smislu. No, bez obzira na prednje, uopšteno posmatrano, materijalna kultura musterijena ipak nije u potpunosti teritorijalno tipizirana, već se unutar nje može zapaziti veći broj regionalnih varijeteta.

U musterijenu jadransko-mediteranske regije posebno je karakteristična pojava alatki malih dimenzija, ali je pri tom značajno istaći da ova odlika nije privilegija samo ove regije, već je zapažena i na drugim paleolitskim nalazištima, na primjer u Hrvatskoj, Mađarskoj, Češkoj. Smatra se da je pojava kremenih alatki malih dimenzija u Crvenoj stijeni uslovljena veličinom same sirovine za njihovu izradu, odnosno nemogućnošću pronalazjenja većih kremenih blokova iz kojih bi se mogle dobiti i alatke većih dimenzija. Pored toga što je diktirala veličinu izrađenih alatki, osnovna sirovina manjih dimenzija istovremeno nije dozvoljavala neko posebno oblikovanje, pa su i oblici alatki često neizdiferencirani, sa nazupčanim ivicama i sa djelimično sačuvanom „korom“.¹⁷

Među karakterističnim alatkama posebno su brojne strugalice, nešto manje jezgra, dok su ručni šiljci i rezači zastupljeni u skromnom broju. Izuzetno mali broj alatki je retušaran, dok je bifacijalno obrađen samo jedan primjerak. Karakteristični oblici alatki javljaju se i na drugim paleolitskim nalazištima, kao na primjer stugalice na nalazištu u Mađarskoj i Francuskoj.¹⁸ Posebno je značajna srodnost sa nalazištima na Apeninskom poluostrvu, sa tamošnjom fazom pontinijena (*pontinijen*), na što ukazuje prisustvo šiljaka trogaonog presjeka, koji su inače poznati i u Krapini u Hrvatskoj, iz njenog najdubljeg horizonta označenog kao kompleks II, datovan u kasni ris-virmski interglacijal, dakle mnogo ranije od sličnih nalaza iz Crvene stijene koji pripadaju sloju iz Virma I/II interstadijala.¹⁹

¹⁷ Isti, 392.

¹⁸ Isti, 394.

¹⁹ Isti, 395.

Završnica musterijena obilježena je nalazima iz slojeva XII i XI, u kojima i dalje dominiraju strugalice, čija pojava označava ponovno osiromašenje i po svemu sudeći depopulaciju stanovništva Crvene stijene. Čini se da su nosioci srednjeg paleolita ovdje ili izumrli u nekom biološkom procesu, ili trajno napustili stanište. Snažna erupcija nekog vulkana u blizini, koja je prouzrokovala velika obrušavanja sa kamenog stropa potkapine i nanošenje debelog sloja pepela u njenu unutrašnjost, prekinula je za određeno vrijeme život u Crvenoj stijeni, primoravši nosioce srednjeg paleolita da je trajno napuste. Napuštanje Crvene stijene desilo se ili u toku ili pri kraju Virma II stadijala.²⁰

Razvoj srednjeg paleolita može se pratiti i na drugim paleolitskim nalazištima Crne Gore, kod kojih je konstatovano postojanje kulture musterijena, na prvom mjestu potkapine Mališina stijena u kanjonu Čehotine i potkapine Bioče u kanjonu rijeke Morače.

Iz najstarijih slojeva Mališine stijene potiču alatke načinjene od crnog rožnaca i zelenog jaspisa, a među oblicima se raspoznaju pseudomusterijenski šiljci, diskoidna jezgra, nazupčana marginalno retuširana jezgra, lateralne postruške, šiljci, strugači i svrdla. Preciznije njihovo opredjeljenje u okviru kompleksa je još uvijek otvoreno, mada se može više nego sigurno zaključiti da pripadaju kulturi srednjeg paleolita.²¹

Situacija u tom smislu je kod potkapine Bioče mnogo jasnija, budući da je zaključeno da ovaj lokalitet sadrži samo slojeve musterijena, i to od same površine pa do dna kulturnog depozita. Moguće je da su gornji slojevi, koji su najvjerovatnije odstranjeni kasnijom ljudskom aktivnošću, sadržavali i elemente mlađeg paleolita.

Sama izrada alatki je podređena tehnici levaloazijena (*levalloisien*) kod koje finoća obrade varira od grubo do fino oblikovanih jezgara i oblutaka. Alatke su izrađivane od rožnaca, kod kojih se prilikom obrade često zadržavala „kora“, ali i od sitno zrnastog krečnjačkog oblutka. Nalazi pokazuju određene sličnosti sa nalazima iz musterijenskih slojeva Crvene stijene. Posebno je značajno što slojevi potkapine Bioče pokazuju kontinuitet u taloženju, koji govori o dugom i neprekinutom njenom nastanjenju. Ovo takođe znači da je područje kanjona Morače, kao i ono u kanjonu Čehoti-

²⁰ Isti, 396.

²¹ Radovanović, I. 1986. 65-74.

ne, pružalo relativno povoljne uslove za dugotrajan boravak paleolitskih lovaca i sakupljača gotovih plodova.²²

Kulture mlađeg paleolita zastupljene su u Crvenoj stijeni, Mališinoj stijeni, Medenoj stijeni i Trebačkom kršu. U svim ovim nalazištima karakteristično je prisustvo kremenih alatki koje pripadaju tzv. finalnom gravetijenu (*gravettien*) i tardigravetijenu (*tardigravettien*).

Čini se da se mladi paleolit Crvene stijene, koji reprezentuju slojevi X do V, razvijao u specijalnim uslovima, ponekad i čvrsto vezan za mladi paleolit južne Italije. Veze sa južnim djelovima Apeninskog poluostrva bilo je moguće ostvariti u onim stadijalnim razdobljima kada je nivo Jadranskog mora bio toliko nizak da je omogućavao uspostavljanje neposrednih kontakata paleolitskih zajednica koje su u to vrijeme nastanjivale kako istočnu tako i zapadnu obalu Jadrana.

Najstariji nalazi koji pripadaju mladem paleolitu Crvene stijene potiču iz sloja X i obilježavaju lokalno iznijansirani orinjasijen (*aurignasien*), s alatkama karakterističnim za ovu kulturu – porubno retuširane lamine uskog tipa, strugači oblikovani na vrhu lamina, tipična jezgra i neki drugi karakteristični oblici. Međutim, nedostatak drugih oblika alatki tipičnih za orinjasijen, kao i slabo razvijena koštana industrija koja je takođe karakteristična za ovu mlade-paleolitsku kulturu, ne dozvoljavaju da se sloj X Crvene stijene u cjelini pripiše orinjasijenu, već se njegova pripadnost ovoj kulturi definiše kao uslovna.²³

Već je napomenuto da je prelazak iz srednjeg u mladi paleolit Crvene stijene obilježen oštrom cezurom koja se sastoji od sloja vulkanskog pepela – sloj XI, nataloženog erupcijom nekog vulkana u blizini, što je izazvalo smjenu ljudi u Crvenoj stijeni. Prekid do ponovnog naseljavanja očito je bio dug, jer novi mlade-paleolitski stanovnici u svojim osnovnim karakteristikama ne pokazuju nikakve elemente koji bi ih genetski povezivali sa starijim stanovnicima, nosiocima kulture srednjeg paleolita, odnosno musterijena. Na ovu konstataciju posebno ukazuju i izbor i korišćenje nove sirovine za izradu alatki, što znači da je i na ovom planu u potpunosti došlo do prekida sa ranijom tradicijom.²⁴

²² Đuričić, Lj. 1997. 59-69.

²³ Basler, Đ. 1979. 397.

²⁴ Isti, 397.

Ponovno naseljavanje Crvene stijene izvršile su one zajednice koje su već bile zašle u razdoblje mlađeg paleolita, jer ne postoji faza koja bi neposredno povezivala kraj srednjeg i početak mlađeg paleolita, već se radi o mlađoj fazi mlađeg paleolita, o tzv. kasnom epigravetijenu (*epigravettien*), sa karakterističnim oblicima kremenih alatki, koji u Crvenoj stijeni predstavljaju slojevi IX i VIII. Među karakterističnim alatkama, na prvom mjestu se nalaze koštana šila načinjena od cjevanica velikih sisara, zastupljena u sasvim malom broju i uz to atipičnih oblika, posebno u odnosu na slične izrađevine sa evropskih nalazišta. Od alatki izrađenih od kremenja zastupljene su strugalice, strgala, lamele, rezači sa otupljenim hrptom, uski odbici, svrdla, ubadači i obluci, od kojih je jedan imao i tragove bojenja. Svi ovi oblici alatki, kao tipični predstavnici kremenje industrije mlađeg paleolita Crvene stijene, ili uslovno nazvanog epigravetijenskog horizonta Crvene stijene, najbliže paralele nalaze u najgornjem sloju paleolitskog nalazišta Badanj kod Stoca u Bosni, kao i u nekim paleolitskim nalazištima u Apuliji, koja su opredijeljena u vremenski raspon od oko 22.000 do 10.000 godina prije nove ere.²⁵ Istina, odsustvo alatki koje predstavljaju suštinu gravetijena i ranih odsjeka epigravetijena može se tumačiti sopstvenim razvojem, u odnosu na srednju i zapadnu Evropu.²⁶

Tokom daljeg života Crvene stijene, koji je reprezentovan u slojevima VII do V, dolazi do izvjesnih divergencija u razvoju kulture mlađeg paleolita. Sada su oblici alatki u znatnoj mjeri amorfni i među njima se može zapaziti tek po neki oblik blizak epigravetijenu. Ove karakteristike bi u suštini predstavljale završne faze u razvoju paleolita koje se mogu nazvati i epipaleolitom, sa strugačima kao dominantnim oblikom kremenje alatke, koji se javlja u nekoliko tipova karakterističnih za mladi paleolit uopšte. Pored strugača, javljaju se i svrdla, šila, lamine, lamele, strugalice i djelimično retuširani odbici.²⁷

Zanimljivo je da kulturu mlađeg paleolita Crvene stijene iz slojeva VII do V nije moguće paralelisati sa nekom istovremenom kulturom u susjednim oblastima. Izostale su po svemu sudeći i veze s Apulijom, jer je u ovo vrijeme nivo mora narastao, što je onemogućilo uspostavljanje direktnih kontakata.

²⁵ Isti, 399.

²⁶ Isti, 400.

²⁷ Isti, 400-401.

Što se tiče kulturnog opredjeljenja najmlađih slojeva Mališine stijene, Medene stijene i Trebačkog krša, mogućnosti su ovdje nešto povoljnije. Tako se za stariji kompleks mlađeg paleolita Mališine stijene može reći da pripada tzv. finalnom gravetijenu i tardigravetijenu, sa nalazima koji se mogu dovesti u vezu sa materijalom iz nalazišta na prostoru Hrvatske i Slovenije – Šandalja IIc, Betalov spodmol 6, Parska golobina, Špehovka 2, Jama u Lazi.²⁸ Što se tiče analogija sa Crvenom stijenom, izvjesna bliskost postoji sa materijalom iz sloja Xa. Nešto više mogućnosti za analogije pružaju i nalazišta iz sjeverne Grčke, posebno potkapina Asproliko i pećina Frankti.²⁹

Najmlađi kompleks Mališine stijene može se ubrojati u kompleks tardigravetijenskog tipa i dovesti u vezu posebno sa nalazima iz nalazišta Ovčja jama 3 i 4, kao i litičkom fazom III pećine Frankti u sjevernoj Grčkoj, čije se datiranje kreće u okviru XX milenijuma.³⁰

Što se tiče nalazišta Medena stijena i Trebački krš, u njima su otkriveni samo mlađepaleolitski slojevi sa nekoliko razvojnih faza. Tako se kod Medene stijene mogu razlikovati tri faze u razvoju mlađeg paleolita – starija, prelazna i mlađa faza. Slojevi X i IX, sa kremenom industrijom laminarne tehnologije i sa karakterističnim oblicima alatki među kojima su zastupljena pravilna, duga sječiva trapezoidnog i trougaonog presjeka, čunasti strugači i dljeteta, lateralno i bilateralno retuširana sječiva, retuširane lamele sa hrptom i šiljci, označavaju stariju fazu u razvoju mlađeg paleolita Medene stijene. Sloj VIII, koji sadrži nalaze i iz starije i iz naredne, mlađe faze, uglavnom retuširane šiljke i veći broj njuškastih strugača na odbicima, predstavljao bi neku vrstu prelazne faze, dok slojevi VII, VI i V, koji sadrže veće količine nalaza, kod kojih se u obradi osjeća tendencija za mikrolitizacijom, među kojima preovlađuju kratki i noktasti strugači i strmo retuširane alatke, reprezentuju mlađu fazu u razvoju mlađeg paleolita Medene stijene.³¹

Inače kremena industrija Medene stijene reprezentovana u slojevima X – V može se označiti kao epigravetijenska, s tim što se

²⁸ Radovanović, I. 1986. 74.

²⁹ Isti, 74.

³⁰ Isti, 74.

³¹ Mihailović, D. 1996. 42-43.

slojevi X i IX mogu opredijeliti u ranu fazu epigravetijena Balkanskog poluostrva. Ovoj fazi odgovaraju paleolitski horizonti u sloju C pećine Šandalja II u Hrvatskoj, donji slojevi nalazišta Badanj kod Stoca u Bosni, faze II i III pećine Frankti u Grčkoj, sloj 9 nalazišta Asprokaliko, zajedno sa nalazištima Kastrica i Seidi, takođe u Grčkoj, sloj X Crvene stijene i slojevi 3b10-3b1 Mališine stijene u Crnoj Gori. Veći dio ove kremene industrije datovan je radiokarbonskom analizom između 25. i 13/12. milenijuma stare ere.³² U osnovi, kulturni i stratigrafski kontinuitet Medene stijene pokazuje da njena rana faza ne može biti starija od 18-16/15. milenijuma stare ere, kome pripada i veći dio epigravetijenske litičke industrije Balkanskog poluostrva.³³ Najkasniji datum ove litičke industrije bio bi 12. milenijum, što pokazuje datum od 13.200 ± 150 godina stare ere, dobijen metodom C-14 za donje slojeve nalazišta Badanj kod Stoca u Bosni i datum od 13.780 ± 140 godina stare ere dobijen istom metodom za sloj 3b1 Mališine stijene.³⁴

Nešto je teže hronološki i kulturno opredijeliti međufazu Medene stijene sa nalazima iz sloja VIII, budući da sadrži elemente i prethodne i naredne faze. Moguće je da nije starija od početka posljednje glacijacije, odnosno od sredine 13. milenijuma. Što se tiče njenog kulturnog opredjeljenja ne postoji siguran oslonac za uspostavljanje čvršćih paralela sa nekom drugom litičkom industrijom. Neke sličnosti se mogu zapaziti među materijalom iz sloja IX Crvene stijene.³⁵

Litička industrija posljednje faze u razvoju mlađeg paleolita Medene stijene, koju reprezentuju nalazi iz slojeva VII do V moguće je datovati sa nešto većom sigurnošću. Svi prisutni elementi odgovaraju finalnom epigravetijenu, koji je potvrđen kod većeg broja nalazišta u jugoistočnoj Evropi, na prvom mjestu kod gornjih slojeva Badnja kod Stoca, sloja VIII Crvene stijene, sloja 2 Mališine stijene, sloja 5 Asprokalika i litičke faze IV – VI pećine Frankti u Grčkoj. I ovdje se veći dio litičke industrije može datovati između 12. i sredine 9. milenijuma stare ere.³⁶

³² Isti, 43.

³³ Isti, 43.

³⁴ Isti, 43.

³⁵ Isti, 44.

³⁶ Isti, 44.

I, konačno, nalazište Trebački krš sa dva kulturna sloja, od kojih je sloj I podijeljen na dvije faze, na fazu Ia i fazu Ib, prema oblicima kremenih alatki opredijeljen je u epigravetijen bez vidljivih razlika u oblicima alatki. U svim slojevima se javljaju uska i obična sječiva, sječivasti iverci, malobrojna jezgra, strugači, jednostavno retuširane alatke, iverci i opiljci. Precizniju hronološku i kulturnu determinaciju još nije moguće dati, osim što se na osnovu paleontološke analize može zaključiti da je sloj II formiran u pleistocenu, a sloj I u ranom holocenu.³⁷ Ukoliko je ovakvo opredjeljenje prihvatljivo, to bi značilo da je epigravetijenska tradicija nastavila da živi u ovom mjestu i tokom ranog holocena bez vidljivih promjena u tehnici izrade i oblicima alatki,³⁸ a to istovremeno znači da se u hronološkom smislu gornji sloj Trebačkog krša može opredijeliti i u epohu mezolita. Izvjestan broj kremenih alatki sa Trebačkog krša podsjeća na nalaze iz slojeva VIII – IV Medene stijene, koji su opredijeljeni u kasni epigravetijen i mezolit. Određene paralele se mogu uspostaviti i sa slojem 3b10-3b1 i slojem 2 Mališine stijene, kao i sa epigravetijenskom industrijom prezentovanom u slojevima IX – V Crvene stijene.³⁹

Na kraju valja još jednom podsjetiti da su dosadašnji, djelimično istraženi, paleolitski lokaliteti potvrdili da je prostor Crne Gore u periodu pleistocena bio naseljen, kao i da su rezultati dobijeni ovim istraživanjima u dobroj mjeri popunili praznine u izučavanju paleolitskih kultura Balkanskog poluostrva i jugoistočne Evrope. U nekim slučajevima rezultati su omogućili da se uspostave nove relacije među nalazištima, da se ukaže na mogućnosti ostvarivanja neposrednih kontakata između pojedinih paleolitskih zajednica u određenim vremenima, kao i da se istakne dominantan značaj lokalnih uslova za ukupni razvoj konstatovanih paleolitskih kultura.

³⁷ Đuričić, Lj. 1996. 88.

³⁸ Isti, 88.

³⁹ Isti, 89.

SREDNJE KAMENO DOBA – MEZOLIT

Uvod

Naziv mezolit, ili srednje kameno doba, označava epohu koja se razvijala između starijeg kamenog doba – paleolita i mlađeg kamenog doba – neolita, obuhvatajući vremensko razdoblje od oko 10.000. pa do oko 6.000. godine stare ere. Inače, sam naziv mezolit prvi put je u evropskoj arheologiji upotrijebljen sredinom XIX vijeka.¹

Mezolit kao epoha u razvoju ljudskog društva posebno je značajan jer utvrđuje veze kako sa prethodnom, starijom epohom, sa paleolitom, tako i sa narednom, sa neolitom. Veze sa prethodnom epohom ogledaju se u nastavljanju sličnih ili istovjetnih privrednih djelatnosti sa preuzimanjem osnovnih tehnika izrade i određenih oblika kremenih alatki, dok se veze sa narednom epohom zapažaju u novim oblicima alatki i određenim promjenama u privređivanju. Jedna od posebno značajnih promjena sadržana je u činjenici da se čovjek u posljednjim fazama mezolita postepeno okreće gajenju životinja i kultivaciji biljaka, odnosno postepenom prelasku na stočarstvo i zemljoradnju, na dvije privredne grane koje će postati osnovni nosioci razvoja sljedećih epoha. Nema sumnje da je čovjek na kraju mezolita pripitomio psa, koji se smatra i prvom pripitomljenom divljom životinjom, i koji je, vjerovatno, mezolitskom čovjeku služio za lov, a moguće i za ishranu, jer su na pojedinim mezolitskim nalazištima nalažene kosti psa namjerno zdrobljene i rascijepljene da bi se došlo do posebno cijenjene koštane srži. Poslije psa, mezolitski čovjek je uspio da pripitomi i kozu, odnosno ovcu, a zatim i svinju, što ga je postepeno uvodilo u novu privrednu granu – stočarstvo. Takođe se vjeruje da je u ovo isto vrijeme čovjeku pošlo za rukom da od određenih vrsta divljih žitarica kultiva-

¹ Naziv „mezolit“ prvi je u arheološku literaturu uveo švedski geolog Morgan 1874. godine. Vidi: Телегин, Д. Я. 1982. 4.

cijom dobije jestive sorte, što je značilo i postepen ulazak u još jednu novu privrednu granu – zemljoradnju. Počeci gajenja životinja i kultivacije biljaka predstavljaju izuzetno značajne korake koji su omogućili čovjeku da zakorači u novu epohu, u mlade kameno doba ili neolit, koji istovremeno označava i revolucionarnu prekretnicu u daljem razvoju ljudskog društva.

Sa posljednjim stadijumom ledenog doba – pleistocena, odnosno sa počecima novog geološkog razdoblja – holocena, nastupile su značajne klimatske promjene koje su u znatnoj mjeri izmijenile floru i faunu Evrope, što je imalo znatnog uticaja i na izmjenu načina života ljudskih zajednica, koje su bile primorane da se prilagode novonastalim uslovima. Ovo je svakako uticalo i na izmjenu tradicionalnog načina življenja ljudi, bez obzira na to što su lov i sakupljanje gotovih plodova, kao dominantni oblici privređivanja, naslijeđeni iz prethodne epohe, i dalje predstavljali osnovni izvor egzistencije. Pored lova, ljudske zajednice nastanjene u blizini rijeke svoju ekonomiju obogaćivale su i ribolovom, o čemu svjedoče brojni koštani harpuni i udice nađeni u ovim staništima.

Nastanak toplije klime izazvao je postepeno povlačenje krupnijih, ledenodopskih životinja ka sjeveru, što je mezolitskog čovjeka primoralo da se posveti lovu na sitnije životinje toplije klime, a to je istovremeno imalo uticaja i na izmjenu oblika kremenog oružja, jer su mu sada za lov bile potrebne manje, lakše i preciznije alatke. Intenzivnija upotreba alatki od kosti zahtijevala je i iznaženje sve boljeg načina za njihovu izradu, pa se u skladu sa tim mijenjao i prilagođavao oblik kremenog oruđa koje je služilo za obradu kosti i oblikovanje koštanih alatki. Posebno je za mezolit karakteristična upotreba kremenih alatki malih dimenzija, tzv. mikrolita, izrađenih najčešće u geometrijskim formama – trouglovi, trapezi, deltoidi, rombovi, segmenti kruga, koji su se koristili u različite svrhe. Njihova rasprostranjenost i gotovo redovna pojava na mezolitskim nalazištima dovela je do toga da se i kultura mezolita ponegdje u literaturi nazove i mikrolitskom kulturom.

Prirodni okviri i istorijat istraživanja

Teritorija današnje Crne Gore pružala je početkom holocena relativno povoljne uslove za život ljudskih zajednica, koje su u ovom periodu naseljavale pojedine njene prostore na kojima su raz-

vijale kulturu srednjeg kamenog doba, odnosno mezolita. Klimatske promjene koje su se na početku holocena, ovog relativno kratkog vremenskog razdoblja, dešavale na prostoru Evrope, pa time i na prostoru Crne Gore, sa nekoliko klimatskih režima poznatih kao preboreal sa subartičkom hladnom i vlažnom klimom i boreal sa suvom i toplom klimom, nijesu u pretjeranoj mjeri uticale na izmjenu ekoloških uslova, pa time ni na izmjenu načina čovjekovog življenja. Čini se da se u ovom relativno kratkom vremenskom razdoblju, u poređenju sa prethodnim, čovjek uspješno prilagođavao ovim klimatskim promjenama ne mijenjajući u značajnoj mjeri navike naslijeđene iz prethodne epohe. Ovakvoj situaciju su u znatnoj mjeri doprinijele rječne doline i kanjoni u kojima se ove klimatske promjene nijesu oštrije osjećale, u kojima se uglavnom i nalaze staništa mezolitskih zajednica. Rječne doline i kanjoni djelovali su kao svojevrzni klimatski refugijumi u kojima su se klimatske promjene najmanje osjećale, pa su zbog toga, kao posebna mikroklimatska područja, bili privlačni za formiranje trajnijih staništa. Uz ovo treba dodati i činjenicu da su okolni prostori bili bogati listopadnim i zimzelenim šumama, koje su nudile izobilje jestivih plodova i u kojima su obitavale određene vrste lovnih životinja, što je uz rijeke bogate ribom uticalo da kanjoni i rječne doline veoma dugo budu sigurna utočišta ne samo mezolitskom nego i neolitskom čovjeku.

Kultura mezolita je u Crnoj Gori, u odnosu na ostala područja južne Evrope, otkrivena relativno kasno, jer su se tek sredinom proteklog vijeka stekli uslovi da se na ovom prostoru otpočne sa arheološkim istraživanjima određenih lokaliteta, na kojima su, između ostalih, otkriveni i slojevi sa mezolitskim nalazima. Već je ranije spomenuto da su 1954. godine otpočela sistematska iskopavanja potkapine Crvena stijena, u kojoj je u izuzetno moćnom depozitu, pored slojeva iz srednjeg i gornjeg paleolita, otkriven i kulturni sloj, označen kao stratum IV, koji je pripadao mezolitu. Otkriće Crvene stijene je poslužilo i kao dokaz da je određeni prostor Crne Gore bio veoma rano nastanjen, zasigurno već od samih početaka srednjeg paleolita, da su se na tom prostoru ljudske zajednice zadržale tokom čitavog razvoja srednjeg i mlađeg paleolita i da su nastavile da žive i kasnije, tokom srednjeg kamenog doba – mezolita, mlađeg kamenog doba – neolita, sve do početaka metalnog doba.

Sve do 1972. godine Crvena stijena je bila jedini lokalitet u Crnoj Gori sa tragovima mezolitske kulture. Te godine je sticajem određenih okolnosti došlo do otkrića jedne veće potkapine u kanjo-

nu Pive, koja je po mjestu gdje se nalazila nazvana pećina Odmut i u kojoj su pronađeni tragovi ljudskih djelatnosti, koji su svjedočili da je potkapina naseljena u zaćecima holocena, odnosno u epohi mezolita, i da je dugo vremena, čak do početaka metalnog doba, kontinuirano služila kao bezbjedno stanište ljudskim zajednicama. Sistematska iskopavanja ovog, po mnogo čemu, značajnog arheološkog lokaliteta omogućila su da se, između ostalog, dobije i jasnija slika o karakteru i razvoju mezolitske kulture u Crnoj Gori.²

U istorijatu istraživanja paleolitskih nalazišta u Crnoj Gori rečeno je da je tokom 80-tih godina obavljeno djelimično arheološko rekognosciranje kanjona rijeke Čehotine, kako bi se provjerili navodi mještana o postojanju pećina iz kojih su poticale kamene alatke čudnih oblika. Tada je u dijelu kanjona koji se proteže nedaleko od sela Ljutića, u blizini Pljevalja, otkriveno nekoliko potkapina sa tragovima boravka ljudskih zajednica u periodu praistorije. Posebno je u tom smislu bilo značajno otkriće potkapine nazvane Medena stijena u kojoj je iznad slojeva koji su pripadali starijem kamenom dobu – paleolitu otkriven sloj sa nalazima iz srednjeg kamenog doba, odnosno mezolita.³ Zanimljivo je istaći i podatak da najmlađi sloj u Medenoj stijeni, formiran neposredno iznad mezolitskog, nije pripadao narednoj epohi, odnosno neolitu, kako bi se dalo očekivati, već bakarnom dobu, odnosno eneolitu, što govori da je potkapina tokom mlađeg kamenog doba bila napuštena, da bi na samom početku metalnog doba, ponovo ali samo nakratko, bila nastanjena.

U istorijatu istraživanja paleolita je takođe navedeno da je tokom rekognosciranja kanjona Čehotine otkrivena još jedna potkapina smještena pod Gospića vrhom, u kojoj su otkriveni tragovi boravka ljudi u vrijeme pleistocena, odnosno starijeg kamenog doba. Kako u potkapini nijesu vršena nikakva arheološka istraživanja, ne može se isključiti mogućnost da su u njoj ljudske zajednice boravile i tokom ranog holocena, odnosno mezolita. Moguće je da će bu-

² Istraživanja pećine Odmut vršena su u organizaciji Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture pod rukovodstvom Č. Markovića i D. Srejevića. Vidi: Srejević, D. 1974. 3-7; Marković, Č. 1974. 7-13.

³ Iskopavanja kojima su rukovodili D. Mihailović i V. Dimitrijević obavijana su u organizaciji Zavičajnog muzeja iz Pljevalja i Centra za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. Vidi: Srejević, D. – Marković, Č. 1987. 37-38; Mihailović, D. 1996. 9-60.

duća istraživanja potvrditi ovu pretpostavku, jer u tom smislu realne osnove pruža sama činjenica da su u kanjonu Čehotine, u potkapini Medena stijena, već otkriveni tragovi boravka ljudskih zajednica tokom mezolita, pa bi bilo logično očekivati da se takvi tragovi otkriju i u drugim potkapinama koje su se vremenom formirale u bočnim stranama kanjona.⁴

U istom istorijatu je navedeno da je u kraćem arheološkom rekognosciranju dijela kanjona rijeke Tare, obavljenom između 1986. i 1989. godine, u blizini sela Gornja Dobrilovina, u pećini zvanoj Šalintrača, pronađeno nekoliko paleolitskih artefakata, ali kako detaljnija istraživanja nijesu preduzimana, karakter nalazišta je ostao nepoznat, osim što se moglo pretpostaviti da se u pećini, osim paleolitskih, moguće nalaze i mezolitski slojevi.⁵

Saopšteno je takođe da su, uporedo sa rekognosciranjem kanjona Tare, obavljena i manja rekognosciranja donjeg dijela kanjona rijeke Morače, tokom kojih su u blizini sela Bioča otkrivene dvije potkapine sa nalazima iz praistorije. U istorijatu je između ostalog saopšteno da je u potkapini, koja se nalazi u neposrednoj blizini sela Bioča, po kome je u literaturi potkapina i nazvana, otkriven relativno moćan depozit sa paleolitskim slojevima, koji su, kako su istraživanja pokazala, počinjali od same površine potkapine, jer su gornji slojevi kasnijim ljudskim djelovanjem uklonjeni.⁶ Moguće je da su upravo ovi uklonjeni slojevi pripadali mezolitu.

Za izučavanje razvoja kulture mezolita, mnogo je značajniji podatak da su u drugoj potkapini nazvanoj Vruća pećina, koja se nalazi u neposrednoj blizini okapine Bioče, tokom 1988. i 1990. godine obavljena manja probna iskopavanja u kojima su otkriveni slojevi sa nalazima iz mezolita i neolita. Nažalost, rezultati ovih istraživanja nijesu objavljeni, pa se o nalazima i karakteru samog nalazišta ništa ne zna.

Slična je situacija i sa područjem Limske doline. I tamo je, kako je već saopšteno, u omanjem pripećku zvanom Trebački krš, otkriven kulturni sloj sa nalazima iz finalnog paleolita, odno-

⁴ Radovanović, I. 1986. 75; Srejević, D. 1996a. 7.

⁵ Isti, 7.

⁶ Istraživanja, kojima su rukovodili O. Velimirović-Žižić, Lj. Đuričić i M. Cerović, vršena su u zajednici Arheološke zbirke Crne Gore i Centra za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. Vidi: Žižić, O. – Srejević, D. 1987.36; Đuričić, Lj. 1997. 59-70.

sno epigravetijena,⁷ pa sama ova okolnost ukazuje na mogućnost da se i na ovim prostorima u budućnosti može očekivati pojava nekog lokaliteta sa tragovima mezolitske kulture. Otkriće kulture finalnog paleolita nesumnjivo govori da je u vrijeme starijeg kamenog doba i ova oblast Crne Gore bila nastanjena, pa je logično pretpostaviti da su ljudske zajednice nastavile da žive na ovim prostorima i tokom kasnijih epoha, odnosno mezolita. Da ova pretpostavka počiva na realnim osnovama govore i rezultati arheoloških istraživanja obavljenih na području Limske doline, koji pokazuju da je ovaj prostor bio intenzivno naseljen tokom mlađeg kamenog doba – neolita, kao i tokom kasnijih epoha,⁸ pa se stoga ne vidi niti jedan valjani razlog zbog koga bi ljudske zajednice na kraju starijeg kamenog doba, odnosno sa završetkom pleistocena i početkom holocena, napustile ovaj kraj, da bi ga tek sa počecima mlađeg kamenog doba, odnosno neolita, ponovo naselile i nastavile da na njemu žive bez prekida do današnjih dana. Ako je za život neolitskog čovjeka zbog izmijenjene ekonomije od presudne važnosti bilo plodno tlo, budući da su zemljoradnja i stočarstvo sada postali osnovni izvori egzistencije, ono za mezolitskog čovjeka zasigurno nije imalo nekog posebnog značaja, jer je on i dalje lovac, ribolovac i sakupljač gotovih plodova. Mezolitskom čovjeku su za opstanak bile potrebne guste šume bogate lovnom divljači i jestivim plodovima i rijeke bogate ribom, u čemu Limska dolina zasigurno nije oskudjevala, pa je zato malo vjerovatno da se kontinuitet življenja u njoj prekida krajem paleolita i da taj prekid traje preko četiri milenijuma, da bi se život nastavio tek sa početkom neolita. Po svemu sudeći, dalja arheološka istraživanja daće odgovor i na ovo pitanje.

Staništa

Slično paleolitskom, i mezolitski lovac, sakupljač gotovih plodova ali i ribolovac, za svoja staništa je uglavnom koristio prirodne zaklone – pećine i potkapine. Još uvijek nema nikakvih tragova koji bi ukazivali da je na nekom prostoru Crne Gore mezolit-

⁷ Iskopavanja obavljena pod rukovodstvom Lj. Đuričić i P. Lutovca u organizaciji Polimskog muzeja iz Berana. Vidi: Đuričić, Lj. 1996. 75-102.

⁸ O praistorijskim lokalitetima na području Polimlja vidi: Marković, Č. 1985; Derikonjić, S. 1996.

ski čovjek formirao svoje stanište pod otvorenim nebom. Pomanjkanje tragova ne znači da ovakvih staništa nije bilo, jer je upravo jedna od karakteristika mezolita formiranje staništa na otvorenom prostoru, kakva su inače otkrivena u susjednim oblastima,⁹ pa treba očekivati da takvi tragovi budu otkriveni i na nekom od prostora Crne Gore. Otkriveni mlađepaleolitski i mezolitski lokaliteti pokazuju da je područje današnje Crne Gore tokom posljednjih faza pleistocena i ranog holocena bilo intenzivno nastanjeno, a što opet govori da su uslovi za život paleolitskih i mezolitskih lovaca na ovim prostorima bili relativno povoljni. Međutim, moguće je da je u konačnom izboru staništa presudnu ulogu odigralo obilje pogodnih, prirodnih zaklona koji se nalaze na gotovo čitavom prostoru Crne Gore, među kojima su se kao posebno povoljni za život isticali oni locirani u rječnim dolinama i kanjonima, pa je potreba za formiranjem staništa pod otvorenim nebom time svedena na minimum. Dobro zaštićeni i dobro osunčani, sa dovoljno suvog prostora za organizovanje života jedne manje zajednice, sa okolinom bogatom šumom prepunom lovne divljači i jestivih plodova i rijekom bogatom ribom, ovi prirodni fenomeni nesporno su pružali neuporedivo bolje uslove za život nego staništa pod otvorenim nebom, pa su se iz tih razloga, vjerovatno, i našli u konačnom izboru mezolitskog čovjeka za formiranje svojih trajnijih staništa. Ovo svakako ne znači da privremenih staništa, ili bolje rečeno skloništa, na teritoriji Crne Gore uopšte nije bilo. Njih je moralo biti iz prostog razloga što su ona služila kao kratkotrajna skloništa lovaca u vrijeme njihovih dužih izbivanja iz svojih trajnih staništa. Svakako treba očekivati da buduća istraživanja daju odgovor i na ovo pitanje.

Zanimljivo je da je mezolitski čovjek u određenom broju slučajeva nastavio da koristi one iste zaklone koje je koristio i njegov prethodnik – paleolitski lovac, kao što je Crvena stijena i Medena stijena, ali je i nastanio i nove, kao što je Vruća pećina u kanjonu Morače i Odmut u kanjonu Pive. Pri tome ne treba sumnjati da se pri izboru novih zaklona za formiranje svojih staništa mezolitski lovac nije rukovodio onim istim zahtjevima kojima se rukovodio i kada je odlučivao da nastavi da živi u istim zaklonima u kojima je prije njega dugo milenijuma živio njegov prethodnik – paleolitski lovac.

⁹ Među mezolitskim staništima formiranim na otvorenom prostoru svakako je najpoznatije ono formirano na lokalitetu Lepenski vir u Đerdapu. Vidi: Srejić, D. 1969.

Ekonomija

Formiranje staništa mezolitskih zajednica u prirodnim zaklonima koji su locirani u rječnim dolinama i kanjonima, po svemu sudeći usko je povezano sa osnovnim načinom privređivanja, odnosno sa ostvarivanjem mogućnosti za bezbjednu egzistenciju. Opređeljenje mezolitskog čovjeka da svoja staništa locira pored rijeka ili u njihovoj neposrednoj blizini svakako je imalo svoje logično opravdanje, jer se radi o zajednicama čija se egzistencija, sem na lovu i sakupljanju gotovih plodova, uveliko zasnivala i na ribolovu, pa se zato privreda ovih zajednica može okarakterisati i kao lovačko-sakupljačko-ribolovačka. Zbog toga nije slučajno što svi do sada otkriveni mezolitski lokaliteti leže na obalama rijeka, u njihovim kanjonima ili dolinama. Tako se na obali Trebišnjice, istina visoko iznad same rijeke, nalazi Crvena stijena, pećina Odmut i potkapina Medena stijena leže gotovo na samim rječnim obalama, prva na obali Pive, a druga na obali Čehotine, dok je potkapina Vruća pećina u kanjonu Morače položena na nešto većoj visini na obali, ali takođe u neposrednoj blizini rijeke.

Nema sumnje da su rijeke pored kojih su otkrivena staništa mezolitskog čovjeka bile bogate ribom koju je mezolitski čovjek lovio, a o čemu svjedoče posebno načinjene koštane alatke namijenjene za ove svrhe, dok se neposredna okolina nalazila pod gustim šumama prepunim raznovrsne lovne divljači, što je zajedno sa sakupljanjem gotovih plodova predstavljalo osnovne izvore egzistencije.

Iz prednjeg nije teško zaključiti da su geografske, geomorfološke i klimatske karakteristike Crne Gore zapravo bile oni odlučujući faktori koji su omogućili trajnije nastanjivanje njenih pojedinih prostora tokom posljednjih faza pleistocena i da ti isti prostori nijesu napušteni sa počecima holocena, već da su na njima nastavile da žive ljudske zajednice sa nešto izmijenjenim kulturnim i duhovnim manifestacijama, ali čija se egzistencija, i pored nešto drugačijih ekoloških uslova, i dalje oslanjala na privredu naslijeđenu iz prethodne epohe.

U mezolitskom sloju Crvene stijene na osnovu otkrivenih kostiju zaključeno je da je mezolitski čovjek nastavio da lovi jelena, divlju svinju, srnu, jazavca, zeca i u nešto manjoj mjeri medvjeda, lisicu i divlju mačku.¹⁰ Da ni sakupljačka privreda nije bila zaposta-

¹⁰ Malez, M. 1975. 147-169, sa tabelarnim prikazom pronađenih kostiju životinja po stratumima.

vljena svjedoči obilje ljuštura puževa, takođe otkrivenih u mezolitskom sloju. Čini se da su lov i sakupljanje plodova predstavljali osnovnu privrednu djelatnost kojom su se mezolitski stanovnici Crvene stijene bavili. Nema čak ni posrednih dokaza da su se bavili ribolovom kao dodatnom privrednom djelatnošću. Istina, u mezolitskom sloju IVb1 nađeno je nekoliko koštanih alatki koje su oblikovane tako da su mogle biti nasadene na dužu dršku i upotrijebljene kao neka vrsta ostiju za lovljenje ribe, pa zato ni ova djelatnost ne bi bila posve isključena iz privrede mezolitskih stanovnika Crvene stijene.

O eventualnom bavljenju nekim drugim privrednim djelatnostima, kao što su stočarstvo ili zemljoradnja, nema nikakvih dokaza. Nalaz jedne vrste alatke načinjene od jelenjeg roga, koja oblikom podsjeća na neolitski tip sjekire, sugerirše na mogućnost da je bila upotrebljavana u obradi zemlje, ali za takvu tvrdnju nema nikakvih drugih pratećih dokaza, pa i dalje ostaje zaključak da je osnovna egzistencije mezolitskih stanovnika Crvene stijene počivala na lovu, sakupljanju gotovih plodova, i eventualno, ribolovu.

Ista ekonomska osnova bila je zastupljena i na ostalim mezolitskim nalazištima, pa tako stanovnici Medene stijene love jelena, srnu, vuka, dabra i neke vrste ptica, a po svemu sudeći i ribe,¹¹ dok stanovnici Odmuta uglavnom love kozoroga, na koga otpada čak 65% ukupno pronađenih kostiju životinja. Posebno je značajna konstatacija izvedena na osnovu visoke zastupljenosti kostiju kozoroga – da je Odmut prvi lokalitet iz ranog holocena u Evropi na kome je kozorog najrasprostranjenija divljač.¹² Pored kozoroga, mezolitski stanovnici Odmuta rado su lovili i jelena, na koga otpada 25% pronađenih kostiju, dok ostalih 10% pripada kostima divlje svinje, medvjeda, divokoze i divlje mačke. Zanimljivo je da su kosti dabra, vuka, lisice i risa nađene samo u starijem sloju mezolitskog stratuma Odmuta, dok su kosti divljeg govčeta nađene samo u mlađem. Kostii riba nalažene su u oba sloja, što zajedno sa brojnim koštanim alatkama – harpunima namijenjenim za lovljenje riba, svjedoči da je i ribolov, pored lova, bio jedan od čvršćih oslonaca egzistencije mezolitskih stanovnika Odmuta.¹³

¹¹ Mihailović, D. 1996. 62-65.

¹² Srejić, D. 1974. 3.

¹³ Isti, 3.

Materijalna kultura

U ispitanim mezolitskim lokalitetima otkriven je veliki broj kamenih i koštanih artefakata čije su tipološke analize omogućile da se relativno precizno odrede njihovi osnovni oblici i tehnika izrade. Utvrđivanjem položaja pojedinih vrsta i oblika kamenih i koštanih alatki u okviru kulturnog sloja, odnosno stratum, dobijena je relativno precizna stratigrafska slika nalazišta, što je zajedno sa obavljenim paleontološkim analizama i analizama radioaktivnog ugljenika 14 na pojedinim nalazištima doprinijelo da se utvrde osnovni oblici privređivanja i naznače hronološki okviri mezolitske kulture Crne Gore. Tipološke analize ostataka materijalne kulture omogućile su i da se naznače moguće veze sa bliskim mezolitskim kulturama Balkana i Evrope. Obavljena istraživanja i sprovedene analize mezolitskih slojeva Crvene stijene, Medene stijene i pećine Odmut omogućili su da se, uz određene rezerve, formira relativno jasna slika nastanka i razvoja mezolitske kulture u Crnoj Gori.

Već je ranije rečeno da je pećina Crvena stijena arheološki počela da se istražuje 1954. godine i da su istraživanja trajala gotovo čitavu deceniju. U desetogodišnjim iskopavanjima otkriven je u Crvenoj stijeni kulturni depozit debljine 20,30 m. stvaran tokom dugog niza milenijuma, koji je u vertikalnoj stratigrafiji izdijeljen u 15 kulturnih horizonata, odnosno u 31 kulturni sloj, od kojih je sloj IV pripadao mezolitu.

Iako se tokom iskopavanja na prvi pogled sticao utisak da je sloj IV, koji se sastojao od sitnog izlomljenog kamena izmiješanog sa sivim prahom, u kome je nađen veliki broj kremenih alatki, u kulturnom pogledu cjelovit, ipak je u njemu zapažena određena postupnost u razvoju kremenog oruđa, što je, uz pomoć određenih razlika u boji i strukturi, pružilo istraživačima mogućnost da izdvoje dva sloja: stariji, obilježen kao IVa, i mlađi, u kome je otkriveno i nekoliko vatrišta, obilježen kao IVb. Nadalje, uočeno je da se i kod mlađeg sloja IVb, u njegovoj vertikalnoj stratigrafiji, pojavljuju određene razlike u oblicima kremenih alatki, pa je i on podijeljen na dva horizonta, na stariji IVb-1 i na mlađi IVb-2.¹⁴

Ono što se na prvi pogled uočava kod kremene industrije mezolitskog sloja Crvene stijene jeste činjenica da njen veći dio otpa-

da na neretuširane odbitke, dok su obrađene alatke nađene u ograničenom broju, sa razlikama u osnovnim oblicima, što je i uticalo da se sloj IV izdijeli na nekoliko horizonata.

Među brojnim primjercima kremenih alatki iz sloja IVa najbrojnije su zastupljeni rezači tzv. uskog tipa, trougaonog ili trapezoidnog presjeka, sa ponekad retuširanom jednom ili obje ivice, rezači sa ankošem, strugalice načinjene uglavnom od lamina uskog tipa, strugači izrađeni uglavnom od atipičnih odbitaka, mada ima i onih brižljivije obrađenih sa retušem, zatim šiljci sa retuširanim vrhom, dok je od geometrijskih oblika nađena samo jedna alatka u obliku trapeza.¹⁵

Pored kremenog, u sloju je nađeno i nekoliko primjeraka koštanih alatki, koje uglavnom pripadaju nekoj vrsti primitivnih bodeža načinjenih od jelenjeg roga, i šila od šupljih kostiju većih sisara.¹⁶

U sljedećem sloju, odnosno u horizontu IVb-1, i dalje su među kremenim alatkama najbrojniji rezači, lamine i lamele uskog tipa djelimično retuširane, zatim rezači s ankošem i strugači sa okomitim retušem. U sloju je nađen i relativno visok broj koštanih alatki, što ga znatno razlikuje od starijeg sloja IVa, u kome su koštane alatke zastupljene u sasvim skromnom broju. To su na prvom mjestu šila izrađena od cjevanica velikih sisara, sa glačanim vrhovima, zatim manja šila sa uglačanim vrhovima i koso zasječenim zadnjim dijelom, koja su, moguće, nasadena na dužu dršku služila kao neka vrsta harpuna za lovljenje riba, zatim bodeži od jelenjih rogova i neka vrsta sjekire izrađene od jelenjeg roga sa rupom na sredini za nasadivanje, sa jednim krajem tupim, a drugim formiranim u oštricu.

U horizontu IVb-2 slika je posve drugačija, jer je u njemu nađen relativno mali broj i kremenih i koštanih alatki. Među njima dominiraju i dalje rezači s ankošem, strugači i strugalice, dok je od koštanog materijala nađeno samo nekoliko primjeraka šila.¹⁷

Kako se iz prednjeg može vidjeti, među retuširanim oblicima kremenih alatki najčešće su zastupljeni strugači izrađeni od lamela uskog tipa, koji se javljaju u nekoliko karakterističnih oblika, i rezači i strugalice. Kremenog oruđa geometrijskih oblika, što je jedna

¹⁵ Isti, 12-13.

¹⁶ Isti, 13-15.

¹⁷ Isti, 15-17.

¹⁴ Basler, D. 1975. 12-13.

od osnovnih karakteristika mezolita, u IV sloju Crvene stijene gotovo da nema. Nađen je samo jedan primjerak sličan trapezu.¹⁸ Ni repertoar koštanih alatki nije širok. Čine ga bodeži načinjeni od jelenjeg rogovlja, primitivno obrađeni, i šila načinjena od cjevastih kostiju velikih sisara. Posebna je vrijedno pažnje jedno koštano šilo iz sloja IVb1 koje je sa spoljašnje strane ukrašeno tankim urezanim paralelnim linijama, a sa unutrašnje paralelnim i kosim, koje grade neku vrstu mrežastog ornamenta.¹⁹ Predmet o kome je riječ, zajedno sa još jednom fragmentovanom alatkom ukrašenom na sličan način i jednim rječnim oblutkom sa tragovima oker boje, pronađenim u mezolitskom sloju pećine Odmut, za sada predstavljaju najstarije umjetničke tvorevine nastale na tlu Crne Gore.²⁰

Zanimljiv je i podatak da je najniži horizont mezolitskog sloja, odnosno horizont IVa, onaj koji je najbliži epipaleolitskom sloju V, ujedno i najsiromašniji nalazima, što bi moguće moglo da ukazuje da je u tom trenutku došlo do izmjene populacije. Međutim, za takvu tvrdnju nema dovoljno opravdanja, jer je u sljedećem mezolitskom horizontu IVb1 ponovo došlo do intenzivne izrade kamenog i posebno koštanog oruđa, pa se čini da je podjela sloja na dva horizonta više vještačka, nego rezultat faktičkog stanja.

Ono što u osnovi saopštavaju oblici kremenog oruđa govori u prilog konstataciji da je mezolit Crvene stijene proistekao iz posljednjih faza mlađeg paleolita, što bi isključivalo svaku pomisao da je njegova pojava na prostoru Crne Gore rezultat migracija, odnosno da je pristigao sa strane. Ovo, opet, ne znači da je mezolit Crvene stijene takva izuzetna pojava koja se ne može u određenim elementima paralelisati sa drugim mezolitskim kulturama, gdje se prvenstveno misli na neke oblike kremenih alatki koji se srijeću i na drugim mezolitskim nalazištima.

Drugi, posebno važan, mezolitski lokalitet Crne Gore otkriven je, kako je rečeno, u području Pive. Riječ je o pećini Odmut, koja se nalazi u podnožju krečnjačkog brda Kuline, na nekadašnjem ušću rijeke Vrbnice u Pivu, na mjestu gdje se uzana dolina Pive širila i uz Vrbnicu protezala sve do nekadašnjih Plužina, a što sve danas leži na dnu akumulacionog Pivskog jezera.

¹⁸ Isti, 15.

¹⁹ Isti, 15, sl. 1.

²⁰ Mijović, P. 1980. 26.

Pećina leži na nadmorskoj visini od 558 m sa širokim i visokim otvorom koji je okrenut ka jugoistoku, odnosno ka ušću Vrbnice u Pivu. Širina otvora u osnovi iznosi 20 m a visina 14 m dok je prostor koji je korišćen za boravak ljudi dubok oko 11 m. Unutrašnjost je suva, dobro osunčana i zaštićena od atmosferskih padavina i sjevernih vjetrova. Osnova pećine je prekrivena eolskim i aluvijalnim nanosima na kojima su se formirali kulturni slojevi, čija je ukupna debljina prelazila 4 m.

Dugo vremena su pećinu Odmut pratili izuzetno povoljni ekološki uslovi. Dvije rijeke bogate ribom i guste šume pune raznih vrsta divljači činile su da pećina bude dugo vremena kontinuirano nastanjena i da se u njoj natalože kulturni slojevi sa brojnim arheološkim nalazima, koji omogućavaju da se relativno precizno odredi karakter pojedinih kultura koje su se tokom dugog vremenskog razdoblja smjenjivale na ovom prostoru.

Istraživanja Odmuta započeta su 1972, da bi se sistematska iskopavanja obavila tokom 1973. i 1974. godine. Otkriveni kulturni sloj posjedovao je izuzetno bogatu vertikalnu stratigrafiju u kojoj je, na osnovu strukture, boje i materijalnih ostataka, bilo moguće izdvojiti sedam kulturnih stratuma. Najstariji ili najdublji stratum, obilježen kao stratum I, pripadao je mezolitu, stratumi II i III neolitu, stratumi IV, V i VI eneolitu, dok je najmlađi, stratum VII, pripadao ranom bronzanom dobu, kada je pećina definitivno napuštena.²¹

Mezolitski stratum debljine 1,5 m, iako na prvi pogled jedinstven, na osnovu razlika u strukturi, boji i posebno oblicima kremenih i koštanih alatki, podijeljen je na dva sloja: na stariji obilježen kao Ia, debljine 1,10 m, i mlađi Ib, debljine 0,40 m. U oba sloja stratuma I pećine Odmut otkriven je veći broj alatki načinjenih od sirovina iz lokalnih majdana, kao i veći broj alatki načinjenih od kosti, rogova jelena i zuba divljeg vepra, što omogućava da se relativno uspješno mogu sagledati događanja na počecima holocena u području Pive.

Kamene alatke iz oba sloja stratuma I izrađene su od sivo-zelenog pješčara i češće od sivog i crvenkastog kremenca, od kojih je samo manji broj imao pravilne i završne retuširane oblike. Veliki broj kamenih alatki zastupljenih u oba sloja stratuma I pripadao je malim, preoblikovanim lamelama, dok je svega nekoliko alatki po-

²¹ Marković, Č. 1974. 7-9.

kazivalo da je i tehnika izrade sječiva bila poznata. Alatke su uglavnom pravljene od malih kamenih odbitaka među kojima se može razlikovati šest različitih tipova, odnosno oblika, i to: odbici sa jednim ili više tačno definisanih ankoša, rezači retuširani na kraju odbitka, mali rezači, rezači koji su upotrebljavani kao noževi, tačkasto retuširani odbici sa dvije oštrice i geometrijski mikroliti, uglavnom u obliku trapeza, mada ih ima i u obliku trougla i deltoida.²²

Odbici sa jednim ili više ankoša nađeni su u oba sloja stratuma.²³ Rezači sa oštricom na kraju kamenog odbitka takođe su nađeni u oba sloja, ali su brojniji u sloju Ia, i to samo primjerci koji su načinjeni od malih, kratkih odbitaka. Drugi oblici u sloju Ib obrađivani su od dužih odbitaka. Rezači iz sloja Ia su veoma malih dimenzija, dok su oni iz sloja Ib nešto veći i često su okruglog oblika. Rezači koji su upotrebljavani kao noževi nađeni su u vrlo malom broju, uglavnom u sloju Ib, dok su tačkasto retuširani sa dvije oštrice nađeni samo u sloju Ia. Mikroliti geometrijskih oblika pojavljuju se u oba sloja stratuma I, s tim što su oni iz sloja Ia veoma malih dimenzija, za razliku od onih iz sloja Ib koji su i duži i širi. Mikroliti trouglastog i deltoidnog oblika nađeni su samo u starijem sloju Ia.²⁴

Iz mezolitskog stratuma pećine Odmuta potiče i nekoliko zaobljenih i izduženih rječnih oblutaka; djelimično su polirani, sa tragovima upotrebe na površini, a mogli su da služe kao neka vrsta čekića, tučka i sl. Jedan takav oblutak većih dimenzija, nađen u sloju I b, bio je premazan oker bojom.²⁵

Pored kamenih, u stratumu I pećine Odmut pronađen je i veći broj raznih alatki od kosti, uglavnom šila, neka vrsta dlijeta, harpuni od jelenjih rogova i mala, zaobljena sječiva načinjena od kljova divlje svinje. Među koštanim alatkama nađen je i jedan fragment kosti sa ugraviranim uglastim ornamentom. Taj fragment, onaj pomenuti obojeni oblutak i ranije pomenuto koštano šilo iz Crvene stijene, kako je rečeno, predstavljaju jedine primjerke umjetničkog izražavanja ljudi u epohi mezolita sačuvane na tlu Crne Gore.

Poseban karakter mezolitskoj kulturi pećine Odmut daju harpuni od jelenjeg roga, kojih je u oba sloja stratuma I, što cijelih što

²² Srejšević, D. 1974. 3-4.

²³ Isti, pl. I. i pl. II.

²⁴ Isti, 4.

²⁵ Isti, 4.

fragmentovanih, pronađeno ukupno 56 primjeraka. Po načinu oblikovanja razlikuju se dva osnovna tipa – pljosnati i cilindrični. Pljosnati harpuna je nađeno daleko više, ukupno 52 primjerka, dok je cilindričnih nađeno daleko manje, svega četiri primjerka. Svi harpuni su oblikovani tako da na jednoj strani imaju jedan ili dva zupca. Uz to, pljosnati harpuni obično imaju jednu ili dvije rupe za vezivanje, koje su uvijek probušene u korijenu zupca, dok cilindrični harpuni umjesto perforacija imaju zubac ili proširenje na dnu koje je služilo za vezivanje za motku ili su imali zašiljenu osnovu koja se usađivala u motku. Pljosnati harpuni, zdepastijeg oblika, obično sa dva romboidna zupca, javljaju se nešto ranije i brojniji su u sloju Ia, dok su vitkiji primjerci sa dužom drškom i gotovo trougaonim zupcima visoko postavljenim, nešto mlađi – karakteristični su za sloj Ib. Iz sloja Ib potiču i tri primjerka cilindričnih harpuna, dok je samo jedan nađen u sloju Ia.²⁶

I, konačno, treći mezolitski lokalitet otkriven na tlu Crne Gore predstavlja već ranije pomenuta potkapina Medena stijena u kanjonu Čehotine, u kojoj je otkriven relativno moćan stratum, koji je u vertikalnoj stratigrafiji, na osnovu boje, strukture i nalaza, raščlanjen na jedanaest kulturnih slojeva, od kojih je sloj IV pripadao mezolitu.²⁷

Zanimljivo je da između sloja IV, koji je, kako je rečeno, pripadao mezolitu, i narednog sloja III, koji je na osnovu nalaza okarakterisan kao sloj sa početka metalnog doba, nije otkriven sloj sa nalazima iz epohe koja neposredno slijedi mezolitu, odnosno sloj koji bi pripadao neolitu. Ovo očito govori da je Medena stijena krajem mezolita bila napuštena i da dugo vremena, čak kroz čitav period neolita, nije korišćena za stanište, da bi tek na samom početku metalnog doba, istina nakratko, bila ponovo nastanjena. Razlog što je Medena stijena tokom neolita ostala pusta vjerovatno treba tražiti u izmijenjenim uslovima privređivanja, budući da su u epohi neolita osnovni izvor egzistencije postali zemljoradnja i stočarstvo, a takve uslove kanjon Čehotine zasigurno nije pružao. Pojava metala dovela je do određenih nesigurnosti i opasnosti, pa su nove populacije bile prinuđene da za svoja privremena staništa izaberu skrovita i prirodno zaštićena mjesta, koja bi im za određeno vrijeme omogu-

²⁶ Isti, 4.

²⁷ Mihailović, D. 1996. 10.

ćila koliko-toliko bezbjedan život. Nestankom krize izazvane pojavom metala, odnosno promjenama u ekonomiji, prestala je i potreba za „skrivanjem“, pa je u to vrijeme i Medena stijena trajno napuštena.

Sloj IV, koji reprezentuje mezolit Medene stijene, i ne samo Medene stijene već svakako i šireg područja oko rijeke Čehotine, bio je relativno tanak i po boji i strukturi razlikovao se od ostalih slojeva stratuma. Veliko prisustvo gari i pepela davalo mu je karakterističnu sivu boju. Uz to, sloj je na više mjesta bio oštećen ukopima iz gornjih horizonata. U sloju su otkrivene isključivo kremene alatke sa oblicima karakterističnim za mezolit i izvjestan broj životinjskih kostiju, što ga bez dvoumljenja opredjeljuje u ovu epohu.²⁸

Za izradu alatki koristio se zeleni i crveni jaspis, sivi i crni kremen lošeg kvaliteta, i providni, braonkasti kremen dobrog kvaliteta. Kremena industrija uglavnom se sastoji od grubo nazupčenih odbitaka, postruški i kratkih sječiva, odnosno od oruđa dobijenog bipolarnom tehnikom odbijanja. Među retuširanim alatkama u većem broju su zastupljeni kratki strugači i odbici, dok se od geometrijskih oblika javljaju trapezi.²⁹

Određene sličnosti kremenih alatki iz Medene stijene mogu se tražiti u mezolitu Grčke, na području Đerdapa,³⁰ a moguće i u mezolitu Crvene stijene i Odmuta u Pivi. Određeni oblici kremenih alatki, posebno oni trapezoidnih oblika, upućuju na pozni mezolit koji započinje oko 7.000. godine prije nove. Konstatcija da je mezolitska kremena industrija u tehnološkom smislu siromašna, i da u osnovi počiva na tradicijama kremene industrije iz kultura gornjeg paleolita, u IV sloju Medene stijene dobija svoju potvrdu.

Bitno je istaći da okapina Medena stijena u kanjonu rijeke Čehotine, sa još nekoliko okapina u bližoj okolini, za koje se zna da su korišćene kao staništa paleolitskih, a moguće i mezolitskih lovaca, jasno pokazuju da je ovo područje Crne Gore u epohi kasnog pleistocena i ranog holocena bilo intenzivno naseljeno.

Na osnovu prednjeg mogu se izvesti određeni zaključci o nastanku i razvoju mezolita na području Crne Gore. Kao prvo, izvjesno je da je mezolit Crne Gore nastao iz osnova prethodne epohe,

odnosno iz mlađeg paleolita, kako to pokazuju nalazi iz IV stratuma Crvene stijene i Medene stijene. Otkriveni lokaliteti pokazuju da se mezolitska kultura razvijala na gotovo čitavom prostoru Crne Gore, ali da nije jedinstvena, već da između pojedinih regiona, odnosno između pojedinih nalazišta, postoje određene razlike uslovljene, na prvom mjestu, ekološkim uslovima. Diferenciranje kultura na području Crne Gore može se zapaziti već od kultura gornjeg paleolita. Razlike među oblicima kamenih artefakata iz Crvene stijene, Mališine stijene i Medene stijene su tako jasne da se slobodno može reći da je već u ovom razdoblju, odnosno u onim fazama mlađeg paleolita koje karakteriše lokalni razvoj, došlo do izvjesnog diferenciranja kultura na teritoriji Crne Gore. Diferenciranje kultura se nastavlja i kasnije, tokom naredne epohe, odnosno mezolita, u kome su razlike još izrazitije i one se, takođe, zapažaju među oblicima alatki sa otkrivenih lokaliteta. Tako su u mezolitskom sloju Crvene stijene među kremenim alatkama posebno brojne lamele, koje su, pak, u Odmutu i Medenoj stijeni sasvim rijetke. Strugalica koje su u Crvenoj stijeni takođe brojne, u mezolitu Odmuta i Medenoj stijeni uopšte nema. U Crvenoj stijeni je uočena samo jedna alatka u obliku trapeza, u Medenoj stijeni nekoliko, dok su alatke geometrijskih formi u Odmutu izuzetno brojne. Razlike su posebno uočljive među koštanim alatkama. U Crvenoj stijeni se kao osnovna alatka od kosti, odnosno roga, pojavljuju šilo i bodež, u Medenoj stijeni koštanih alatki uopšte nema, u Odmutu su one brojne i raznovrsne i tu je osnovna alatka harpun načinjen od jelenjeg roga.

Kako u osnovi svi mezolitski lokaliteti na tlu Crne Gore pripadaju jadransko-mediteranskoj regiji, normalno je da se među njima pojave i određene sličnosti, a to opet sugerije da se na čitavom ovom prostoru u ranim fazama holocena razvijala mezolitska kultura sa zajedničkim karakteristikama iz kojih su proistekle i odgovarajuće sličnosti. Ove sličnosti se, kao i razlike, uočavaju među oblicima kremenih i koštanih alatki. Tako se u mezolitu Crvene stijene i pećine Odmut javljaju slični oblici strugača i rezača, a određene sličnosti zapažaju se i kod koštanih alatki, posebno kod šila i bodeža.

Pored onih koje se uočavaju među mezolitskim lokalitetima Crne Gore, sličnosti se mogu naći i kod izvjesnog broja mezolitskih lokaliteta sa širih prostora. Pojedini oblici kremenih i koštanih alatki pokazuju određene sličnosti sa kremenim i koštanim alatkama sa lokaliteta u Đerdapu, na kojima se, slično Crvenoj stijeni, javlja vr-

²⁸ Isti, 36.

²⁹ Isti, 36-39.

³⁰ Isti, 44.

lo mali broj alatki geometrijskih formi, ali su zato zastupljeni koštani harpuni, slično Odmutu. Tako su na lokalitetu Vlasac u Đerdapu nađeni harpuni, koji istina, nijesu istovjetnih oblika kao oni iz Odmuta, ali su alatke načinjene sa istim namjerama i korišćenim u iste svrhe.³¹

Prisustvo koštanih alatki namijenjenih ribolovu kod Vlasca i Odmuta nije nikakvo iznenađenje, ako se uzme u obzir položaj i jednog i drugog staništa. Oba su locirana u neposrednoj blizini rijeke, Vlasac na obali Dunava, a Odmut na ušću Vrbnice u Pivu, pa je logično pretpostaviti da su se žitelji i jednog i drugog lokaliteta intenzivno bavili ribolovom, koji je očito, pored lova i skupljanja plodova, predstavljao jedan od osnovnih izvora egzistencije. Kod Crvene stijene, koja se nalazi u brdu, visoko iznad rijeke, ribolov, po svemu sudeći, nije predstavljao posebno značajnu privrednu granu, već se stanovništvo i dalje oslanjalo na lov i skupljanje gotovih plodova, kako to, uostalom, pokazuju i nalazi kostiju, koje isključivo potiču od divljih životinja koje su nastanjivale okolne prostore.

Osim u Vlascu, u Đerdapu, određene sličnosti sa kremenom industrijom Odmuta i Medene stijene moguće je naći i u mezolitu Grčke, posebno kod pećine Frankti i Sidari,³² dok se mezolit Crvene stijene može, između ostalog, porediti i sa mezolitom sjeverne Afrike, sa tzv. kapsijen (*capsien*) kulturom.³³ Navedene sličnosti i razlike pokazuju da se i kontinentalni djelovi Balkanskog poluostrva u osnovi uklapaju u sferu mediteranskog tardenoazijena (*tardenoazien*) u periodu preboreala i boreala, odnosno u periodu ranog holocena. Međutim, određeni oblici kremenih i koštanih alatki istovremeno pokazuju da se i mezolit u Crnoj Gori, kao i na drugim područjima, razvijao i pod uticajima lokalnih faktora, i da je i on zbog te okolnosti u izvjesnom smislu osoben. Oslanjajući se na prednje, značajno je istaći činjenicu da je mezolit pećine Odmut u izvjesnom smislu specifičan, kako u odnosu na Crnu Goru tako i u odnosu na ostale mezolitske kulture Balkanskog poluostrva. Predmeti načinjeni od kosti, od zuba divljeg vepa i jelenskih rogova, posebno harpuni, pokazuju takve osobenosti kojih nema ni u jednoj mezolitskoj kulturi Balkanskog poluostrva. Pljosnati i cilindrični

³¹ Srejović, D. – Letica, Z. 1978.

³² Srejović, D. 1974. 5; Mihailović, D. 1996. 44.

³³ Basler, Đ. 1975. 102.

harpuni iz mezolitskog sloja Odmuta mogu se jedino paralelisati sa kasnom fazom magdalenijena (*magdalenien*) ili azelijena (*azelien*), kulturama jugozapadne i zapadne Evrope.³⁴ I dva posebno značajna nalaza iz mezolitskog sloja Odmuta – fragment kosti sa ugraviranim geometrijskim ornamentom i rječni oblutak sa dekoracijom izvedenom oker bojom – mogu naći paralele jedino u finalnom paleolitu Franko-kantabrijske oblasti na Apeninskom poluostrvu.³⁵

Rezultati istraživanja obavljenih na lokalitetima u Crnoj Gori nadalje pokazuju da je osnovni vid privređivanja nosilaca kulture mezolita na ovom području bio naslijeđen iz prethodnih faza, odnosno iz paleolita, što će reći da je i dalje počivao na lovu i sakupljanju gotovih plodova. Životinjske kosti otkrivene u sloju IV Crvene stijene, stratumu I pećine Odmut i sloja IV Medene stijene poticale su od jelena, divlje svinje, divokoze, divljeg govečeta, srne, jazavca, divlje mačke, zeca, što znači da su to i osnovne životinje koje je mezolitski čovjek lovio za svoju ishranu. Među životinjskim kostima sa Odmuta nađeno je i nekoliko onih koje su pripadale krupnijim ribama, što pokazuje da je i ribolov bio jedan od značajnih izvora hrane, o čemu svjedoče i pomenuti harpuni pronađeni u zavidnom broju u mezolitskom stratumu pećine Odmut.

U vezi s prednjim posebno je značajno naglasiti da u mezolitskoj privredi Crne Gore nije zapažen ni jedan element koji bi ukazivao da je na nekom području došlo do određenih promjena u načinu privređivanja, a što bi nagovještavalo da su započeli procesi koji bi vodili ka postepenom prelasku na zemljoradnju i stočarstvo, odnosno na privredu koja će predstavljati jednu od osnovnih karakteristika narednog perioda. Naprotiv, tokom čitavog mezolita, zahvatajući i same početke neolita, ništa se bitno nije promijenilo na tom planu, tako da su lov, ribolov i sakupljanje plodova i dalje ostali osnovne privredne djelatnosti. Istina, neke koštane alatke od jelenjeg roga nađene u IV sloju Crvene stijene svojim oblikom asociraju na mogućnost da su korišćene za obradu zemlje, ali kako uz njih nije bilo nikakvih drugih dokaza, ova mogućnost je ostala na nivou hipoteze.

Bez obzira na relativno mali broj istraženih mezolitskih lokaliteta u Crnoj Gori, rezultati do kojih se u ovim istraživanjima došlo

³⁴ Srejović, D. 1974. 5.

³⁵ Isti, 5.

omogućili su da se jasno utvrde veze sa kulturama koje prethode, odnosno koje slijede mezolitu. Rezultati su, takođe, omogućili da se odrede okviri relativne i apsolutne hronologije mezolita Crne Gore.

Za utvrđivanje veza sa kulturama koje prethode, kao i onim koje slijede mezolitu, od prvorazrednog značaja su podaci prikupljeni tokom istraživanja Crvene stijene i Medene stijene. Već je u nekoliko navrata istaknuto da na ovim lokalitetima između slojeva koji pripadaju kulturama gornjeg paleolita i onih sa obilježjima mezolita nema prekida u razvoju. Određeni oblici kremenih alatki iz sloja IV Crvene stijene i sloja IV Medene stijene upravo pokazuju da je mezolit proistekao iz posljednjih faza mlađeg paleolita, odnosno da pokazuje osobine samostalnog razvoja.

Stratigrafije Crvene stijene i Odmuta su posebno značajne jer utvrđuju tijesnu vezu posljednjih faza mezolita i samih početaka neolita. Mezolitski sloj IV i neolitski sloj III Crvene stijene sasvim pouzdano dokazuju kontinuitet i života i kulture, što znači da razvoj neolita u Crvenoj stijeni počiva na jakim tradicijama prethodne, mezolitske kulture. Istina, u neolitskom sloju nedostaju oni elementi koji u osnovi obilježavaju ovu epohu, odnosno nosioci neolita Crvene stijene ne njeguju ona zanimanja koja su upravo karakteristična za neolit – ne poznaju tehniku glačanja kamena, ne poznaju zemljoradnju i ne poznaju stočarstvo. Osnovna privredna grana i dalje počiva na lovu, odnosno na onoj ekonomiji koja je karakteristična za prethodnu, mezolitsku kulturu. Prisustvo fragmenata keramike u sloju III jedini je element koji pouzdano dokazuje njegovu pripadnost neolitu. Upoznavanjem sa tehnologijom izrade keramike i njeno prisustvo u sloju III Crvene stijene može se tumačiti preuzimanjem kulturnih elemenata putem neposrednih ili posrednih kontakata sa zajednicama nastanjenim na Apeninskom poluostrvu ili zapadnim obalama Jonskog mora, odnosno šireg mediteranskog područja, a ne dolaskom novih zajednica na ovo područje.³⁶

I, konačno, za utvrđivanje relativne i apsolutne hronologije mezolita Crne Gore još uvijek ne postoje sasvim pouzdani podaci koji bi pomogli da se ova značajna pitanja na zadovoljavajući način razriješe. Ovo se prvenstveno odnosi na nalazište Crvenu stijenu iz koje ne postoji ni jedan datum dobijen analizom radioaktivnog ugljenika 14, odnosno metodom popularno nazvanom C-14, zbog

³⁶ Marković, Č. 1985. 74.

toga što takve analize prilikom istraživanja Crvene stijene nijesu vršene. Iz ovih razloga se hronologija mezolita Crvene stijene mora izvesti posrednim putem, odnosno poređenjem sa susjednim mezolitskim lokalitetima, prvenstveno sa onima na kojima postoje C-14 datumi.

Na sreću, tokom istraživanja pećine Odmut obavljen je niz značajnih analiza, između kojih i analiza radioaktivnog ugljenika 14. Datumi koji su tom prilikom dobijeni pokazuju da je mezolitski sloj, odnosno sloj Ia, formiran u preborealskom periodu, tj. između 8.100. i 6.700. godine prije nove ere, dok je sloj Ib formiran u borealu i početku atlantika, tj. između 6.700. i 5.200. godine prije nove ere.³⁷ Ovi datumi odgovaraju datumima dobijenim za mezolitski sloj pećine Frankti u Grčkoj i veoma su bliski datumima Lepenskog vira.³⁸ Na osnovu ovih datuma, a imajući u vidu određene sličnosti između mezolita Odmuta i Crvene stijene, posrednim putem bi se i stratum IV Crvene stijene mogao bar približno datovati.

Na osnovu karakteristika kremene industrije, mezolit Medene stijene bi se mogao datovati u ranu fazu kasnog mezolita, odnosno u kraj 7. i početak 6. milenijuma, mada određeni elementi sugerišu i mogućnost datovanja u posljednju fazu kasnog mezolita ili u drugu polovinu 6. milenijuma.³⁹

Na kraju se može zaključiti da su rezultati sa istraženih mezolitskih lokaliteta u Crnoj Gori još skromni i nedovoljni da se naznače i otkriju svi oni važni procesi kroz koje je mezolitski čovjek prolazio na svom putu ka ostvarivanju tzv. „neolitske revolucije“, odnosno do ulaska u novo, posve drugačije razdoblje svoga života, ali su, ipak, pružili odgovore na nekoliko ključnih pitanja vezanih za razvoj mezolita na ovom području, pružajući time čvrst oslonac budućim istražiteljima ove još uvijek nedovoljno razjašnjene karike u razvoju ljudskog društva.

³⁷ Srejović, D. 1974. 5.

³⁸ Isti. 5.

³⁹ Mihailović, D. 1996. 45.

MLAĐE KAMENO DOBA – NEOLIT

Uvod

Za razliku od ostalih oblasti Balkanskog poluostrva gdje su neolitske kulture rano uočene, opisane i istražene, o neolitu Crne Gore se sve do sredine proteklog vijeka nije ništa znalo, budući da do tog vremena na tlu Crne Gore nije bio istražen ni jedan praistorijski, odnosno neolitski lokalitet. Tek od sredine prošlog vijeka, preciznije od 1954. godine, kada započinju obimna sistematska iskopavanja već više puta pominjane pećine Crvena stijena, u čijim su gornjim slojevima otkriveni tragovi neolita, moglo se govoriti i o ovoj kulturi koja se razvijala na jednom dijelu teritorije Crne Gore. Ova prva arheološka istraživanja, koja su pružila obilje dragocjenih podataka, često presudnih za rješavanje ključnih problema vezanih za nastanak i razvoj neolita uopšte, poslužila su i kao podstrek daljnim istraživanjima. Tako se već 1961. godine sondažno ispituje neolitsko naselje na Beran-kršu kod Berana,¹ a 1967. godine, kao rezultat rekognosciranja, u stručnoj literaturi bilježe se i opisuju neolitski lokaliteti Kreneštice, takođe kod Berana, i Trnje kod Bijelog Polja.²

U periodu od 1972. do 1982. godine rad na otkrivanju i istraživanju neolitskih lokaliteta nešto je intenzivniji. Od 1972. do 1974. godine sistematski se istražuje pećina Odmut u kanjonu rijeke Pive.³ Sondažnim radovima nešto većeg obima u 1974. godini ispitana je i

¹ Arheološki materijal koji potiče sa ovih iskopavanja nalazi se u Polimskom muzeju u Beranama. Uz materijal ne postoji nikakva prateća dokumentacija.

² Garašanin, D. i M. 1967. 50-51; Garašanin, M. 1967. 11; Garašanin, M. 1973a. 19; Garašanin, M. 1979. 116.

³ Istraživanja obavljena u organizaciji Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture. Probnim radovima je u 1972. godini rukovodio B. Gavela, dok su sistematskim iskopavanjima u 1973. i 1974. godini rukovodili D. Srežović i Č. Marković, uz učešće R. Kujovića, O. Velimirović-Žižić, A. Bačkalova i grupe studenata arheologije sa beogradskog univerziteta.

pećina Spila iznad Perasta, u Bokokotorskom zalivu.⁴ Naredne, 1975. započeta su, a 1976. godine završena obimna sondažna istraživanja pomenutog neolitskog naselja na Beran-kršu.⁵ Istovremeno su obavljena i manja probna istraživanja na, takođe pomenutom, lokalitetu Kremaštica, na kome je tokom 1977. godine sondažno istražen prostor od oko 50 m kvadratnih.⁶ Iste godine preduzeto je i manje reviziono iskopavanje u pećini Koronini kod Cetinja.⁷

Arheološki nalazi iz predneolita i neolita Crne Gore, koji su prikupljeni u ranim terenskim istraživanjima tokom 50-tih i 60-tih godina proteklog vijeka, postali su i predmet ozbiljnijih teorijskih razmatranja. Međutim, kako su ova razmatranja o predneolitskim i neolitskim kulturama Crne Gore uglavnom bila bazirana na arheološkim nalazima dobijenim iz samo tri neolitska lokaliteta, od kojih je samo jedan bio istražen, jasno je da su u ovim razmatranjima mnogi problemi ostali nerazriješeni i na mnoga pitanja nijesu dati cjeloviti odgovori. Situacija se u ovom pogledu bitno izmijenila nakon istraživanja nekoliko novih lokaliteta i prikupljanja većeg broja podataka, što je omogućilo da se detaljnije sagleda razvoj neolita na teritoriji Crne Gore i da se u određenoj mjeri dopune, a ponegdje i izmijene, ranije donijeti zaključci.

Nažalost, i pored ovih značajnih rezultata do kojih se došlo u najnovijim istraživanjima, svi vidovi neolitskih kultura na tlu Crne Gore ne mogu se u dovoljnoj mjeri rekonstruisati, jer još uvijek nedostaje određen broj podataka koji bi ilustrirali osnovne elemente društvenog i ekonomskog života i koji bi omogućili uvid u duhovne preokupacije tvoraca i nosilaca neolitskih kultura koje su se razvijale na teritoriji Crne Gore.

Malobrojnost istraženih neolitskih lokaliteta ne dozvoljava da se precizno utvrde granice rasprostiranja pojedinih kultura na pro-

⁴ Na pećinu Spilu, kao arheološki lokalitet, prvi je ukazao peraški župnik Don Gracija Brajković, koji je 1968. godine obavio i manja, probna iskopavanja. Iskopavanja većeg obima obavila je u 1974. godini stručna ekipa u sastavu: D. Srejović, Č. Marković, J. Martinović R. Kujović i student arheologije O. Peročević.

⁵ Istraživanja su vršena pod rukovodstvom D. Srejovića i Č. Markovića, uz učešće R. Kujovića, I. Pušića.

⁶ Sondažno iskopavanje obavila je stručna ekipa u sastavu: Č. Marković, R. Kujović i S. Roganović.

⁷ Istraživanja obavila stručna ekipa u sastavu: Č. Marković, R. Kujović i S. Roganović.

storu Crne Gore. Ako se ovome pridoda i činjenica da ni jedan lokalitet nije do kraja istražen, što samo po sebi znači da se ne raspolaze podacima o veličini pojedinih neolitskih naselja, o oblicima, veličini i broju kuća u okviru tih naselja, kao i o mogućem broju njihovih stanovnika, onda postaje jasno da su uloženi naponi da se pronikne u osnovnu društvenu strukturu neolitskih zajednica nastanjenih na prostoru Crne Gore ostali bez pravih zaključaka.

Nešto je bolja situacija u sagledavanju osnova ekonomskog života, budući da su sa pojedinih lokaliteta prikupljeni podaci, istina u sasvim skromnom broju, koji pružaju mogućnosti da se, bar u okviru pojedinog lokaliteta, naznače oni vidovi privređivanja i utvrde osnovni izvori hrane koji su omogućavali egzistenciju zajednice.

Izuzetno skroman inventar nalaza koji se svojim oblicima i sadržajem vezuju za duhovnu sferu dozvoljava da se samo naznači postojanje izvjesnih duhovnih komponenti i površno istakne njihov značaj, bez mogućnosti dubljeg zalaženja u složene umjetničke i druge preokupacije neolitskih zajednica nastanjenih na prostoru Crne Gore.

Svi ovi pokušaji u prikazivanju osnovnih karakteristika neolitskih kultura na području Crne Gore, njihovog porijekla i razvoja, međusobnih prožimanja i veza sa susjednim oblastima, kao i osnovnih elemenata ekonomskog, društvenog i duhovnog života – dodatno su otežani i činjenicom da neolitska kultura Crne Gore nije jedinstvena, već je dokumentovana u različitim vidovima i posebnim kulturnim grupama koje su se razvijale na određenim područjima, koja se s aspekta dosadašnjih istraživanja mogu smatrati i kao izdvojene geografske i kulturne cjeline. Takvim cjelinama se može smatrati Crnogorsko primorje sa zaleđem, kome pripada i Skadarska potolina, Zetska i Bjelopavlička ravnica i veći dio starocrnogorske kraške zaravni, zatim oblast sjeverozapadne Crne Gore sa Pivskom župom i dolinama rijeka Komarnice, Vrbnice i Pive i oblast sjeveroistočne Crne Gore sa Pljevaljskom, Bjelopoljskom i Beranskom kotlinom i sa dolinama rijeka Čehotine, Tare i Lima. Bez obzira na to što izdvojene geografske i kulturne cjeline, na kojima su uočene posebne kulturne grupe, sugerišu da se razmatranja o neolitu Crne Gore sprovedu u okvirima ovih cjelina, rezultati dosadašnjih istraživanja koji su omogućili da se i na teritoriji Crne Gore, kao i u susjednim oblastima, jasno uoče tri razvojne faze neolita – starija, srednja i mlađa – obavezuje da se razmatranja o ovoj epohi sprovedu upravo kroz ove faze, odnosno kroz stariji, srednji i mlađi

neolit. Pri tome treba posebno naglasiti da se od posljednjih interpretacija rezultata istraženih lokaliteta i donijetih zaključaka, gdje se na prvom mjestu misli na proces neolitizacije Crne Gore, na relativnu i apsolutnu hronologiju i na populaciona i kulturna prožimanja, do danas nije ništa bitno izmijenilo, to će oni i na ovom mjestu biti saopšteni, kako bi se dobila cjelovita slika o razvoju neolita na prostoru Crne Gore.⁸

⁸ Ovdje se misli na saopštene rezultate i donijete zaključke o razvoju neolitskih kultura na tlu Crne Gore saopštene u knjizi: Marković, Č. 1985.

STARII NEOLIT

Nalazišta

Do sada je na području Crne Gore otkriveno sedam nalazišta sa nalazima starijeg neolita. Četiri nalazišta se nalaze na području Crnogorskog primorja i njegovog zaleđa, dva se nalaze u sjeverozapadnom dijelu Crne Gore, a jedno je otkriveno u njenom sjeveroistočnom dijelu. Na dva nalazišta su obavljena sistematska istraživanja, na četiri sondažna, dok je jedno nalazište poznato iz rekognosciranja.

Na području Crnogorskog primorja i njegovog zaleđa nalazi starijeg neolita otkriveni su u pećini Crvena stijena, u njenom stratumu III, zatim u pećini Spili, u najstarijem sloju njenog stratuma I, obilježenom kao Spila Ia, u pećini Vranjaj, takođe u starijem sloju stratuma I, odnosno u sloju Vranjaj Ia, i u pećini Koronini. U sjeverozapadnom dijelu Crne Gore nalazi starijeg neolita otkriveni su u pećini Odmut, u njenom stratumu II, koga čine dva sloja obilježeni kao Odmut IIa i Odmut IIb i u pećini na „Sastavcima“, dok je u sjeveroistočnom dijelu, na lokalitetu Kremeštice, otkriveno čitavo naselje starijeg neolita formirano na otvorenom prostoru.

Staništa

Crvena stijena pripada pećinskim staništima i o njenom položaju i izgledu već je bilo govora. Međutim, i pored toga, na ovom mjestu treba istaći nekoliko činjenica koje govore o položaju i značaju njenog starijeneolitskog stratuma, obilježenog kao stratum III. Kao prvo, važno je naglasiti da su stanovnici Crvene stijene, nosioci starijeg neolita zastupljenog u stratumu III, za svoj boravak koristili prostor potkapine koji se nalazio blizu same površine, koji je, bez sumnje, bio mnogo povoljniji od onoga koji su koristili njihovi prethodnici i koji se nalazio znatno dublje u kanalu potkapine.

Brojna vatrišta, otkrivena na više mjesta u stratumu III, svjedoče o intenzivnom životu koji se tokom starijeg neolita odvijao u ovom staništu.

Ono što je posebno važno istaći, kada se govori o Crvenoj stijeni, odnosi se na konstataciju da je ovo nalazište jedno od rijetkih na kojima se neometano mogu pratiti dugi, kontinuirani razvoji pojedinih kultura, počev od srednjeg paleolita pa sve do srednjeg neolita. Zbog ove činjenice Crvena stijena ima izuzetan značaj za sagledavanje ne samo neolitskog perioda već i onih kultura koje prethode, pa i onih koje slijede ovom periodu. S tim u vezi, za utvrđivanje porijekla i praćenje razvoja neolita na području Crne Gore od osobite je važnosti postojanje pravog kontinuiteta između mezolitskog stratuma IV i starijeneolitskog stratuma III, koji se može pratiti na osnovu arheološkog materijala i određenih elemenata ekonomskog života.¹ Prisustvo keramike u stratumu III Crvene stijene predstavlja i vremensku i kulturnu granicu između ovog stratuma i stratuma IV, dok način izrade i oblici kamenog i koštanog oruđa i oblici privređivanja u stratumu III u potpunosti odgovaraju onima iz starijeg stratuma IV. Zbog činjenice da je mezolitska tradicija zastupljena u osnovnim elementima privređivanja, kao i u načinu izrade i oblicima kamenog i koštanog oruđa, neolitska kultura stratuma III Crvene stijene može se smatrati prvom fazom u razvoju starijeg neolita Crne Gore, što navodi na zaključak da se neolit na području primorja i njegovog zaleđa razvio neposredno iz mezolitskih osnova.

Drugo nalazište sa tragovima starijeg neolita otkriveno na području primorja takođe pripada pećinskim staništima. Riječ je o pećini Spili koja se nalazi na oko 1,5 km istočno od Perasta, na jugozapadnoj strani brda Sv. Plija, neposredno ispod sela Glogovca, na oko 320 m. nadmorske visine. Ispred ulaza pećine nalazi se omanji, zaravnjeni plato, sa koga se pruža prekrasan pogled na dio Risanskog i Kotorskog zaliva. Otvor pećine širok 9,5 m i visok 6 m okrenut je jugozapadu, što čini da je pećina veoma dobro zaštićena od hladnih sjevernih vjetrova. Od ulaza, pećina se oko 25 m proteže u dubinu krečnjačkog brda, da bi se na kraju naglo suzila u uzan i neprohodan kanal. Od ulaza pa do kraja kanala tlo pećine se postepeno spušta, tako da na kraju razlika iznosi čitav metar, što je imalo

uticaja i na nejednaku debljinu nataloženog kulturnog depozita. Tako je debljina depozita pri ulazu u pećinu iznosila jedva 0,60 m, dok je oko sredine kanala debljina depozita dosegala skoro 2 m. Bez obzira na to što se sa dubljim zalaženjem u pećinu povećava debljina depozita, taloženje kulturnih slojeva odvijalo se relativno pravilno. Svi slojevi nastali djelovanjem ljudi ležali su horizontalno, nataloženi neposredno jedan na drugi, tako da se stiče utisak da je pećina bez prekida duže vremena bila nastanjena. Jedino se između stratuma I i stratuma II nalazio tanak sloj zelenkaste gline koji je ukazivao da je, moguće, u ovom periodu došlo do kraćeg napuštanja pećine. Zaklonjena od hladnih sjevernih vjetrova, suva i topla, relativno dobro osvijetljena, uz to prirodno dobro zaštićena, sa jedinim mogućim prilazom sa jugozapada, pećina je pružala izvanredno povoljne uslove za duži boravak ljudskih zajednica.

Tokom iskopavanja u pećini je otkriven veći broj vatrišta, čak dvanaest. Jedanaest vatrišta je otkriveno dublje u unutrašnjosti pećine, razmještenih na različitim nivoima, što znači da su pripadala i različitim fazama života u pećini. Zanimljivo je da iz faze Ia, odnosno iz starijeg neolita, nije otkriveno ni jedno vatrište, što svakako ne znači da ih u ovoj fazi nije bilo. Moguće je da je u ovom periodu pećinu koristila manja zajednica ljudi, što je uslovalo da broj mjesta na kojima su gorjele vatre bude manji, pa zbog ove okolnosti ni jedno u iskopavanjima nije otkriveno. Sama činjenica da su gotovo sva vatrišta otkrivena dublje u unutrašnjosti pećine govori da se intenzivniji život odvijao u onom dijelu pećine koji je, očito, pružao najpovoljnije, odnosno najbezbednije uslove za život. A da se život uglavnom odvijao oko vatrišta svjedoče i brojne životinjske kosti nađene oko njih, kao i veći broj fragmenata keramičkih sudova.

Na osnovu tipoloških i hronoloških razlika među arheološkim materijalom, kulturni depozit pećine Spile, najveće debljine od 1,75 m, u vertikalnoj stratigrafiji podijeljen je na dva stratuma: na stariji, obilježen kao stratum I, koji je u cjelini pripadao neolitu, i na mlađi, obilježen kao stratum II, koji je pripadao narednoj epohi – eneolitu. Oba stratuma su raščlanjena i na po tri razvojne faze – na Ia, Ib i Ic, i na IIa, IIb i IIc. Kao što je rečeno, faza Ia pripadala je starijem neolitu.

Posebno je zanimljivo to što se na udaljenosti od oko 500 m ka istoku nalazi još jedna pećina, poznata pod imenom Tamnica, sa jedva vidljivim, sasvim niskim ulazom, koja je za stanovnike Spile bila posebno značajna. Kroz dug i uzan kanal dopire se u jednu veću „dvoranu“, bogato ukrašenu pećinskim nakitom, od koje se u ne-

¹ Benac, A. 1975. 128.

koliko pravaca odvajaju uzani kanali na čijim su se podovima formirala koritasta udubljenja ispunjena vodom koja se sliva sa stropa i zidova pećine. U vrijeme letnjih žega ova koritasta udubljenja su prazna. Veći broj fragmenata keramike razasutih duž prilaznog kanala i po podu velike „dvorane“ svjedoči da su stanovnici Spile većim dijelom godine pećinu Tamnicu koristili kao rezervoar pitke vode. U sušnom, ljetnjem periodu, kada se koritasta udubljenja u Tamnici isprazne, stanovnici Spile su se pitkom vodom snabdijevali sa relativno udaljenog izvora koji se nalazio u podnožju brda, pri moru.

Još jedna pećina, poznata kao pećina Vranjaj,² koja leži iznad Herceg-Novog, visoko u masivu Orjena, na teško pristupačnoj padini brda Radoštaka, u ataru sela Žlijebi, na nadmorskoj visini od oko 900 m, sadržavala je nalaze starijeg neolita. Otvor pećine širok 12 m i visok 4,5 m, okrenut je jugoistoku, odnosno ka moru, što čini da je pećina veoma dobro zaštićena od hladnih sjevernih vjetrova. Položaj otvora i njegova veličina daju pećini najbolju moguću insolaciju, tako da tokom većeg dijela dana sunčeva svjetlost prodire duboko u njenu unutrašnjost. Ispred ulaza pećine nalazi se omanji zemljani plato širine između 2,0 i 5,0 m. Pećina je duboka oko 30 m i podijeljena je u nekoliko „dvorana“. Unutrašnjost je suva, sem njenog najdubljeg dijela, gdje se preko stropa i zidova cijedi voda i skuplja u kamena udubljenja na podu.

Kulturni depozit, prosječne debljine između 1,30 i 1,50 m, na osnovu pokretnih nalaza, razlike u strukturi i boji, razdijeljen je u šest kulturnih slojeva, odnosno u tri horizonta stanovanja, označena kao Vranjaj I – III. Horizont Vranjaj I, koji je u cjelini pripadao neolitskom periodu, podijeljen je u dvije faze, na stariju Ia i mlađu Ib fazu. Faza Ia pripadala je starijem neolitu, odnosno onom vremenu kada je pećina, sudeći po veoma oskudnim nalazima, služila samo kao privremeno sklonište manjoj grupi neolitskih lovaca.

I u omanjoj okapini, poznatoj pod imenom pećina Koronina,³ koja leži pri dnu stjenovite padine brda Dobroštaka, na oko 3,5 km

² Pećinu Vranjaj je kao arheološki lokalitet otkrio J. Pušić u proljeće 1982. godine, kada je pri ulazu otvorio omanju probnu sondu u kojoj je našao veći broj keramičkih fragmenata. Obimnija istraživanja obavljena su u dvije kraće etape, iste 1982. i naredne 1983. godine. Vidi: Pušić, I. 1999.

³ Prvi podaci o Koronini kao arheološkom lokalitetu zabilježeni su u listu „Cetinjski glasnik“, koji je u broju od 16. avgusta 1913. godine objavio vijest da je izvjesni minhenski antropolog Folk Šup u ovoj pećini otkrio veći broj primjeraka kamenog

sjeveroistočno od Cetinja, neposredno uz put Cetinje – Bokovo, na nadmorskoj visini od oko 750 m, otkriveni su nalazi koji pripadaju starijem neolitu. Ispred otvora okapine širine 6 m i visine 4,5 m okrenutom ka jugozapadu, nalazi se omanji, zaravnjen plato formiran od većih kamenih blokova sa koga se pruža pogled na krševiti, sjeveroistočni rub Cetinjskog polja. Najveća dubina okapine iznosi 3,20 m, tako da ukupna unutrašnja površina ne prelazi 15 m². Gotovo čitava unutrašnjost je pokrivena tankim recentnim slojem ispod koga se nalazi arheološki sterilan sloj, čija debljina na pojedinim mjestima dostiže i 0,80 m. Jedino je u istočnom dijelu okapine, u manjem zapečku ne većem od 2 m², otkriven sloj prosječne debljine 0,35 m, koji je sadržavao arheološke nalaze. Ovo očito pokazuje da je okapina Koronina korišćena kao privremeni zaklon manjoj skupini lovaca, i to relativno kratko, odnosno samo za vrijeme starijeg neolita.

Već je rečeno da je u sjeverozapadnom dijelu Crne Gore otkriveno još jedno pećinsko nalazište sa tragovima starijeg neolita. Na samom ušću rijeke Vrbnice u Pivu, u podnožju brda Kušine, na nadmorskoj visini od 558 m, nalazi se pećina koja je po lokalnom nazivu samog mjesta dobila ime Odmut. Otvor pećine širine 20 m i visine 14 m okrenut je ka jugoistoku, što čini da je pećina zaklonjena od hladnih sjevernih vjetrova. Pećina se od ulaza ljevkaasto sužava i na udaljenosti od 11 m prelazi u uzan i kratak kanal širine 2,30 m i visine 2,50 m. Unutrašnjost je suva i ima izvanredno dobru insolaciju. Osnova pećine je ispunjena eolskim i aluvijalnim nanosima na kojima su se taložili kulturni slojevi formirajući moćni depozit debljine preko 4 m. Debljina kulturnog depozita svjedoči da su izuzetno povoljni ekološki uslovi uticali da pećina Odmut bude izuzetno dugo kontinuirano nastanjena. U vertikalnoj stratigrafiji kulturni depozit je razdijeljen u deset kulturnih slojeva koji su formirali sedam kulturnih stratuma, obilježenih kao Odmut I-VII. Starijem neolitu pripadao je stratum obilježen kao Odmut II, u kome su se uočavale dvije razvojne faze – starija Odmut IIa i mlada Odmut IIb.

Posebno je značajno da su u starijeneolitskom stratumu pećine Odmut II, u njegovoj starijoj fazi IIa, otkrivena tri vatrišta kru-

oruda. Nažalost, ovim nalazima se izgubio svaki trag, pa je navedeni podatak ostao u okvirima neproverene novinske vijesti.

žnog oblika, prečnika između 0,50 i 0,80 m, sa podlogom od kamena ili rječnih oblutaka. Jedno vatrište je imalo i djelimično sačuvanu ogradu, odnosno neku vrstu vijenca načinjenog od nekoliko uspravno pobodenih kamenova. Zemlja oko svih vatrišta, izmiješana sa garom i pepelom, bila je opaljena i imala je crvenkastu boju. Čvrsta kamena podloga, kamena ograda i sloj opaljene zemlje sa naslagama gari i pepela govore da je na ovim mjestima vatra duže vrijeme gorjela, što ukazuje da je riječ o stalnim ognjištima, a ne o povremenim vatrištima. Sva vatrišta, odnosno ognjišta, otkrivena su u središnjem dijelu pećine, što takođe ukazuje da se intenzivniji život odvijao nešto dublje u unutrašnjosti pećine, zapravo u onom dijelu koji je pružao najpovoljnije i najbezbjednije uslove.

Rekognosciranjem dijela kanjona Pive, na samom ušću rijeke Komarnice u Pivu, odnosno na „sastavcima“ Komarnice i rijeke Sinjca, odakle počinje da teče Piva, u stjenovitoj padini Dečić-stijene, otkrivena je manja okapina sa omanjim, zaravnjenim platoom ispred ulaza, nazvana „pećina na Sastavcima“.⁴ Sa platoa okapine i padine Dečić-stijene prikupljeno je nešto keramičkih fragmenata koji su se svojom fakturom i oblicima sudova od kojih su poticali mogli pripisati jednoj od faza starijeg neolita

Posljednji lokalitet sa nalazima starijeg neolita, otkriven u sjeveroistočnom dijelu Crne Gore, po svom karakteru bitno se razlikuje od opisanih. Naime, ovdje nije riječ o pećinskom staništu već o stalnom naselju sa nadzemnim kućama, formiranom na otvorenom prostoru. Lokalitet, koji nosi lokalni naziv Kremeštica,⁵ leži na krajnjoj sjeverozapadnoj strani Beranske kotline, u blago ustalasanom pejzažu sela Petnjika, koji sa istočne strane od rijeke Lima odvaja brdo Jasikovac, dok se sa zapadne, sjeverne i južne postepeno penje u ogranke brda Gradac, Bukovac i Jejevicu. Sam lokalitet na kome je formirano neolitsko naselje zahvata uzan pojas zemljišta omeđenog sa sjevera rječicom Brnjicom, a sa istoka potokom Vrelo, koji se uliva u Brnjicu. Zemljište na kome je naselje formirano uglavnom je podvodno, što je, moguće, i razlog relativno kratkog života naselja, na šta ukazuje i samo jedan, relativno tanak, kulturni sloj, čija debljina ne prelazi 0,30 m, pa se neolitsko naselje

⁴ Vidi: Marković, Č. 1985. 44.

⁵ Na lokalitet Kremeštica u selu Petnjiku prvi su pažnju skrenuli D. i M. Garašanin. Vidi: Garašanin, D. i M. 1967. 50.

u Kremešticama može označiti i kao jednoslojno. Nažalost, u iskopavanjima je ispitana površina od svega 78 m², što iznosi negdje oko osmine konstatovanog lokaliteta, što ni izdaleka nije dovoljno da se u potpunosti sagleda veličina, izgled i karakter samog naselja. No, bez obzira na ovu okolnost, i na činjenicu da je riječ o eventualnom kratkom trajanju naselja, tokom iskopavanja otkriveni su značajni tragovi građevinske djelatnosti, koji predstavljaju i najstarije tragove te djelatnosti otkrivene na teritoriji Crne Gore. Na osnovu njih mogao se, sa određenim rezervama, sagledati tip, veličina, oblik i način gradnje ovih najstarijih objekata za stanovanje, a na osnovu njih približno odrediti i veličinu samog neolitskog naselja. Tragovima građevinske djelatnosti uglavnom pripadaju veći broj jama od kolja i sitni fragmenti kućnog lijepa od kojih su bili načinjeni zidovi kuća. Jame i tragovi kućnog lijepa ukazuju da su kuće građene kao nadzemne, jer, po svemu sudeći, podvodni teren nije dozvoljavao gradnju ukopanih staništa tipa zemunica ili poluzemunica. Jedan broj kuća, a moguće i čitavo naselje, građen je na isti način. Uspravno pobodeno kolje debljine između 0,12 m i 0,45 m isprepletano prućem i sa obje strane oblijepljeno blatom, činilo je relativno čvrste zidove kuća, dok je pod, iako nijesu otkriveni njegovi tragovi, moguće bio načinjen od dobro utabane gline. Nedostatak većih tragova zidnog i podnog lijepa može se objasniti činjenicom da kuća nije stradala u požaru, već da je prosto jednog trenutka napuštena.

Na osnovu položaja otkrivenih jama moguće je pretpostaviti da su kuće uglavnom bile četvorougone, sa jednom prostorijom više ili manje pravilne osnove, približnih dimenzija od oko 4,5 do 5 m širine i od oko 6 do 7 m dužine. Ovakvih je kuća u okviru čitavog naselja moglo biti između 10 i 15.

Kako se iz opisanih nalazišta može zapaziti, pet pripada pećinskim staništima, a samo jedno staništu formiranom pod otvorenim nebom. Pri tom treba istaći da se četiri pećinska staništa – Crvena stijena, Spila, Vranjaj i Koronina – nalaze na području Crnogorskog primorja i njegovog zaleđa, dok se jedno – pećina Odmut, nalazi u oblasti koja se može smatrati nekom vrstom prelazne zone, budući da do nje podjednako dopiru uticaji iz primorja i iz centralnog Balkana. Korišćenje pećina za formiranje staništa pokazuje da su nosioci starijeg neolita na području Crnogorskog primorja i njegovog zaleđa, kao i u prelaznoj zoni, još uvijek čvrsto vezani za tradicije stanovanja naslijeđene iz prethodne epohe, i to bez obzira na to da li se radi o nastavljanju življenja na istom mjestu, kakav je

slučaj sa Crvenom stijenom i pećinom Odmut, ili o formiranju novog staništa, kakav je slučaj sa pećinom Spilom, pećinom Vranjaj i Koroninom. Na izbor mjesta za formiranje staništa, osim tradicije iz prethodne epohe, svakako je uticao i način privređivanja i vjerovatno osjećaj sigurnosti. Egzistencija žitelja pećinskih staništa i dalje je počivala na lovu i sakupljanju gotovih plodova, pa je stoga i izbor staništa bio uslovljen blizinom i bogatstvom lovne divljači i bogatstvom jestivih šumskih i drugih plodova. Očito je da su pećine, potkapine i okapine, posebno one čiji su otvori okrenuti ka jugu, jugoistoku ili jugozapadu, zapravo onoj strani koja maksimalno štiti od hladnih sjevernih vjetrova, sa dovoljno prostranom, suvom, toplom i dobro osvijetljenom unutrašnjošću i sa izvorom pitke vode u blizini, pružale maksimum udobnosti i bezbjednosti njihovim stanovnicima kroz duži vremenski period. Takva su staništa Crvena stijena, Spila, Vranjaj i Odmut, dok je Koronina, koja po svemu sudeći nije ispunjavala navedene uslove, korišćena kao povremeni zaklon manjoj grupi neolitskih lovaca.

Jedino nalazište starijeg neolita koje ne pripada pećinskim staništima, već naseljima formiranim na otvorenom prostoru, kako je već rečeno, nalazi se na lokalitetu Kremeštica kod Berana u sjeveroistočnom dijelu Crne Gore. Formiranje naselja otvorenog tipa u ovom dijelu Crne Gore svakako je rezultat zajednica pristiglih sa strane, koje su odavno raskinule veze sa prethodnom epohom i koje su ovladale osnovnim neolitskim tekovinama – zemljoradnjom i stočarstvom. Kako je za bavljenje zemljoradnjom prevashodno potrebno plodno tle, a budući da je ovaj osnovni uslov ispunjavao prostor Kremeštica, posve je jasno zašto su se novopridošle zajednice opredijelile da svoje trajno naselje formiraju na ovom mjestu. Vjerovatno su podvodno tlo na kome je formirano naselje i relativno ograničena obradiva površina, koja je uz to ekstenzivnim korišćenjem veoma brzo postala neplodna, prosto primorali stanovnike Kremeštica da poslije izvjesnog vremena napuste svoje naselje u potrazi za drugim obradivim površinama.

Ekonomija

Poseban problem u proučavanju ekonomije starijeg neolita na teritoriji Crne Gore predstavlja nedostatak odgovarajućih podataka koji bi pomogli da se preciznije definišu one djelatnosti koje su

predstavljale osnovu za egzistenciju ljudskih zajednica u ovoj epohi. Tako, kada je riječ o proučavanju ekonomije starijeg neolita na području Crnogorskog primorja i njegovog zaleđa, za tri pećinska nalazišta, za Spilu, Vranjaj i Koroninu ne postoje precizni podaci, pa je time donošenje konkretnijih zaključaka znatno otežano. Jedino se raspoložuje preciznim i relativno bogatim podacima iz starijeg neolitskog stratuma III pećine Crvena stijena, što dozvoljava da se sačini bar približna slika onih ključnih privrednih djelatnosti kojima se čovjek starijeg neolita na ovom području bavio i koje su mu omogućile da se manje-više uspješno suprotstavi surovim uslovima koje mu je okruženje pružalo.

Nešto više podataka prikupljeno je i iz stratuma II pećine Odmut, tako da se sa dosta pouzdanosti mogu donositi zaključci o ekonomskom životu starijeneolitskih stanovnika sjeverozapadne oblasti Crne Gore, odnosno tzv. prelazne zone.

I naselje u Kremešticama je pružilo nešto, istina posrednih podataka, tako da se o ekonomskom životu njegovih stanovnika i ove oblasti u cjelini mogu donositi relativno pouzdani zaključci.

Već je na više mjesta rečeno da je ekonomika nosilaca starijeg neolita nastanjenih na području Crnogorskog primorja i njegovog zaleđa isključivo bazirana na lovu i sakupljanju gotovih plodova, što upućuje na zaključak da se ona ni po čemu ne razlikuje od ekonomije prethodne mezolitske kulture. Veće količine kostiju divljih životinja nađene u starijeneolitskom stratumu III Crvene upravo svjedoče o intenzivnom bavljenju lovom i da lov predstavlja osnovni izvor egzistencije nosilaca starijeg neolita u ovom pećinskom staništu, a vjerovatno i na čitavom području primorja i njegovog zaleđa. Pri tome treba naglasiti da su sve pronađene kosti isključivo pripadale divljim životinjama – jelenu, koji je i najčešće lovljena životinja, divljoj svinji, divokozi, divljem govečetu, risu i divljoj mački, što govori da nosioci kulture starijeg neolita Crvene stijene nijesu prešli onaj prag koji jasno odvaja ekonomiju starije, mezolitske kulture, od nove neolitske, a koja poznaje gajenje domaćih životinja kao jednu od osnovnih tekovina mlađeg kamenog doba. Uz to, vrijedan je pažnje i podatak da u stratumu III nije otkriven ni jedan element na osnovu koga bi se moglo zaključiti da su stanovnici starijeg neolita Crvene stijene, bar u minimalnom obliku, poznavali obradu zemlje, odnosno gajenje žitarica, kao još jednu od osnovnih tekovina neolita uopšte. Čini se da čvrsti i duboki korijeni kojima su stanovnici starijeg neolita vezani za prethodnu

epohu, tj. mezolit, nijesu za duže vrijeme dozvolili da se sa lova i sakupljanja gotovih plodova pređe na organizovanu proizvodnju hrane, na zemljoradnju i stočarstvo.

Veće količine školjki otkrivene u svim slojevima pećine Spile govore da je i more predstavljalo značajan izvor hrane, istina za one zajednice čija su staništa locirana u njegovoj blizini. Zbunjuje činjenica da u sloju nije nađena ni jedna riblja kost, što može da znači da su ili lovljene manje ribe, čije se kosti nijesu sačuvale, ili da ribolov uopšte nije bio upražnjavao. Nasuprot ribama, školjke su obilno korišćene, i to uglavnom dagnje i kamenice. Zajedno sa školjkama u starijim slojevima Spile nađene su i veće količine ljuštura vinogradskog puža, što jasno govori da je u periodu starijeg neolita sakupljačka privreda i dalje zadržala svoje značajno mjesto.

Posve je drugačija slika u sjeverozapadnim i sjeveroistočnim djelovima Crne Gore, gdje nam podatke o ekonomici nosilaca starijeg neolita pružaju pećina Odmut i naselje u Kremešticama. Nađeni kostiju divljih životinja svjedoče da su se stanovnici stratumu II pećine Odmut, odnosno nosioci kulture starijeg neolita i dalje bavili lovom kao primarnom privrednom djelatnošću naslijeđenom iz ranije, mezolitske epohe, i da je i ovdje glavna lovna životinja jelen, zatim kozorog, za kojim slijede divokoza, divlja svinja, medvjed i kuna, kao i neke vrste ptica. Međutim, posebno je značajan podatak da su, pored kostiju divljih životinja, u stratumu Odmut II pronađene i kosti nekih domaćih životinja – koze, odnosno ovce, govečeta i domaće svinje, što pokazuje da su se ljudske zajednice nastanjene u pećini Odmut, odnosno u ovom dijelu Crne Gore, za razliku od zajednica nastanjenih na području primorja i njegovog zaleđa, već od samih početaka razvoja neolita upoznali sa stočarstvom i upražnjavali ga kao jednu od osnovnih privrednih grana i osnovnih tekovina tzv. „neolitske revolucije“.

Nema sumnje da su i stanovnici naselja u Kremešticama poznavali stočarstvo i da su gajili domaće životinje, i pored činjenice da u sloju nije nađena ni jedna kost ni domaće ni divlje životinje. Sasvim je izvjesno da su se stanovnici bavili zemljoradnjom, odnosno gajenjem žitarica, o čemu dovoljno jasno govori tip i položaj samog naselja. Formiranje naselja u ravnici, na plodnom tlu pored vodenih tokova, sa nadzemnim kućama trajnijeg karaktera, svakako govori da je osnovna privredna djelatnost njegovih stanovnika bila orijentisana na zemljoradnju, a, moguće, u manjem obimu, i na stočarstvo. Da se stanovništvo neolitskog naselja u Kremešticama ba-

valo gajenjem žitarica svjedoče i sitni tragovi pljeve nalažene u fragmentima grube keramike, gdje su korišćeni za dobijanje čvršćih zidova, posebno kod posuda većih dimenzija.

Materijalna kultura

U nalazištima starijeg neolita na području Crnogorskog primorja i njegovog zaleđa, od ukupnog broja pronađenih pokretnih arheoloških predmeta, daleko najveći broj pripada keramici, dok su izradovine od kamena i kosti nađene u sasvim skromnom broju.

Pronađena keramika se prema načinu izrade, odnosno fakturi, može podijeliti u dvije osnovne grupe – na grubu i na finiju keramiku. Posude grube fature posjeduju debele zidove i uglavnom su pečene u svijetlosmeđim, smeđim, tamnosmeđim i tamnosivim tonovima, najčešće bez ukrasa. Kod pojedinih primjeraka zapaža se da su spoljašnje površine bile izložene jačoj oksidaciji tako da su dobile crvenkastu boju, dok su unutrašnje ostale sivo-mrke. Ponekad je spoljašnja površina sudova bila neznatno priglačana, kakav je slučaj kod keramike iz pećine Koronine,⁶ a ponekad je na površinu nanošen tanak premaz fine, prečišćene gline, koji je redovno priglačan, kakav je slučaj kod keramike grube fature iz faze Ia pećine Spile.⁷

Među oblicima grube keramike mogu se izdvojiti veći i manji loptasti sudovi i dublji ovalni lonci uvučenog oboda, nenaglašenog vrata i zaravnjenog dna. Samo kod nekoliko primjeraka obod je neznatno razvraćen. Manje loptaste i ovalne posude su ponekad bile snabdjevene bradavičastim, horizontalno bušenim drškama, dok su veliki i duboki ovalni lonci, istina veoma rijetko, imali veće prstenaste ili masivne, horizontalno bušene drške.

I pored toga što se radi o keramici grube fature, najčešće bez ukrasa, ipak se susreću i ukrašeni primjerci sa relativno bogatom dekoracijom izvedenom uz primjenu tri osnovne tehnike: utiskivanje, urezivanje i, rjeđe, žigosanje. Pri ukrašavanju rijetko je korišćena kombinacija različitih tehnika i ornamenata, već je površina sudova najčešće prekrivana samo jednom vrstom ornamenata, izvedenim uz primjenu samo jedne tehnike.

⁶ Marković, Č. 1985. 27-28.

⁷ Isti, str. 21.

Tehnikom utiskivanja, koja je češće korišćena, ornamenti su izvođeni noktom, prstom, vrhom nekog primitivnog instrumenta od drveta ili kosti, rubom ljuštore puža i rubom nazubljene školjke poznate pod imenom *cardium*, što čitavoj ovoj grupi keramike, koja inače karakteriše stariji neolit Jadrana i šireg mediteranskog područja, daje posebno obilježje.⁸ Ukrasi izvedeni nazubljenom ili ravnom ivicom školjke ili ljuštore puža daleko su brojnije zastupljeni, ponekad su grupisani po određenom sistemu i raspoređeni tako da grade određene motive. Ornamenti su redovno raspoređeni po zonama ili pojasevima koji u vertikalnim ili horizontalnim nizovima prekrivaju površinu posude. Nazubljena ili ravna ivica školjke ili ljuštore puža skoro je redovno otisnuta tako da se krajevi jednog otiska spajaju sa sljedećim, gradeći na taj način cik-cak motiv. Nekada su pojasevi ili zone cik-cak motiva raspoređeni po površini suda na jednakim razmacima, u vertikalnom ili horizontalnom smjeru, a nekada su toliko zbijeni da se vrhovima prepliću. Pored ornamenta izvedenih ivicom školjke ili puža, zapažen je i ukras izveden specijalno oblikovanim instrumentom koji imitira nazubljenu školjku, gradeći tzv. tremolo ukras, koji se satoji od relativno pravilno izvedenih talasastih linija paralelno postavljenih, razdijeljenih ili zbijenih, koje kao trake prekrivaju površinu suda.

Tehnikom urezivanja izvođeni su uglavnom duži, duboki i relativno pravilni zarezi ili kraći, široki sa uzdignutim ivicama, očigledno izvedeni pomoću specijalnog instrumenta sa naročito obrađenim vrhom.

Žigosanje je izvođeno pomoću nekog posebno oblikovanog predmeta čiji je otisak ostajao u vlažnoj glini suda. Izbor motiva je veoma skroman i sveden je na otiske u obliku nepravilnih dubokih trouglova, ponekad raspoređenih u nizove, u obliku izduženih klinastih udubljenja, u obliku kratkih pravougaonih udubljenja i na kratke, na krajevima proširene brazde, kakav je slučaj kod keramike Crvene stijene.⁹

Na jednom broju fragmenata grube keramike ukrašavanje je izvedeno i nekom vrstom metličastog ornamenta, gdje kraći i duži nepravilni zarezi prekrivaju čitavu površinu suda. Ovako ukrašena keramika posebno je primjetna pri kraju faze Ia pećine Spile.¹⁰

⁸ Benac, A. 1975. 131-133.

⁹ Isti, 129.

¹⁰ Marković, Č. 1985. 21.

Faktura i posebno način ukrašavanja keramike grube fature pokazuju da najveći dio keramičke proizvodnje starijeg neolita prođane u staništima na području Crnogorskog primorja i njegovog zaleđa ulazi u krug tzv. *impresso-cardium* keramike, karakteristične za stariji neolit čitave istočne obale Jadrana.

Finija keramika, za razliku od grube, bolje je pečena, posude su tanjih zidova sa redovno priglačanim površinama. Kod nekoliko fragmenata zapaženo je glačanje i spoljašnje i unutrašnje površine, i to do visokog sjaja tamnomrke boje.

Među oblicima, kao i kod grube keramike, dominiraju loptaste posude bez naglašenog vrata, ovalne posude sa izdvojenim, kratkim, cilindričnim vratom, kao i male, dublje, neprofilisane posudice sa razgrnutim obodom. Zapaženo je da se pri kraju starijeg neolita povećava procenat finije fature, tako da gruba gotovo potpuno iščezava. Na fragmentima finije keramike nije zapaženo nikakvo ukrašavanje, već se isključivo radi o monohromnoj keramici, sa redovno uglačanim površinama.

Za razliku od keramičkih nalaza starijeg neolita koji potiču sa nalazišta sa područja Crnogorskog primorja i njegovog zaleđa, i koji u cjelini pripadaju keramičkoj proizvodnji karakterističnoj za stariji neolit istočnog Jadrana, ali i za šire mediteransko područje, keramika otkrivena na nalazištima u sjeverozapadnim (pećina Odmut) i sjeveroistočnim djelovima Crne Gore (naselje u Kremešticama) ima posve drugačija obilježja. Istina, u stratumu II pećine Odmut, u njenoj mlađoj fazi IIb, otkrivena je i keramika koja ima sva obilježja starijeg neolita Jadrana, ukrašena ornamentima izvedenim u tehnici utiskivanja i urezivanja, ali koja ne određuje ukupni karakter arheoloških nalaza ovog pećinskog staništa, kao ni naselja u Kremešticama. I ovdje je najveći dio keramičkog materijala pripadao keramici grube fature, koja u suštini predstavlja glavnu i osnovnu vrstu keramičke proizvodnje i stanovnika stratuma II pećine Odmut i stanovnika naselja u Kremešticama, dok je samo manji dio pripadao monohromnoj keramici finije fature. Zanimljivo je da je keramika finije fature kod pećine Odmut uglavnom vezana za stariju fazu stratuma II, odnosno za fazu IIa, dok je u mlađoj fazi IIb sasvim rijetka, da bi pred kraj faze potpuno iščezla.¹¹

¹¹ Isti, 38-39.

Od oblika keramike grube fakture javljaju se loptasti ili kruškoliki lonci sa kratkim cilindričnim vratom i manje ili jače razgrnutim, ponekad zaobljenim i uvučenim obodom i sa zaravnjenim, manje ili više profilisanim dnom, duboke polusferične zdjele i veće konične zdjele. Često su spoljašnje i unutrašnje površine sudova priglačane, ponekad presvučene crvenim premazom, a javljaju se i posude sa spoljašnjim površinama namjerno ogrubljenim, dok su im unutrašnje relativno pažljivo priglačane.

Pored već spomenutih tehnika ukrašavanja (utiskivanje, urezivanje i žigosanje), na gruboj keramici se primjenjuje i nekoliko novih tehnika: barbotin, štipanje i ukrašavanje plastičnim ukrasima. Tehnika barbotina, odnosno namjernog ogrubljanja spoljašnje površine suda, sastoji se u nabacivanju razmućene gline na vlažnu površinu suda, pri čemu se dobija neravna i gruba površina. Ova vrsta keramike predstavlja i osnovno obilježje grube keramike starijeg neolita na naselju u Kremešticama.¹²

I kod tehnike urezivanja, koja je najčešće primjenjivana u ukrašavanju grube keramike, koriste se neki novi ornamenti i motivi. Tako, pravi, duboki urezi koji se sijeku u različitim pravcima grade motiv mreže, zatim urezi izvedeni tako da podsjećaju na motiv „riblja kost“ ili „cik-cak“ motiv, a javljaju se i kratki urezi koji ispunjavaju određene površine omeđene dugim urezanim linijama, kao i pravi urezi u kombinaciji sa talasastom linijom ili urezi kombinovani sa ubodima.

Utisnuti nokti pravilno raspoređeni u udvojene vertikalne nizove podsjećaju na motiv „žitnog klasa“, dok su plastične trake obično smještene ispod oboda i redovno su ispunjene otiscima ili prsta ili nekog instrumenta, a koriste se i različiti manji plastični naljepci.

Među arheološkim nalazima starijeg neolita sa područja Crne Gore, pažnju zavređuju i k r e m e n e a l a t k e koje su uglavnom načinjene od rožnjaka, neke od čistog kvarcita, ali ih ima i od kamena pješčara. Veći broj je načinjen tehnikom okresivanja, dok je glačanjem, tehnikom koja je upravo karakteristična za neolit, načinjen sasvim mali broj primjeraka. Pri tome svakako treba naglasiti da su svi primjerci kamenog oruđa pronađeni u slojevima starijeg neolita na nalazištima Crnogorskog primorja i njegovog zaleda na-

¹² Isti, 51-53.

činjeni isključivo tehnikom okresivanja i da nije pronađen niti jedan primjerak alatke načinjen tehnikom glačanja. Uz to, većina ovih alatki je malih dimenzija, koje se po načinu izrade i oblicima ne razlikuju od onih iz mezolitske epohe, gdje su posebno karakteristične izdužene strugalice sa udubljenjem na jednoj ili objema dužim stranama, koje su služile za obradu kosti, kao i nepravilni strugači. Ovo svakako govori da je u starijem neolitu primorja i njegovog zaleda u izradi alatki još uvijek prisutna veoma snažna tradicija prethodne mezolitske kulture. Istina, u starijeneolitskim slojevima pronađeni su i pojedini primjerci kamenih alatki čiji se oblici mogu smatrati „neolitskim“, gdje se prvenstveno misli na duže i veće nožice sa relativno brižljivom obradom, koji su načinjeni od dugačkih lamela rožnjaka svijetlosive ili svijetložute boje, kakvi su pronađeni u starijeneolitskom sloju pećine Spile.¹³

Za razliku od kamenih alatki pronađenih u starijeneolitskim slojevima nalazišta na području primorja i njegovog zaleda, u nalazištima sjeverozapadne i sjeveroistočne Crne Gore, odnosno u pećini Odmut i naselju u Kremešticama, oblici alatki su više neolitizirani. Istina, i ovdje je veći broj alatki načinjen tehnikom okresivanja, ali su u skromnom broju prisutne i alatke od glačanog kamena.

Oblici kremenih alatki načinjeni okresivanjem dijelom su naslijeđeni iz mezolita, a dijelom pripadaju neolitu. Kao nasljeđe iz mezolita i dalje se izrađuju lamele sa jednim ili dva udubljenja, strugači kružnog oblika i mali nožići – mikroliti. Pored oblika tipičnih za mezolit, javljaju se i oblici tipični za neolit, kao što su veći nožići, strugači i šiljci dobijeni putem odbijanja dužih lamela.

Oruđa od glačanog kamena uglavnom pripadaju sjekirama, od kojih je veći broj nađen na lokalitetu Kremeštica, dok iz pećine Odmut potiče samo jedan primjerak. Pored sjekira, glačanim alatkama pripada i jedan vretenasti bat. Sjekire su uglavnom valjkastog, odnosno vretenastog oblika, rjeđe trapezoidnog i jezičastog. Kod svih primjeraka je jasno izdvojena oštrica i zašiljena ušica. Načinjene su od zelenkastog ili, rjeđe, tamnosivog kamena, ali i rijetkog jadeita, kakav je usamljeni primjerak jezičaste sjekire iz starije faze stratuma II pećine Odmut, koja je, sudeći po vrsti materijala, strani proizvod.¹⁴ Kamenom oruđu pripadaju i tri primjer-

¹³ Isti, 22.

¹⁴ Isti, 39.

ka glačanih, minijturnih sjekira, trapezoidnog oblika, dvije načinjene od sivkastog a jedna od zelenkastog kamena, koje potiču sa Kremeštica.¹⁵

Koštanе alatke su sasvim rijetke i uglavnom se radi o šilima načinjenih od rascijepljenih šupljih kostiju većih sisara, kao i o nekoliko primjeraka neke vrste gladilica načinjenih od jelenjeg roga.

Duhovna kultura

U starijeneolitskim stratimima na nalazištima na području Crnogorskog primorja i njegovog zaleđa nije pronađen ni jedan predmet za koji bi se moglo reći da pripada sferi duhovne kulture, što nesumnjivo govori o prisutnim tradicijama iz prethodne, mezolitske kulture. Ništa ne pokazuje da je kod nosilaca kulture starijeg neolita došlo do određenih promjena u odnosu prema svom okruženju, a što bi, moguće, uticalo na drugačije prihvatanje stvarnosti, uz pokušaj njenog poimanja kroz neki oblik duhovnog sadržaja.

Nekoliko nalaza koji se mogu dovesti u vezu sa duhovnim životom potiče sa neolitskog naselja na Kremešticama. Istina, oni nisu ni brojni ni spektakularni, ali svojim oblicima, i posebno svojom namjenom, nesumnjivo govore o određenim radnjama koje su pripadale sferi duhovnog života.

To se na prvom mjestu odnosi na jedan fragment žrtvenika od crveno pečene zemlje, priglačanih površina, sa profilisanim, plitkim, četvrougaonim recipijentom postavljenim na četiri četvrougaone nožice koje se postepeno sužavaju, koji je bez sumnje služio u određenom kultu, zatim na jednu dršku keramičkog suda neodređene forme, koja svojim oblikom podsjeća na ljudsku šaku ili životinjsku šapu, i na jedan mali glineni amulet vretenastog oblika, sa dva izdužena roščića koji mu daju oblik slova „T“ i koji pri tome liči na stilizovanu glavu bika. Sama činjenica da svi ovi nalazi potiču sa neolitskog naselja formiranog pod otvorenim nebom, u kome se njeguju osnovne tekovine „neolitske revolucije“ – zemljoradnja, a vjerovatno i stočarstvo, govori u prilog pretpostavci da su morali biti korišćeni u određenim kulturnim radnjama vezanim za ze-

¹⁵ Isti, 53.

mljoradnju i stočarstvo, odnosno u krajnjem značenju za plodnost. Zbog toga ne treba posebno objašnjavati zbog čega glineni amulet svojim izgledom podsjeća na stilizovanu glavu bika.

Kulturna pripadnost i relativna hronologija

Za utvrđivanje porijekla i razvoja neolita na području Crne Gore, od nesumnjive su važnosti nalazi iz stratuma III Crvene stijene, za koje je rečeno da omogućavaju neometano praćenje kontinuiteta između ovog starijeneolitskog stratuma i prethodnog stratuma IV, koji je pripadao mezolitu. Prisustvo keramike tipa *impresso* u stratumu III Crvene stijene predstavlja i vremensku i kulturnu granicu između ova dva stratuma, dok način izrade i oblici kamenog i koštanog oruđa i osnovni oblici privređivanja zastupljeni u oba stratuma ne pokazuju neke bitnije međusobne razlike. Zbog ove činjenice, koja navodi na zaključak da se neolit na području primorja i njegovog zaleđa razvio neposredno iz mezolitskih osnova, neolitska kultura stratuma III Crvene stijene može se u tom smislu smatrati prvom fazom u razvoju starijeg neolita Crne Gore, odnosno najstarijom fazom u razvoju neolita, ne samo na području Crne Gore nego i na području čitave jadranske regije. U trostepenoj podjeli razvoja starijeg neolita Jadrana, stariji neolit stratuma III Crvene stijene obilježen je kao stupanj I.¹⁶

Kako za utvrđivanje apsolutne hronologije stratuma III Crvene stijene ne postoji ni jedan C-14 datum, za utvrđivanje vremenskog raspona ovog sloja označenog kao prvi stupanj u razvoju starijeg neolita, koriste se datumi sa susjednih *impresso-cardium* nalazišta, na osnovu kojih se stariji neolit Crvene stijene može opredijeliti u prvu polovinu VI milenijuma stare ere.¹⁷

Starijeneolitski slojevi sa ostalih nalazišta Crnogorskog primorja i njegovog zaleđa (Spila, Vranjaj i Koronina) okarakterisani su materijalom u kome se, pored grube keramike tipa *impresso*, javlja i finija, monohromna, često sa priglačanim površinama. Pojava komplikovanih ukrasa, kao što su „cik-cak“ motivi, tremolo i metličast ornament, opredjeljuju ove slojeve u stupanj II starijeg neoli-

¹⁶ Batović, Š. 1979. 496-501.

¹⁷ Isti, 523.

ta Jadrana, odnosno u stupanj Smilčić, kako je nazvan po istoime-
nom nalazištu.¹⁸

Nalazišta starijeg neolita locirana u sjevernim djelovima Crne Gore relativno je lako kulturno opredijeliti. Kada se radi o starijem neolitu zastupljenom u stratumu II pećine Odmut, koja reprezentuje stariji neolit sjeverozapadne Crne Gore, pada u oči činjenica da je i ovdje, kao i kod Crvene stijene, koja reprezentuje stariji neolit Jadrana, prelazak iz mezolita u kulturu starijeg neolita izveden gotovo neosjetno i da su se nosioci starijeg neolita Odmuta dugo vremena oslanjali na tradicije prethodne kulture, što se najbolje vidi u načinu izrade i oblicima kremenog i koštanog oruđa, kao i u osnovnim vidovima ekonomike. Međutim, pored ovih sličnosti u razvoju, između starijeg neolita Odmuta i starijeg neolita Crvene stijene postoje i jasne razlike. Za razliku od starijeg neolita Crvene stijene, koji je u svom razvoju čist, stariji neolit Odmuta se pokazuje kao jedna lokalna kultura u kojoj se sadrže elementi i kontinentalnog i jadranskog starijeg neolita. Zanimljiva je pri tome konstatacija da su elementi kontinentalnog neolita, koji pripadaju poznatoj starčevačkoj kulturi, reprezentu starijeg neolita Centralnog Balkana, pristigli u ove krajeve nešto ranije nego elementi starijeg neolita Jadrana, što se može tumačiti snažnim prodorom starčevačke kulture dolinom Drine prema jugoistoku.¹⁹

Posebno je značajno što iz pećine Odmut postoji niz datuma dobijenih radiokarbonskom analizom koji mogu pomoći da se preciznije utvrde hronološki odnosi, kako između pojedinih stratuma tako i unutar samih stratuma. Nažalost, ni ovi datumi ne mogu biti sasvim pouzdani za utvrđivanje početka, odnosno kraja starijeg neolita ovog područja. Moguće je da datum od 5.035. godina stare ere, dobijen za sloj IIa Odmuta, odgovara počecima razvoja starijeg neolita, dok se 4.786. godina stare ere, dobijena iz sloja IIb, teško može uzeti kao datum koji bi označio kraj starijeg neolita, budući da se radi o sasvim tankom sloju, koji sugeriše da je u tom periodu pećina bila povremeno nastanjivana pa se ne zna do kog su vremena lokalne zajednice razvijale kulturu starijeg neolita. Otežavajuću okolnost predstavlja i činjenica da se radi o datumima dobijenim analizom uzoraka samo sa jednog lokaliteta, odnosno iz pećine Od-

¹⁸ Isti, 501-506.

¹⁹ Garašanin, M. 1973a. 18-19; Garašanin, M. 1979. 116.

mut, čiji stratum II, kako je rečeno, reprezentuje jednu lokalnu starijoneolitsku kulturu u kojoj su sadržani i elementi kontinentalnog (starčevačka kultura) i elementi jadranskog neolita (*cardium-impresso* kultura), pa se i iz tih razloga dobijeni datumi ne mogu uzeti kao posve relevantni.

Za utvrđivanje kulturne pripadnosti i relativne hronologije starijeg neolita u sjeveroistočnim djelovima Crne Gore, koji za sada reprezentuje samo jedan lokalitet – naselje u Kremešticama, nema nekih posebnih teškoća. Izvjesno je da se arheološki nalazi iz Kremeštica, posebno keramički, svojim oblicima, fakturom i načinom ukrašavanja vezuju za starčevačku kulturu, čiji su počeci radiokarbonskom analizom datovani oko 5.500 godine stare ere.²⁰ Budući da se naselje u Kremešticama vezuje za već razvijenu starčevačku kulturu, moglo bi se datovati u posljednje stoljeće VI milenijuma.²¹

²⁰ Quitta, H. – Kohl, G. 1969, 229-238; Mc Pherron, A. – Srejović, D. 1971. 9-10, fig. 2.

²¹ Marković, Č. 1985. 77.

SREDNJI NEOLIT

Nalazišta

Arheološki nalazi koji pripadaju srednjem neolitu otkriveni su za sada samo na tri lokaliteta. Radi se o istim lokalitetima na kojima je konstatovan stariji neolit, i to isključivo o onima koji se nalaze na području Crnogorskog primorja i njegovog zaleđa. Zanimljivo je da na ostalom dijelu Crne Gore nije otkriven ni jedan lokalitet sa nalazima iz srednjeg neolita.

Nalazi srednjeg neolita, koji nijesu ni brojni ni raznovrsni, otkriveni su u stratumu II Crvene stijene, u sloju Ib pećine Spile i sloju Ib pećine Vranjaj, u kome se sreću i nalazi iz mlađeg neolita.¹ Zanimljivo je da su slojevi koji pripadaju srednjem neolitu kod svih ovih nalazišta izrazito tanki, što ukazuje na mogućnost da je ova faza u razvoju neolita na području Crne Gore sasvim kratko trajala i da su njeni nosioci veoma brzo prešli u sljedeću fazu, u mlađi neolit. Pri tome zbunjuje i činjenica da srednji neolit u ostalim djelovima Crne Gore potpuno nedostaje, odnosno da do sada ni na jednom lokalitetu nijesu uočeni nalazi koji bi pripadali ovoj fazi. Tako u pećini Odmut, nakon stratuma II, koji obilježava razvoj starijeg neolita, slijedi stratum III koji sadrži nalaze iz kraja mlađeg neolita, što znači da faza srednjeg neolita, kao i početna faza mlađeg neolita u ovom nalazištu nedostaju, što može da znači da pećina u to vrijeme iz nekih razloga nije bila nastanjena. I stanovnici starijeneolitskog naselja u Kremešticama su krajem ove faze iz nekih razloga, o kojima se može samo nagađati, napustili svoje naselje, koje više nije obnavljano.

Bitno je istaći da na području kontinentalne Crne Gore do danas nije otkriveno neko novo nalazište koje bi sadržavalo elemente srednjeg neolita, pa se za sada čini da je srednja faza u razvoju neolita na ovim područjima preskočena i da se sa starije odmah prešlo na

¹ Pušić, l. 1999. 41-43.

mladi neolit bez međufaze, o čemu svjedoče stratigrafija i arheološki nalazi sa Beran-krša, naselja formiranog na prevoju istoimenog brežuljka u neposrednoj blizini Berana, o kome će kasnije biti više riječi.

Staništa

U karakteristikama staništa koja pripadaju srednjem neolitu ništa se bitno nije promijenilo u odnosu na karakteristike staništa iz starijeg neolita, što je posve normalno, budući da se radi o istim pećinskim nalazištima u kojima se uslovi življenja nijesu bitno izmijenili. Stanovnici i dalje za svoj boravak koriste zaštićen prostor pećine u kome se odvijao i najintenzivniji život, o čemu govori jedanaest vatrišta i jedno ognjište otkriveno u srednjoneolitskom stratumu II Crvene stijene. Vatrišta su bila locirana nešto bliže otvoru, što govori da su stanovnici Crvene stijene, nosioci kulture srednjeg neolita, bili primorani da se postepeno povlače ka otvoru, jer se sa postepenim ali stalnim zatrpavanjem unutrašnjosti pećine smanjivao i prostor za stanovanje. Veći broj vatrišta i posebno jedno ognjište djelimično zaštićeno kamenim vijencem sa podlogom od najbijene zemlje i sitnog kamenja, svjedoči da se i u ovoj fazi u ovom staništu odvijao intenzivan život.

I u pećini Spili, u sloju Ib, otkriveno je jedno manje vatrište i jedno veće pepelište, oba locirana dublje u unutrašnjosti pećine, što govori da se uslovi življenja nijesu mijenjali, jer ovdje očito nije bilo nekog intenzivnijeg zatrpavanja unutrašnjosti, što bi iziskivalo pomjerenje zajednice bliže otvoru u traženju novog prostora za život.

Za razliku od Crvene stijene i Spile, u pećini Vranjaj, u sloju Ib, koji pripada i srednjem i mlađem neolitu, nije otkriveno ni jedno vatrište koje bi ukazivalo na duži boravak zajednica u ovom staništu tokom ovog perioda. Naprotiv, izuzetno siromaštvo pokretnih nalaza i nedostatak vatrišta pokazuju da su tokom srednjeg i mlađeg neolita samo manje grupe ljudi, vjerovatno lovaca, a moguće i stočara, koristile pećinu kao privremeno sklonište.

Ekonomija

U ekonomiji srednjeg neolita, bez obzira na to što ona i dalje u osnovi počiva na lovačkoj privredi, nastale su određene promjene koje

je razlikuju od ekonomije starijeg neolita. Tako se na osnovu određenih elemenata prisutnih u stratumu II Crvene Stijene zaključuje da je u ovoj fazi u potpunosti prekinut kontinuitet sa mezolitskim tradicijama, čije se prisustvo izuzetno snažno osjećalo u prethodnoj fazi, odnosno u starijem neolitu. Oblici kremenih alatki sada su potpuno neolitizovani, iako još uvijek nema oruđa načinjenih tehnikom glačanja.

Egzistencija nosilaca srednjeg neolita u Crvenoj stijeni, kako je rečeno, i dalje se oslanja na lov i sakupljanje gotovih plodova. Od životinja se najčešće lovi jelen, zatim divlja svinja, srna, divokoza, divlje goveče, lisica i vuk. Značajan je podatak da je među kostima divljih životinja pronađeno i nekoliko zuba koji su pripadali domaćem govečetu i ovci, što znači da su se neolitske zajednice na ovom stupnju povremeno bavile i stočarstvom. Nema nikakvih nagovještaja da su se ljudi pored lova i stočarstva, bar u minimalnom obimu, bavili i zemljoradnjom, što se, moguće, može pravdati nedostatkom zemljišta pogodnog za obrađivanje. U osnovi, privreda stanovnika srednjeg neolita Crvene stijene može se okarakterisati kao jedan vid lovačko-sakupljačko-stočarske, za razliku od starijeg neolita, u kome je bila dominantna lovačko-sakupljačka privreda.

Materijalna kultura

I za određivanje osnovnih karakteristika materijalne kulture srednjeg neolita služi **k e r a m i k a**, koja je za razliku od one starijeg neolita u ovoj fazi osjetno siromašnija zastupljena. Javlja se u tri osnovne fature – gruba, prelazna i fina, s napomenom da keramika iz stratuma II Crvene stijene, koja je označena kao gruba, po svojim karakteristikama pripada prelaznoj vrsti, dok je prava gruba keramika konstatovana jedino u sloju Ib pećine Spile. Od karakterističnih oblika grube keramike javljaju se veće loptaste i kruškolike posude debelih zidova, pečene u tonovima od svijetlo mrke do mrke boje, i uglavnom bez ukrasa. Za razliku od grube, keramika prelazne fature ima priglačane ili namjerno ogrubljene površine nekom vrstom metličastog ornamenta. Sudovi su tanjih zidova, a od oblika se javljaju veće trbušaste posude, manje loptaste posude, veće konične zdjele sa posuvraćenim obodom, duboke, oštro profilisane zdjele sa ljevkastim vratom i bikonične, blago profilisane posude.

Fina monohromna keramika posjeduje dobro glačane površine, najčešće smeđeg i rjeđe tamnosivog tona, a od oblika se javlja plitka zdjela sa uvijenim obodom i specijalna posuda sa četiri noge, tzv. riton. Ukrašavanje je izvedeno ukoso urezanim plitkim linijama koje u dva različita smjera prekrivaju površinu suda gradeći mrežu rombova, od kojih je svaki naizmjenični ispunjen kraćim urezima, stvarajući na taj način motiv šah-polja.

Kremene i koštane alatke pronađene su samo u stratumu II Crvene stijene, dok u srednjoneolitskom sloju Ib pećine Spile, ona potpuno izostaju. Među kremenim alatkama ističu se veliki noževi i strugači pravih neolitskih oblika, dok su od koštanih alatki, koje se sporadično javljaju, i dalje karakteristična šila od rascijepljenih šupljih kostiju i šiljci-bodeži, načinjeni od jelenjeg roga.

Duhovna kultura

Siromaštvo nalaza i nedostatak elemenata koji bi se svojim oblicima ili sadržajem mogli vezati za duhovnu sferu ne omogućavaju da se nešto značajnije zaključi o duhovnim preokupacijama nosilaca srednjeg neolita Crne Gore. Ipak, dva nalaza koji potiču iz stratuma II Crvene stijene svojim karakterističnim oblicima i primarnim namjenama mogu se svrstati u domen duhovne kulture. Radi se o jednom okruglom, dobro uglačanom kamenom predmetu, za koji je ocijenjeno da predstavlja simbol sunčevog kulta, i o dva fragmenta keramičke kultne posude posebnog oblika, poznate kao riton.²

Sličnih okruglih, ili bolje rečeno diskoidnih predmeta sa istim značenjem, istina načinjenih od pečene zemlje, otkriveno je i na nekoliko drugih nalazišta (Danilo kod Šibenika u Dalmaciji i naselje Obre I i Obre II kod Kaknja u Bosni), koji u hronološkom smislu pokrivaju raspon od kraja starijeg do razvijenog mlađeg neolita.³

Da li su i u kojoj mjeri i u kom obliku stanovnici stratuma II Crvene stijene upražnjavali kult sunca, i da li kameni disk zaista

² Benac, A. 1975. 140.

³ Isti, 140-141.

pripada ovom simbolu, ostaje otvoreno pitanje, jer sam kameni disk bez dodatnih elementa nije dovoljan za donošenje konkretnih zaključaka, osim da su slični predmeti poznati iz srednjeg neolita Dalmacije i da se vezuju za danilsku kulturu.⁴

Nalaz posude specifičnog oblika sa četiri nožice, za koju je zaključeno da je korišćena u kulturnim radnjama, uglavnom vezanim za plodnost, ukazuje na mogućnost da su i stanovnici stratuma II Crvene stijene nje govali iste kultove.⁵ Međutim, kako se radi o usamljenom primjerku ove posude, uz to sačuvane u samo dva fragmenta, ne može se ništa pouzdano reći o tome da li su stanovnici stratuma II Crvene stijene uistinu upražnjavali kult plodnosti. Ukoliko se pak zaključi da fragmentovani riton predstavlja dokaz obavljanja ovog kulta, onda je jasno da je on mogao biti usmjeren jedino na plodnost stoke. Dva usamljena fragmenta kultne posude pokazuju da je ovaj kult bio slabo razvijen, moguće tek u začetku, kao što je uostalom u začetku bilo i samo stočarstvo.

Kulturna pripadnost i relativna hronologija

Arheološki nalazi pronađeni u stratumu II Crvene stijene, sloju Ib pećine Spile i sloju Ib pećine Vranjaj, i pored činjenice da su malobrojni, ipak omogućavaju da se relativno pouzdano utvrdi njihova kulturna pripadnost, a time naznači i njihov hronološki okvir. Oblici keramičkog posuđa, posebno riton i plitka zdjela sa uvijenim obodom, kao i karakteristični načini ukrašavanja fine keramike, opredjeljuju ove nalaze u srednji neolit, vezujući ih prvenstveno za srednji neolit Dalmacije, za tzv. danilsku kulturu. Ovo istovremeno znači da je postojanje srednjeg neolita konstatovano i na području Crnogorskog primorja i njegovog zaleđa, gdje je ova faza u razvoju neolita, sudeći po tankim kulturnim slojevima i siromaštvu pokretnih nalaza, sasvim kratko trajala i da u suštini pripada jednoj od perifernih zona danilsko-kakanjskog kulturnog kompleksa.⁶

⁴ Isti, 141.

⁵ O značenju ritona vidi: Benac, A. 1979. 403-404; Batović, Š. 1979. 559-561.

⁶ Benac, A. 1975. 141.

Kako je srednji neolit Jadrana, odnosno danilska kultura posrednim putem datovana u drugu polovinu V i prvu polovinu IV milenijuma stare ere,⁷ to bi se srednji neolit Crnogorskog primorja i njegovog zaleđa, imajući u vidu da se radi o jednoj kratkotrajnoj razvojnoj fazi posve siromašnog sadržaja, mogao datovati nešto kasnije, odnosno u prvu polovinu IV milenijuma stare ere.

⁷ Batović, Š. 1979. 574.

MLADI NEOLIT

Nalazišta

Nalazi mlađeg neolita do sada su otkriveni na pet nalazišta na području Crne Gore, od kojih se dva nalaze na području primorja, jedno u sjeverozapadnom i dva u sjeveroistočnom dijelu Crne Gore. Tri su već ranije opisana kao nalazišta starijeg i srednjeg neolita – pećina Spila, pećina Vranjaj i pećina Odmut – dok se dva sada prvi put pominju – naselje Beran krš kod Berana¹ i naselje Trnje kod Bijelog Polja.² Pećina Spila i pećina Vranjaj, koje se nalaze na području primorja, kao što je već rečeno, pripadaju pećinskim nalazištima, što se odnosi i na pećinu Odmut, lociranu u sjeverozapadnom dijelu Crne Gore, dok ostala dva – Beran krš i Trnje pripadaju naseljima formiranim na otvorenom prostoru i locirana su u sjeveroistočnom dijelu Crne Gore.

Od navedenih nalazišta jedino pećina Spila i Beran krš posjeduju slojeve relativno bogate nalazima iz mlađeg neolita, mlađeneolitski stratum pećine Odmut je jako siromašan, u pećini Vranjaj nalazi mlađeg neolita se u sloju javljaju kao sporadični, dok su kod naselja Trnje prikupljeni sa površine tokom rekognosciranja. U pećini Spila mlađem neolitu pripada posljednja faza stratum I, obilježena kao faza Ic, u pećini Vranjaj to je sloj obilježen kao Ib, u pećini Odmut mlađem neolitu pripada stratum III, dok naselje na Beran-kršu, sa izuzetno moćnim kulturnim slojem, gotovo u cjelini pripada mlađem neolitu, s napomenom da zadnji stambeni horizont, obilježen kao Beran krš IIc, posjeduje elemente karakteristične za rani eneolit, pa ga iz tih razloga treba posmatrati kao ranoeneolitski horizont.

¹ Vidi: Marković, Č. 1985. 53-70.

² Isti, 70.

Staništa

Iz pobrojanih nalazišta jasno se vidi da zajednice koje su tokom mlađeg neolita naseljavale prostore Crne Gore za svoja staništa i dalje koriste pećine, ali i grade naselja na otvorenom prostoru. Korišćenje pojedinih pećina za staništa tokom mlađeg neolita očito ima svoje opravdanje u postojanju jake tradicije u kontinuiranom korišćenju jednog te istog staništa tokom smjena brojnih, međusobno čvrsto povezanih generacija. Takva su staništa pećina Spila i pećina Vranjaj, na području Crnogorskog primorja, i pećina Odmut, u sjeverozapadnom dijelu Crne Gore.

O pećini Spili kao neolitskom nalazištu i pećinskom staništu već je naprijed bilo riječi, zato, kada je riječ o mlađem neolitu zastupljenom u zadnjoj fazi mlađeg stratuma I, odnosno u fazi Ic, treba naglasiti da se život u ovom staništu i tokom ovog perioda odvijao intenzivno, o čemu svjedoče brojni arheološki nalazi, kao i dva vatrišta i jedno pepelište, otkriveni u ovom sloju. I vatrišta i pepelište nalazila su se u središnjem dijelu pećine, što govori da se i u ovoj fazi život odvijao na onim istim prostorima pećine na kojima se odvijao i tokom ranijih perioda. Ovo bez sumnje pokazuje da je središnji dio pećine i dalje bio najbezbjedniji i da je pružao najpovoljnije uslove za život zajednice, a to opet govori da se uslovi života u ovom staništu nijesu mijenjali tokom čitavog neolita.

Što se tiče pećine Vranjaj, izrazito siromašni nalazi mlađeg neolita sadržani u njenom sloju Ib upućuju na zaključak da se ona tokom mlađeg neolita koristila samo povremeno i da je, po svemu sudeći, služila kao kratkotrajni zaklon manjim grupama lovaca ili, moguće, manjim grupama stočara.

I stratum III pećine Odmut, koji obilježava mlađi neolit ovog nalazišta i sjeverozapadne Crne Gore, takođe je tanak i siromašan nalazima, pa je izvjesno da je ova faza u razvoju neolita u ovom staništu sasvim kratko trajala. Jasno je da se ovakav zaključak ne može odnositi na čitavu sjeverozapadnu oblast Crne Gore, iz prostoga razloga što se radi o samo jednom ispitanom lokalitetu, pa je moguće da će se sa otkrićem novih ova sadašnja slika o trajanju mlađeg neolita u ovom dijelu Crne Gore izmijeniti. Za sada, ipak, ostaje konstatacija o kratkom trajanju mlađeg neolita na ovom području.

Posve je drugačija slika o karakteru i trajanju mlađeg neolita u sjeveroistočnom dijelu Crne Gore, koji reprezentuje naselje for-

mirano na Beran-kršu kod Berana, ali kome pripada i naselje Trnje otkriveno rekognosciranjem.

Beran krš predstavlja dominantan brežuljak izdužene, jezičaste osnove, smješten na krajnjoj sjeveroistočnoj tački Beranske kotline, na lijevoj obali rijeke Lima, uz sam rub zapadnih padina planine Bjelasice, na oko 3 km sjeverozapadno od Berana. Ime je dobio po visokoj krečnjačkoj stijeni, odnosno kršu koji se uzdiže na njegovoj zapadnoj strani. Na zapadnom dijelu brežuljka, uz istočnu stranu masivne stijene, nalazi se omanje sedlo potkovičastog oblika, veličine između 300 i 350 m², na kome je formirano neolitsko naselje. Izrazito moćan kulturni depozit, čija je debljina na pojedinim mjestima dostizala i 4,20 m na osnovu slojeva gline, slojeva podnog lijepa, kao i na osnovu karakteristika pokretnog materijala, podijeljen je na dva stratuma: na stariji, obilježen kao Beran krš I, i mlađi, obilježen kao Beran krš II. U starijem, Beran-kršu I, uočena su i četiri stambena horizonta obilježena kao Ia – Id, a u mlađem tri, obilježena kao IIa – IIc.

U svim stambenim horizontima konstatovani su tragovi staništa koji su se sastojali od djelova podova kuća, većih komada zidnog lijepa i jama od kolja, na osnovu kojih je bilo moguće sagledati način gradnje i eventualno oblik kuća podignutih u okviru samog naselja. Na osnovu većih komada zidnog lijepa moglo se zaključiti da su zidovi kuća bili građeni od gusto zbijenih drvenih oblica ili poluoblica, nejednake debljine, prečnika između 6 i 10 cm, ponekad sлаганиh po određenom sistemu (svaka druga oblica je za polovinu prethodne isturena) i pobodenih u zemlju. Ovako dobijeni zid je sa unutrašnje strane premazivan debelim slojem gline. Podovi u kućama su bili načinjeni od dobro utabane gline. Prema položaju otkrivenih jama od kolja moglo se pretpostaviti da su kuće imale četvorougastu osnovu približnih dimenzija 6 x 3,5 m, kojih je u okviru naselja, računajući njegovu veličinu, moglo biti najviše između 7 i 8.

Osim ostataka kuća, za sagledavanje uslova života stanovnika Brena-krša posebno su važni otkriveni ostaci jedne glinene, kalotaste peći, kružne osnove, prečnika 56 cm, koja je po svemu sudeći pripadala dijelu enterijera neolitske kuće i vjerovatno je, pored zagrijavanja prostorije, služila i za spremanje hrane. U okviru naselja, u gotovo svim stambenim horizontima, otkriven je veći broj vatrišta i samo jedno ognjište, koje je pripadalo stambenom horizontu IIa. Sva otkrivena vatrišta imala su sloj opaljene gline, i sloj gari i

pepela i sva su bila locirana van stambenih objekata, što znači da su vatre koje su na njima gorjele služile čitavom naselju. I ognjište, koje je imalo kružnu podlogu načinjenu od sloja kamenja, preko koga je ležao sloj spečene gline jarko crvene boje, bilo je locirano na otvorenom prostoru i služilo je čitavom naselju.

I na lokalitetu Trnje uočeni su tragovi građevinske djelatnosti, koji, budući da su malobrojni i da na lokalitetu nijesu preduzimana nikakva istraživanja, nijesu pomogli da se pouzdano rekonstruišu izgled, način gradnje i veličine kuća na ovom neolitskom naselju, ali su pomogli da se bar u opštim crtama naznači njegov karakter. Tako se moglo zaključiti da lokalitet Trnje na kome je formirano neolitsko naselje, za razliku od Beran-krša, leži relativno nisko, položen na omanju, trougaonu, kamenitu terasu, koja se uzdiže na desnoj obali Kurtovog potoka, pritoke rijeke Bistrice, koja se ispod sela Voljavca, u blizini Bijelog Polja, uliva u Lim. Lokalitet leži neposredno ispod sela Bijedića i sa istočne strane je ograničen okomitom kamenom liticom poznatom pod imenom Tvrdića krš, sa sjeverne i sjeverozapadne Ujničkom ravni, a sa istoka terasastim padinama Rudnice. Prostor, ne veći od 500-600 m², zaklonjen i prirodno zaštićen, pružao je povoljne uslove za formiranje naselja trajnijeg karaktera. Komadi kućnog lijepa i jame od kolja uočene u profilu desne obale Kurtovog potoka govore da se naselje sastojalo od nadzemnih kuća građenih, vjerovatno, po istom principu kao i na Beran-kršu. Očito je da je naselje formirano kada i ono na Beran-kršu, ali je iz nekih razloga napušteno nešto ranije, moguće negdje pri kraju stratuma I ili na početku stratuma II Beran-krša, kako to pokazuju keramički nalazi prikupljeni sa njegove površine.

Ekonomija

Za detaljnije sagledavanje ekonomskih odnosa unutar zajednica koje su tokom mlađeg neolita naseljavale prostore Crne Gore još uvijek se ne raspolaze dovoljnim brojem podataka, što je svakako uticalo da iznijeti stavovi i zaključci budu više uopšteni, nego konkretni. Iz podataka koji su prikupljeni tokom istraživanja može se zapaziti da su kod većine mlađeneolitskih zajednica stočarstvo i zemljoradnja postali osnovne privredne djelatnosti, dok je lov i dalje zadržan, ali sada samo kao dopunski izvor hrane. Istina, kod nekih zajednica lov je i dalje predstavljao primarni vid ekonomije,

dok je stočarstvo kao značajna privredna grana bilo tek u začetku svog razvoja.

Zanimljiv je podatak da je među mlađeneolitskim zajednicama, koje su za svoja staništa koristile pećine – Spila i Vranjaj na području Crnogorskog primorja i Odmut u sjeverozapadnom dijelu Crne Gore – stočarstvo predstavljalo osnovni vid privređivanja, što je vjerovatno uslovljeno konfiguracijom terena, dok je kod zajednica nastanjenih u naseljima formiranim na otvorenom prostoru – Beran krš i Trnje u sjeveroistočnom dijelu Crne Gore – osnovna privredna grana bila zemljoradnja, mada su se i ove zajednice bavile stočarstvom ali u znatno manjoj mjeri, što je svakako bilo rezultat osnovnih ekoloških uslova.

Da su stočarstvo i zemljoradnja postali osnovne privredne grane na kojima je počivao opstanak zajednica, svjedoče brojne kosti domaćih životinja i jedan broj specifičnih alatki nađenih u nalazištima mlađeg neolita. Tako je pri kraju stratuma I pećine Spile otkriveno mnogo više kostiju domaćih nego divljih životinja, što govori da su se stanovnici mlađeneolitske faze intenzivno bavili stočarstvom. Posebno su brojne kosti koze, odnosno ovce, nešto manje govečeta, a sasvim rijetko domaće svinje. Pored stočarstva i dalje je zastupljen lov u kome se love one iste vrste životinja koje su lovljeni u prethodnim fazama, samo sada u znatno manjoj mjeri. O zemljoradnji i dalje nema nikakvih nagovještaja, i očito je da se stanovnici mlađeneolitske faze pećine Spile nijesu bavili ovom privrednom granom.

Slična je situacija i kod pećine Odmut, s tom razlikom što su u njenom mlađeneolitskom stratumu III brojnije kosti divljih, nego domaćih životinja, iz čega proizlazi zaključak da je lov u ovom dijelu Crne Gore i dalje zadržao svoju primarnu ulogu kakvu je imao u i prethodnim fazama, dok je stočarstvo predstavljalo sporednu privrednu granu. I dalje se najčešće lovi jelen, iza njega kozorog, dok se medvjed, lisica i divlja svinja, kako izgleda, love sasvim rijetko.

Od domaćih životinja, kao i u prethodnom stratumu, uglavnom se gaji koza, odnosno ovca, i nešto manje goveče. Posebno je zanimljivo da su u stratumu III nađene i kosti psa, što predstavlja najstarije dokumentovan nalaz ove životinje na teritoriji Crne Gore. Nema sumnje da je pas žiteljima pećine služio za lov.

Za razliku od pećinskih staništa mlađeg neolita, stanovnici Beran-krša i Trnja, naselja formiranih na otvorenom prostoru, bavili su se zemljoradnjom kao osnovnom privrednom granom, dok su

stočarstvo i posebno lov predstavljali potpuno sporedne djelatnosti. Veći broj lučnih kamenih žrvnjeva koji su služili za mljevenje žita, nađenih u gotovo svim stambenim horizontima Beran-krša, pokazuje da su se stanovnici ovog mlađeneolitskog naselja u svim fazama njegovog života intenzivno bavili gajenjem žitarica, odnosno da im je zemljoradnja predstavljala osnovnu privrednu granu. Ovakav zaključak potkrepljuje i nalaz nekoliko fragmentovanih figurina od pečene gline, koje uglavnom prikazuju šematizovanu žensku figuru i koje su, bez sumnje, korišćene u kulturnim radnjama vezanim za plodnost zemlje.

Materijalna kultura

Za razliku od srednjeg, u slojevima mlađeg neolita otkriveno je neuporedivo više nalaza, posebno keramičkih. Naročito se bogatstvom keramičkih nalaza ističe Beran krš sa svojih sedam stambenih horizonata. Pri isticanju osnovnih karakteristika pokretnog arheološkog materijala, naročito keramike, moraju se poštovati određene razlike između one koja je pronađena na nalazištima Crnogorskog primorja i one koja potiče sa nalazišta iz kontinentalnih djelova Crne Gore. Prema svojim osnovnim karakteristikama, prva pripada mlađem jadranskom neolitu, dok se druga vezuje za mlađi neolit centralnog Balkana.

Keramik u koja pripada mlađeneolitskoj fazi Ic pećine Spile i sloju Ib pećine Vranjaj u osnovi odlikuje relativno ujednačena faktura, koja se po kvalitetu nalazi negdje između grube i fine i koju odlikuju veći broj oblika, različite tehnike ukrašavanja i bogat izbor ornamentata i motiva. Vodeći oblik je zdjela koja se javlja u nekoliko varijanti – kao duboka, sferična, zaobljenog oboda i bez naglašenog vrata, zatim blago profilisana sa razgrnutim obodom, potom duboka, blago profilisana, sa naglašenim prstenastim obodom, pa plitka, polusferična sa zaobljenim obodom i bez naglašenog vrata, pa onda plitka sa uvučenim i unutra povijenim obodom, zatim duboka konična sa zaobljenim obodom i na kraju duboka, oštro profilisana sa naglašenim ramenom ukrašenim kosim kanelurama, naglo suženim donjim konusom ukrašenim vertikalnim plastičnim rebrima i visokim ljevkastim vratom.

Ukrašavanje je izvedeno urezivanjem, slikanjem, kombinacijom urezivanja i slikanja, kanelovanjem i plastičnim rebrima. Ure-

zivanje je izvedeno pomoću nekog instrumenta tupog ili oštrog vrha. Prvim su urezivane relativno grube prave i krive linije na dubokim, neprofilisanim zdjelama karakterističnim za početak faze Ic, dok su drugim, na zdjelama sa razgrnutim i prstenastim obodom i na koničnim zdjelama – urezivani finiji kraći i kosi urezi raspoređeni tako da grade motive polukrugova.

Ukrašavanje slikanjem je izvedeno tako što se na priglačanu ili uglačanu površinu sudova u pravolinijskim ili krivolinijskim trakama, trakama oivičenim urezanim linijama i pojasevima nanosio pastuozan sloj crvene boje koja se lako otire. Crveno obojene trake oivičene urezanim linijama karakteristične su za sredinu faze Ic pećine Spile, dok se ukrašavanje obojenom trakom ili bojenjem određenih pojaseva posude češće pojavljuje pred kraj faze Ic.

I, na kraju, istina sasvim sporadično, javlja se i ukrašavanje kanelovanjem, i to ili na samom obodu suda ili na ramenu, kao i uzdužnim, plastičnim rebrima, koja polaze od ramena suda, a završavaju se na samom dnu.

Keramika iz stratuma III pećine Odmut uglavnom se odlikuje finijom fakturama, sa redovno glačanim, a ponekad i poliranim površinama u tonovima sive, tamnosive do skoro crne i rjeđe mrke boje. I ovdje je dominantan oblik zdjela, koja se javlja kao plića ili dublja blago bikonična sa niskim, cilindričnim vratom i razvrćenim obodom, ili kao polusferična sa zaobljenim i neznatno razgrnutim obodom. Pored zdjele javlja se i duboka, oštro profilisana, bikonična posuda sa dugmetastim ispupčenjem na prelazu iz jednog u drugi konus.

Samo manji broj primjeraka je ukrašen, i to uglavnom kanelovanjem, dok se urezivanje javlja izuzetno. Kanelure su fino izvedene, relativno su duboke i u vertikalnim ili kosim zonama prekrivaju trbuh posude, dok preko ramena teče niz od nekoliko horizontalnih kanelura.

Za razliku od mlađeneolitske keramike Spile i Odmuta, na Beran-kršu se javljaju dvije osnovne vrste – gruba i fina. Dominantni oblici kod grube keramike iz stambenog horizonta Ia su duboki neprofilisani lonci i loptasti sudovi, dok je vodeći oblik kod fine keramike zdjela, koju karakteriše dubok recipijent i zaravnjeno dno, sa razlikama koje se uočavaju u njihovoj profilaciji. Uz zdjele se javlja i pehar na nozi. Ukrašavanje je rijetko i svedeno je na plitka ovalna udubljenja, na bradavičasta ispupčenja ili na sasvim rijetke plitke žljebove raspoređene u različitim smjerovima.

I kod horizonta Ib gruba keramika ponavlja oblike iz prethodnog horizonta, s tim što je posude srednjih dimenzija i ukrašeno urezivanjem, ubadanjem i njihovom kombinacijom. I kod fine keramike osnovni oblik je i dalje zdjela sa većim brojem varijanti, ali se kao nov tip javlja i izrazito bikonična i izrazito konična zdjela. Ukrašavanje se izvodi kanelovanjem i vertikalnim plastičnim rebrima, ali se i dalje javljaju bradavičasta ispupčenja.

Uz keramičko posuđe u horizontu se prvi put javljaju i predmeti od pečene gline namijenjeni kultu – antropomorfni poklopci, antropomorfne figurine i fragmenti antropomorfnih vaza.

Narednim stambenim horizontom Ic dominira keramika grube fature kod koje se od oblika razlikuju loptasti i kruškoliki lonci koji su najčešće po obodu ili ispod njega ukrašeni otiscima prstiju, pravilnim udubljenjima izvađenim pomoću nekog primitivnog instrumenta ili rjeđe urezivanjem, zatim lonci sa dugmetastim i čepastim drškama i trbušaste amfore.

Kod finije keramike i dalje je prisutna sa više varijanti duboka, blago profilisana zdjela sa razgrnutim obodom, koja sada dobija više ili manje ljevkast vrat, ukrašena jako širokim, plitkim i kratkim ili dužim kanelurama, ali i veoma rijetko urezanim kosim ili uglastim zarezima. Iz horizonta potiču i dva fragmenta antropomorfne plastike.

Među keramičkim materijalom stambenog horizonta Id zapaženo je da gruba keramika brojčano opada, a da su od oblika prisutne loptaste posude ukrašene šrafiranim, meandrastim trakama, uglastim žljebljenjem ili urezima koji formiraju različite motive. Kod keramike fine fature karakteristična je i dalje duboka, oštro profilisana bikonična zdjela, koja ponekad ima naglašen ljevkast vrat i koja je ponekad ukrašena sočivastim ili potkovičastim naljepcima.

Keramika stambenog horizonta IIa, kojim započinje stratum II Beran-krša, izrađena je u jednoj, do sada nepoznatoj fakturi. Sudovi rađeni u ovoj novoj fakturi djeluju porozno, šupljikavo, sa priglancanim površinama bez sjaja, tamnosive, tamnomrke i crne boje. Osnovni oblik i kod keramike nove fature je i dalje zdjela sa većim brojem varijanti, ukrašena urezivanjem i kanelovanjem i izuzetno plastičnim rebrima. Česti su i sočivasti naljepci i bradavičasta ispupčenja.

Uporedo sa keramikom nove fature, javljaju se i sudovi izrađeni u već ranije poznatim fakturama grube i fine keramike. Kod grube je osnovni oblik veći lonac ukrašen otiscima prstiju ispod

oboda i loptasti lonac sa cilindričnim vratom, dok je kod fine to bikonična zdjela sa kratkim cilindričnim vratom, ukrašena širokim, kosim kanelurama. Iz horizonta potiče i jedna fragmentovana glava antropomorfne statuete.

U stambenom horizontu IIb keramika izrađena u novoj fakturi se gubi, dok dvije stare – gruba i fina – ponovo postaju dominantne. Kod grube keramike osnovni oblik je kruškoliki lonac, a kod fine zdjela u većem broju varijanti, među kojima se kao posebno brojna ističe duboka, blagobikonična zdjela sa neznatno razgrnutim obodom. Kao ukras koriste se plastične trake u obliku obrnutog slova „S“, trougaoni naljepci, bradavičasta ispupčenja i kanelure.

Stambenim horizontom IIc dominira keramika fine fature sa zdjelom kao osnovnim oblikom. Dva tipa zdjela ukrašena su kanelurama koje se nalaze na prelazu iz donjeg u gornji konus ili pak pokrivaju čitav gornji konus. Iz horizonta potiče i jedan keramički žrtvenik kružnog recipijenta.

Alatke od kremen a u slojevima mlađeg neolita, kako u onima na području primorja tako i u onima u kontinentalnoj zoni Crne Gore, sasvim su rijetke. Isto se odnosi i na alatke od kosti, od kojih je pronađeno svega nekoliko primjeraka. U mlađeneolitskom sloju Spile nije nađena ni jedna alatka od kremen a, dok je od kosti nađeno samo jedno šilo načinjeno od jelenjeg roga. U slojevima ostalih nalazišta situacija je nešto bolja. Među alatkama koje su načinjene tehnikom okresivanja nalaze se duži noževi, strugači, šiljci i vrhovi strijela, načinjeni ili od relativno mekih bjeličastih sedimentnih stijena, ili od tvrdog bjeličastog rožnjaka, dok se među alatkama dobijenim tehnikom glačanja nalazi nekoliko primjeraka jezičastih sjekira od mekog bjeličastog kame na i jedan primjerak od tvrdog zelenkastog kamena.

Duhovna kultura

Podaci na osnovu kojih bi se koliko-toliko rekonstruisala duhovna kultura nosilaca mlađeg neolita Crne Gore su toliko oskudni da ne omogućavaju donošenje konačnih zaključaka o ovoj značajnoj sferi ljudskog života. Činjenica da do sada na neolitskim nalazištima nije otkriven ni jedan grob dovoljno jasno govori da se ne raspolože saznanjima o jednoj posebno važnoj dimenziji duhovnog života, o odnosu zajednice prema pokojnika. Ovo istovremeno zna-

či da se ne raspolaze ni podacima o mogućim pogrebnim radnjama, kao ni o načinima sahranjivanja, vrstama i oblicima grobnih konstrukcija. Budući da su zajednice, kako one nastanjene na području primorja tako i one u unutrašnjosti Crne Gore, tokom ovog perioda već uveliko ovladale osnovnim neolitskim tekovinama – stočarstvom i zemljoradnjom, bilo bi logično očekivati brojniju pojavu predmeta vezanih za ove dvije osnovne djelatnosti, odnosno za kult čije bi osnovne poruke bile upućene plodnosti stoke ili zemlje, a što bi pripadalo domenu duhovne kulture. Međutim, nalazi ove vrste nijesu ni brojni ni posebno atraktivni, i njihova pojava je isključivo vezana za ona nalazišta u kojima je određen vid privređivanja toliko razvijen da predstavlja gotovo jedini izvor opstanka zajednice. Upravo je takvo naselje na Beran-kršu, čiji se stanovnici gotovo isključivo bave zemljoradnjom, dok su stočarstvo, a posebno lov, potpuno sporedne grane, pa je zato normalno da se u stambenim horizontima ovog naselja pojavi i određen broj predmeta vezanih za kult zemlje, odnosno za kult plodnosti. Riječ je o jednom fragmentu prosopomorfnog poklopca i nekoliko fragmenata donjih djelova, uglavnom nogu, koje su pripadale stojećim figurinama od pečene zemlje nađenim u stambenom horizontu Ib, zatim o jednom torzu i jednoj nozi takođe stojećih figurina iz stambenog horizonta Ic, o jednoj fragmentovanoj glavi figurine iz stambenog horizonta IIa i o jednom fragmentovanom žrtveniku iz horizonta IIc. Ovoj vrsti nalaza mogu se pridružiti i dvije fragmentovane glave i jedan torzo pronađeni tokom prvih iskopavanja na Beran-kršu, koje se čuvaju u Polimskom muzeju u Beranama. U istom muzeju se čuva i jedan prosopomorfni poklopac manjih dimenzija, grube izrade, za koji se pretpostavlja da je slučajno nađen na Beran-kršu.

Osnovna odlika pronađene antropomorfne plastike sadržana je u šematskom prikazivanju ljudske figure, posebno glave i lica koje često ima oblik tzv. „ptičjeg lica“. Ponekad je urezima i ubodima na zadnjem dijelu glave naznačena kosa, a na ostalom dijelu moguće pojedini djelovi odjeće ili nekog ukrasa.

Bez obzira na to što se radi o sasvim skromnom broju pronađenih primjeraka antropomorfne plastike na Beran-kršu, samo njeno postojanje u okviru naselja svjedoči da su njegovi stanovnici prihvatili i upražnjavali određene kultne radnje, posebno one vezane za plodnost zemlje, oličene u predstavama žena kao simbolima plodnosti, odnosno u personifikaciji Majke Zemlje.

Nema nikakve sumnje da su i prosopomorfni poklopci korišćeni u određenim kultovima čije značenje još uvijek nije u potpunosti razriješeno. U svakom slučaju i oni, kao i antropomorfna plastika, pripadaju sferi duhovnog života i predstavljaju jednu od značajnih komponenti za razumijevanje odnosa tadašnjih ljudi prema svom okruženju.

Kulturna pripadnost i relativna hronologija

Mlađi neolit Crne Gore po svojim osnovnim karakteristikama, kako to arheološki nalazi pokazuju, u kulturnom smislu pripada dvjema posebnim regijama – jadranskoj i centralnobalkanskoj. Tako se mlađi neolit primorja, bogato zastupljen nalazima u sloju Ic pećine Spile, usko vezuje za mlađi neolit jadranskog područja, za poznatu i relativno dobro proučenu kulturnu grupu Hvar – Lisičići.³ Spila, čak, tipologijom keramičkih nalaza omogućava uočavanje i nekoliko razvojnih faza ove kulture.⁴

I u sjeveroistočnom dijelu Crne Gore, sudeći po moćnom kulturnom sloju naselja na Beran-kršu sa dva stratuma i sedam horizonata i sa bogatim fondom pokretnih nalaza, mlađi neolit se prikazuje kao dugotrajna etapa sa više razvojnih faza. Brojni elementi sadržani u kulturi Beran-krša pokazuju blisku srodnost sa mlađim neolitom Centralnog Balkana, odnosno sa vinčanskom kulturom. Međutim, veoma rano, već od stambenog horizonta Ib zapažaju se elementi koji nijesu vinčanski, što pokazuje da je tokom starije faze u razvoju Beran-krša došlo do prodora jedne strane komponente koja je uticala da kultura Beran-krša postepeno dobije posebna obilježja, te da se stoga može smatrati i posebnim facijesom neolita Centralnog Balkana. Čitav postepeni razvoj mlađeg neolita ovog dijela Crne Gore obilježen je arheološkim nalazima i tragovima građevinskih djelatnosti sadržanih, kako je rečeno, u dva stratuma i sedam stambenih horizonata Beran-krša.

Horizont Beran krš Ia je blizak vinčanskoj kulturi, i to njenoj najstarijoj fazi Vinča – Tordoš I, odnosno Vinči A, što se može za-

³ O kulturi Hvar-Lisičići vidi: Batović, Š. 1979. 574-634.

⁴ O karakteristikama tri faze razvoja lokalne hvarsko-lisičićke kulture vidi: Marković, Č. 1985. 78.

ključiti na osnovu oblika keramičkih sudova, posebno zdjela sivo-crne, glačane površine, pehara na šupljoj nozi, kao i ornamentike grube keramike, gdje se najčešće koriste trake ispunjene ubodima. Urezani krivolinijski ornament na jednom fragmentu duboke zdjele, koji podsjeća na stariju linearnu keramiku, i plastični naljepci ispod oboda suda – ukazuju na izvjesne prodore sa strane.⁵

Naredni horizont Beran-krša Ib i dalje je sasvim blizak najstarijoj fazi vinčanske kulture, odnosno fazi Vinča – Tordoš I ili Vinča A, na šta posebno ukazuju oblici zdjela kod kojih se javlja fina, gusta, vertikalna kanelura, dok je na gruboj keramici i dalje zastupljeno urezivanje i punktiranje. Međutim, kod antropomorfne plastike se za ukrašavanje koristi bockanje, što predstavlja strani manir, svojstven posebno butmirskoj kulturi.⁶ Da kultura Beran-krša počinje postepeno da pokazuje izvjesne osobenosti rječito govori fragment prosopomornog poklopca, koji je idejno vinčanski, ali u načinu obrade pokazuje lokalne crte.⁷

Stambeni horizonti Ic i Id ilustruju jednu novu fazu u razvoju kulture Beran-krša tokom koje se ostvaruju kontakti sa mlađim neolitom Kosova, odnosno sa kosovskom varijantom vinčanske kulture, što pokazuju pojedini oblici sudova i posebno način njihovog ukrašavanja, na prvom mjestu urezane, meandraste trake ispunjene kraćim i dužim paralelnim zarezima karakteristične za fazu Predionica Ib.⁸ Zapažaju se i izvjesni elementi jadranskog neolita, kao što je urezana ornamentika tipična za Danilo-kulturu, čiji je prodor vjerovatno ostvaren dolinom Drima.

U relativnoj hronologiji horizonti Beran krš Ic i Id odgovaraju fazi Vinča – Tordoš II, odnosno Vinči B, na šta upućuju oblici sudova sa jasno izdvojenim cilindričnim vratom.⁹

Horizont IIa već od samog početka pokazuje jak zaokret u kulturnoj orijentaciji. Bliski kontakti sa vinčanskom kulturom se gube, a uspostavlja se čvrsta veza sa Jadranom. Sada je karakteristična keramika koja u fakturi pokazuje izrazite odlike mlađeg neolita Jadrana, posebno lisičićke kulture, a prisutni su i neki oblici su-

⁵ Marković, Č. 1985. 71.

⁶ Benac, A. 1979. 436-438.

⁷ Marković, Č. 1985. 71.

⁸ Garašanin, M. 1968. 316-317; Garašanin, M. 1979. 190.

⁹ Marković, Č. 1985. 72.

dova i ukrasi tipični za mlađi neolit jadranskog područja. Zanimljivo je da se tradicija vinčanske kulture i dalje održava u osnovnim oblicima, ali je tehnologija izrade preuzeta sa područja lisičićke kulture.¹⁰

U relativnoj hronologiji stambeni horizont Beran krš IIa odgovara fazi Vinča – Pločnik I, odnosno Vinča C, a u odnosu na mlađi neolit jadranskog područja – kulturi Hvar – Lisičići.¹¹

U sljedećem stambenom horizontu IIb uticaji sa jadranskog područja počinju da slabe i ponovo je uspostavljena ravnoteža između Jadrana i kontinentalnog područja. Ponovo je dominantna sivo-crna glačana keramika dobre fature, dok su veze sa Jadranom uočljivije u primjeni različitih plastičnih naljepaka na površini suda. Na zdjelama se sada prvi put pojavljuje plastični, zmijoliki ornament, koji podsjeća na položeno slovo „S“, tipičan samo za ovaj horizont, i on vjerovatno predstavlja lokalnu pojavu.

U relativnoj hronologiji horizont Beran krš IIb pripadao bi posljednjoj fazi mlađeg neolita u kome se već mogu nazreti i izvjesni elementi koji nagovještavaju postepeni prelazak u ranu fazu eneolita, te bi na osnovu toga bio najbliži posljednjoj fazi vinčanske kulture, fazi Vinča – Pločnik II, odnosno Vinča D.¹²

U najmlađem stambenom horizontu IIc ponovo se uspostavlja čvrst kontakt sa jadranskim područjem, što se osjeća u prodoru ranoeneolitskih elemenata nakovanske kulture. U završnom horizontu Beran-krša pojavljuju se duboke, blago profilisane, bikonične zdjele sa razgrnutim obodom, ukrašene kratkim, dubokim, vertikalnim kanelurama na prelazu iz donjeg u gornji konus, tipične za nakovansku kulturu, i o njima će kasnije biti više riječi.¹³

¹⁰ Isti, 72. Za odlike keramike lisičićke kulture vidi: Benac, A. 1954. 144; Benac, A. 1955. 65; Benac, A. 1958. 46; Batović, Š. 1979. 574–634.

¹¹ Marković, Č. 1985. 72.

¹² Isti, 72.

¹³ Isti, 72. O elementima nakovanske kulture vidi: Dimitrijević, S. 1979. 374-375; Petrić, N. 1978. 28-29.

PROCES NEOLITIZACIJE TERITORIJE CRNE GORE

Danas je već pouzdano utvrđeno da je teritorija Crne Gore naseljena tokom starijeg i srednjeg kamenog doba – paleolita i mezolita, pa se zato, kada je riječ o formiranju neolitskih kultura, mora računati na lokalne tradicije, i to kako u populacionom tako i u kulturnom smislu.

Kao što je naprijed rečeno, sa područja Crne Gore za sada raspoložemo podacima dobijenim sa četiri punkta koja su bila naseljena tokom paleolita – Crvena stijena u dolini Trebišnjice, Mališina i Medena stijena u kanjonu Čehotine, Bioče u kanjonu Morače i Trebački krš u crnogorskom Polimlju. Sudeći prema osnovnim karakteristikama arheoloških nalaza sa ovih lokaliteta, određeno diferenciranje praistorijskih kultura Crne Gore može se zapaziti već u razdoblju finalnog paleolita.

Kultura finalnog paleolita Crvene stijene, zastupljena u slojevima IX i VIII, u osnovi je lokalna varijanta kulture kasnog gravetijena mediteranske zone.¹ Među oblicima kamenih artefakata otkrivenih u ovim slojevima najbrojnije su zastupljeni rezači i mikrorezači, mada su u relativno visokom broju zastupljeni i strugači.² Izvjesne sličnosti među oblicima kamenih alatki iz slojeva finalnog paleolita Crvene stijene i gravetijenskih slojeva Mališine stijene i Medene stijene zapažaju se samo kod mikrorezača. Razlike su, međutim, mnogo uočljivije. Tako u sloju Mališine stijene i Medene stijene među oblicima kamenih alatki u relativno visokom broju se javljaju ubadači, koji su u Crvenoj stijeni sasvim rijetki. Nasuprot ubadačima, strugači u Mališinoj stijeni potpuno izostaju, dok u Crvenoj stijeni oni čine jedan od vodećih oblika kamenih artefakata finalnog paleolita.³

¹ Basler, Đ. 1975. 99.

² Basler, Đ. 1979. 400-401.

³ Isti, 400.

Posmatrano u cjelini, osnovne karakteristike paleolitskog oruđa Mališine stijene i Medene stijene ogledaju se, prije svega, u primjeni grublje tehnike pri izradi kamenih alatki, koje su najčešće bez retuša, a ukoliko je primjenjivan onda je to najčešće činjeno na odbicima. Oblici mikrorezača, ubadača, nožića sa retuširanim hrcptom, i uopšte odlike ostalog kamenog materijala, gornje slojeve Mališine stijene u cjelini opredjeljuju u gornji paleolit, odnosno u gravetijen, koji ulazi u balkansko-mediteranski krug rasprostiranja ove kulture.

Kako se iz navedenog može zaključiti, razlike između finalnog paleolita Crvene stijene i Mališine stijene su tako jasne i tako uočljive da se slobodno može reći da se sa izvjesnim diferenciranjem kultura na teritoriji Crne Gore može računati već od razdoblja gornjeg paleolita, odnosno onih faza mlađeg paleolita koje karakteriše lokalni razvoj.

Ovakva situacija, u kojoj se može pratiti diferenciranje kultura na području Crne Gore, produžava se i tokom naredne epohe – mezolita, gdje su razlike još izrazitije. Već je napomenuto da je mezolitska kultura u Crnoj Gori poznata iz Crvene stijene – sloj IV, Medene stijene – sloj IV i pećine Odmut – stratum Ia i Ib, koja u osnovi pripada jadransko-mediteranskoj regiji, te je zato normalno da se među njima jave određene sličnosti, posebno kada se radi o izvjesnim oblicima kamenog oruđa. Međutim, pored sličnosti uočljive su i znatne razlike koje se ne manifestuju samo u različitim oblicima kamenih i koštanih alatki, već se ove razlike pojavljuju i u samim sadržajima mezolitskih slojeva navedenih lokaliteta. U mezolitskom sloju Crvene stijene brojno su kao alatke zastupljene lamele, koje su u Odmutu i Medenoj stijeni sasvim rijetke. Strugalice, koje u Crvenoj stijeni čine dobar dio mezolitskog inventara, u mezolitskom sloju Odmuta i Medene stijene potpuno izostaju. Slično je i sa geometrijskim oblicima alatki: u Odmutu su izuzetno brojne, u Medenoj stijeni su zastupljene nešto manje, dok ih u Crvenoj stijeni gotovo nema (registrovana je samo jedna alatka oblika trapeza). I, konačno, ono što sasvim izrazito odvaja mezolit Crvene stijene i Medene stijene od mezolita pećine Odmut jeste koštana industrija. U Crvenoj stijeni i Medenoj stijeni se kao osnovna alatka od kosti, odnosno roga, javljaju šilo i bodež, dok je u Odmutu to harpun načinjen od roga. Kako je to na više mjesta istaknuto, mezolit jadransko-mediteranske regije pokazuje osobine samostalnog razvoja vezanog za

užu oblast,⁴ što sasvim jasno pokazuju uočene razlike između mezolitskih kultura zastupljenih u navedenim nalazištima, koja u osnovi reprezentuju i mezolitsku kulturu oblasti u kojoj su locirana.

Kako se sa područja crnogorskog Polimlja još uvijek ne raspolaže mezolitskim nalazištima, ali se njihovo postojanje može naslućivati, jasno je da se ne raspolaže ni podacima o mezolitskoj kulturi koja se, moguće, razvijala na ovom području. Iz ovog razloga ne može biti ni govora o nekakvim razlikama u smislu onoga kako je to učinjeno kod ostalih oblasti Crne Gore u kojima su otkriveni mezolitski lokaliteti. Međutim, uzimajući u obzir iznijete razlike između finalnog paleolita Crvene stijene, Mališine stijene, Medene stijene, lokaliteta Bioče i Trebačkog krša, trebalo bi očekivati da se određene razlike ponove i u mezolitu, odnosno da i u ovoj oblasti bude zastupljen posebni facijes mezolitske kulture, naravno – pod uslovom da je i Polimlje bilo tokom mezolita nastanjeno.

Pošto se u predneolitskim kulturama javljaju očite razlike, odnosno pošto predneolitska osnova nije jedinstvena, to je sasvim izvjesno da ni proces neolitizacije nije mogao teći u svim oblastima Crne Gore na isti način i sa istim karakteristikama.

Jasno je da na području Crnogorskog primorja i u oblasti Pive mezolitske zajednice učestvuju u tzv. neolitskoj revoluciji, samo je pitanje: u kojoj mjeri i na koji način. Stratigrafija Crvene stijene i Odmuta utvrđuje tijesnu vezu posljednjih faza mezolita i samih početaka neolita. Podaci do kojih se došlo ispitivanjem mezolitskog sloja IV i neolitskog sloja III Crvene stijene sasvim pouzdano dokazuju kontinuitet i života i kulture tokom pomenutog razdoblja.⁵ Ove čvrste veze, koje idu u prilog konstataciji da razvoj neolita u Crnoj Gori počiva na jakim tradicijama prethodne mezolitske kulture, ogledaju se, prije svega, u činjenici da u neolitskom sloju nije pronađen ni jedan primjerak glačanog kamenog oruđa, što govori da je tehnika glačanja kamena nosiocima starijeg neolita Crvene stijene bila potpuno nepoznata, i da je obrada kamenih alatki i dalje mezolitska. U prilog postojanju kontinuiteta između mezolitskog i neolitskog sloja Crvene stijene govori i podatak da u neolitskom sloju III Crvene stijene nije otkriven niti jedan dokaz da su se njegovi stanovnici bavili zemljoradnjom, iz čega proističe zaključak

⁴ Basler, D. 1975. 100-103; Basler, D. 1979. 402.

⁵ Benac, A. 1975. 127-128, 145.

da im je ova privredna djelatnost, jedna od osnovnih tekovina tzv. neolitske revolucije, bila posve nepoznata. I konačno, u prilog postojanju čvrstih međusobnih veza govori i podatak da u neolitskom sloju III Crvene stijene nijesu konstatovane kosti domaćih životinja, što samo po sebi isključuje mogućnost da su se nosioci starijeg neolita Crvene stijene bavili gajenjem domaćih životinja, odnosno da su se u nekom obliku bavili stočarstvom, kao još jednom od tekovina tzv. neolitske revolucije.

Kako se iz izloženog jasno vidi, nosioci neolita Crvene stijene ne njeguju ona zanimanja, odnosno ne bave se onim djelatnostima koje su upravo karakteristične za neolit – ne poznaju tehniku glačanja kamena, ne obrađuju zemlju i ne bave se gajenjem životinja, što znači da njihova egzistencija i dalje počiva na lovu i sakupljanju gotovih plodova, odnosno na onoj istoj ekonomiji koja je bila karakteristična za prethodnu, mezolitsku kulturu.

Ono što sloj III odvaja od sloja IV, odnosno ono što čini da se sloj III Crvene stijene može okarakterisati kao neolitski, jeste prisustvo u njemu keramike, jednog od osnovnih elemenata koji obilježavaju ovu epohu. Sve ostale karakteristike sloja III i dalje ostaju isključivo mezolitske.

Upoznavanjem sa tehnologijom izrade keramike i njeno prisustvo u sloju III Crvene stijene, kako je naprijed rečeno, može se tumačiti preuzimanjem kulturnih elemenata putem neposrednih ili posrednih kontakata sa zajednicama nastanjenim na Apeninskom poluostrvu ili na zapadnim obalama Jonskog mora, odnosno sa šireg mediteranskog područja,⁶ dok malobrojnost starijeneolitskih zajednica na Crnogorskom primorju govori da se ne radi o prilivu novog stanovništva, odnosno o dolasku novih zajednica sa strane. Sva nalazišta ovog razdoblja su pećinska, u kojima se život i dalje odvija sa vjerovatno istim ili približnim brojem članova kao i u prethodnom, mezolitskom periodu. Neolitizacija ovog područja može se shvatiti kao proces tokom koga staro, autohtono stanovništvo preuzima određene elemente kulturne nadgradnje, ali bez direktnih populacionih miješanja. Ovo konkretno znači da je na području Crnogorskog primorja i njegovog zaleđa mezolitska kultura doživjela lokalnu adaptaciju pod uticajem starijeneolitskog, *impresso-cardium* kulturnog kompleksa.

⁶ Batović, Š. 1979. 517-521.

U sjeverozapadnim oblastima Crne Gore događa se nešto slično, s tom razlikom što su ovdje, kako izgleda, nosioci starijeg neolita svoje prve kontakte ostvarili sa zajednicama centralnobalkanskog starijeg neolita. Da je to tako svjedoče arheološki nalazi iz starijeg, Odmut IIa stratuma, i to prvenstveno keramički, koji se svojim oblicima i načinom ukrašavanja bez ikakve sumnje mogu dovesti u vezu sa starijim neolitom centralnog Balkana, konkretno sa starčevačkom kulturom, i to sa nekom od njenih kasnijih razvojnih faza. I pored prevelike usitnjenosti keramičkih fragmenata, ipak je bilo moguće zaključiti da se uglavnom radi o dubokim loptastim loncima sa kratkim cilindričnim vratom i manje ili više razgrnutim obodom, mahom grube fature, na koje otpada čak 90%, dok ostatak od 10% pripada finijoj, monohromnoj keramici. Ukrašeno je samo posuđe grube fature, na koje su ornamenta nanošeni urezivanjem, žljebljenjem i barbotinom. U stratumu nije pronađen ni jedan fragment sa slikanom dekoracijom. Sve ove karakteristike keramike stratuma Odmut IIa pokazuju da se radi o nekoj razvojnoj fazi koja bi stajala između starije i mlađe etape starčevačke kulture, odnosno koja bi pripadala samom kraju starije ili početku mlađe etape ove kulture.⁷

Kako keramički nalazi iz stratuma Odmut IIa pokazuju najviše sličnosti i u oblicima i u načinu ukrašavanja sa keramikom koja pripada najstarijoj fazi (faza I) neolitskog naselja Obre I u centralnoj Bosni,⁸ moglo bi se pomišljati i na ostvarivanje prvih kontakata zajednica iz područja Pive, odnosno iz sjeverozapadnih dijelova Crne Gore sa zajednicama nastanjenim na prostoru centralne Bosne. Bitnu karakteristiku najstarijih slojeva naselja Obre I predstavlja slikana keramika, koja, zapravo, dobrim dijelom faze Obre I-II opredjeljuje u fazu IIb starčevačke kulture.⁹ Nedostatak slikane keramike u stratumu IIa u Odmutu ukazuje na mogućnost da je neolitizacija Pivske, odnosno sjeverozapadne oblasti Crne Gore izvršena nešto ranije nego na području centralne Bosne, odnosno na mogućnost da su prvi kontakti zajednica iz područja Pive, odnosno iz sjeverozapadne Crne Gore ostvareni sa onim istim zajednicama koje su se iz svog matičnog područja, odnosno sa prostora Centralnog

⁷ Garašanin, M. 1979. 133-134.

⁸ Benac, A. 1973. 49-51.

⁹ Isti, 73-74.

Balkana kretale ka zapadu i jugoistoku. Presudne uloge u ovim kretanjima i međusobnim kontaktima imale su doline rijeka Drine, Lima i Bosne.

U svakom slučaju za praćenje procesa neolitizacije Crne Gore bitna je konstatacija da je utemeljenje neolitske kulture u području Pive, odnosno u sjeverozapadnim djelovima Crne Gore izvršeno relativno pozno, u vrijeme već oformljene starčevačke kulture, odnosno negdje pred kraj faze Starčevo IIa po periodizaciji D. Garašanin.¹⁰

Stratum Odmut IIb sadrži arheološke nalaze koji po svojim karakteristikama pripadaju starijem jadranskom neolitu tipa *impresso-cardium*. Kako se iz stratigrafije Odmuta može uočiti, elementi starijeg jadranskog neolita leže iznad nalaza koji pripadaju starčevačkoj kulturi, što pokazuje da su kontakti sa Jadranom ostvareni tek nakon utemeljenja neolitske kulture u ovoj oblasti. Miješanje elemenata dviju starijeneolitskih kultura, jedne kontinentalne i druge jadranske, prisutno je i na naselju Obre I, koje zbog ove činjenice pripada nekoj vrsti prelazne zone.¹¹ Iz ovih razloga i područje Pive, odnosno sjeverozapadni dijelovi Crne Gore bi također mogli predstavljati određenu prelaznu zonu u okviru čitavog prostora Crne Gore, bar kada je riječ o razdoblju starijeg neolita.

Proces neolitizacije na području crnogorskog Polimlja ne može se pratiti na odgovarajući način, jer rezultati dosadašnjih arheoloških istraživanja upućuju na zaključak da je u ovom periodu već postojala oformljena kultura koja je identična starijeneolitskoj kulturi starčevačkog kruga. Arheološki materijal sa lokaliteta Kremeštice svojim sadržajem, posebno oblicima keramičke robe, uz određenu dozu rezerve, može se vezati za fazu Starčevo IIa po periodizaciji D. Garašanin, što bi značilo da je neolitizacija crnogorskog Polimlja izvršena nešto ranije nego u Pivskoj oblasti, gdje je to učinjeno pred kraj faze Starčevo IIa. Sama činjenica da se lokalitet Kremeštice vezuje za fazu IIa starčevačke kulture ukazuje da je i neolitizacija crnogorskog Polimlja, odnosno sjeveroistočnih dijelova Crne Gore, izvršena relativno pozno, najvjerojatnije doseljavanjem stanovništva sa strane, i to u vrijeme kada se u centralnobalkanskom području starčevačka kultura već stabilizovala. Polimlje, od-

¹⁰ O periodizaciji starčevačke kulture vidi: Arandelović-Garašanin, D. 1954.

¹¹ Benac, A. 1973. 79-80, 102.

nosno sjeveroistočna Crna Gora, u tom slučaju predstavlja sekundarno područje širenja starčevačke kulture

Moguće je da se neolitska kultura crnogorskog Polimlja, odnosno sjeveroistočne Crne Gore razvijala na mezolitskim osnovama, odnosno da je veza sa centralnobalkanskim područjem ostvarena još u ovom razdoblju, o čemu izvjesne nagovještaje pruža potkapina Trebački krš, istina sa nalazima iz mlađeg paleolita, ali nije isključena ni mogućnost da se otkrije i neki lokalitet sa kulturom mezolita. Naravno, ovo je još uvijek otvoreno pitanje, pogotovo što je do danas na ovom prostoru istražen, i to djelimično, samo jedan starijeneolitski lokalitet. Svakako da će rješavanje ovog pitanja zavisiti od budućih istraživanja.

U svakom slučaju, rezultati dobijeni iz dosadašnjih istraživanja jednog broja neolitskih lokaliteta na teritoriji Crne Gore dozvoljavaju da se danas mogu izvesti neki opšti zaključci. Kao prvo, starijeneolitski stanovnici na području Crnogorskog primorja i njegovog zaleđa, kao i u oblasti Pive, odnosno u sjeverozapadnim dijelovima Crne Gore, koji nastanjuju pećine i zaklone pod stijenom, razvijaju kulture za koje bi se po njihovim osnovnim karakteristikama prije moglo reći da imaju izgled produžene mezolitske, nego neolitske kulture. Kao drugo, na formiranje ovakvog karaktera starijeneolitskih kultura Crnogorskog primorja i Pivske oblasti presudnu ulogu je odigrao razvoj ekonomije, koji je moguće pratiti kroz dva razvojna stupnja starijeg neolita. Prvi stupanj u razvoju starijeg neolita proticao je u jednoj neizmijenjenoj mezolitskoj ekonomiji u kojoj je bila dominantna lovačko-sakupljačka privreda, kakva je bila zastupljena u starijem neolitu Crvene stijene, u tamošnjem stratumu III. Lov je i dalje predstavljao osnovni izvor egzistencije. Kao i u mezolitu, uglavnom je lovljen jelen, zatim srna, divlja svinja, divlje goveče i divokoza. Među mnogobrojnim kostima divljih životinja iz sloja III Crvene stijene nema ni jedne kosti domaće životinje, što pokazuje da stanovnici Crvene stijene u ovom stupnju razvoja nijesu poznavali stočarstvo. Takođe nema nikakvih dokaza da su se stanovnici starijeg neolita Crvene stijene, bar u minimalnom obimu, bavili zemljoradnjom, što znači da, pored stočarstva, nijesu poznavali ni zemljoradnju, odnosno nijesu poznavali dvije osnovne privredne grane koje u osnovi karakterišu neolit.¹²

¹² Benac, A. 1975. 127-128.

U drugom stupnju razvoja starijeg neolita ekonomska slika je nešto izmijenjena. I dalje se kao jedan od važnijih izvora hrane održavaju lov i ribolov, a nije zapostavljeno ni sakupljanje gotovih plodova – puževa i školjki. Međutim, nalazi kostiju domaćih životinja u stratumu I pećine Spile i u stratumu IIa i IIb pećine Odmut sasvim sigurno dokazuju da se u ovom stupnju postepeno razvija stočarstvo. Nažalost, analiza kostiju iz pećine Spile nije izvršena po slojevima već po stratumima, tako da se ne raspoložuje podacima o broju kostiju domaćih u odnosu na broj kostiju divljih životinja za svaku fazu Spile, pa se zato ne može ni govoriti o postepenom ili o naglom razvoju stočarstva u ovom stupnju razvoja neolita. Jedino je evidentno da je u stratumu I pećine Spile broj kostiju domaćih životinja neuporedivo veći od broja kostiju divljih životinja, što pokazuje da se već od drugog stupnja starijeg neolita stočarstvo razvija kao nova i značajna privredna grana, koja će u kasnijim epohama neolita postati jedna od vodećih. Slično starijem neolitu Crvene stijene, ni u sloju Ia Spile, koji pripada starijem neolitu, nije otkrivena ni jedna alatka koja bi ukazivala da su se stanovnici Spile, uporedo sa stočarstvom, bavili i zemljoradnjom.

Ekonomski slika u oblasti Pive, odnosno u sjeverozapadnim djelovima Crne Gore, mnogo je jasnija. U starijeneolitskom stratumu II pećine Odmut kosti divljih životinja su mnogo brojnije, tako da od ukupnog broja životinjskih kostiju na kosti divljih životinja otpada čak 85.5%, što znači da je lov i dalje dominantna privredna grana, očito naslijeđena iz mezolita, dok je stočarstvo tek u začetima svog razvoja. Osnovne lovne životinje su jelen i kozorog, a rado je još lovljena i divokoza, divlja svinja, medvjed i kuna. Od domaćih životinja najviše se gaje koze i ovce, nešto manje goveče, dok je svinja zastupljena u sasvim skromnom procentu. Ni u starijeneolitskom stratumu pećine Odmut nema nikakvih nalaza koji bi se mogli dovesti u vezu sa zemljoradnjom, pa izgleda da su i na Crnogorskom primorju i njegovom zaleđu, kao i u oblasti Pive, odnosno sjeverozapadne Crne Gore, kada je u pitanju razvoj zemljoradnje, odlučujuću ulogu odigrali nepovoljni geografski uslovi, koji nosiocima starijeg neolita nijesu omogućili da se posvete i ovoj privrednoj grani, koja im, u to nema sumnje, nije bila nepoznata, budući da su zajednice iz područja Pive svoje prve kontakte ostarile upravo sa zemljoradničkim zajednicama starčevačke kulture.

Na području crnogorskog Polimlja, odnosno u sjeveroistočnim djelovima Crne Gore, situacija je nešto izmijenjena. Naselja

pod otvorenim nebom, locirana na plodnim rječnim terasama, sa nadzemnim kućama, kakav je slučaj sa Kremešticama, svakako pokazuju da se ovdje radi o već stabilizovanoj kulturi sa nešto izmijenjenim uslovima života i privređivanja. Podatak da na Kremešticama nije nađen ni jedan fragment kosti ni domaće ni divlje životinje ne može se uzeti kao relevantan pokazatelj potpunog odsustva gajenja domaćih životinja i lova, koji su, sva je prilika, i ovdje morali imati određenu ulogu u ishrani stanovništva. Prisustvo pljeve u zidovima grube keramike pokazuje da su zajednice starijeg neolita nastanjene na ovom području poznavale zemljoradnju, koja će tokom mlađeg neolita postati i osnovna privredna grana, o čemu svjedoče brojni nalazi kamenih žrvnjeva pronađeni u svim stambenim horizontima Beran-krša. Nema sumnje da je razvoju ove značajne privredne grane pogodovala prostrana i plodna Limska dolina, koja je nosiocima neolita pružala vanredno povoljne uslove za gajenje žitarica.

RELATIVNA I APSOLUTNA HRONOLOGIJA NEOLITA CRNE GORE

Na osnovu stratigrafije istraženih lokaliteta, u razvoju neolitskih kultura na teritoriji Crne Gore jasno se uočavaju dvije dugotrajne etape – etapa starijeg neolita i etapa mlađeg neolita. Srednji neolit kao posebna etapa teško se uočava, mada izvjesna opažanja pri iskopavanju Crvene stijene i pećine Spile sugerišu mogućnost izdvajanja i srednjeg neolita na području Crnogorskog primorja i njegovog zaleđa.

Kao što je već rečeno, proces neolitizacije područja Crne Gore moguće je pratiti na dva lokaliteta – Crvenoj stijeni i Odmutu, na kojima između predneolitskih i starijeneolitskih kultura postoji neposredna veza, kako u stratigrafskom tako i u kulturnom smislu. Izvjesne razlike koje se uočavaju između arheološkog materijala sadržanog u sloju III Crvene stijene i arheološkog materijala iz stratuma IIa pećine Odmut u izvjesnoj mjeri omogućavaju i da se utvrde hronološki odnosi između početaka starijeg neolita Crnogorskog primorja i njegovog zaleđa i početaka starijeg neolita u Pivskoj oblasti, odnosno, uslovno rečeno, u sjeverozapadnim djelovima Crne Gore.

Arheološki nalazi iz stratuma IIa Odmuta sadrže dijelom oblike tradicionalne, mezolitske kulture, koji se ogledaju u kremenim alatkama, a dijelom oblike već razvijene starčevačke kulture, koji se ogledaju u keramici. Iako je broj keramičkih fragmenata starčevačke kulture iz ovog sloja relativno skroman, ipak se na osnovu oblika posuda i njihove dekoracije može relativno pouzdano ocijeniti kojoj razvojnoj fazi ove kulture oni pripadaju. Visok procenat grube keramike, kao i nekoliko fragmenata ukrašenih barbotinom, već ukazuju na neku od kasnijih razvojnih faza starčevačke kulture. Međutim, potpuno odsustvo slikane keramike, odsustvo posuda oštrije profilacije, kao i keramike ukrašene impresso tehnikom, pokazuje da keramički nalazi iz stratuma Odmut IIa pripadaju kraju starije ili samom početku mlađe etape starčevačke kulture. Ovo znači da se stratum Odmut IIa može na osnovu

raspoložive arheološke građe vezati za neku od određenih faza u postojećoj periodizaciji starčevačke kulture. Pri tome, u utvrđivanju za koju se fazu starčevačke kulture mogu vezati stratum IIa Odmuta pomaže činjenica da keramika iz ovog stratuma najviše afiniteta pokazuje prema keramici iz najstarijeg sloja naselja Obre I, odnosno iz faze I, koja je opredijeljena u fazu IIb starčevačke kulture po periodizaciji D. Garašanin.¹ Međutim, kako u stratumu Odmut IIa nijesu nađeni fragmenti slikane keramike, kakva je nađena u Obrima I, faze I – pravolinijski motivi izvedeni tamnom bojom na crvenoj pozadini, to bi značilo da je stratum Odmut IIa sinhron sa stupnjem linear B periodizacije S. Dimitrijevića,² odnosno sa krajem faze protostarčevo II po D. Srejoviću,³ što bi navodilo na zaključak da je neolitizacija područja Pive, odnosno sjeverozapadnog dijela Crne Gore, izvršena relativno pozno, u vrijeme već razvijene starčevačke kulture.

Vrijeme utemeljenja neolitske kulture na području Crnogorskog primorja može se ocijeniti na osnovu arheoloških nalaza iz sloja III Crvene stijene, odnosno njihovom komparacijom sa nalazima *impresso-cardium* keramike duž jadranske obale i šireg mediteranskog područja, na osnovu čega je moguće sloj III Crvene stijene povezati sa najstarijom fazom u razvoju jadranskog neolita.⁴ Kako je ova faza ili sinhrona ili nešto starija od najstarije faze kontinentalne, starčevačke kulture, to znači da neolitizacija Crnogorskog primorja i njegovog zaleđa započinje nekoliko stoljeća ranije od neolitizacije Pivske oblasti.

Znatno je teže dati hronološku ocjenu početaka neolita u crnogorskom Polimlju, odnosno u sjeveroistočnoj Crnoj Gori. Već je naprijed rečeno da se arheološki nalazi sa lokaliteta Kremeštica, jedinog starijeneolitskog lokaliteta na ovom području, mogu uz mnogo ograda vezati za fazu Starčevo IIa, odnosno protostarčevo II, odnosno Linear A. Kako, međutim, neki nalazi sa Kremeštica, prvenstveno minijaturne kamene sjekire i keramički privjesci u obliku slova „T“, upućuju i na nešto stariju etapu starčevačke kulture, odnosno na grupu *Gura Baciului*, koja je okarakterisana pre-

¹ Benac, A. 1973. 73-74.

² Dimitrijević, S. 1974. 85-86.

³ Srejović, D. 1971. 14-15.

⁴ Batović, Š. 1979. 517-523.

težno grubom keramikom i koja prethodi fazi Starčevo IIa,⁵ to bi ukazivalo i na mogućnost da je neolitizacija crnogorskog Polimlja, odnosno sjeveroistočne Crne Gore, izvršena prije neolitizacije Pivske oblasti, odnosno prije sjeverozapadne Crne Gore, a svakako nešto kasnije od neolitizacije Crnogorskog primorja i njegovog zaleđa. I pored činjenice da je u ovom trenutku nemoguće precizno ocijeniti hronološke odnose između kulture starijeneolitskog naselja u Kremešticama i kulture sadržane u stratumu III Crvene stijene, ukoliko se prihvati mišljenje da je prva faza *impresso-cardium* kulture koja je zastupljena u pomenutom stratumu Crvene stijene istovremena sa počecima starčevačke kulture, onda bi slijedio i zaključak da su arheološki nalazi iz Kremeštica koji pripadaju fazi Starčevo IIa ili fazi koja joj neposredno prethodi, svakako nešto mlađi.

Oslanjajući se na izloženo, proces neolitizacije Crne Gore posmatran sa hronološkog stanovišta kretao se tako što su njime najprije bili zahvaćeni Crnogorsko primorje i njegovo zaleđe, kako to potvrđuje stratum III Crvene stijene u kome se javljaju i najstariji oblici neolitske kulture, zatim se utemeljuje neolitska kultura na području crnogorskog Polimlja, odnosno u sjeveroistočnoj Crnoj Gori, a nakon toga ovaj proces zahvata i Pivsku oblast, odnosno sjeverozapadnu Crnu Goru.

Na ovakve zaključke upućuju i raspoloživi datumi dobijeni analizom radioaktivnog ugljenika 14, metoda popularno nazvana C-14. Ovom analizom datovan je jedino starijeneolitski stratum II pećine Odmut, i to stratum IIa u 5.035. godinu stare ere, a stratum IIb u 4.950. godinu stare ere.⁶ Za određivanje apsolutne hronologije stratuma III Crvene stijene mogu se koristiti C-14 datumi sa srodnih arheoloških nalazišta *impresso-cardium* kulture, prije svega onih s Apeninskog poluostrva. Ti datumi pokazuju da najraniju fazu kulture sa *impresso-cardium* keramikom treba opredjeljivati u prvu polovinu VI milenijuma.⁷

Starijeneolitski sloj Kremeštica takođe se može datovati jedino posrednim putem. Kako je u ovom sloju zastupljena već razvijena starčevačka kultura, a kako su počeci ove kulture radiokarbon-

⁵ Garašanin, M. 1979. 141-143.

⁶ Marković, Č. 1985. 77.

⁷ Batović, Š. 1979. 521-523.

skom analizom datovani oko 5.500. godine prije nove ere,⁸ to bi se ovaj lokalitet mogao datovati u posljednje stoljeće VI milenijuma.

O daljem razvoju starijeneolitske kulture na teritoriji Crne Gore i njenom završetku može se diskutovati na osnovu arheoloških nalaza iz sloja Ia pećine Spile, pećine Koronine i iz stratuma IIb pećine Odmut. Kao što je već rečeno, arheološki nalazi iz navedenog sloja Spile i pećine Koronine karakteristični su za II stupanj u razvoju *impresso-cardium* kulture, za tzv. tip Smilčić.⁹ Prisustvo keramike ukrašene metličastim ornamentom, cik-cak motivima izvedenim rubom ravne ili nazubljene školjke i tremoliranim linijama pri vrhu sloja Ia u Spili, moguće da ukazuju i na završnu fazu *impresso-cardium* kulture, tj. na prelaz ka srednjem neolitu.

Impresso-cardium keramiku iz stratuma Odmut IIb teško je vezati za određeni stupanj starijeg neolita jadranskog područja. Ovi nalazi najviše nalikuju na već nešto izmijenjenu *impresso-cardium* keramiku u kontinentalnom području Balkanskog poluostrva, na primjer na onu sa lokaliteta Obre I, iz faze II.¹⁰

O razvoju i završetku starije neolitske kulture u oblasti crnogorskog Polimlja, odnosno u sjeveroistočnom dijelu Crne Gore, ne može se gotovo ništa reći, jer nalazi sa lokaliteta Kremeštice, kako je već saopšteno, reprezentuju samo jednu od razvojnih faza starčevačke kulture, odnosno na ovom lokalitetu nije otkrivena arheološka građa koja bi dokumentovala početak i kraj starije neolitske kulture ovog područja. Moguće je očekivati da će se u budućnosti na ovom području otkriti neki lokalitet iz poznijih faza starčevačke kulture, ali je teško pretpostaviti da će se otkriti neki neolitski lokalitet koji će biti stariji od Kremeštica, iz prostog razloga što se ne radi o matičnom području starčevačke kulture, već o području na koje je ona tokom svog razvoja pristigla.

Ukupnu situaciju oko utvrđivanja hronoloških odnosa vezanih za početak i kraj starije neolitske kulture otežava i činjenica da se još uvijek ne raspolože C-14 datumima koji bi pouzdanije određivali i kraj starijeg neolita na teritoriji Crne Gore. Jedino se raspolože jednim C-14 datumom iz stratuma IIb pećine Odmut, koji kraj

⁸ Quitta, H. – Kohl, G. 1969. 229-238; Mc Pherron, A. – Srejić, D. 1971. 9-10, fig. 2.

⁹ Batović, Š. 1966. 149; Batović, Š. 1979. 489-490.

¹⁰ Benac, A. 1973. 65.

starije neolitske kulture ovog područja fiksira na 4.785. godinu stare ere.¹¹ Stratum Odmut IIb je, međutim, tanak, što ukazuje na sezonsko stanovanje u ovoj pećini, pa je stoga neizvjesno do kojeg su datuma lokalne zajednice razvijale tradicionalnu kulturu. Određivanje kraja starijeg neolita u Crnoj Gori otežava i činjenica da ni na jednom od istraženih lokaliteta nije moguće utvrditi ni stratigrafski ni kulturni kontinuitet sa kulturom narednog razdoblja – srednjeg, odnosno mlađeg neolita. Slojevi koji prekrivaju starijeneolitske na istraženim lokalitetima na području Crnogorskog primorja i Pivske oblasti sadrže arheološku građu (keramiku, oruđa i oružja od kamena, roga i kosti) koja se potpuno razlikuje od tradicionalnih oblika. Mada između slojeva III i II Crvene stijene i slojeva Ia i Ib pećine Spile ne postoji sterilni sloj, ipak je teško pretpostaviti kontinuirano življenje na ovim mjestima. U sloju II Crvene stijene i u sloju Ib Spile nađena je tako mala količina arheoloških nalaza da se mora pomišljati samo na kratkotrajna sezonska zadržavanja. Osim toga, među arheološkim materijalom iz ovih slojeva nema ni jednog oblika lokalne starijeneolitske kulture tipa *impresso-cardium*, što je svakako znak da se ne može govoriti o kulturnom kontinuitetu. Sve ovo upućuje na zaključak da na području Crnogorskog primorja starijeneolitsku kulturu smjenjuje kultura novog tipa.

Teško je u ovom momentu donijeti pouzdane zaključke o elementima koji konstituišu ovu novu kulturu, kao i o vremenu njenog utemeljenja. Na osnovu oskudnih keramičkih nalaza iz sloja II Crvene stijene i sloja Ib pećine Spile, koji pokazuju sličnost sa keramikom srednjeg neolita rasprostranjenom na širem prostranstvu, od središnjih oblasti Grčke, pa preko obala Jonskog i Jadranskog mora, izvjesnih područja Albanije, jugozapadne Makedonije i Metohije do centralne Bosne,¹² ne može se izvesti zaključak da se na Crnogorskom primorju i njegovom zaleđu, kao dugotrajna i osobena formirala srednjeneolitska kultura. Čini se da ova kultura iz stratuma II Crvene stijene i sloja Ib pećine Spile veoma brzo dobija odlike mlađe neolitske kulture, kako to i pokazuju arheološki nalazi iz narednog sloja Ic pećine Spile. Svojim osnovnim karakteristikama

¹¹ Marković, Č. 1985. 77-78.

¹² Srejić, D. 1964. 5; Batović, Š. 1979. 524-527; Korkuti, M. – Andrea, Z. 1975. 83; Benac, A. 1979. 456-465; Garašanin, M. 1973a. 153-154; Benac, A. 1971. 109-113 i 172-173; Benac, 1973. 97-99.

ova kultura odgovara mlađeneolitskoj kulturi jadranskog područja, odnosno kulturi Hvar-Lisičići, i predstavlja samo jednu lokalnu varijantu jednog široko rasprostranjenog kulturnog kompleksa. I pored činjenice da je istražen relativno veliki broj nalazišta hvarsko-lisičićke kulture, ipak još ni danas nije moguće dati pouzdanu ocjenu o njenom formiranju i razvoju. Pri tome je i dalje ostao nedovoljno razjašnjen odnos između srednje neolitske i mlađe neolitske kulture, odnosno između danijske i hvarsko-lisičićke grupe.¹³ Arheološki nalazi iz pećine Spile pokazuju da su počeci ove kulture mnogo bliži kraju starijeg neolita, nego, kako se to uobičajeno misli, da je starijeneolitska kultura *impresso-cardium* od mlađeneolitske kulture Hvar-Lisičići razdvojena dugotrajnim razvojem srednjeneolitske, odnosno danijske kulture. Posebno je značajno što je na osnovu karakteristika arheoloških nalaza mlađeneolitske kulture i njihovog stratigrafskog položaja u sloju Ic pećine Spile moguće uspostaviti tri faze razvoja lokalne hvarsko-lisičićke kulture.

Prva faza okarakterisana je dubokim, sferičnim, neprofilisanim zdjelama zaobljenog oboda, bez naglašenog vrata, načinjenim od nedovoljno prečišćene gline sa dosta primjesa sitnih zrnaca pijeska i liskuna. Ova keramika je mahom neukrašena, mada se na pojedinaim primjercima javlja jednostavni ukras u vidu krivih i pravih, grubo urezanih linija, koje prekrivaju jedan dio posude.

Druga faza, kojom dominira keramika ukrašena slikanjem, okarakterisana je blago profilisanim zdjelama sa razgrnutim obodom, priglačane ili uglačane spoljašnje površine i katkad sa naglašenim prstenastim obodom. Ukrašavanje slikanjem izvedeno je tako što je na priglačanu ili uglačanu površinu u pravolinijskim ili krivolinijskim trakama i pojasevima nanošen pastuozi sloj crvene, nepostojane boje, koja se lako otire. Često su ove crveno obojene trake oivičene urezanim linijama. Čini se da je ova tehnika ukrašavanja karakteristična za sredinu sloja Ic Spile, odnosno za sami početak druge faze, dok je slikanje bez urezivanja češće zastupljeno pred kraj druge faze.

I, konačno, samim krajem sloja Ic pećine Spile, odnosno trećom fazom razvoja lokalne hvarsko-lisičićke kulture, dominiraju zdjele sa izrazito naglašenim prstenastim obodom, a pojavljuju se, istina rijetko, i zdjele sa jako uvučenim i zadebljanim obodom, čiji

¹³ O danijskoj i hvarsko-lisičićkoj kulturi vidi: Batović, Š. 1979. 524-634.

je rub ukrašen plitkim, kosim kanelurama i duboke, oštro profilisane zdjele sa izraženim ramenom, naglo suženim donjim dijelom i visokim, ljevkastim vratom. Rame je ukrašeno plitkim kosim kanelurama, a donji dio recipijenta vertikalnim plastičnim rebrima. Pored sporadičnog ukrašavanja kanelovanjem i plastičnim rebrima, trećom fazom dominira urezivanje, koje se kreće od jednostavno urezanih krivih i pravih linija, do komplikovanih motiva šrafiranih trouglova i lučnih, šrafiranih pojaseva.¹⁴

Iz izloženog se može uočiti da se glavne karakteristike prve faze u mnogome podudaraju sa formativnim elementima srednjeneolitske kulture jonsko-jadranskog kruga, pa se iz tih razloga i arheološki nalazi sloja Ib Spile mogu smatrati elementima formativne faze lokalne hvarsko-lisičićke kulture, odnosno elementima protohvarsko-lisičićke faze. Ovo bi istovremeno značilo da se neolit Crnogorskog primorja dijeli samo na dvije osnovne etape – na stariji neolit reprezentovan *impresso-cardium* kulturom u kojoj se mogu uočiti tri razvojne faze, i na mlađi neolit reprezentovan lokalnom varijantom hvarsko-lisičićke kulture u kojoj se mogu uočiti četiri razvojne faze.

U oblasti crnogorskog Polimlja, odnosno u sjeveroistočnim djelovima Crne Gore, nesporno se u razvoju neolitske kulture uočavaju samo dvije etape – stariji neolit, zastupljen na lokalitetu Kremeštica, i mlađi neolit, čiji dugotrajni razvoj reprezentuju arheološki nalazi sa Beran-krša.

Već je ranije napomenuto da se kulturni sloj Beran-krša u vertikalnoj stratigrafiji dijeli na sedam stambenih horizonata od kojih se horizonti Ia – Id i IIa – IIb vezuju za mlađu neolitsku kulturu. Debljina kulturnog sloja koja prelazi 4 m i šest stambenih horizonata nesumnjivo govore o dugotrajnom razvoju mlađeg neolita, u okviru koga se mogu, na osnovu vertikalne stratigrafije i karakteristika arheološkog materijala, uočiti dvije osnovne etape: starija, kojoj pripadaju četiri stambena horizonta, odnosno četiri faze – Beran krš Ia – Id, i mlađa sa dva stambena horizonta, odnosno dvije faze – Beran krš IIa i IIb.

Izvjesno je da se mlađeneolitska kultura crnogorskog Polimlja, odnosno sjeveroistočne Crne Gore, svojim osnovnim odlikama vezuje za mlađeneolitsku kulturu centralnobaikanskog područ-

¹⁴ Marković, Č. 1985. 78.

ja, tj. za vinčansku kulturu, sa kojom je veoma teško utvrditi hronološke odnose. Zato je od značaja činjenica da su u kulturi Beran-krša, kako je to ranije istaknuto, prisutni i elementi jadranskog neolita, koji ovdje iz Crnogorskog primorja ne stižu direktnim putem, već zaobilaznim pravcem Drim – Metohija – Ibar, ili nekim od puteva koji povezuju oblasti centralne Bosne sa dolinom Lima. Ukoliko se prihvati ovakva pretpostavka, to bi, uz mnogo ograda, moglo da znači da je utemeljenje mladenolitske kulture tipa Beran krš, reprezentovane u stambenom horizontu Ia, moglo biti istovremeno sa utemeljenjem kakanjske kulture, koja reprezentuje srednji neolit centralne Bosne i u čijoj je početnoj fazi keramika jadranskog tipa igrala značajnu ulogu.¹⁵ Oslanjajući se na činjenicu da se u kakanjskoj kulturi pojavljuju elementi srednjeg neolita jonsko-jadranskog kruga, koji su osim u starijem stratumu Beran-krša prisutni i u sloju Ib Spile, moglo bi se, naravno uz puno rezervi, zaključiti da je do smjene kultura i u Crnogorskom primorju i njegovom zaleđu i u crnogorskom Polimlju, odnosno sjeveroistočnoj Crnoj Gori, došlo u isto vrijeme.

Što se tiče termina završetka mlađeg neolita u ova dva područja, on se može utvrditi na osnovu sadržaja eneolitskih slojeva u Spili (Spila IIa-IIc), odnosno stambenog horizonta IIc Beran-krša. U stambenom horizontu IIc Beran-krša i u sloju IIa pećine Spile prisutni su elementi jadranskog eneolita, tipa nakovanske kulture, što omogućava utvrđivanje izvjesnog sinhronizma između ova dva sloja, odnosno između stambenog horizonta IIc Beran-krša i sloja IIa pećine Spile. Ovo svakako znači da nema većih razlika u terminima koji označavaju kraj mlađeg neolita na području Crnogorskog primorja i njegovog zaleđa i na području crnogorskog Polimlja, odnosno sjeveroistočne Crne Gore.

Za razliku od mlađeg neolita Crnogorskog primorja i crnogorskog Polimlja, za koji postoji relativno bogata arheološka građa, podaci koji bi ilustrovali tokove razvoja mlađeg neolita u Pivskoj oblasti, odnosno u sjeverozapadnim djelovima Crne Gore, krajnje su oskudni. Istina, u pećini Odmut, u stratumu III, nađeno je nešto keramičkih fragmenata, nekoliko sileksnih artefakata, a od glačanog kamena nekoliko fragmentovanih jezičastih sjekira, koji svojim tipološkim odlikama upućuju na mlađe neolitsko razdoblje. Među-

tim, stratum o kome je riječ izrazito je tanak, a mali broj arheoloških nalaza u njemu pokazuje da je pećina Odmut tokom mlađeg neolita bila samo kratkotrajno nastanjena. Keramičko posuđe iz ovog stratuma nalikuje na posuđe iz stambenog horizonta Beran krš IIa i IIb, dok se za sileksne alatke, posebno za dugačke noževe i vrhove za koplja, analogije mogu naći u poznoj butmirskoj kulturi. Ove analogije pokazuju da je pećina Odmut bila kratkotrajno nastanjena pred sam kraj mlađeg neolita, vjerovatno neposredno pred početak eneolitskog razdoblja. Da je mladenolitska kultura u Pivskoj oblasti, odnosno u sjeverozapadnim djelovima Crne Gore, prekinuta istovremeno kad i na području crnogorskog Polimlja, odnosno na području sjeveroistočne Crne Gore, i na području Primorja i njegovog zaleđa, pokazuju nalazi, na prvom mjestu profilisane sive zdjele ukrašene kanelurama, tipične za ranoeneolitsku nakovansku kulturu, zastupljene u stratumu IV pećine Odmut, stambenom horizontu IIc Beran-krša i sloju IIa pećine Spile.

¹⁵ O kakanjskoj kulturi vidi: Benac, A. 1979. 392-412.

BAKARNO DOBA – ENEOLIT

Uvod

Bakarno doba, ili eneolit, kako se u arheološkoj nauci ova epoha najčešće naziva, predstavlja razdoblje na prelasku iz mlađeg kamenog u metalno doba, odnosno iz neolita u bronzano doba. Razdoblje o kome je riječ u osnovi je okarakterisano prvom upotrebom metala – bakra za izradu, u prvom momentu nakita, a kasnije i određenih oblika oružja i oruđa, kao i krupnim promjenama na društvenom i ekonomskom planu. Promjene su uslovile postepenu dezintegraciju neolitskih kultura i njihovo lagano prerastanje u eneolitske, sa novim obilježjima materijalne i duhovne kulture. Velika i česta etnička pomjeranja i snažni uticaji razvijenih kultura iz sjevernopontskih oblasti i karpatskog basena, koji su dopirali do centralnog i zapadnog Balkana, doveli su na određenim prostorima do smjene starih i formiranja novih eneolitskih kultura sa elementima svog lokalnog razvoja. Miješanjem novopridošlog stanovništva sa starosjedjelačkim formirali su se novi etnički supstrati i istovremeno su stvoreni uslovi za početak organizovanja patrijarhalnog društva u kome je rodovska povezanost postepeno ustupila mjesto široj plemenskoj organizaciji. Novi oblici privređivanja, zasnovani na novom materijalu – metalu, prouzrokovali su i određene promjene u razmjeni dobara između eneolitskih populacija. Višak dobara često je stvarao i povode za međusobne sukobe i pljačke, pa se radi bolje zaštite i veće bezbjednosti napuštaju ranija ravničarska naselja i na dominantnim, prirodno zaštićenim mjestima, najčešće brežuljcima, podižu se nova, koja se često dodatno osiguravaju i sistemom odbrambenih zidova. U pojedinim regionima, manje zajednice i dalje za stanovanje koriste dobro zaštićene pećine, najčešće naslijeđene iz prethodnog perioda. Promjene u ekonomskim odnosima snažno su se odrazile i na samu organizaciju društvene zajednice, u kojoj dolazi do postepene podjele rada i pojave prvih djelatnosti zanatskog tipa, na prvom mjestu onih vezanih za rat i ratovanje. Poja-

vom drugih, širih mogućnosti privređivanja, kao što je rudarsko-metalopreradaivačka, zemljoradnja počinje polako da gubi svoj odlučujućii značaj u egzistenciji društva. Izmijenjena ekonomska osnova dovodi do značajnih promjena i u manifestacijama materijalne i duhovne kulture. Javljaju se novi oblici keramičkog posuđa sa novim načinima ukrašavanja, a metal kao nova sirovina omogućava izradu različitih oblika nakita, oruđa i mnogo efikasnijeg oružja. U sferi duhovne kulture dolazi do izmjene odnosa prema umrlima. Pojavljuju se novi načini sahranjivanja i novi oblici grobnih konstrukcija, gdje je posebno karakteristična pojava sahranjivanja pokojnika pod većim nadgrobniim humkama, odnosno tumulima.

Dosadašnja istraživanja eneolitskih kultura na prostoru srednje i jugoistočne Evrope, a time i Balkanskog poluostrva u cjelini, pokazala su da se razvoj eneolita može pratiti kroz tri faze – ranu, srednju i poznu. Rana faza u osnovi predstavlja finalizaciju mlađeg kamenog doba u kojoj nema krupnijih etničkih pomjeranja i kojoj se na starijim neolitskim supstratima formiraju prve eneolitske kulture, od kojih su mnoge okarakterisane produženim tradicijama prethodnih, ali i obogaćene novim elementima i materijalne i duhovne kulture. Sa srednjom fazom započinju krupnije promjene izazvane, prije svega, prodorom nomadskih naroda sa prostora crnomorskih stepa, u nauci poznat i kao prvi talas prodora Indoevropljana na prostore srednje i jugoistočne Evrope, a time i čitavog Balkanskog poluostrva, koji su doveli do smjene pojedinih kultura, uz uvođenje novih sadržaja, novih oblika materijalne proizvodnje i novih oblika duhovnog života. Intenzivnija upotreba novog materijala – bakra, koja je, kako je rečeno, izazvala krupne promjene u društveno-ekonomskim odnosima, znatno je uticala i na izmjenu ukupnog načina življenja.

I, konačno, u trećoj, poznoj fazi, dolazi do novog, snažnog talasa etničkih pomjeranja, u kome stepske populacije, okarakterisane kao nosioci kulture tzv. jamnih grobova, prodirući na zapad zahvataju prvo istočne oblasti Karpatskog basena, a zatim šireći se prema zapadu i jugozapadu zahvataju i sve djelove Balkanskog poluostrva. Sa novim talasom dolaze i novi oblici materijalne i duhovne kulture. Javljaju se novi oblici metalnog, odnosno bakarnog oruđa, oružja i nakita i novi oblici keramičkog posuđa sa novim načinima ukrašavanja, dok se u duhovnoj kulturi nove manifestacije ogledaju u novim pogrebnim ritualima sa novim načinima sahranjivanja i sa novim oblicima grobnih konstrukcija, među

kojima je, kako je to naprijed istaknuto, posebno karakteristična pojava nadgrobniih humki.

Dosadašnja arheološka istraživanja na tlu Crne Gore pokazala su da je i njena teritorija bila zahvaćena svim ovim promjenama i pored činjenice da je relativno udaljena od podunavskih i istočnih oblasti Balkanskog poluostrva u kojima su se promjene tokom eneolita događale intenzivnim tempom i iz kojih su se uticaji širili na ostala područja. Uočene promjene na teritoriji Crne Gore koje su dovele do uspostavljanja novih, eneolitskih kultura, i to uglavnom na temeljima prethodnih, neolitskih, bile su znatno slabijeg intenziteta i bez vidnih i velikih perturbacija tokom smjena ovih kultura. Impulsi koji su dopirali iz pojedinih razvijenih ili vodećih eneolitskih kultura učinili su da se smjene kultura u određenim područjima izvrše postepeno, bez naglih zaokreta, i to u jednom relativno dugom procesu i uglavnom bez prisustva stranih populacija.

Zahvaljujući činjenici da su u okviru istraživanja pojedinih neolitskih lokaliteta otkriveni i eneolitski slojevi sa relativno bogatim fondom arheoloških nalaza, uglavnom keramičkih, kao i činjenici da su u istraživanjima nadgrobniih humki, odnosno tumula, otkriveni i eneolitski grobovi sa prilozima, danas je moguće govoriti i o razvoju ove epohe na području Crne Gore. Međutim, kako je broj lokaliteta sa elementima eneolita na području Crne Gore još uvijek relativno skroman, i kako su rezultati arheoloških istraživanja pružili više nego ograničen broj podataka, jasno je da se ova epoha u svim vidovima svoga razvoja ne može dovoljno jasno sagledati, pa će zbog toga mnoga pitanja i dalje ostati bez odgovora. Tek će buduća istraživanja i novi podaci omogućiti da se ovo, u ovom momentu svakako najslabije poznato razdoblje iz prošlosti Crne Gore, valjano prouči i sa svih strana osvijetli. Nedostatak podataka o društveno-ekonomskim odnosima, o populacionim prožimanjima i međusobnim uticajima, o apsolutnoj i relativnoj hronologiji, ne dozvoljava da se na pouzdanim osnovama sagledaju svi oni procesi koji su nakon izvršene neolitizacije doveli i do eneolitizacije teritorije Crne Gore. No, bez obzira na ove nedostatke, arheološka građa prikupljena iz dosadašnjih istraživanja, mahom keramička, ipak omogućava da se eneolit na prostoru Crne Gore, uz određena ograničenja, može sagledati kroz tri razvojne faze: kroz rani, koji obuhvata period prelaska iz finalnog neolita u rani eneolit, kroz srednji i kroz pozni, koji uglavnom obuhvata period prelaska iz eneolita u rano bronzano doba.

Istorijat istraživanja

Arheološka istraživanja koja su tokom posljednjih pet decenija proteklog vijeka preduzimana na teritoriji Crne Gore omogućila su da se na jednom broju praistorijskih lokaliteta otkriju i nalazi koji su pripadali eneolitu. Istini za volju, u ovim istraživanjima nije otkriven ni jedan čisto eneolitski lokalitet, već su nalazi ili vezani za određena neolitska nalazišta u okviru kojih su pojedini stratumu, slojevi ili horizonti, na osnovu karakteristika pokretnih arheoloških nalaza, pripisani ovom razdoblju, ili za pojedine nadgrobne konstrukcije – tumuli u kojima su pojedini grobovi na osnovu grobnih priloga opredijeljeni uglavnom u period prelaska iz eneolita u rano bronzano doba.

Prvi nalazi koji su dokumentovali postojanje eneolita na tlu Crne Gore otkriveni su u ranije pomenutoj pećini Odmut u kanjonu Pive. U izuzetno moćnom kulturnom sloju, koji je u vertikalnoj stratigrafiji izdijeljen u sedam stratuma, stratumi obilježeni kao Odmut IV, V i VI pripadali su eneolitskom razdoblju, s tim što je stratum IV pokazivao izvjesne karakteristike koje ga s jedne strane vezuju za finalni neolit, a sa druge za početnu fazu eneolita.¹ Stratumi su izdvojeni na osnovu različitih struktura, boja, debljina i pokretnih arheoloških nalaza karakterističnih za pojedinu fazu u razvoju eneolita. Sastojali su se od po jednog kulturnog sloja, osim stratuma VI, koji je kasnije podijeljen na dva horizonta, obilježena kao Odmut VIa i Odmut VIb. Podjela stratuma VI na dva horizonta uslijedila je nakon detaljnije analize njegovog arheološkog materijala, posebno nakon tipološke analize keramike, koja je pokazala da su tokom njegovog formiranja pristizali pojedini elementi iz određenih kultura sa već izdiferenciranim međusobnim kulturnim i hronološkim odnosima, koji su svoje položaje našli i u okviru stratografske slike odmutskog stratuma, određujući na taj način i svoje međusobne kulturne i hronološke odnose. Uočene kulturne i hronološke razlike, prisutne kod pojedinih elemenata iz stratuma VI, uslovile su njegovu podjelu na dva horizonta, na jedan stariji, obilježen kao Odmut VIa, koji je pripadao eneolitu, i na drugi, mlađi, obilježen kao Odmut VIb, koji je sadržavao elemente rane faze ljubljanske kulture, koji su ga svrstavali u same početke ranog bronzanog doba.

¹ Marković, Č. 1985. 34-36.

Pećina Odmut, na sreću, nije jedini lokalitet sa nalazima eneolita, već su oni ubrzo otkriveni i na drugim nalazištima. Tako su na primorju, takođe u ranije pominjanoj pećini Spili, koja se nalazi u masivu brda poviše Perasta u Bokokotorskom zalivu, u njenom kulturnom depozitu otkriveni i slojevi sa nalazima koji su pripadali eneolitu. Već je ranije rečeno da se na osnovu razlika u strukturi i boji zemlje u kulturnom depozitu Spile jasno izdvajalo osam, gotovo pravilno nataloženih slojeva. Tipološkom analizom pokretnih nalaza, na prvom mjestu keramičkih, depozit je podijeljen na dva stratuma: na stariji, stratum I, koji je u cjelini pripadao neolitu, i mlađi, stratum II, koji je takođe u cjelini pripadao eneolitu. Uočljive razlike među nalazima unutar samog stratuma II uslovile su njegovu podjelu na tri razvojne faze, obilježene kao Spila IIa, IIb i IIc.² Zanimljivo je da se i ovdje, u fazi Spila IIa, uočavaju elementi koji, slično Stratumu IV pećine Odmut, s jedne strane utvrđuju veze sa finalnim neolitom Jadrana, a sa druge već pripadaju početnim fazama eneolita.

Prikupljanje podataka o eneolitu Crne Gore nastavilo se i tokom dvije naredne godine. U obimnim sondažnim radovima koji su tokom 1975. i 1976. godine izvedeni na neolitskom naselju na Beran-kršu u neposrednoj blizini Berana, u kojima je otkriven kulturni sloj koji je, kako je već rečeno, u vertikalnoj stratigrafiji podijeljen na dva stratuma i na sedam stambenih horizonata, od kojih je najmlađi stambeni horizont, obilježen kao Beran krš IIc, pripadao eneolitu.³

Pored ovih nalazišta sa slojevima koji su jasno opredijeljeni u eneolitsko razdoblje, na teritoriji Crne Gore su tokom posljednje decenije prošlog vijeka obavljena sondažna iskopavanja na još dva lokaliteta u čijim su kulturnim depozitima uočeni i slojevi koji su na osnovu karakteristika pokretnog arheološkog materijala opredijeljeni u eneolit. Istina, sprovedena istraživanja bila su posve skromnog obima, sa skromnim rezultatima i relativno skromnim fondom pokretnih nalaza, što sve nije bilo dovoljno da se nalazište jasno kulturno i hronološki opredijeli. Očito će biti potrebna dodatna, obimnija istraživanja sa većim brojem i nalaza i podataka na osnovu kojih bi kulturno i hronološko opredjeljenje nalazišta, odnosno kulturnih slojeva, bilo pouzdanije.

² Isti, 18.

³ Isti, 55-59.

U oba slučaja se radi o pećinskim nalazištima, zapravo o dvije pećine, od kojih se jedna, poznata pod nazivom Grad, nalazi u Radmanskoj klisuri u selu Radmance, a druga poznata kao Minina pećina u sredini sjevernog, stjenovitog brda kanjona Kaludarske rijeke, u ataru sela Donja Ržanica, obje u blizini Berana.

U prostranoj pećini Grad, sa ulazom širine oko 10 m, na samom kraju hodnika koji se pružao do dubine od oko 45 m, otvorene su dvije manje sonde ukupne površine od oko 10 m², u kojima je konstatovano postojanje kulturnog sloja ujednačene fature i boje, debljine 0,50 m. Na osnovu tipologije arheoloških nalaza, uglavnom keramičkih, u sloju su uočena tri horizonta, od kojih je prvi, ujedno i najmlađi, pripadao periodu rimske dominacije, drugi bronзанom dobu, dok je treći sadržavao nalaze karakteristične za eneolitsku kulturu.⁴

U drugoj, Mininoj pećini, sondažno je ispitan samo plato koji se nalazi ispred otvora pećine, na kome je konstatovano postojanje tankog kulturnog sloja, ali bez mogućnosti preciznog i kulturnog i hronološkog opredjeljenja. Pokretni arheološki materijal, uglavnom keramički, koji pripada eneolitskom periodu, prikupljen je u voderinama ispod pećinskog otvora, gdje je, zbog oštrog nagiba terena, moguće spran sa platoa pećine.⁵

Za jedan od posljednjih istraživanih lokaliteta, koji pripada domenu duhovne kulture, pomišljalo se da može pripadati eneolitu, i to njegovoj finalnoj fazi, mada je izrečena i sumnja da može biti i iz nešto kasnijeg vremena.⁶ Radilo se o jednom gotovo u potpunosti razorenom tumulu, koji se nalazio na lokalitetu zvanom Kuće Rakića u Čemovskom polju, u središtu Zetske ravnice, u kome je otkriveno sedam grobova, od kojih većina pripada tipa elipsoidnih i pravougaonih jama ukopanih u zdravicu sa pokojnicima sahranjenim u zgrčenom položaju, i sa posebno zanimljivim grobnim priložima.⁷ Upravo je tipološka analiza grobnih priložila pokazala da se vrijeme ukopavanja grobova i nasipanje tumula ipak ne može vezati za razdoblje eneolita, već da to pripada nešto

⁴ Podaci iz dokumentacije Polimskog muzeja u čijoj su organizaciji obavljena istraživanja kojima je rukovodio P. Lutovac, arheolog pomenutog muzeja.

⁵ Savešić-Bulatović, L. – Lutovac, P. 2003. 42.

⁶ Marković, Č. 2004. 297-299.

⁷ Velimirović-Žižić, O. 1995. 21-41.

kasnijem vremenu, odnosno nekoj od razvojnih faza ranog bronзанog doba, pa će, u skladu sa tim, o tumulu i nalazima biti više riječi na drugom mjestu.

Staništa

Kako se iz istorijata istraživanja može vidjeti, od šest nalazišta sa elementima eneolita, četiri pripadaju pećinskim staništima – pećina Odmut u kanjonu Pive, pećina Spila iznad Perasta u Bokotorskom zalivu, pećina Grad u Radmanskoj klisuri i Minina pećina u klisuri Kaludarske rijeke, obje u blizini Berana, jedno nalazište pripada naselju otvorenog tipa – Beran krš kod Berana, dok jedno, nedovoljno kulturno definisano, pripada sepulkralnim konstrukcijama – tumul na lokalitetu Kuće Rakića u Zeti. Tri nalazišta – pećina Odmut, pećina Spila i naselje na Beran-kršu imaju relativno moćne slojeve prethodne, neolitske epohe, nad kojima su se, bez ikakve uočene cezure formirali slojevi naredne, eneolitske epohe, dok se za druga dva – pećinu Grad i Mininu pećinu, na osnovu dostupnih podataka iz relativno siromašne dokumentacije, može zaključiti da eneolitski slojevi predstavljaju prvu i ujedno najstariju fazu u nastanjivanju pećine, nad kojima su se kasnije formirali slojevi mlađih epoha. Ovo bi možda moglo da znači da su početkom eneolitskog razdoblja u ove oblasti pristigle nove populacije, koje su sa sobom donijele i osnovna obilježja eneolitske kulture i koje su za svoj boravak izabrale ona mjesta za koja se činilo da pružaju najbolju bezbjednost. Moguće je, takođe, da su ova staništa zaposjeli potomci onih istih zajednica koje su tokom prethodne epohe – neolita nastanjivale ravničarske predjele sa otvorenim naseljima. Nova, često nemirna i turbulentna vremena, koja je sobom donijelo novo razdoblje, primorala su stanovnike ovih nedovoljno zaštićenih naselja da ih trajno napuste i da potraže neka nova mjesta koja će biti dovoljno bezbjedna za život u novim uslovima. Konačna razrješenja ovog i drugih brojnih problema vezanih za nastanak i razvoj eneolita u ovom dijelu Crne Gore moći će uslijediti tek onda kada se budu pribavili odgovarajući podaci, a to će biti učinjeno tek sa preduzimanjem neophodnih istraživanja, posebno na onim lokalitetima na kojima je već konstatovano postojanje eneolitskih kulturnih slojeva, ali i sa otkrivanjem novih, koji na ovim prostorima Crne Gore zasigurno postoje.

Podaci koji bi govorili o izgledu eneolitskih staništa i o organizaciji života u njima toliko su oskudni da se nikakvi zaključci u tom smislu ne mogu donositi, posebno ne za svaku razvojnu fazu eneolita. Kako su skromni ostaci ognjišta ili vatrišta sačuvani u pojedinim pećinskim staništima i skromni tragovi građevinskih djelatnosti uočeni kod staništa pod vedrim nebom jedini elementi kojima se u ovom trenutku raspolože, koji uz to ne pokazuju nikakve posebne karakteristike na osnovu kojih bi se mogli pripisati određenoj razvojnoj fazi eneolita, to će se o staništima i o organizaciji življenja u njima govoriti uopšteno, i to za čitavo eneolitsko razdoblje, naravno u okvirima onoga što u tom smislu pomenuti elementi pružaju.

Jedno pravo veće vatrište elipsoidnog oblika, dimenzija 1,30 x 0,90 m, otkriveno u pećini Odmut, zahvatalo je prostor na sjeveroistočnoj strani pećine, bliže njenom otvoru, i pripadalo je stratumu Odmut V. Relativno tanak sloj pepela i gari u osnovi vatrišta i nedostatak čvršće konstrukcije govore da je vatra na ovom mjestu paljena povremeno, najvjerovatnije samo onda kada je stanovnike pećine štitila od prevelike hladnoće, a moguće i od divljih zvijeri. Kako su, pak, ostala vatrišta, koja su pripadala starijim – neolitskim i najmlađem – bronzanodopskom stratumu, otkrivena dublje u unutrašnjosti pećine, gdje se po svemu sudeći i odvijao intenzivniji život, nema nikakvog razloga da se takav način življenja, odnosno korišćenja prostora pećine, nije nastavio i tokom eneolitskog razdoblja.

Nekoliko vatrišta otkrivenih u eneolitskim slojevima pećine Spile upravo svjedoči o takvoj organizaciji života. Jedno veće vatrište sa ostatkom kamenog vijenca, koji ukazuje na mogućnost da se radi o ognjištu na kome je duže vremena gorjela vatra, otkriveno je u središnjem dijelu pećine. Keramički nalazi i brojne životinjske kosti razbacane oko vatrišta, odnosno ognjišta, govore da se oko njega odvijao intenzivan život. Međutim, veći broj vatrišta iz eneolitskih slojeva, čak šest njih, otkrivena su dublje u unutrašnjosti pećine i sudeći po debljini nataloženog gara i pepela i ona su korišćena duže vremena, što pokazuje da su stanovnici pećine Spile i tokom eneolitskog razdoblja radije boravili u njenoj dubljoj unutrašnjosti, koja je, i pored nedostatka dnevne svjetlosti, očito predstavljala najbezbedniji dio pećine.

U višeslojnom naselju na Beran-kršu, u njegovom najmlađem stambenom horizontu obilježenom kao IIc, koji pripada ranom eneolitu, otkriveni su sasvim skromni tragovi građevinske djelatnosti.

Riječ je o nekoliko fragmenata zidnog lijepa i o većoj površini prekrivenoj podnim lijepom. Na fragmentima zidnog lijepa nalaze se otisci kolja debljine između 4 i 7 cm, što govori da su zidovi nadzemnih kuća građeni od relativno tankih drvenih oblica oblijepljenih blatom. Pored fragmenata zidnog lijepa otkrivena je i jedna veća površina od oko 4 m² pokrivena lijepom, koja je bez ikakve sumnje pripadala podu kuće iz najmlađeg, eneolitskog stambenog horizonta Beran-krša, odnosno iz horizonta IIc. Nažalost, osim otkrivene površine pod podnim lijepom, jarko crvene boje, što govori da je kuća stradala u požaru, drugih tragova koji bi pomogli da se bliže odrede izgled i veličina same kuće nije nađeno. Međutim, ipak je važno napomenuti da je sav arheološki materijal nađen na podnom lijepu pripadao zatvorenoj cjelini, odnosno jednoj kući iz eneolitske faze Beran-krša, koja je budući da je stradala u požaru sačuvala sve ono što se u tom trenutku našlo na njenom podu i što nije u vatri stradalo. Arheološki nalazi iz ove kuće, osim što pripadaju eneolitu, označavaju i posljednju fazu u životu Beran-krša, što je za utvrđivanje hronoloških odnosa u okviru samog naselja posebno značajno.

Kada je riječ o staništima i tragovima koji bi ukazivali na uslove i način življenja u njima u vrijeme eneolita, bitno je istaći da se oni ni po čemu ne razlikuju od načina i organizacije života u prethodnim epohama. Život u pećinskim staništima u potpunosti se odvijao na način naslijeđen iz prethodne, neolitske epohe, što znači da je i eneolitski čovjek, kao i njegov prethodnik, za svoj boravak uglavnom koristio dublje prostore pećina, gdje je oko vatrišta i ognjišta obavljao svoje osnovne djelatnosti.

Ništa se bitno nije promijenilo u načinu i organizaciji života ni kod naselja pod otvorenim nebom. Otkriveni fragmenti zidnog i podnog lijepa, koji potiču iz eneolitskog stambenog horizonta Beran-krša, govore da su stanovnici i tokom ove epohe gradili nadzemne kuće od istog materijala i na isti način kao i njihovi neolitski prethodnici. Ovo bi možda moglo da znači da su eneolitski stanovnici Beran-krša potomci onih istih zajednica koje su iz generacije u generaciju njegovale i razvijale tekovine neolitske kulture, postepeno mijenjajući njen karakter i sadržaj, što je zavisilo od intenziteta ostvarenih kontakata sa bližim ili daljim zajednicama, ili od eventualno pristiglih novih zajednica, koje su nosile nova kulturna obilježja, nove stilove i nove načine življenja.

Međutim, kada je riječ o samim počecima prelaska iz neolitske u narednu eneolitsku epohu, nema nikakvog valjanog razloga

da se zaključiti da je proces smjene kultura započela i izvela neka novopridošla zajednica. Naprotiv, svi podaci govore da je do smjene kultura došlo u okviru postojeće, već ranije formirane zajednice, uz snažne impulse pristigle sa strane. Ukoliko je pak i dolazilo do izvjesnih populacionih miješanja, ona su bila tako slabog intenziteta da nijesu remetiła populacionu strukturu autohtone zajednice.

Ekonomija

I pored činjenice da se za eneolit može reći da predstavlja dalju, napredniju epohu u razvoju ljudskog društva, osnovne karakteristike njegove ekonomije na tlu Crne Gore to ne pokazuju. Naprotiv, ekonomija eneolita Crne Gore ima sve karakteristike prethodne, neolitske epohe. Sva one osnovne privredne djelatnosti koje su neolitskom čovjeku služile za održavanje egzistencije, u gotovo neizmijenjenom obliku su prenijete u novu epohu. Iz ovih razloga se o privredi eneolita, slično staništima, može govoriti samo uopšteno, obuhvatajući sve tri razvojne faze, jer nema nikakvih elemenata sa posebnim karakteristikama koje bi omogućile njihovo izdvajanje i pripisivanje nekoj od razvojnih faza eneolita.

Iz podataka kojima se u ovom trenutku raspolaže lako se može zaključiti da je egzistencija eneolitskog čovjeka uglavnom počivala na dvjema osnovnim privrednim granama – lovu i stočarstvu, dok je zemljoradnja zastupljena u manjoj mjeri, i to tamo gdje su to uslovi dozvoljavali. Zanimljivo je da stanovnici pećinskih staništa – Odmuta i Spile uglavnom preferiraju lov i stočarstvo, s tim što između ova dva nalazišta ima i određenih razlika. Naime, stanovnici Spile, koja je locirana na primorju, svoju ekonomsku bazu prvenstveno zasnivaju na stočarstvu, dok su lov i sakupljanje gotovih plodova od sekundarnog značaja, kako to pokazuje odnos kostiju domaćih i divljih životinja pronađenih u eneolitskom stratumu ovog staništa. Od ukupnog broja pronađenih životinjskih kostiju, na kosti domaćih životinja otpada oko 87%, a na kosti divljih oko 13%, što jasno govori da je stočarstvo predstavljalo osnovni vid privređivanja stanovnika Spile, dok je lov služio kao dopunski izvor hrane. Analiza kostiju je pokazala da je u eneolitu u odnosu na prethodnu neolitsku epohu došlo do povećanja broja krupnije stoke, odnosno govečeta, ali i do smanjenja broja sitnije stoke – ovaca, odnosno koza, kao i da se u ovoj epohi prvi put pojavljuju i kosti

psa, istina u sasvim malom procentu, što govori da pas u stočarstvu nije igrao neku zapaženu ulogu, već je, vjerovatno, i dalje služio za lov. Prisustvo kostiju divljih životinja svjedoči da je lov i dalje upražnjavan, istina sa nešto smanjenim intenzitetom, ali je još uvijek za stanovnike Spile predstavljao značajan izvor hrane. Očito je da još nijesu postojali uslovi da se stanovnici Spile u potpunosti odreknu lova, već su ovu unosnu privrednu djelatnost i dalje njegovali, loveći u okolini svog staništa kozoroge, jelene, sure medvjede, divlje svinje i lisice. Znatne količine ljuštura morskih školjki – uglavnom dagnji i ostriga, kao i vinogradarskog puža, otkrivenih u eneolitskom stratumu pećine Spile, govore da se njeni stanovnici nijesu odrekli ni ove privredne djelatnosti naslijeđene iz prastarih vremena, i da je i ona imala značajno mjesto u održavanju egzistencije

U sjeverozapadnim djelovima Crne Gore, odnosno u kanjonu Pive, ekonomska slika je sasvim drukčija. Stanovnici pećine Odmut se i dalje intenzivno bave lovom i on i dalje predstavlja osnovni vid ekonomije, dok je stočarstvo zastupljeno u znatno manjem obimu. Ipak, činjenica da je u eneolitskim stratimima zabilježen znatan porast kostiju domaćih životinja, i da je sada broj kostiju divljih životinja u odnosu na domaće veći samo 2,8 puta, dok je u prethodnoj epohi taj odnos iznosio čak 5,8 puta u korist divljih životinja, jasno govori da se intenzitet lova u eneolitu postepeno smanjuje, a da raste gajenje domaćih životinja. Porast domaćih životinja zapaža se već od stratuma Odmut IV i on se održava u gotovo istom procentu i kroz ostale eneolitske stratume pećine. Jedino se zapaža da je u stratumu V, u odnosu na prethodni, došlo do povećanog gajenja domaćih svinje, govečeta i psa, a da se smanjilo gajenje ovaca, odnosno koza. Ove karakteristike su prisutne i u oba horizonta narednog stratuma VI, odnosno u horizontima Odmut VIa i Odmut VIb.

Još uvijek ne postoji pravo objašnjenje zašto se kod eneolitskih stanovnika pećine Odmut lov i dalje zadržao kao osnovna privredna grana. Moguće je da su određeni ekološki uslovi diktirali ovakvo ponašanje, na prvom mjestu šumovita okolina bogata lovnim divljači i blizina rijeke bogate ribom, što je stanovnicima Odmuta obezbjeđivalo relativno pouzdane izvore raznovrsne i kvalitetne hrane, a što je očito uticalo da se ne razvije poseban interes za intenzivnijim bavljenjem stočarstvom. I dalje se među rado lovljene životinje na prvom mjestu nalazi jelen, kome slijede kozorog, zatim divokoza, srna, divlja svinja, medvjed, kao i jedan broj sitnijih ži-

votinja. Zanimljivo je da se u stratimima Odmut V i Odmut VI, znatno smanjio lov na medvjeda, a da se uvećao lov na divlju svinju.

Što se tiče ekonomske osnove stanovnika najmlađeg, odnosno eneolitskog stambenog horizonta IIc naselja na Beran-kršu, podaci su toliko siromašni da ne dozvoljavaju donošenje ikakvih konkretnijih zaključaka. Ipak, imajući pred sobom podatak da su se stanovnici Beran-krša u svim prethodnim horizontima uglavnom bavili zemljoradnjom kao osnovnim vidom ekonomije, logično bi bilo zaključiti da se taj osnovni oblik privređivanja zadržao i u posljednjoj etapi života naselja, i pored toga što u njoj dolazi do smjene kultura, odnosno do pojave elemenata koji pripadaju početnoj fazi u razvoju eneolita.

Iz gornjeg pregleda, u kome je data uopštena slika ekonomije eneolitskog perioda na području Crne Gore, nažalost zasnovana na dobijenim podacima iz samo tri djelimično istražena nalazišta, lako se može zaključiti da smjena kultura nije istovremeno dovela i do smjene osnovnih vidova privređivanja. Naprotiv, ekonomska slika eneolita posmatrana kroz sve tri faze njegovog razvoja gotovo je identična ekonomskoj slici prethodne, neolitske epohe. Sve one djelatnosti koje su u neolitu upražnjavane i koje su predstavljale osnovu egzistencije neolitskih zajednica Crne Gore – u gotovo neizmijenjenom obliku upražnjavane su i kroz čitavo eneolitsko razdoblje, zadržavajući u tom pogledu i sve osnovne karakteristike samih nalazišta.

Materijalna kultura

Pokretni arheološki nalazi pronađeni u eneolitskim slojevima istraženih lokaliteta predstavljaju osnovne elemente na osnovu kojih je moguće do izvjesnih granica pratiti razvoj eneolita na tlu Crne Gore. Na pojedinim istraženim lokalitetima moguće je u razvoju eneolita uočiti i nekoliko faza, pa će zbog te okolnosti ostaci materijalne kulture biti prikazani za svaki stratum, odnosno za svaku fazu pojedinog lokaliteta posebno, kako bi se na taj način istakle sve one specifičnosti koje u osnovi karakterišu i pojedine faze u razvoju eneolita Crne Gore. U okviru prednjeg, prikazaće se arheološka građa i onih slojeva, odnosno stratuma koji sadrže elemente koji nagovještavaju prelazak iz finalnog neolita u rani eneolit, što će omogućiti da se naznače i događaji koji su doveli do smjene kultura

u pojedinim oblastima Crne Gore, kao i da se u osnovnim crtama sagleda i sam proces eneolitizacije Crne Gore.

Pokretni arheološki nalazi koji se po svojim osnovnim karakteristikama mogu pripisati eneolitu potiču iz stratuma II pećine Spile, sa fazama IIa, IIb i IIc, stratuma IV, V i VIa pećine Odmut, stambenog horizonta IIc Beran-krša i najstarijih slojeva pećina Grad i Minine pećine. Prema vrsti materijala nalazi se mogu podijeliti u tri osnovne grupe – keramiku, alatke od kamena i alatke od kosti.

Daleko najveći broj nalaza pripada keramici, a sasvim mali ostalim nalazima, mada se mora konstatovati da je broj keramičkih nalaza u odnosu na prethodnu, neolitsku epohu, znatno opao. Takođe, kao bitnu karakteristiku treba istaći da u najstarijim eneolitskim slojevima, zapravo u slojevima koji stoje na granici između finalnog neolita i ranog eneolita, u kojima su započeli i dobrim dijelom se i realizovali procesi koji su doveli do prerastanja neolita u eneolit, dominira keramika finije fature, dok je gruba sasvim rijetka i svedena na sasvim mali broj usitnjenih fragmenata, uglavnom većih posuda debelih zidova. Među keramikom se može izdvojiti i jedan prelazni tip, takođe malobrojan, čiji sudovi imaju priglačane spoljašnje površine i tanje zidove.

Početnu fazu u razvoju eneolita Crnogorskog primorja, u kojoj se još uvijek naziru i elementi finalnog neolita jadranskog područja, reprezentuju nalazi koji pripadaju fazi IIa pećine Spile. Keramika ove faze odlikuje se finijom fakturom, sa sudovima priglačanih površina, najčešće u tonovima svijetlorke i crvenkaste boje, mada ponekad mogu biti i u nijansama od crvenkaste do tamnosive. Dominantan oblik je zdjela koja se javlja u nekoliko varijanti. Posebno je brojno zastupljena duboka, blago profilisana, sferična zdjela, koja na spoljašnjoj strani ima zadebljan i naglašen obod. Pored ove, sporadično se javlja i bikonična zdjela tamnosive boje, uglačane površine, sa visokim ljevkastim vratom, kod koje je prelaz iz ramena u vrat ukrašen plitkim, širokim, vertikalnim kanelurama. Javlja se i plitka, oštro profilisana zdjela sa naglašenim cilindričnim vratom i razgrnutim obodom, zatim plitka, blago profilisana zdjela sa uvučenim i zadebljanim obodom, kao i duboka konična zdjela sa naglašenim i zadebljanim obodom sa spoljašnje strane.

Među finijom keramikom nalaze se i lonci blage profilacije, kratkog koničnog vrata i neznatno profilisanog oboda, sa naspramno postavljenim bradavičastim, horizontalno bušenim drška-

ma i duboki loptasti lonci sa jasno izdvojenim vratom i razgrnutim obodom. Izrazito grube keramike nema, ali se zato javlja jedna vrsta koja bi se mogla nazvati keramikom prelazne fature, priglačanih površina, često sa ukrasima izvedenim noktom, za čiju je izradu korišćena glina sa znatnim primjesama pijeska i liskuna i kod koje se od oblika javljaju veći trbušasti lonci sa kratkim koničnim vratom i razgrnutim obodom.

Za razliku od prethodne faze IIa, fazom IIb pećine Spile dominira keramika grube fature, dok je finija sasvim rijetka. Spoljašnje površine sudova su obično rapave i neravne, mada su ponekad priglačane, i javljaju se u tonovima mrke, tamnomrke, sive i sivo-mrke boje.

Među oblicima grube keramike moguće je izdvojiti nekoliko osnovnih oblika. Posebno je karakteristična dublja, konična zdjela sa naglašenim ramenom i visokim ljevkastim vratom, čija je spoljašnja površina često presvučena crvenim premazom, ponekad namjerno ogrubljen, a ponekad, mada rijetko, i priglačana, koja se prvi put pojavljuje kao nov oblik. Pored nje, javlja se i konična zdjela blage profilacije bez izdvojenog vrata i ramena, često ukrašena vertikalnim plastičnim rebrima.

Osim zdjela zastupljeni su i veliki trbušasti lonci sa izdvojenim kratkim koničnim vratom i najčešće profilisanim obodom, zatim trbušasti lonci bez izdvojenog vrata ali sa naglašenim obodom, kao i trbušasti lonci sa izdvojenim vratom ali bez naglašenog oboda. Nije zapažen ni jedan ukrašeni primjerak, pa se čini da ova vrsta keramike nije bila ukrašavana.

Među malobrojnom keramikom finije fature, zdjela je i dalje osnovni oblik koji se javlja u nekoliko varijanti. Nešto je brojnije zastupljena bikonična, oštro profilisana zdjela sa izdvojenim, kratkim, ljevkastim vratom i zaobljenim obodom, za njom slijedi bikonična, duboka zdjela sa blago zaobljenim ramenom i neznatno zadebljanim i nemarno rukom dotjeranim obodom, a javlja se i plitka konična zdjela, koja je u gotovo istovjetnom obliku poznata i kod grube keramike.

Za najmlađu fazu IIc pećine Spile karakteristična je keramika fine fature, slična onoj iz sloja IIa. Sudovi su tanjih zidova, priglačanih i uglačanih površina u tonovima crvene i svijetlocrvene boje, sa relativno širokim repertoarom oblika i načina ukrašavanja, uz primjenu različitih tehnika, ornamentata i motiva. Brojno su zastupljene zdjele koje se javljaju kao veće, bikonične, kratkog

gornjeg konusa i zaobljenog oboda, i koje su ponekad na prijelazu iz jednog u drugi konus ukrašene ovalnim bradavičastim ispupčenjima, kao pliče, polusferične zdjele zaobljenog, horizontalno ili koso zasječnog oboda, koji ponekad može biti ukrašen otiscima prstiju, kao loptaste zdjele sa uvučenim i zaobljenim obodom i kao dublje, konične zdjele sa zadebljanim i zaravnjenim, ili zadebljanim i ukošenim obodom, koje često imaju bradavičaste drške ispod oboda ili na truhu. Ponekad se kod koničnih zdjela zadebljanog i zaravnjenog oboda kao ukras javljaju sočivasti naljepci ispod samog oboda.

Pored zdjela u sloju se javljaju i blago bikonični lončići sa niskim cilindričnim vratom, zaobljenog ili horizontalno zasječnog oboda, zatim veći loptasti lonci sa jedva naznačenim, zaobljenim obodom, i duboki, kruškoliki lonci sa unutra zakošenim obodom, koji su ponekad snabdjeveni elipsoidnim, bradavičastim drškama na ramenu, i na kraju veliki lonci blage profilacije sa višim ili nižim koničnim vratom, koji je najčešće ukrašen plastičnom trakom ili jednostavnim zadebljanjima sa otiscima prstiju ili nekog instrumenta. Ponekad je sam rub oboda ukrašen otiscima prstiju ili je nazubljen nekim instrumentom, a ponekad je posuvraćen sa rubom u vidu girlande i ukrašen romboidnim otiscima nekog instrumenta.

U sloju se, istina sasvim sporadično, javljaju i plitki tanjiri sa izvučenim i blago ukošenim obodom.

Nekoliko drški keramičkih sudova uglavnom je pripadalo horizontalnim, tunelasto bušenim, smještenim na ramenu ili truhu suda. Izuzetno se javljaju i veće prstenaste drške koje povezuju obod i rame suda.

Ukrašavanje fine keramike izvođeno je uz primjenu više različitih tehnika: utiskivanjem, urezivanjem, punktiranjem i žljebljenjem. Tehnikom utiskivanja, bilo da se radi o otiscima prstiju ili nekog, najčešće romboidnog instrumenta, ukrašavani su veći sudovi, a ornament je uglavnom ili pokrivao rub oboda ili se nalazio na nalijepljenoj plastičnoj traci ispod oboda ili na zadebljanju oboda sa spoljašnje strane.

Tehnikom urezivanja izvođene su dublje ili pliče, kraće i duže linije i zarezi čijom su kombinacijom dobijani različiti ornamenta i motivi. Površine pojedinih sudova ukrašavane su dugim, vertikalnim, paralelnim linijama od kojih su neke sa obje strane oivičene kratkim horizontalnim zarezima ili su pak kratki horizontalni zarezi oivičeni vertikalnim linijama gradeći na taj način vertikalne, šrafi-

rane trake. Na nekim posudama vrat je od ramena odvojen horizontalnim urezom ispod koga se pružaju snopovi plitko urezanih, horizontalnih linija i snopovi vertikalnih i nešto ukošenih kraćih zarez, koji teku po ramenu suda. Između snopa horizontalno urezanih linija koje teku preko trbuha suda i vertikalnih, ukošenih kraćih zarez, nalazi se vertikalni niz nepravilnih udubljenja izvedenih nekim ostrim predmetom. Ovom tehnikom su izvođene i jednostavne duže ili kraće vertikalne linije po površini suda, ili je kraćim urezima formiran motiv jednostavnih, visećih trouglova ispunjenih sa po nekoliko kratkih zarez.

Tehnika punktiranja nije češće primjenjivana i zapažena je na svega nekoliko primjeraka na kojima se razaznaju vertikalni nizovi uboda, ili jednostruki i dvostruki horizontalni nizovi dubljih i plićih uboda na ramenu ili na prijelazu iz ramena u vrat suda.

Rjeđe je od punktiranja korišćeno žljebljenje, koje je zapaženo samo na jednom fragmentu prstenaste drške. Kratki, plitki žljebovi u zbijenim vertikalnim cik-cak nizovima prekrivaju dršku suda, gradeći motiv „riblje kosti“.

Na pojedinim primjercima zapažena je, mada sasvim rijetko, i kombinacija dvije različite tehnike ukrašavanja. Tako je na jednom fragmentu plitkog tanjira unutrašnjost oboda ukrašena motivom lažnog šnura izvedenog pomoću kratkih kosih zarez, dok je spoljašnja površina ukrašena nepravilnim, dubokim ubodima.

Kao posebna tehnika ukrašavanja koriste se i sočivasti naljepci koji se raspoređuju ispod oboda, ili bradavičasta ispupčenja raspoređena u vertikalne ili horizontale nizove, često u kombinaciji sa urezima.

Kao što je rečeno, izrazito gruba keramika je veoma rijetka. Među oblicima moguće je razaznati duboke lonce i konične zdjele, debelih zidova sa zaobljenim ili češće horizontalno zasječenim obodom ispod koga se često nalaze nalijepljene plastične trake sa otiscima prstiju ili nekog instrumenta. Kod nekih je sam obod grubo zadebljan i na prijelazu u vrat ukrašen otiscima prstiju, nekada je rub oboda blago ustalasan otiscima prstiju, a nekada je ukrašen dubokim žljebovima. Zanimljivo je da se gruba keramika ukrašena plastičnim trakama sa otiscima prstiju pojavljuje pri samom vrhu horizonta, odnosno na samom kraju faze IIc.

Keramičke nalaze iz stratuma IV pećine Odmut, koji zapravo reprezentuje završnu etapu neolita i početnu fazu eneolita, prije svega Pivske oblasti, a zatim i sjeverozapadnog dijela Crne Gore,

odlikuje finija faktura sa sudovima koji najčešće imaju uglačane površine, bez sjaja, u nijansama mrke, sive i tamnosive do skoro crne boje. Od karakterističnih oblika moguće je izdvojiti blago bikoničnu zdjelu sa visokim, ljevkastim vratom, koja je na ramenu ukrašena plitkim, širokim, ukošenim kanelurama sa zaobljenim krajevima, zatim bikoničnu zdjelu sa oštro naglašenim prijelazom iz ramena u visok cilindrični vrat sa razgrnutim obodom, ukrašen kosim urezima koji formiraju trouglove ispunjene kraćim zarezima, kao i koničnu zdjelu sa zadebljanim i u polje okrenutim obodom.

Među većim posudama moguće je izdvojiti duboke ovalne lonce sa jedva naznačenim vratom i neznatno razgrnutim obodom, kao i duboke ovalne lonce bez izdvojenog vrata ali sa zaobljenim i uvučenim obodom.

Dalji razvoj eneolita Pivske oblasti, odnosno sjeverozapadnog dijela Crne Gore, okarakterisan je nalazima iz stratuma V pećine Odmut. Sada se javlja jedna nova vrsta keramike koja dominira slojem i koju čine više ili manje zaobljene posude neravnih ali pri-glačanih površina, sa posebno izdvojenim i naglašenim vratom i posuvraćenim obodom preko spoljašnje ivice suda. Na ovaj način formirana je neka vrsta duže ili kraće nepravilne „kragne“, koja je ponekad naglašena žljebom i ponekad ukrašena otiscima prsta ili nokta, što ujedno predstavlja i osnovne načine ukrašavanja keramike iz stratuma V pećine Odmut.

Stratumom VIa pećine Odmut, koji pripada razvijenom i poznom eneolitu, dominira keramika grube fature, dok se finija javlja u znatno manjem obimu. Među oblicima keramike grube fature prevladavaju veći lonci ovalnog ili trbušastog recipijenta sa dužim ili kraćim cilindričnim vratom, ali se sreću i veći lonci bez naglašenog vrata sa uvučenim obodom, od kojih su neki snabdjeveni grubo modelovanim vertikalnim prstenastim drškama. Sudovi su uglavnom bez dekoracije, ali se javlja i jedan manji broj sa ukrasima izvedenim uz pomoć nekoliko različitih tehnika – utiskivanjem, urezivanjem i žljebljenjem. Kod tehnike utiskivanja uglavnom je korišćen prst ili neki instrument, kojima su po rubu oboda ili duž plastične trake, ili duž posuvraćenog oboda, utiskivana ovalna, romboidna ili pravougaona udubljenja. Tehnikom urezivanja, koja je sasvim rijetko korišćena, kraćim ili dužim zarezima gradio se motiv sličan motivu „riblja kost“, dok su tehnikom žljebljenja, koja je češće korišćena, izvođeni duboki, široki horizontalni žljebovi koji prekrivaju vrat, dok vertikalni prekrivaju donji dio posude. Inače

keramika ukrašena na ovaj način predstavlja specifičnost stratuma VIa pećine Odmut.

Iz stratuma Odmut VIa potiču i dva fragmenta grube, sivomrke keramike od kojih je jedan ukrašen lažnim šnurom izvedenim pomoću kratkih kosih zarezâ kombinovanih sa nepravilnim ubodima koji u horizontalnim nizovima prekrivaju vrat suda, dok je drugi, koji pripada trbuhu veće posude debelih zidova, ukrašen pravim šnurom, čiji se otisci pružaju u različitim smjerovima prekrivajući dobar dio posude.

Stambenim horizontom IIc Beran-krša, koji obilježava razvoj eneolita na području crnogorskog Polimlja, odnosno sjeveroistočnog dijela Crne Gore, dominira keramika fine fakture, dok je gruba svedena na sasvim mali broj fragmenata, koji uglavnom potiču od većih posuda debelih zidova. Zdjela je i ovdje vodeći oblik, zastupljen u nekoliko varijanti. Nešto je brojnija duboka, blago profilisana, bikonična zdjela sa profilisanim obodom, tako da djeluje kao cilindrični ili konični vrat, nešto je manje zastupljena plića, oštro bikonična zdjela sa kraćim ili dužim cilindričnim vratom, dok se sasvim sporadično javlja i bikonična zdjela sa kratkim, jedva naznačenim gornjim konusom, sa zaobljenim ili koso zasječenim obodom.

Prve dvije varijante zdjela gotovo su redovno ukrašene kanelurama koje se nalaze ili na samom prijelazu iz donjeg u gornji konus, kao kod prve varijante, ili prekrivaju čitavu površinu gornjeg konusa, kao kod druge. Kanelure koje se javljaju kod zdjela prve varijante obično su uže i dublje, mada izuzetno mogu da budu i tako plitke da se jedva razaznaju, i uvijek su vertikalno izvedene. Sasvim rijetko, kanelure se mogu naći i na gornjem konusu. Pored kanelura, kod ove varijante zdjela redovno se javljaju dugmetasta i sočivasta ispupčenja, često izvedena u paru. Za razliku od prve varijante zdjela, kanelure na zdjelama druge varijante redovno su plitke i široke i prekrivaju čitavu površinu gornjeg konusa i ponekad su i iskošene.

Keramika grublje ili prelazne fakture je kod svih nalazišta neukrašena, mada se sasvim sporadično kao ukras može sresti horizontalna, užljebljena kanelura ispod oboda.

Ovom horizontu eneolita pripadali bi i keramički nalazi iz najdonjih slojeva pećine Grad u kanjonu Radmanske rijeke i Minine pećine u kanjonu Kačudarske rijeke, obje u blizini Berana. Posebno je zanimljiva keramika finije fakture među kojom se kao do-

minantan oblik ističe bikonična zdjela koja je na prijelazu iz gornjeg u donji konus ukrašena plitkim vertikalnim kanelurama.⁸

Alatke od kamena su na svim nalazištima veoma rijetke i uglavnom se radi o dužim i širim nožićima načinjenim od dužih lamela crvenkastog ili sivog kremena ili bjeličastog rožnjaka, sa ili bez retuširanih bočnih strana, poznatih iz slojeva IIa i IIc pećine Spile, iz stratuma Odmut V i eneolitskih slojeva pećina Grad i Minine pećine. Pored nožića, iz stratuma Odmut V potiče i nekoliko primjeraka rezača retuširanih ivica načinjenih od sivog kamena, dok iz stambenog horizonta IIc Beran-krša i pomenutih pećina Grad i Minine pećine potiče i nekoliko strugača trapezoidnog presjeka, načinjenih od bjeličastog rožnjaka.⁹

Među artefaktima od okresanog kamena zabilježen je i jedan primjerak strjelice načinjen od tamnozelenog kremena, trougaonog presjeka, širokog lista sa zaobljenim krilcima, zatupastim vrhom i kratkim šiljatim trnom, koji potiče iz stratuma Odmut IV.

Kamena oruđa načinjena tehnikom glačanja su sasvim rijetka. Iz stambenog horizonta IIc Beran-krša potiče jedna fragmentovana masivnija sjekira sa proširenom oštricom, očuvane dužine 5,8 cm, načinjena od relativno mekog bjeličastog kamena iz lokalnog izvora.

Epohi eneolita, i to njegovoj poznoj fazi, pripadala bi, moguće, i dva nalaza iz Dučića pećine, koja se nalazi u selu Donje Sjenice, smještena u okomitoj litici iznad sela Peuta i Gornje Vrbice.¹⁰ Riječ je o jednoj grubo okresanoj i djelimično glačanoj, bušenoj, kamenoj sjekiri, sa širokom oštricom na jednoj i šiljkom na drugoj strani, i jednom dužem, lučno povijenom kremenom nožu. Sjekira karakterističnog oblika i veliki, lučno povijeni kremen nož usko se vezuju za prodore nosilaca stepske kulture i hronološki pripadaju finalnom eneolitu, odnosno prijelazu iz eneolita u metalno doba.¹¹

Slično alatkama od kamena i alatke od kosti su malobrojne. Uglavnom se radi o jednostavnim šilima načinjenim od fragmenta rascijepljenih šupljih kostiju većih sisara i o nekoliko primjeraka gladilica načinjenih od pljosnatih životinjskih kostiju,

⁸ Saveljić-Bulatović, L. – Lutovac, P. 2003. 42-47; sl. na str. 42 i 45.

⁹ Isti, slika na str. 43 i 47.

¹⁰ Velimirović – Žižić, O. 1981. 225-233.

¹¹ Garašanin, D. i M. 1967. 58-59.

poznatih iz svih faza pećine Spile, kao i o nekoliko fragmentovanih vrhova jelenjeg roga, nađenim u stratumu Odmut IV, koji su mogli da služe i kao šila i kao neka vrsta bodeža.

Duhovna kultura

I pored relativno bogatog fonda pokretnih nalaza, koji dozvoljavaju da se u razvoju eneolita na području Crne Gore mogu uočiti tri faze, još uvijek nedostaje određen broj elemenata koji bi omogućili da se svaka faza sagleda u svim vidovima svog razvoja. Tako, između ostalog, gotovo u potpunosti nedostaju elementi koji se odnose na duhovnu sferu nosilaca eneolitskih kultura, jer usamljeni primjerak keramičkog žrtvenika, koji potiče iz stambenog horizonta IIc Beran-krša i koji bez sumnje govori o prisustvu određenih kulturnih ili magijskih radnji kod stanovnika ovog horizonta, ne može biti dovoljan oslonac za sagledavanje i razumijevanje svih onih složenih procesa, odnosa i sadržaja iz domena duhovnog života, koji su nesporno bili prisutni kod zajednica koje su u razdoblju eneolita nastanjivale prostore Crne Gore. Nema ni jednog elementa koji bi govorio o umjetničkim preokupacijama nosilaca eneolitskih kultura, kao što nema ni jednog pouzdanog elementa koji bi pomogao da se поближе rasvijetle najčešće veoma složeni odnosi prema umrlima, jer do sada na teritoriji Crne Gore nije otkrivena ni jedna sepulkralna konstrukcija, odnosno tumul koji bi se mogao pripisati ovom razdoblju. Istina, jedan broj istraženih tumula stoji na samoj granici između posljednje faze eneolita i početne faze ranog bronzanog doba, odnosno sadrži elemente i jedne i druge epohe, pa se zbog toga ne mogu koristiti kao osnova za utvrđivanje načina sahranjivanja i oblika grobnih konstrukcija, ni kada se radi o finalnoj fazi eneolita, ni o početnoj fazi bronzanog doba, već o jednom osobenom periodu koji obuhvata prelazak iz jedne u drugu epohu.

Za sada se kao jedini pouzdani nalaz koji se svojom osnovnom funkcijom vezuje za duhovnu sferu, uzima pomenuti keramički žrtvenik, koji potiče iz stambenog horizonta IIc Beran-krša, što znači iz same početne faze eneolita. Žrtvenik o kome je riječ pripada tipu minijaturnih žrtvenika od pečene zemlje, svijetlomorke boje, visine 3,8 cm, sa plitkim, kružnim recipijentom prečnika 5,6 cm, koji je postavljen na četiri kratke, masivne, okrugle nožice. I svojim oblikom i svojim dimenzijama vezuje se za slične minijaturne žr-

tvenike iz vinčanske kulture, u kojoj su posebno brojni upravo žrtvenici sa okruglim recipijentom.¹² Prisustvo žrtvenika vinčanske kulture u najmlađem horizontu Beran-krša nije nimalo čudno, jer se u ovom horizontu, kojim se završava mladenolitska kultura Beran-krša a započinje eneolitska, nalaze elementi i jedne i druge kulture, pa sama pripadnost žrtvenika vinčanske kulture nije od nekog posebnog značaja. Mnogo je značajnije što nalaz žrtvenika u ranoeneolitskom horizontu IIc Beran-krša pokazuje – pored svoje osnovne uloge vezane za obavljanje određene kultne ili magijske radnje posebno karakteristične za neolitske zemljoradničke zajednice – da su i u početnoj fazi eneolita prisutni određeni elementi naslijeđeni iz prethodnih, neolitskih horizonata. Ovo dalje govori da je i egzistencija eneolitske zajednice Beran-krša počivala na onim istim ekonomskim osnovama na kojima je počivala i egzistencija prethodne, neolitske zajednice, gdje je zemljoradnja predstavljala osnovnu privrednu granu, iz čega je proisticala i potreba za poštovanjem i obavljanjem onih istih kulturnih i magijskih radnji koje su u vezi sa zemljoradnjom obavljali i njihovi prethodnici. Otuda i pojava žrtvenika nepromijenjenog neolitskog oblika u ranoeneolitskom sloju Beran-krša.

Kulturna pripadnost i relativna hronologija

Kako je već naprijed istaknuto, arheološki materijal, i to uglavnom keramički, koji potiče iz eneolitskih slojeva pećine Spile, pećine Odmut, pećine Grad, Minine pećine i naselja Beran krš, pruža mogućnost da se prvi put u Crnoj Gori eneolit može sagledati u tri razvojne faze – istina uz određena ograničenja, jer za sagledavanje svih vidova razvoja u sve tri faze još uvijek nedostaju određeni podaci. Ono što u ovom trenutku na izvjestan način olakšava pristup u sagledavanju razvoja eneolita na tlu Crne Gore ogleda se u činjenici da se među arheološkim materijalom koji potiče iz eneolitskih slojeva pećine Spile, pećine Odmut, pećine Grad, Minine pećine i naselja na Beran-kršu uočavaju određene sličnosti, koje ukazuju na postojanje izvjesnog kulturnog jedinstva. Ovo kulturno jedinstvo može se zapaziti još u fazi prelaska iz finalnog neolita u

¹² S. Stanković, 1986. 13: T. X. sl. 1.

eneolit, da bi bilo posebno izraženo tokom ranog eneolita u kome su prisutni elementi ranog jadranskog eneolita, odnosno elementa tzv. nakovanske kulture. Istini za volju, razvoj jadranskog eneolita, posebno njegovog južnog dijela, još uvijek nije sagledan sa svih aspekata, iako su u tom pravcu, nakon obavljenih istraživanja na jednom broju lokaliteta u Dalmaciji i Hercegovini i posebno u Crnoj Gori, učinjeni izvjesni pomaci. Bez obzira na određene nedostatke, ipak je na osnovu arheološkog materijala, iako još uvijek siromašnog, konstatovano da i u jadranskom eneolitu postoje tri razvojne faze, koje se i na eneolitu Crne Gore mogu sagledati. Tako bi rana faza, ili faza prelaska iz neolita u eneolit, bila obilježena prisustvom protonakovanske keramike zastupljene u sloju IIa pećine Spile i stratumu IV pećine Odmut, dok bi dalja razvojna faza eneolita bila obilježena elementima nakovanske kulture prisutne u sloju IIb Spile, stratumu V Odmuta, stambenom horizontu IIc Beran-krša i eneolitskim slojevima pećina Grad i Minine pećine, što bi u osnovi odgovaralo ranom eneolitu. Razvijena faza eneolita bila bi obilježena jednom još uvijek nedovoljno definisanom vrstom tzv. žljebljene keramike zastupljene u horizontu VIa pećine Odmut, iznad koje se javljaju stepski elementi zastupljeni i u sloju IIc pećine Spile. Ova vrsta keramike se inače javlja i na jednom broju lokaliteta u istočnoj Hercegovini i Albaniji, ali je njeno izvorište u Odmutu još uvijek nepoznato, mada se pomišlja na vučedolsku kulturu.¹³

Sam kraj eneolita, odnosno prelazak iz eneolita u ranu bronzu bio bi okarakterisan prisustvom postvučedolskih elementa u stratumu VIb Odmuta, inače karakterističnih za ljubljansku kulturu jadranskog tipa, koji već pripadaju počecima bronzanog doba.

Elementi jadranskog eneolita prisutni u sloju IIa i IIb pećine Spile, stratumima IV i V pećine Odmut, stambenom horizontu IIc Beran-krša, kao i među nalazima iz najdubljih slojeva pećine Grad i Minine pećine – dozvoljavaju da se teritorija Crne Gore može smatrati kao jedinstven kulturni prostor na kome se proces prerastanja postneolitskih kultura u ranoeneolitske, kao i razvoj ranog eneolita, odigravao pod približno sličnim okolnostima. Ovo istovremeno znači da se teritorija Crne Gore može smatrati i dijelom većeg kulturnog kompleksa, tzv. jadranskog eneolita, o čemu upravo svjedo-

¹³ Čović, B. 1991. 67-76.

či karakter materijalne kulture sa pomenutih crnogorskih nalazišta, koji je najizrazitiji kod eneolitskih slojeva pećine Odmut.

Stratum IV pećine Odmut predstavlja dugu etapu kulturnog razvoja tokom koje se na ovom prostoru pojavila jedna posebna lokalna kultura finalnog neolita okarakterisana uglavnom neukrašenom keramikom grube fature, loše pečenom i sa izrazitim primjesama pijeska, u kojoj se mogu jasno uočiti i elementi koji ukazuju na prelazak u eneolitsko razdoblje. Neki oblici keramike iz ovog stratuma, kao što su crno polirane bikonične zdjele ukrašene kanelovanjem, mogu se dovesti u vezu sa keramikom finalne faze vinčanske kulture, što bi ukazivalo da se radi o jednom derivatu vinčanske kulture koji je nastao miješanjem elemenata ove kulture pristiglih iz južnopodrinjske oblasti sa lokalnim elementima.¹⁴

Arheološki nalazi iz narednog stratuma V pećine Odmut u izvjesnom smislu označavaju prekid sa lokalnim tradicijama. Naime, keramički nalazi, istina malobrojni, nemaju veze sa prethodnim stratumom, već su po svojim osnovnim obilježjima bliski sa keramikom koja se javlja na nizu eneolitskih lokaliteta razmještenih duž srednjeg i južnog dijela jadranske obale, zahvatajući i prostor do gornjeg sliva Neretve i gornjeg Podrinja. Posude ove keramike odlikuju se jednim specifičnim ojačanjem oboda, koje sa spoljašnje strane kao neka vrsta „kragne“ obuhvata obod, što predstavlja jednu od bitnih karakteristika keramike eneolitskog perioda u okviru jedne i geografski i kulturno izdvojene cjeline.¹⁵ Zanimljivo je da se ovo obilježje javlja već na prelasku iz neolita u eneolit, da traje kroz čitav eneolitski period sve do početaka bronzanog doba.¹⁶ U stratumu V pećine Odmut prisutni su i izvjesni elementi ranog eneolita jadranske zone, odnosno nakovanske kulture, što u osnovi i predstavlja obilježje ranog eneolita Pivske oblasti, odnosno sjeverozapadnog dijela Crne Gore.

Uticaji sa strane su mnogo vidljiviji u oba horizonta narednog stratuma VI pećine Odmut, odnosno u horizontima VIa i VIb. Početna faza horizonta VIa okarakterisana je prodorom elemenata kontinentalnog eneolita, moguće iz vučedolske kulture,¹⁷ vidljivih u

¹⁴ Dimitrijević, S. 1979. 370, 373.

¹⁵ Čović, B. 1978. 48-49.

¹⁶ Isti, 49.

¹⁷ Čović, B. 1991. 74-75.

prisustvu jedne posebne vrste keramike, mahom ukrašene tehnikom žljebljenja, sa uglastim zarezima, brazdama, krugovima oivičenim ubodima, vertikalnim i horizontalnim žljebovima, da bi nakon nje uslijedio i prodor elemenata stepske kulture okarakterisan keramikom ogrubljenih površina, načinjenom od nedovoljno prečišćene gline i nedovoljno pečenom, ukrašenom pravim ili lažnim šnurom. Prisutnost ovih elemenata istovremeno ukazuju i na mogući etnokulturni prodor sa sjeveroistoka, preciznije iz Podunavlja, odnosno iz kulture Černa voda III.¹⁸

Horizont VIb posjeduje nalaze koji pripadaju završnim fazama eneolita i prelasku u ranu bronzu. Keramika je ukrašena nekom vrstom duborezne tehnike tipične za postvučedolsku kulturu, odnosno za ljubljansku kulturu jadranskog tipa, inače poznatu sa keramike nađene u tumulima Mala gruda i Velika gruda u Tivatskom polju, tumulu u Rubežu kod Nikšića i tumulu Boljevića gruda u Podgorici.

Slične karakteristike razvoja eneolita zapažaju se i kod pećine Spile, gdje bi sloj IIa predstavljao prelaznu etapu iz neolita u eneolit, okarakterisan elementima finalne faze mlađeg neolita Jadrana, odnosno hvarske kulture, i elementima tzv. protonakovanske kulture, dok bi sloj IIb pećine Spile sa elementima ranog jadranskog eneolita, odnosno nakovanske kulture, u suštini predstavljao rani eneolit Spile i Crnogorskog primorja. Posljednji sloj Spile IIc predstavljao bi razvijeni i finalni eneolit sa elementima kontinentalnog neolita, na prvom mjestu elementima postvučedolske kulture, odnosno ljubljanske kulture jadranskog tipa, koji predstavljaju i prelazak u period rane bronz.

Slične karakteristike u razvoju eneolita zapažaju se i kod naselja Beran krš, odnosno u sjeveroistočnom dijelu Crne Gore. U stambenom horizontu IIb koji u osnovi pripada zadnjoj fazi vinčanske kulture, odnosno fazi Vinča – Pločnik II, ili Vinči D, mogu se nazreti i izvjesni elementi koji nagovještavaju postepeni prelazak u ranu fazu eneolita.¹⁹

U najmlađem horizontu Beran-krša, u horizontu IIc, osjeća se izvjesno osiromašenje kulture koje vodi njenoj sve bržoj dekadenciji. Još uvijek se u keramičkoj proizvodnji zadržava relativno dobra faktura iz prethodnih horizonata, ali se očigledno ponovo uspo-

stavlja čvrst kontakt sa jadranskim područjem koji se osjeća u prodoru ranoeneolitskih elemenata nakovanske kulture. U završnom horizontu Beran-krša pojavljuju se duboke, blago profilisane bikonične zdjele sa razgrnutim obodom, ukrašene kratkim, dubokim, vertikalnim kanelurama na prijelazu iz donjeg u gornji konus, tipične za nakovansku kulturu,²⁰ što pokazuje da se i u crnogorskom Polimlju, odnosno u sjeveroistočnom dijelu Crne Gore, neolit završava sve jačom dominacijom eneolita i da se sve više približava eneolitu jadranske oblasti, o čemu svjedoče i pomenuti elementi nakovanske kulture.

Gore izrečeno upućuje na konstataciju da se smjena neolitskih kultura na području Crne Gore ostvarila istovremeno i da se u toj početnoj fazi nije mijenjala populaciona struktura. Zbog toga se rana faza eneolita Crne Gore ne može ni u kulturnom ni u hronološkom pogledu strogo odvojiti od finalne faze mlađeg neolita, budući da je proces „eneolitizacije“ crnogorskog prostora samo naznačen prisustvom elemenata rane faze jadranskog eneolita. Nasuprot ranoj fazi, srednja faza u razvoju eneolita okarakterisana je etničkim pomjeranjima i prodorom nosilaca novih kultura (vučedolske i kulture Černa voda III), koji miješajući se s autohtonim stanovništvom dovode do pojave novih kulturnih grupa sa novim karakteristikama. Materijal koji pripada poznoj fazi eneolita pokazuje da je sada došlo i do prodora onih populacija koje se mogu naznačiti kao Indoevropljani, sa kojima dolaze i nove manifestacije materijalne i duhovne kulture, prve izražene u novim oblicima keramičkog posuđa i novim načinima njegovog ukrašavanja, gdje se posebno ističe keramika ukrašena otiscima kanapa, tzv. „šnur“ keramika, kao i u novim oblicima oružja i oruđa, kao što su pomenuti nalazi iz pećine Dučića (bušena kamena sjekira karakterističnog oblika i veliki lučno povijeni kremen nož), dok su druge izražene u novim pogrebnim običajima i novim oblicima grobnih konstrukcija, kao što je sahranjivanje pod humkama sa grobovima tipa jama. Sve ove novine usko se vezuju za prodore stepske kulture i one u hronološkom smislu pripadaju finalnom eneolitu, odnosno prelasku iz eneolita u metalno doba.²¹ U ovoj fazi, kako to pokazuju keramički nalazi iz najmlađeg sloja IIc pećine Spile, iz stratuma VIb pećine Odmut, iz ra-

¹⁸ Jovanović, B. 1979. 384, 392-395.

¹⁹ Marković, Č. 1985. 72.

²⁰ Petrić, N. 1976. 304-305; Dimitrijević, S. 1979. 372-376.

²¹ Velimirović – Žižić, O. 1981. 225-233; Garašanin, D. i M. 1967. 58-59.

zorenih tumula u Rubežima i Pac-polju kod Nikšića, kao i nalazi iz tumula Mala gruda i Velika gruda u Tivatskom polju i tumula Boljevića gruda u Podgorici, konstatovano je prisustvo nosilaca tzv. ljubljanske kulture jadranskog tipa, koji, s jedne strane, potvrđuju kontinuitet sa prethodnom, razvijenom fazom eneolita i, sa druge strane, utvrđuju veze sa početnom fazom ranog bronzanog doba.

Na osnovu nekoliko datuma dobijenih analizom radioaktivnog ugljenika 14 iz stratuma IV, VI i VII pećine Odmut i iz sloja IIa pećine Spile, kao i na osnovu datuma iz susjednih oblasti, moguće je utvrditi i apsolutnu hronologiju eneolita Crne Gore. Datum od 2916. godine stare ere, dobijen analizom uzorka uzetog sa same granice između sloja Ic i IIa pećine Spile, odnosno sa samog kraja mlađeneolitske faze i samih početaka ranoeneolitske faze, govori da bi ranoeneolitska faza počinjala oko 3.000. godine i trajala do oko 2.500. godine, kako to pokazuje C-14 datum iz kraja stratuma IV pećine Odmut, dok bi naredne faze u razvoju eneolita na području Crnogorskog primorja – slojevi IIb i IIc pećine Spile i u sjeverozapadnoj Crnoj Gori stratum V i VI pećine Odmut – obuhvatile drugu polovinu trećeg milenijuma i prva dva stoljeća drugog milenijuma.²²

Na kraju treba dodati da pitanje apsolutne hronologije eneolita u arheološkoj literaturi još uvijek nije riješeno na jedinstven način. Naime, u traženju odgovora na pitanje kada otpočinje i kada se završava eneolit, kao i na pitanje koliko su vremena trajale pojedine njegove razvojne faze, postoje različiti odgovori. Tako bi po niskoj hronologiji početak eneolita bio fiksiran na oko 2.200. ili nešto više, na oko 2.450. godinu, dok bi po visokoj to bilo oko 3.500. godina. Eneolit bi se po niskoj hronologiji završavao negdje između 1.850. i 1.800. godine, dok bi po visokoj kraj eneolita bio fiksiran na oko 2.200. godinu stare ere.²³

²² Marković, Č. 1985. 19, sl. 4; 35, sl. 9; 81.

²³ O periodizaciji i hronologiji eneolita vidi: Tasić, N. – Dimitrijević, S. – Jovanović, B. 1979. 430-442.

BRONZANO DOBA

Uvod

Bronzano doba je do sedamdesetih godina proteklog vijeka, kada započinje nešto intenzivnije istraživanje ovog perioda, bilo najslabije istraženo razdoblje praistorije na području Crne Gore. Zahvaljujući arheološkim istraživanjima jednog broja lokaliteta i posebno preduzetom arheološkom rekognosciranju određenih oblasti Crne Gore, stanje u ovoj oblasti je danas znatno povoljnije. Rekognosciranjem je utvrđeno postojanje znatnog broja gradinskih naselja i nadgrobni humki – tumula, među kojima se nalaze i oni koji se mogu pripisati ovom dobu. Nažalost, i pored činjenice da je na teritoriji Crne Gore utvrđen veći broj gradinskih naselja, najčešće formiranih na vrhovima dominantnih brežuljaka, ni jedno nije detaljnije istraživano, tako da se o njihovom karakteru, kulturnoj i hronološkoj pripadnosti, još uvijek ne mogu donositi pouzdani sudovi. Za razliku od gradinskih naselja, jedan broj nadgrobni humki, odnosno tumula, koji se nalaze razmješteni na čitavoj teritoriji Crne Gore, tokom posljednjih godina arheološki je ispitan, što je omogućilo da se pojedini sasvim pouzdano i kulturno i vremenski opredijele u bronzano doba, ili u vrijeme koje mu neposredno prethodi i koje obuhvata period prelaska iz eneolita u rano bronzano doba. Oslanjajući se na rezultate arheoloških istraživanja preduzimanih u posljednje tri i po decenije, uzimajući pri tome u obzir i jedan broj ranije otkrivenih slučajnih nalaza, kao i podatke dobijene sa obavljenih rekognosciranja, moguće je danas, uz izvjesna ograničenja, naznačiti osnovne karakteristike bronzanog doba Crne Gore, pri čemu se za sagledavanje i praćenje razvoja ove epohe moraju uzeti u obzir i geografske, odnosno geomorfološke karakteristike Crne Gore. Ovo je posebno značajno zbog činjenice da se tokom prelaznog perioda iz eneolita u rano bronzano doba, kao i tokom samog bronzanog doba, u okvirima pojedinih oblasti javljaju i određene specifičnosti, koje omogućavaju i istovremeno uslovljavaju njihovo povezivanje sa

većim teritorijalnim, a time i kulturnim cjelinama. Tako bi se južni dio Crne Gore, koji pripada jadranskom priobalnom pojasu, u kulturnom pogledu približavao srednjem i južnom Jadranu, središnji dio bio bi blizak zapadnoj Hercegovini, dok bi se sjeverni dio približavao Podrinju i Podunavlju, odnosno centralnom Balkanu. Ovakva podjela uslovljena je sličnim ili istovjetnim manifestacijama materijalne i duhovne kulture, koje su se tokom prelaznog perioda i tokom čitavog razvoja bronzanog doba javljale na ovim prostorima.

Istorijat istraživanja

Prvi, i ujedno najstariji, podaci o praeistorijskim nalazima na teritoriji Crne Gore, među kojima je moguće bilo i onih koji su pripadali bronzanom dobu, potiču iz vremena prije Prvog svjetskog rata i njih su uglavnom prikupili strani arheolozi. Među njima se posebno ističu dva austrijska arheologa, C. Praschniker i A. Schober, koji su, opisujući ilirski utvrđeni grad Medun, naveli i niz podataka o medunskoj nekropoli sa ravnim grobovima ograđenim kamenim vijencem i pokrivenim masivnim kamenim pločama.¹ Od ostalih istraživača vrijedan je pažnje O. Mengin, koji pominje jedan broj praeistorijskih nadgrobničkih humki, odnosno tumula na teritoriji Crne Gore, ne dajući njihova bliža kulturna i hronološka opredjeljenja, ali se može pretpostaviti da su neki od njih nastali i u bronzano doba.²

Iz perioda između dva svjetska rata nema nikakvih podataka koji bi se mogli odnositi na bronzano doba Crne Gore. Tek od sredine pedesetih godina proteklog vijeka započinju ozbiljnija arheološka istraživanja, u kojima su otkriveni i opisani nalazi koji su bez sumnje pripadali bronzanom dobu. Tako su tokom 1955. i 1956. godine, kada započinju obimna, sistematska iskopavanja, na više mjesta pominjane pećine Crvene stijene, u njenim gornjim slojevima, odnosno u stratumu I, otkriveni i nalazi iz bronzanog doba.³ Uporedo sa počecima istraživanja Crvene stijene, objavljeno je u stručnoj literaturi nekoliko slučajnih nalaza iz okoline Nikšića, pri-

¹ Praschniker, C. – Schober, A. 1919. 7-8.

² Garašanin, D. i M. 1967. 60. nap. 21.

³ Benac, A. 1975. 121.

pisanih bronzanom dobu, među kojima su se posebno isticali oni koji su poticali iz nekoliko razorenih tumula u selima Rubežu, Pac-polju i Krstovači.⁴ Keramički nalazi iz tumula u Rubežu, zajedno sa keramičkim nalazima iz centralnih grobova tumula Mala gruda i Velika gruda u Tivatskom polju i nalazima iz tumula Boljevića gruda u Tološima u Podgorici, koji su ukrašeni na specifičan način, označavaju poseban stil u okviru jadranskog tipa ljubljanske kulture.

Tokom istraživačkih radova na antičkoj Dokleji, koji su započeli 1954. godine, obavljena su 1956. godine i arheološka rekonosciranja njene neposredne okoline, kada je na nekoliko okolnih brežuljaka konstatovano postojanje praeistorijskih gradina i tumula, među kojima se, sudeći po svojim graditeljskim karakteristikama, pokretnim nalazima i rezultatima manjih istraživanja, kao izvjesno bronzanodopska izdvajala gradina na brežuljku koji je lociran sjeveroistočno od Dokleje i koji se naziva Međeđa glava. Na južnim padinama ovog brežuljka uočeno je i nekoliko kamenih gomila, odnosno tumula, koji su već tada mahom bili razoreni. U jednom od njih, na lokalitetu Gomile, otkriven je grob u obliku ciste načinjen od kamenih ploča, u kome se nalazio pokojnik u zgrčenom položaju, uz koga je bilo položeno nekoliko probušenih životinjskih zuba, koji su, po svemu sudeći, bili nanizani na vrpce i predstavljali neku vrstu ogrlice. Pored Međeđe glave, slične gradine su konstatovane i na Kablju, brežuljku koji leži sjeverozapadno od Trijepča, na lijevoj obali Zete, kao i na Jažjaku, brežuljku koji se nalazi blizu izlaza Morače u Podgoričko polje.⁵

Nekoliko bronzanih sjekira tzv. dalmatinsko-albanskog tipa, koje se vezuju za razvijeno bronzano doba i koje su slučajno nađene na Grdovoj gradinu kod sela Petrovića i na gradini u selu Zavrhu kod Nikšića, na lokalitetu Kulina, opredjeljuje ove dvije gradine u bronzano doba. Moguće da bi bronzanom dobu pripadao i jedan tumul, poznat kao Šipkova gomila u Petrovićima, koji se bez bližih opredjeljenja pominje u okviru ovog ranog perioda arheoloških istraživanja u Crnoj Gori.⁶ Bronzanom dobu pripada i niz slučajnih nalaza, među kojima se brojnošću ističu već ranije pominjane sjeki-

⁴ Benac, A. 1955.

⁵ Vidi: Mlakar, Š. 1961. 215-224; Garašanin, D. i M. 1967. 59-62; Govedarica, B. 1989. 175.

⁶ Čović, B. 1983a. 165.

re albansko-dalmatinskog tipa, od kojih je nekoliko nađeno u Vladimiru u Krajini, Spiču u Sutomoru, u Petrovcu, gdje se pominje i broj od čak 20 primjeraka ovog oruđa, u okolini Podgorice, Kolašina, u Ostrelju kod Bijelog Polja i Boanu kod Šavnika.⁷ Slučajnim nalazima treba pridodati i nekoliko karakterističnih bušenih kamenih sekira-čekića, čija je proizvodnja i upotreba upravo vezana za bronzano doba, nađenih na lokalitetu Čemenci kod Nikšića, Štedimu kod Podgorice, u Petnjiku, Budimlji i Donjoj Vrbici kod Berana i Voljavcu kod Bijelog Polja.⁸

Sredinom šezdesetih godina, tačnije 1964. godine, arheološki je ispitan jedan tumul u selu Gotovuši kod Pljevalja, sa većim brojem ukopa, u kome je otkriven centralni grob, koji je na osnovu karakterističnog načina sahranjivanja i grobnih priloga opredijeljen u bronzano doba, što je omogućilo da se zaključi da je prvobitna konstrukcija tumula formirana tokom ovog razdoblja.⁹ Dvije godine kasnije istražena su dva omanja tumula, jedan u podnožju Meduna sa nalazima iz ranog bronzanog doba¹⁰ i drugi na lokalitetu Milovića gumna u Tivatskom polju, koji je na osnovu nalaza opredijeljen u kraj eneolitskog, odnosno u početak ranog bronzanog doba.¹¹ Godinu dana kasnije istražen je i tumul na lokalitetu Milovića lokve u blizini sela Radovića u Krtolama, iz istog perioda,¹² a neku godinu kasnije, odnosno 1970. i 1971. godine, obavljeno je posebno značajno iskopavanje tumula zvanog Mala gruda u Tivatskom polju, u čijem je centralnom grobu, sudeći po izuzetno bogatim nalazima, bio sahranjen neki lokalni vladar. Grobni nalazi su tumul opredijelili u kraj eneolitskog, odnosno u početak bronzanog doba.¹³ U razdoblju između 1972. i 1974. godine obavljena su sistematska iskopavanja pećine Odmut u kanjonu rijeke Pive, u blizini nekadašnjih Plužina, u čijem je moćnom kulturnom sloju izdvojeno sedam stratuma, od kojih je mlađi horizont stratuma VI, obilježen kao VIb,

⁷ Garašanin, M. 1967. 13, nap. 24; Garašanin, D. i M. 1967. 66-67, nap. 28.

⁸ Garašanin, D. i M. 1967. 62; Saveljić-Bulatović, L. – Lutovac, P. 2003. 18.

⁹ Marković, Č. 1965/66. 215-229.

¹⁰ Velimirović-Žižić, 1980/81. 40-42.

¹¹ Parović-Pešikan, M. 1967. 32-33; Govedarica, B. 1989. 186.

¹² Parović-Pešikan, M. 1967a. 34.

¹³ Parović-Pešikan, M. – Truhović, V. 1974. 129-143; Govedarica, B. 1989. 178-188.

sadržavao nalaze koji su ga opredjeljivali u period prelaska iz eneolita u rano bronzano doba i stratum VII, sa nalazima koji su u cjelosti pripadali ranom bronzanom dobu.¹⁴ Oktobra 1977. godine u selu Riječani u Banjanima istražena su četiri kamena tumula za koja je na osnovu nalaza i grobnih konstrukcija zaključeno da su nastali u rano bronzano doba.¹⁵

Tokom osamdesetih godina prošlog vijeka nastavljena su arheološka istraživanja prostora Crne Gore, kada je arheološki ispitan niz značajnih lokaliteta od kojih su neki pripadali i bronzanom dobu. Tako je tokom 1982. i 1983. godine obavljeno iskopavanje pećine Vranjaj, koja se nalazi u masivu Orijena, iznad Herceg-Novog, u čijem su kulturnom sloju otkriveni brojni nalazi iz bronzanog doba, koji su omogućili izdvajanje i dva posebna stratuma – Vranjaj II, sa horizontima IIa i IIb, i Vranjaj III.¹⁶ Iste godine kada su završeni radovi u pećini Vranjaj, arheološki je ispitan jedan omanji tumul u selu Lisijevo Polje kod Berana, u kome je pored grobova iz gvozdenog doba otkriven i grob sa nalazima iz bronzanog doba, što je omogućilo da se nastanak prvobitnog tumula veže za ovaj period.¹⁷ Između 1988. i 1990. godine obavljani su radovi na istraživanju još jednog tumula većih dimenzija u Tivatskom polju, poznatog kao Velika gruda, sa većim brojem ukopa izdvojenih u šest horizonata, od kojih je horizont A, odnosno centralni grob, pripadao prelaznoj etapi iz eneolita u rano bronzano doba, dok su horizonti B – D pripadali bronzanom dobu.¹⁸

U selu Kuće Rakića u Čemovskom polju, u središtu Zetske ravnice, 1989. godine djelimično je istražen jedan gotovo u potpunosti razoren tumul, koji je pružio niz zanimljivih podataka o načinu sahranjivanja, kao i niz zanimljivih nalaza iz bronzanog doba.¹⁹

U okviru arheoloških istraživanja prostora nacionalnog parka „Durmitor“ obavljena su tokom 1989. i 1990. godine iskopavanja jednog tumula poznatog kao Žugića gumno, koji se nalazio na desnoj obali rijeke Tare, na lokalitetu Luke, u blizini sela Lever Tara,

¹⁴ Marković, Č. 1985. 42-43.

¹⁵ Marković, Č. 1998. 203-214.

¹⁶ Pušić, I. 1999.

¹⁷ Marković, Č. 1997. 323-337.

¹⁸ Della Casa, Ph. 1996; Martinović, J. – Primas, M. 2000. 1-7.

¹⁹ Velimirović – Žižić, O. 1995. 21-41.

u kome su konstatovana dva horizonta sahranjivanja, od kojih je stariji pripadao bronzanom dobu.²⁰ Tokom 1990. godine ispitana su još dva tumula na Lisijevom polju kod Berana, od kojih je jedan na osnovu grobnih priloga opredijeljen u bronzano doba.²¹

U posljednjoj deceniji XX vijeka i u prvoj deceniji XXI vijeka obavljena su iskopavanja na još nekoliko lokaliteta koji se mogu ili u cjelini ili u pojedinim segmentima vezati za bronzano doba. Među njima je vrijedno pažnje iskopavanje obavljeno u već pominjanoj pećini poznatoj pod imenom Grad, koja se nalazi u Radmanskoj klisuri kod Berana, u čijem je kulturnom sloju otkriven i veći broj keramičkih nalaza koji se svojim oblicima i fakturom vezuju za bronzano doba.²² Posebno su značajna iskopavanja dva veća tumula na području Podgorice, od kojih je jedan, poznat kao Boljevića gruda, koji se nalazio u Tološima i koji je istraživan 2001. godine, sudeći po nalazima koji su poticali iz groba razorenog kasnijim ukopavanjima, formiran u periodu prelaska iz eneolita u bronzano doba, dok je drugi, poznat kao Neškova gruda, koji se nalazio u Momišićima, istraživan 2002. godine, pripadao razvijenom bronzanom dobu.²³ Takođe su vrijedna pomena i istraživanja bronzanodopskih tumula u Donjim Lugama kod Berana i Ulotini kod Andrijevice, obavljena 2002. godine.²⁴

Sudeći po rezultatima do sada obavljenih istraživanja tumula, od kojih je dobar broj na osnovu načina sahranjivanja i grobnih priloga opredijeljen u bronzano doba ili u vrijeme koje mu neposredno prethodi, odnosno u period prelaska iz eneolita u bronzano doba, realno je pretpostaviti da se među brojnim konstrukcijama ove vrste konstatovanim na gotovo čitavom prostoru Crne Gore, nalazi još jedan broj koji bi se mogao pripisati bronzanom dobu. Jasno je da se precizniji podaci u tom smislu mogu očekivati tek u budućnosti, nakon novih i brojnijih istraživanja. Možda bi se ipak jedan broj razorenih tumula, čiji su ostaci konstatovani na više mjesta na prostoru Crne Gore, na osnovu sačuvanih tragova grobnih konstrukcija

²⁰ Cerović, M. 1991.

²¹ Podaci iz Izvještaja o radu Polimskog muzeja u Ivangradu za 1990. godinu; Saveljić-Bulatović, L. – Lutovac, P. 2003. 49-50.

²² Isti, 44-47.

²³ Baković, M. 2002; Saveljić-Bulatović, L. – Lutovac, P. 2003. 33.

²⁴ Saveljić – Bulatović, L. – Lutovac, P. 2003. str. 50.

mogao opredijeliti u bronzano doba, kao što je slučaj sa jednim razorenim tumulom u selu Balabani u Zeti, na lokalitetu Česte glavice, sa grobnom rakom ukopanom u šljunkovito tlo i sa pokojnikom sahranjenim u zgrčenom položaju.²⁵

Nema nikakve sumnje da je i jedan broj građinskih naselja, koja su u znatnom broju konstatovana na gotovo svim prostorima Crne Gore, nastao u bronzanom dobu. Međutim, i ovdje su za konačna opredjeljenja potrebna odgovarajuća istraživanja, jer podaci kojima se danas raspolaže i na osnovu kojih su pojedine gradine uslovno opredijeljene u bronzano doba, uglavnom potiču iz opservacija i manjeg broja slučajnih nalaza, uglavnom keramičkih, prikupljenih iz njihovih neposrednih okolina. Zato će većina građinskih naselja, sve dok se ne obave neophodna istraživanja, i dalje ostati kulturno i hronološki neopredijeljena.

Iz prikazanog istorijata istraživanja jasno se može uočiti da je značajan broj podataka prikupljen tokom istraživanja pećinskih staništa i nadgrobnih humki, odnosno tumula, pa će ova nalazišta, zajedno sa fondovima pokretnih nalaza, služiti kao osnova za utvrđivanje karaktera i razvoja bronzanog doba na području Crne Gore. Prikupljeni podaci sa istraženih tumula omogućavaju da se sahranjivanje pokojnika, kao jedan od bitnih segmenata duhovne kulture, relativno uspješno rasvijetli, dok će drugi, takođe značajni segmenti, kao što je umjetnost i religija, zbog nedostatka odgovarajućih podataka biti samo naznačeni, ili će u pojedinim oblastima ostati i dalje potpuno nepoznati. Ni drugi vidovi razvoja bronzanog doba, kao što su društveni i ekonomski odnosi, izgled i karakter naselja, organizacija života u naseljima i staništima, konačno i međusobni kontakti i populaciona prožimanja, ne mogu se na zadovoljavajući način objasniti i osvijetliti, jer dosadašnji nivo istraženosti ni tu ne pruža zadovoljavajući broj podataka. Međutim, bitno je istaći da i pored gornjih konstatacija, rezultati dosadašnjih istraživanja ipak omogućavaju da se, uz izvjesna ograničenja i uz brojna otvorena pitanja, naznače osnovne karakteristike bronzanog doba Crne Gore i da se, koliko je to moguće, njegov razvoj sagleda kroz tri osnovne etape – kroz rano, srednje i pozno bronzano doba. Pri tome treba naglasiti da je pokretni arheološki materijal sa jednog broja ranije ispitanih nalazišta – iz horizonta VIb pećine Odmut, iz centralnog

²⁵ Velimirović-Žižić, O. 1983. 584.

groba tumula Mala gruda u Tivatskom polju i razorenih tumula u Rubežu i Pac-polju kod Nikšića, na osnovu njegovih specifičnih karakteristika, od strane jednog broja autora opredijeljen u pozni eneolit, odnosno u prelazni period iz eneolita u rano bronzano doba, dok je kod drugih on pripisan počecima ranog bronzanog doba, odnosno eneolitskim tradicijama u ranom bronzanom dobu, što zahtijeva da se njegova kulturološka i hronološka interpretacija obave u okviru posebnog perioda. Ovakvom prilazu ide u prilog i činjenica da materijal sa navedenih nalazišta po svojim osnovnim karakteristikama pretežno pripada tzv. jadranskom tipu ljubljanske kulture, za koju je ocijenjeno da u hronološkom smislu prethodi ranoj bronzi i da obuhvata period finalnog eneolita i početnu fazu ranog bronzanog doba na području istočnog Jadrana i njegovog zaleđa, pa se u ovom trenutku čini ispravnijim da se materijal sa navedenih nalazišta ne pripisuje ni jednoj od klasičnih razvojnih faza bronzanog doba, već da se obradi u okviru ovog prelaznog perioda.

Pored materijala sa navedenih nalazišta, ovom periodu bi pripadali i nalazi iz gornjeg dijela stratuma IIc pećine Spile iznad Perasta, nalazi iz stratuma II pećine Vranjaj iznad Herceg-Novog, nalazi iz centralnog groba tumula Velika gruda u Tivatskom polju i nalazi iz tumula Boljevića gruda u Tološima u Podgorici, budući da svi po svojim osnovnim karakteristikama pripadaju pomenutom jadranskom tipu ljubljanske kulture.

Pobrojana nalazišta sa relativno bogatim fondom nalaza pokazuju da je period prelaska iz eneolita u bronzano doba dosta dobro dokumentovan, te da pruža realne osnove za uspješno sagledavanje njegovih osnovnih karakteristika. Nekoliko istraženih nalazišta koja su na osnovu pokretnih nalaza pripisana ranom bronzanom dobu, kao i jedan broj slučajnih nalaza iz istog perioda, omogućavaju da se u skromnom obimu sagledaju osnovne karakteristike i ove razvojne faze. Što se tiče razvijenog i poznog bronzanog doba, nešto malo podataka prikupljenih sa proteklih istraživanja i jedan broj slučajnih nalaza dovoljno je da se samo naznači postojanje i ovih razvojnih faza bronzanog doba na području Crne Gore, ali bez mogućnosti za njihova detaljnija razmatranja i opredjeljenja.

Budući da se svaka faza bronzanog doba ne može cjelovito sagledati, jer za to, kako je više puta naglašeno, nedostaju odgovarajući podaci, to će se u daljem tekstu, u okviru pojedine faze obraditi samo oni elementi za koje postoji odgovarajuća arheološka građa, koja se svojim osnovnim karakteristikama može vezati za odre-

đenu fazu, dok će ostali elementi za koje postoje sasvim skromni podaci i siromašna arheološka građa, koji se pri tom ne mogu vezati za neku određenu fazu, biti obrađeni u okviru čitavog bronzanog doba. Ovo konačno znači da raspoloživa arheološka građa omogućava da se materijalna i duhovna kultura bronzanog doba Crne Gore, do određenog nivoa, sagleda kroz odgovarajuće razvojne faze, dok će tipovi staništa, organizacija života u njima i osnovni vidovi ekonomije biti sagledani kao opšte, zajedničke karakteristike bronzanog doba kroz čitav period njegovog razvoja, obuhvatajući i period prelaska iz eneolita u rano bronzano doba.

Staništa

Kako se za utvrđivanje izgleda i karaktera staništa, odnosno naselja i organizacije života u njima, koriste skromni podaci dobijeni u istraživanjima četiri pećinska staništa i podaci dobijeni rekognosciranjem jednog manjeg broja gradinskih naselja bez bližih kulturnih i hronoloških opredjeljenja, koji nijesu dovoljni za formiranje jasnije slike o ovim značajnim elementima i koji se još uvijek ne mogu preciznije hronološki razvrstati, odnosno pripisati nekoj od razvojnih faza bronzanog doba – o njima će se govoriti kao o opštim karakteristikama čitavog bronzanog doba.

Kao dopuna prednjeg stoji činjenica da u istraživanjima pećinskih staništa nije uočen ni jedan element koji bi ukazivao da je u određenom trenutku, koji bi se mogao vezati za neku od razvojnih faza bronzanog doba, došlo do promjene u načinu korišćenja pećina, što bi za posljedicu imalo i promjenu organizacije života u njima. Naprotiv, tokom čitavog perioda bronzanog doba život se u pećinama sprovodi na jedan ustaljen način, koji je očito bio diktiran uslovima koje je samo stanište pružalo i koji nije zavisio od stepena društvenog razvoja zajednice koja je u određenom momentu pećinu koristila za duži ili kraći boravak.

Ni tokom rekognosciranja jednog broja gradinskih naselja nijesu na njima uočeni nikakvi elementi koji bi pomogli da se preciznije odredi vrijeme njihove gradnje i korišćenja. Nešto pokretnog arheološkog materijala prikupljenog u njihovoj neposrednoj okolini i određen sistem gradnje – jedini su elementi kojih su uticali da se neke građine uslovno opredijele u bronzano doba. Na osnovu ovih sumarnih podataka moguće je danas formirati samo jednu op-

štu sliku položaja, izgleda i načina gradnje ovog tipa naselja, i to u okviru čitave epohe bronzanog doba.

Kako je već rečeno, zajednice koje su tokom prelaznog perioda iz eneolita u bronzano doba i tokom čitavog bronzanog doba nastanjivale prostore današnje Crne Gore, za svoj povremeni ili stalni boravak koristile su četiri, do sada istražena pećinska staništa – Crvenu stijenu kod sela Petrovića, Odmut u kanjonu Pive, Vranjaj u masivu Orijena iznad Herceg-Novog i pećinu Grad u Radmanskoj klisuri u selu Radmance u blizini Berana, kao i veći broj gradina, od kojih su samo dvije sa nešto više izvjesnosti pripisane bronzanom dobu – Međeđa glava kod Podgorice i Grdova gradina kod sela Petrovića. Moguće je pretpostaviti da je među brojnim drugim gradinama zapaženim na teritoriji Crne Gore, kako je to već istaknuto, bilo i onih koje su nastale i koje su bile korišćene tokom bronzanog doba, a moguće je da su neke od njih nastale i ranije, još u vrijeme eneolita, i da se život na njima produžio i u bronzano doba. Nažalost, nedostatak podataka ne omogućava ni približno njihovo kulturno i hronološko razgraničenje, već se jedino može izreći uopštena konstatacija da je većina ovih specifičnih naselja nastala i da je korišćena u onim praistorijskim periodima koji su okarakterisani upotrebom metala – u eneolitu, bronzanom i gvozdenom dobu, kao i da su, moguće, neka sa nešto izmijenjenim oblicima nastavila da žive i kasnije, tokom antike i srednjeg vijeka.

Osnovne karakteristike navedenih pećinskih staništa već su ranije saopštene, tako da će u daljem tekstu biti riječi samo o onim elementima, koji, istina, nijesu ni dovoljno jasni ni dovoljno precizni, ali koji ipak omogućavaju sticanje određenog uvida u način korišćenja ovih staništa i organizaciju života u njima tokom bronzanog doba.

Ono što u osnovi karakteriše i što je kao zajednička karakteristika prisutno kod sva četiri pećinska staništa, odnosi se na relativno tanke kulturne slojeve koji pripadaju bronzanom dobu i koji govore da je ova vrsta staništa korišćena samo za kraće ili povremene boravke zajednica. Tako, izrazito siromaštvo stratuma I Crvene stijene, čiji skromni arheološki nalazi dijelom pripadaju ranom, a dijelom poznom bronzanom dobu, jasno sugerišu zaključak da pećina nije korišćena tokom čitavog bronzanog doba, već u određenim kraćim ili dužim intervalima. Nekoliko usamljenih keramičkih nalaza nađenih na samoj granici između stratuma I i II, koji se oblikom, fakturom i ornamentikom vezuju za period prelaska iz eneolita u rano bronzano doba, govori da je pećina u ovoj fazi samo povremeno korišćena, dok

tri solidno građena ognjišta i jedno vatrište otkriveni u samom stratumu I, uz nalaze koji pripadaju razvijenoj fazi bronzanog doba svjedoče da je pećina u ovom vremenu služila za duže boravke ljudi.²⁶

Slična situacija je uočena i kod pećine Odmut. Malobrojni keramički nalazi iz horizonta VIb, koji se oblikom, fakturom i posebno načinom ukrašavanja vezuju za period prelaska iz eneolita u rano bronzano doba, pokazuju da je tokom ovog vremena pećina bila samo nakratko nastanjena i da duži period nije korišćena. Tek pri kraju ranog bronzanog doba pećina je ponovo korišćena, ali i ovoga puta samo povremeno, o čemu govori izrazito tanak i siromašan stratum VII, koji pripada ovom razdoblju. U osnovi se radi o površinskom sloju koji je konstatovan samo u središnjem dijelu pećine, gdje je otkriveno i jedno veće pepelište, oko koga je nađeno nešto keramičkih fragmenata, više primjeraka koštanih alatki i jedna posebno zanimljiva grupa sudova koja se sastojala od jedne veće, dublje i šire posude ograđene kamenim vijencem, u koju su položene tri manje šolje smještene jedna u drugu. Položaj pepelišta sa grupom keramičkih sudova govori da su se ljudi nešto duže zadržavali u ovom dijelu pećine, gdje su obavljani određeni poslovi i gdje je, očito, spremana hrana.²⁷

Za razliku od Crvene stijene i Odmuta, pećina Vranjaj pokazuje drugačiju sliku. Veći broj vatrišta, pepelišta i ognjišta otkrivenih u stratumima II i III, koji pripadaju periodu prelaska iz eneolita u rano bronzano doba, ali i ranom i razvijenom bronzanom dobu, jasno pokazuje da je prostor pećine češće i duže vremena korišćen. Ognjišta ograđena vijencem od krupnog kamenja i zapečeni sloj gari i pepela na vatrištima koja su konstatovana na više mjesta u pećini, govore da je njen unutrašnji prostor korišćen za boravak ljudi gotovo kroz čitavo bronzano doba. Broj i raspored ognjišta, vatrišta i pepelišta pokazuje da je tokom čitavog bronzanog doba najradije korišćen središnji dio pećine, bez strogo utvrđenih mjesta za obavljanje neke posebne djelatnosti. Kako su, međutim, uz sam zid pećine otkrivene tri grupe keramičkog posuda, moguće je da su ovi prostori imali određenu namjenu, odnosno da su služili za odlaganje i čuvanje posuda, najvjerovatnije sa hranom.²⁸

²⁶ Benac, A. 1975. 142.

²⁷ Marković, Č. 1985. 43.

²⁸ Pušić, I. Pećina 1999. 46,61-62.

Iz oskudnih podataka koji se odnose na pećinu Grad u Radmanskoj klisuri može se, na osnovu relativno debelog kulturnog sloja, sa materijalom koji pripada bronzanom dobu, zaključiti da je pećina tokom ovog perioda korišćena ili za češće povremene boravke grupa lovaca, ili za duži boravak manje zajednice ljudi.²⁹

O položaju, izgledu i načinu gradnje gradinskih naselja, naravno onih koja se bar u ovom momentu pripisuju bronzanom dobu, nešto više podataka pružaju dvije gradine – Međeđa glava kod Podgorice i Grdova gradina u selu Petrovići.

Za Međeđu glavu, koja se kao dominantan brežuljak izdvaja od okolnog terena, karakteristična je pojava vještački formiranih terasa i zaravnjenog platoa na vrhu brežuljka. Ove karakteristike se sreću i kod drugih gradina koje se nalaze u blizini i za koje se pretpostavlja da su iz bronzanog doba – Trijebač, Kabalj i Jažjak, s tim što se kod nekih pojavljuje i suvozd koji štiti prilaz gradini sa lako pristupačnih strana.³⁰ I kod Grdove gradine u Petrovićima postoji suvozd debljine oko 50 cm, koji polukružno štiti zaravnjeni plato sa njegove lako pristupačne strane, dok je druga strana okomita i prirodno zaštićena. Zanimljivo je da je na sredini platoa formirana kamena gomila prečnika oko 10 m, danas gotovo uništena. Bez pratećeg materijala teško je gradinu preciznije hronološki determinisati, pa se po izgledu može samo pretpostaviti da potiče iz bronzanog doba.³¹

Na kraju se na osnovu izloženog može izvući opšti zaključak da su zajednice koje su tokom prelaznog perioda iz eneolita u rano bronzano doba i tokom čitavog razdoblja bronzanog doba nastanjivale prostore Crne Gore, da za svoja povremena ili trajna staništa koristile pećine, prirodne zaklone naslijeđene iz prethodnih epoha, kao i da su na prirodno zaštićenim vrhovima isturenih, dominantnih brežuljaka gradile specifični oblik naselja, tzv. gradine, koje su mogle imati po nekoliko vještački formiranih terasa i zaravnjen plato na vrhu brežuljka, koji je često sa lako osvojitih strana štice sistemom suvozida.

²⁹ Podaci korišćeni iz Izvještaja o radu Polimskog muzeja u Ivangradu za 1990. godinu.

³⁰ Garašanin, D. i M. 1967. 59-60.

³¹ Basler, Đ. 1964. 50-52.

Ekonomija

O osnovama ekonomskog života stanovnika bronzanog doba Crne Gore može se govoriti samo djelimično, i to na osnovu malo-brojnih podataka prikupljenih tokom istraživanja pojedinih pećinskih staništa, prvenstveno Crvene stijene i Odmuta, dok za stvaranje slike o ukupnim ekonomskim odnosima još uvijek nedostaju brojni podaci, kako je to i u uvodnom dijelu naglašeno.

Veći broj kostiju divljih životinja pronađenih u slojevima bronzanog doba u ova dva pećinska staništa, istina osjetno manji nego u slojevima prethodnih epoha, nedvosmisleno govori da je lov na ovim prostorima i u ovom razdoblju predstavljao jednu od važnijih privrednih grana i da je i dalje bio jedan od važnih izvora hrane. I dalje je uglavnom lovljen jelen, kako to pokazuju kosti iz stratum I Crvene stijene, a znatno rjeđe srna, divlja svinja i jazavac. Pored kostiju divljih, u stratumu su nađene i kosti domaćih životinja, i to uglavnom kosti kože, ovce i domaćeg govečeta, što pokazuje da su se ljudi tokom ovog razdoblja bavili i stočarstvom, privrednom granom koja je, zajedno sa lovom, predstavljala osnovnu komponentu u održavanju zajednice.

Značajan je i podatak da iz stratum I Crvene stijene potiče i jedan kameni žrvanj koji je bez sumnje služio za mljevenje žita, pa je izvjesno da su se stanovnici bronzanog doba ovog staništa, pored lova i stočarstva, bavili i zemljoradnjom, vjerovatno u ograničenom obimu zbog nepovoljnih uslova koje je okolina Crvene stijene nudila za ovu djelatnost.³²

Slična ekonomska slika prisutna je i u pećini Odmut. Brojne kosti divljih životinja pokazuju da je i na ovim prostorima tokom finalnog eneolita i ranog bronzanog doba lov predstavljao značajnu privrednu djelatnost. I ovdje je najčešće lovljen jelen, zatim kozorog, divlja svinja, divokoza, vuk, srna, lisica, jazavac, medvjed, dabar i neke vrste ptica. Zanimljivo je da se pri kraju ranog bronzanog doba, kako to pokazuje stratum VII, lov na kozoroga sasvim priredio, dok se medvjed i dabar love samo izuzetno, ali je zato i dalje intenzivno lovljen jelen.

Uz kosti divljih, nađene su i kosti domaćih životinja, koje uglavnom pripadaju kozi i ovci, a nešto manje domaćoj svinji i go-

³² Benac, A. 1975. 143.

večetu, što znači da su se i stanovnici Odmuta, kao i stanovnici Crvene stijene, bavili stočarstvom, privrednom granom koja je i ovdje, zajedno sa lovom, igrala značajnu ulogu i svakako predstavljala bitan oslonac u egzistenciji zajednice. U pećini, iz vremena bronzanog doba, nije otkriven ni jedan element koji bi se mogao vezati za drugu značajnu privrednu granu – zemljoradnju, pa se čini da se stanovnici Odmuta tokom ovog razdoblja nijesu njome ni bavili. I sama činjenica da se radi o izrazito tankom i siromašnom sloju iz ranog bronzanog doba govori da je pećina tokom ovog perioda služila za kraća i povremena zadržavanja manjih grupa lovaca i stočara.³³

I u ostala dva pećinska staništa – pećini Vranjaj i pećini Grad, nađene su brojne životinjske kosti, ali budući da nijesu bile podvrgnute osteološkoj analizi ne zna se od kojih sve životinja potiču. Međutim, realno je pretpostaviti da su ekološki uslovi u kojima su živjeli stanovnici i pećine Vranjaj i pećine Grad bili slični onima u kojima su živjeli stanovnici Crvene stijene i Odmuta, pa bi se moglo zaključiti da su se i oni bavili istim privrednim djelatnostima, odnosno da je i njihova egzistencija uglavnom počivala na dvjema privrednim granama – na stočarstvu i lovu.

Period prelaska iz eneolita u bronzano doba

Arheološki nalazi pronađeni tokom istraživanja pećinskih staništa i nadgrobni humki, odnosno tumula, predstavljaju osnov za sagledavanje karaktera materijalne kulture bronzanog doba Crne Gore. Relativna brojnost i raznovrsnost nalaza omogućava njihovu precizniju kulturnu i hronološku determinaciju, pa se osnovne karakteristike materijalne kulture bronzanog doba Crne Gore mogu, uz određena ograničenja, mogu utvrditi za svaku njegovu razvojnu fazu – za rano, srednje i pozno bronzano doba. Pri tome treba naglasiti da je jedan broj nalaza sa određenih nalazišta okarakterisan elementima koji ih, sa jedne strane, vezuju za tradicije eneolita, a sa druge, za početnu fazu ranog bronzanog doba, što uslovljava da se oni u ovom trenutku moraju svrstati u jednu još uvijek nedovoljno definisanu etapu, koja bi obuhvatala period prelaska iz finalnog eneolita u rano bronzano doba. Kako se, po sve-

³³ Č. 1985. 43.

mu sudeći, radi o jednoj posebnoj etapi sa posebnim karakteristikama, čije sagledavanje istovremeno omogućava i sticanje određenog uvida u procese koji su se odvijali tokom prelaska iz eneolita u rano bronzano doba, to će i nalazi koji po svom karakteru pripadaju ovoj etapi, biti posebno obrađeni.

Materijalna kultura prelaznog perioda

Prelaznom periodu iz eneolita u rano bronzano doba pripadaju arheološki nalazi koji potiču iz horizonta VIb pećine Odmut, iz završnog sloja stratuma IIc pećine Spile, iz stratuma II pećine Vranjaj, kao i iz centralnih grobova tumula Mala gruda i Velika gruda u Tivatskom polju, iz tumula Milovića gumna iznad Tivatskog polja, iz tumula Boljevića gruda u Tološima u Podgorici i iz razorenih tumula u Rubežu i Pac-polju kod Nikšića. Nalazi sa navedenih nalazišta omogućavaju da se i na prostoru Crne Gore definiše ovaj period, naravno ne u svim vidovima njegovog razvoja, već samo u osnovnim naznakama. Za kompleksno sagledavanje ovog veoma složenog procesa prelaska iz eneolita u bronzano doba, koji prate brojni nedovoljno razjašnjeni problemi, među kojima su posebno značajni oni koji se odnose na njegov kulturni i hronološki položaj, još uvijek nedostaju brojni podaci do kojih je moguće doći jedino daljim istraživanjima.

Ukupan fond nalaza po svom karakteru pripada keramici, metalnim nalazima, odnosno oruđu i oružju, alatkama od kamena i kosti i nakitu.

Čini se da najjasniju sliku o karakteristikama keramike prelaznog perioda pružaju nalazi iz stratuma II pećine Vranjaj, odnosno iz njegovih horizonata obilježenih kao Vranjaj IIa i IIb. Keramika koja potiče iz horizonta Vranjaj IIa uglavnom je rađena od dobro prečišćene gline, ponekad sa dodatkom sitnih zrnaca pijeska, dobro pečene, uglavnom u svijetlosmeđim, tamnosivim, sivim i oker tonovima, sa najčešće priglačanim, a ponekad i poliranim površinama. Među oblicima se zapažaju veći trbušasti sudovi koničnog vrata i zadebljanog, koso zasječenog oboda, zatim trbušasti sudovi niskog cilindričnog vrata i zaravnjenog oboda i duboke, biko-nične zdjele zaobljenog trbuha i rebrasto ojačanog oboda.

Veći, grublji sudovi ukrašavani su plastičnim ornamentalnim trakama pri obodu, dok je finije posude ukrašavano žljebljenjem,

urezivanjem, zasijecanjem, žigosanjem, nekom vrstom duborezne tehnike i utiskivanjem. Tehnikom žljebljenja, kojom je dekorisana većina posuda, izvode se duboke horizontalne brazde na vratu posuda, koje ponekad, kombinovane sa kosim brazdama, formiraju motiv „riblje kosti“. Urezivanjem se izvode tanke linije koje kao snopovi teku paralelno ili se ukrštaju, gradeći neku vrstu mrežastog motiva, dok se tehnikom zasijecanja formiraju duboki, duži ili kraći zarezi, koji su ponekad raspoređeni u horizontalne ili kose trake. Na pojedinim posuda korišćena je i kombinacija nekoliko tehnika, kao što je žljebljenje i žigosanje. Obično je vrat posude ukrašen horizontalnim žljebovima, dok na truhu izlomljene žljebljene brazde formiraju trougaona polja ispunjena žigosanim trouglovima. Najrjeđe je korišćena tzv. duborezna tehnika, koja se javlja u vidu horizontalne trake dobijene dubljenjem nizova trouglova

Pored navedenih tehnika javlja se i utiskivanje, kojim se ispod oboda formiraju udubljenja dobijena pomoću nekog instrumenta ili prsta. Na jednom broju keramičkih fragmenata, koji uglavnom potiču od zdjela, zapaženo je i ukrašavanje nizovima bradavičastih ispupčenja.³⁴

Slične karakteristike pokazuje i keramika iz horizonta VIb pećine Odmut. Keramički fragmenti su jako usitnjeni pa je teško govoriti o oblicima, mada se čini da se radi o većim sudovima grublje fature, ovalnog ili trbušastog recipijenta, sa dužim koničnim ili cilindričnim vratom i ukrasima izvedenim žljebljenjem, urezivanjem, utiskivanjem i kombinacijom najčešće dvije navedene tehnike.

Pored grube, sreće se i keramika finije fature, među kojom se kao oblik može rekonstruisati dublja šolja sa jednom vertikalnom drškom i sud sa dužim cilindričnim vratom i razgrnutim obodom. Ukrašavanje keramike finije fature najčešće je izvedeno urezivanjem, duboreznom tehnikom i kombinacijom urezivanja i duboreza uz inkrustaciju izvedenu bijelom bojom, gdje se pored jednostavnih ureza koji teku u različitim pravcima javljaju i šrafirane trake koje grade „pozitiv – negativ“ motiv.³⁵

Nekoliko fragmenata većih ovalnih sudova ljevkastog vrata, sa plastičnim trakama ispod oboda ili lučnim plastičnim trakama na

³⁴ Pušić, I. 1999. 46-50.

³⁵ Marković, Č. 1985. 42.

truhu, ukrašenih udubljenima izvedenim prstom ili nekim instrumentom, kao i nekoliko fragmenata takođe većih sudova ukrašenih dubljim žljebljenim brazdama koje grade motiv „riblje kosti“, a koji potiču iz završnog dijela stratuma IIc pećine Spile, po svojim osnovnim karakteristikama vezuju se za period prelaska iz eneolita u rano bronzano doba.³⁶

I, konačno, istom periodu, ali sa nešto drugačijim obilježjima, pripadali bi i keramički nalazi iz horizonta IIb pećine Vranjaj. I pored prevelike usitnjenosti fragmenata, a time i ograničene mogućnosti za rekonstrukciju većeg broja oblika, ipak se na osnovu nekoliko karakterističnih fragmenata može zaključiti da se radi o većim posudama koničnog vrata sa trakastim drškama, o sudovima ljevkastog vrata i razgrnutog zatalasanog oboda i o sudovima koničnog vrata sa neprofilisanim obodom. Pored većih posuda, zastupljeni su i manji trbušasti pehari cilindričnog vrata i razgrnutog oboda, bikonični sudovi sa koso zasječenim obodom i sa dvije drške, zatim bikonične zdjele neprofilisanog oboda ukrašene bradavičastim ispupčenjima, kao i konične zdjele neprofilisanog oboda. Većina keramičkog posuda izrađena je od dobro prečišćene gline, sa priglačanim ili poliranim površinama u sivo-smeđim i svijetlo-smeđim tonovima, za koju se uslovno može reći da predstavlja keramiku finije fature, dok manji dio – posebno onaj načinjen od gline izmiješane sa sitnijim ili krupnijim zrcima pijeska, kome pripadaju veći sudovi ljevkastog vrata, zatim bikonični sudovi sa bradavičastim ispupčenjima i zdjele sa koso zasječenim obodom – pripadaju keramici grublje fature.

Ukrašavanje keramike iz horizonta Vranjaj IIb izvedeno je različitim tehnikama i njihovim kombinacijama. Korišćeni su urezivanje, urezivanje sa inkrustacijom, punktiranje, žljebljenje, žigosanje i plastične trake. Najčešće je primjenjivano urezivanje kojim su izvedene duboke i široke brazde, ili tanji urezi ponekad ispunjeni bijelom bojom, ili koncentrični krugovi, ili paralelne linije koje se lome pod pravim uglom, dok su žigosanjem izvedeni duboko utisnuti nizovi trougaonih ili kružnih udubljenja. Pobrojanim tehnikama i njihovim kombinacijama formirani su različiti ukrasni motivi, od jednostavnih pa do onih složenijeg karaktera.³⁷

³⁶ Isti, 25-26.

³⁷ Pušić, I. 1999. 51-55.

Kao što je naprijed rečeno, periodu o kome je riječ pripada i keramika nađena u centralnom grobu tumula Mala gruda, u centralnom grobu tumula Velika gruda, u nasipu iznad centralnog groba tumula Boljevića gruda i u nasipu razorenog tumula u Rubežu kod Nikšića, koja je i ovdje najvjerojatnije pripadala centralnom grobu. Keramiku iz navedenih tumula odlikuju slični, gotovo identični oblici, ista tehnika ukrašavanja i isti manir.

U centralnom grobu tumula Mala gruda, pored nogu pokojnika, nađen je jedan keramički krčag koničnog recipijenta, naglašenog ramena, sa visokim cilindričnim vratom i sa jednom trakastom drškom. Uz krčag je nađena i jedna plitka konična zdjela sa naglašenom prstenastom stopom i sa četiri ovalna, naspramno postavljena izreza na obodu. Za ukrašavanje oba suda korišćena je tehnika dubokog usijecanja i žigosanja, kojom su izvedene horizontalne i vertikalne trake ispunjene naizmjeničnim, duboko utisnutim trouglovima. Ornamentalne trake su po određenom sistemu raspoređene po površini posuda, s tim što je kod zdjele ukrašena i unutrašnja strana.³⁸

U centralnom grobu tumula Velika gruda nađena je jedna plitka keramička zdjela sa širokim uglastim proširenjem oboda, postavljena na četiri visoke nožice koje su u donjem dijelu spojene širim prstenom. Ukrašena je i sa spoljašnje i sa unutrašnje strane istom tehnikom i uz primjenu istih ornamenata kao i zdjela iz Male grude, s tim što su ornamentalne trake nešto drugačije raspoređene.³⁹

U blizini centralnog groba oblika ciste u tumulu Milovića gumna pronađena je jedna keramička šolja zaobljenog recipijenta sa razvraćenim obodom i jednom vertikalnom drškom, koja se oblikom uklapa u period o kome je riječ.⁴⁰

I u tumulu Boljevića gruda u Tološima, u Podgorici, pronađene su dvije keramičke posude koje pripadaju istom stilu. Posude su nađene iznad centralnog groba gdje su, moguće, položene u sklopu određenog pogrebnog rituala. Riječ je o jednoj plitkoj koničnoj zdjeli koja je i formom i načinom ukrašavanja gotovo identična zdjeli iz Velike grude i o jednom keramičkom koničnom lijevku (?) sa dugim cilindričnim izlivenikom, koji je i sa spoljašnje i sa unutra-

³⁸ Parović-Pešikan, M. – Trbuhović, V. 1974. 129-143.

³⁹ Martinović, J. – Primas, M. 2000. 1-7.

⁴⁰ Parović-Pešikan, M. 1967. 32-33; Govedarica, B. 1989. 186.

šnje strane bogato ukrašen horizontalnim i vertikalnim trakama sa naizmjenično žigosanim trouglovima.⁴¹

U ovu grupu nalaza spada i slučajno nađena fragmentovana zdjela koja potiče iz razorenog tumula u selu Rubeža kod Nikšića. Riječ je o istom obliku plitke konične zdjele kod koje su za ukrašavanje primijenjeni ista tehnika i isti izbor motiva kao kod zdjele iz tumula Mala gruda.⁴²

Pored keramičkih nalaza, u centralnim grobovima tumula Mala gruda i Velika gruda i u tumulu Boljevića gruda nađeno je i nekoliko zanimljivih primjeraka metalnog oružja i oruđa, od kojih su neki posebno značajni, jer omogućavaju precizniju kulturnu i hronološku determinaciju ostalih grobnih nalaza, a time i samog perioda prelaska iz eneolita u rano bronzano doba.

U centralnom grobu tumula Mala gruda, u predjelu pojasa sahranjenog pokojnika, nađen je jedan zlatni bodež izduženog trougaonog oblika sa trostruko profilisanim uzdužnim rebrom, sa kratkim, probušenim, polukružnim jezičkom za pričvršćivanje drške i sa po dvije perforacije sa obje strane. Uz pokojnika je nađena i jedna srebrna sjekira sa uskim sječivom i izduženim tulcem, čiji je vrh pokriven kapićem od zlatnog lima sa ukrasima izvedenim u tehnici iskucavanja – krug podijeljen sa po dvije paralelne linije na četiri segmenta.⁴³

Pored glave pokojnika sahranjenog u centralnom grobu tumula Velika gruda nađena je jedna pljosnata bakarna sjekira izduženog sječiva sa oborenim ivicama i dva bakarna trapezoidna bodeža, od kojih je jedan relativno dobro očuvan i na kome se razaznaje ojačavajuće središnje rebro.⁴⁴

Iz tumula Boljevića gruda potiče jedan mali, loše očuvan, trougaoni bodež od bronzne, nađen u nasipu iznad centralnog groba.⁴⁵

Periodu prelaska iz eneolita u bronzano doba pripada i nekoliko primjeraka alatki od kamena i kosti, među kojima se savršenom obradom ističe jedna fino oblikovana, glačana sjekira-čekić, nađena u nasipu iznad centralnog groba Boljevića grude, načinjena od zele-

⁴¹ Materijal neobjavljen, podaci preuzeti iz: Saveljić-Bulatović, L. – Lutovac, P. 2003. 29-32.

⁴² Govedarica, B. 1989. 186.

⁴³ Parović-Pešikan, M. – Trbuhović, V. 1974. 129-143.

⁴⁴ Martinović, J. – Primas, M. 2000. 1-7.

⁴⁵ Materijal neobjavljen, podaci preuzeti iz: Saveljić-Bulatović, L. – Lutovac, P. 2003. 32.

nog granita, čiji je otvor za držalju zatvoren kapicom od zlatnog lima, koja je ukrašena na isti način kao i zlatna kapica koja zatvara otvor na srebrnoj sjekiri iz centralnog groba tumula Mala gruda.⁴⁶

Pored ovoga, i iz slojeva pećinskih staništa potiče jedan broj alatki od kamena i kosti, a uglavnom se radi o jednostavnim, najčešće neretuširanim nožićima od bjeličastog rožnjaka i o jednostavnim šilima načinjenim od rascijepljenih šupljih kostiju krupnijih sisara, koja se po obliku i načinu obrade ne razlikuju od onih iz starijih slojeva.⁴⁷

Među alatkama je, na kraju, vrijedan pomena i nalaz jednog keramičkog pršljenka iz horizonta IIa pećine Vranjaj, koji je, po svemu sudeći, korišćen kao zamajac na vretenu.⁴⁸

Nalazi koji bi se mogli okarakterisati kao n a k i t posve su rijetki i svedeni su na nekoliko primjeraka zlatnih karičica tipa „*noppenring*“ i na jedan kameni privjesak-amulet. Pet primjeraka zlatnih karičica pomenutog tipa nađeno je pored glave pokojnika u tumulu Mala gruda, dok ih je osam, takođe pored glave pokojnika, nađeno u centralnom grobu Velike grude. Dvije karičice istoga tipa nađene su i u nasipu iznad centralnog groba tumula Boljevića gruda. Budući da su karičice u tumulu Mala gruda i Velika gruda nađene pored glava pokojnika, pretpostavlja se da su bile ušivene na platnenu ili kožnu traku, koja se kao neka vrsta dijademe nosila na glavi.⁴⁹

Iz Boljevića grude potiče i jedan zanimljiv trapezoidni privjesak ili amulet, načinjen od dobro uglačanog crvenog porfira, koji na vrhu ima perforaciju za vješanje.⁵⁰

Duhovna kultura prelaznog perioda

Jedini podaci koji spadaju u domen duhovne kulture pripadaju segmentu koji se odnosi na sahranjivanje pokojnika i potiču iz istraživanja gore pomenutih nadgrobni konstrukcija – tumula Mala gruda, Velika gruda, Milovića gumna i Boljevića gruda. Za-

⁴⁶ Isti, 29-31.

⁴⁷ Marković, Č. 1985. 26, 43.

⁴⁸ Pušić, I. 1999. 54-55.

⁴⁹ Parović-Pešikan, M. – Trbuhović, V. 1974. 134.

⁵⁰ Materijal neobjavljen, podaci preuzeti iz: Saveljić-Bulatović, L. – Lutovac, P. 2003. 32.

hvaljujući ovim istraživanjima, ritual vezan za sahranjivanje pokojnika u periodu prelaza iz eneolita u rano bronzano doba relativno je dobro poznat.

Tumul Mala gruda, prečnika preko 20 m i visine između 3,5 i 4 m, bio je nasut zemljom, čija je površina bila zaštićena kamenim omotačem od riječnih oblutaka, debljine između 0,30 i 0,50 m. U nasipu tumula na različitim dubinama otkriveni su tragovi paljevine, kao i dvije kamene konstrukcije u obliku plitkih jama ispunjene garom i pepelom i pokrivene sitnijim kamenom. Paljevine i kamene konstrukcije vjerovatno su služile za obavljanje određenog pogrebnog rituala, uz moguće prinošenje žrtvi. Na samoj osnovi tumula otkriven je centralni grob u obliku sanduka, dimenzija 1,27 x 0,75 x 0,76 m, formiran od većih kamenih ploča vertikalno postavljenih u jami ukopanoj u zdravicu, sa pokrivačem od veće kamene ploče i sa jednim pokojnikom sahranjenim u zgrčenom položaju.

Tumul Velika gruda pokazivao je nešto drugačiju stratigrafsku sliku. Jasno se zapažalo da je tumul bio formiran u nekoliko faza, koje su se međusobno i kulturno i hronološki razlikovale. Tako je najstarijoj fazi, odnosno periodu prelaska iz neolita u rano bronzano doba, pripadao centralni grob nad kojim je bila formirana prvobitna zemljana humka u koju je neposredno nad centralnim grobom bio ukopan još jedan grob i tumul nanovo nasut. Daljim ukopavanjem grobova tumul je povećavao svoje dimenzije dok nije dostigao zavidnu veličinu sa prečnikom od 26 m i visinom u centru od 6 m.⁵¹

I ovdje je centralni grob bio ukopan u zdravicu sa stranama obloženim kamenim pločama koje su formirale sanduk, odnosno cistu, u kojoj je bio sahranjen samo jedan pokojnik u zgrčenom položaju, slično centralnom grobu tumula Mala gruda.

Zanimljivu sliku o načinu konstruisanja tumula i pogrebnom ritualu pružao je tumul koji se nalazio na lokalitetu Milovića gumna, smješten na padini brda iznad jugozapadnog ruba Tivatskog polja, u blizini sela Lješevići.⁵² U istraživanjima koja su obavljena 1966. godine, konstatovano je da je tumul imao prečnik od oko 18m i da je bio formiran od krupnog lomljenog kamena sa osnovom oivičenom vijencem od velikih kamenih blokova. U središtu tumula nala-

⁵¹ O rezultatima istraživanja vidi: Della Casa, Ph. 1996; Martinović, J. – Primas, M. 2000. 1-7.

⁵² Parović-Pešikan, M. 1967. 32-33.

zila se manja, ovalna kamena konstrukcija veličine 12 x 8,5 m i visine 1,5 m, sa osnovom od nasute zemlje u koju je bio ukopan samo jedan grob tipa ciste. U grobu su se nalazili ostaci dva sahranjena pokojnika – jednog u zgrčenom položaju, i drugog u dislociranom stanju.

Mišljenja da je dvojna sahrana u centralnom grobu obavljena u dva različita perioda, zasnovana na nalazima iz nasipa tumula,⁵³ čine se posve nelogičnim. Prije će biti da je i primarna i sekundarna sahrana obavljena u relativno kratkom vremenskom intervalu, nakon čega je kao definitivno izvršeno nasipanje centralne kamene konstrukcije, a zatim i čitavog tumula. U prilog ovakvoj tezi govori pomenuta keramička šolja otkrivena u blizini groba, čiji je oblik karakterističan za period prelaska iz eneolita u bronzano doba, odnosno za početnu fazu ranog bronzanog doba,⁵⁴ što daje valjanu osnovu za tezu da se i formiranje groba, polaganje pokojnika i nasipanje tumula veže za ovaj period.

Iz skromnih podataka kojima se raspolaže, zapaža se da je i tumul Boljevića gruda bio nasut zemljom nad centralnim grobom dimenzija 1,90 x 1,10 x 0,60 m, da je bio ukopan u zdravicu i da je bio sahranjen jedan pokojnik u zgrčenom položaju. Kasnije, tokom srednjeg vijeka, prvobitni tumul je znatno poremećen, jer je iskorišćen za formiranje srednjovjekovne nekropole sa većim brojem ukopanim grobova, tako da je vremenom dobio izuzetno velike dimenzije.

Iz gornjih opisa jasno se vidi da tumuli posjeduju niz zajedničkih karakteristika, koje ih, bez daljeg, svrstavaju u jednu posebnu grupu. Na prvom mjestu jasno je da svi, a to bi se moglo odnositi i na razorene tumule u Rubežu i Pac-polju kod Nikšića, pripadaju tumulima primarno nasutim nad centralnim grobom. Svi centralni grobovi su bili ukopani u zdravicu, s tim što su grobne jame kod tumula Mala gruda, Velika gruda i Milovića gumna bile obložene uspravno postavljenim kamenim pločama, koje su zajedno sa masivnom kamenom pločom koja je pokrivala grob formirale neku vrstu kamenog sanduka, odnosno ciste. Centralni grob u tumulu Boljevića gruda, umjesto kamenih ploča, imao je jednu stranu zaštićenu nizom rječnih oblutaka, tako da je svojim oblikom podsjećao na grob

⁵³ Govedarica, B. 1989. 186.

⁵⁴ Isti, 186.

tipa jame. U grobovima tumula Male grude, Velike grude i Boljevića grude bio je sahranjen po jedan pokojnik u zgrčenom položaju, dok su u grobu tumula Milovića gumna konstatovana dva pokojnika, jedan u zgrčenom položaju, dok su ostaci drugog bili dislocirani. Kako je dvojna sahrana obavljena u relativno kratkom vremenskom razdoblju, vjerovatno je i pokojnik čiji su ostaci dislocirani bio sahranjen u zgrčenom položaju.

U grobovima tumula Male grude i Velike grude uz pokojnike su bili položeni grobni prilozci, dok su se kod tumula Milovića gumna i Boljevića grudi prilozci nalazili u nasipu, u blizini groba, ili neposredno iznad groba. Polaganje priloga van groba, uz namjerno razbijanje keramičkih posuda, vjerovatno je vezano za određeni pogrebni ritual koji se praktikovao pri sahrani, odnosno tokom nasipanja tumula. Određenom pogrebnom ritualu su najvjerovatnije pripadali i tragovi paljevina i dvije kamene konstrukcije u obliku plitkih jama ispunjene garom i pepelom, otkrivene u nasipu tumula Mala gruda. Tragovi paljevine ukazuju da je tokom pogrebnog rituala paljena vatra i da je, moguće, prinošena žrtva spaljivanjem.

Na kraju je kao posebno značajno potrebno istaći da bogati i dragocjeni inventar nađen u centralnom grobu pod tumulom Mala gruda svrstava ovu konstrukciju u rijetke, tzv. kneževske grobove, što znači da je pod njom bio sahranjen neki lokalni vladar sa oznakama svoje vlasti

Kulturna pripadnost i relativna hronologija prelaznog perioda

Za određivanje kulturne pripadnosti i relativne hronologije perioda koji obuhvata prelazak iz eneolita u rano bronzano doba upravo služe opisani nalazi iz navedenih nalazišta, i to prvenstveno keramički. Keramičko posuđe koje potiče iz horizonta VIb pećine Odmut, završnog sloja stratuma IIc pećine Spile, horizonta IIa i IIb pećine Vranjaj, i nalazi iz tumula Mala gruda, Velika gruda, Milovića gumna, Boljevića gruda, kao i iz razorenog tumula u Rubežu, po svojim osnovnim karakteristikama – fakturom, oblicima i posebno načinom ukrašavanja – uglavnom pripadaju još uvijek nedovoljno precizno definisanom periodu u kome se na prostoru istočnog Jadrana i njegovog zaleđa, u koji je uključena i teritorija Crne Gore, odvijao proces prelaska iz posljednjih faza eneolita u početnu fazu

ranog bronzanog doba. Tokom ovog procesa, koji je bez sumnje bio veoma složen, na pomenutom prostoru pojavljivale su se nove kulture sa novim obilježjima, među kojima je posebno značajna regionalna varijanta ljubljanske kulture poznata kao jadranski tip i prvi stupanj cetinske kulture.

U procesu nestajanja eneolitskih kultura u kontinentalnim djelovima Slovenije formirala se na supstratima eneolitske – vučedolske kulture nova posteneolitska, odnosno ranobronzanodopska kultura, nazvana ljubljanskom, sa dvije regionalne varijante – alpskom i jadranskom. Nosioci jadranskog tipa ljubljanske kulture od samih početaka njenog osnivanja spuštaju se na jug, duž istočne obale Jadrana, zahvatajući dobar dio njegovog zaleđa i dobar dio teritorije današnje Crne Gore.⁵⁵ Većina autora se slaže da se proces spuštanja nosilaca jadranskog tipa ljubljanske kulture na jug odigrao u završnoj fazi eneolita, u razdoblju koje neposredno prethodi počecima ranog bronzanog doba, odnosno bronzne A-I Reinickeove periodizacije bronzanog doba za srednju Evropu.⁵⁶ Istom razdoblju, odnosno kraju eneolita i prelasku u rano bronzano doba pripadao bi i prvi stupanj cetinske kulture, jedne zanimljive, u osnovi bronzanodopske kulture, koja je uglavnom zahvatala prostor srednje Dalmacije i njenog zaleđa, posebno područja oko izvorišta i gornjeg toka rijeke Cetine, ali čiji su se uticaji osjećali mnogo šire, dopirući na jug do Boke Kotorske.⁵⁷

Dobar dio keramičkih nalaza iz navedenih nalazišta Crne Gore, odnosno iz horizonta VIb pećine Odmut,⁵⁸ iz završnog sloja stratuma IIc pećine Spile⁵⁹ i iz horizonta IIa pećine Vranjaj,⁶⁰ svojim oblicima, svojom fakturom i posebno karakterističnim načinom ukrašavanja vezuje se za pomenuti jadranski tip ljubljanske kulture. Posebno je u tom smislu indikativna keramika ukrašena žljebljenjem, koja je osim iz horizonta VIb Odmuta, završnog sloja stratuma IIc Spile i horizonta IIa pećine Vranjaj, poznata i sa niza dobro stratificiranih nalazišta na području istočne Hercegovine, Dalmacije

⁵⁵ Dimitrijević, S. 1979a. 319.

⁵⁶ Čović, B. 1983. 112.

⁵⁷ Marovi, I. – Čović, B. 1983. 192-200.

⁵⁸ Marković, Č. 1985. 42-43, 45.

⁵⁹ Isti, 25-26.

⁶⁰ Pušić, I. 1999. 46-50.

i sjeverne Albanije – pećina Lazaruša kod Stoca, donji sloj gradinskog naselja Guvnine u Gagricama kod Čapljine (Gagrice I), sloj IIIa Ravlića pećine kod izvora rijeke Tihaljine (Grude), sloj III Hateljske pećine u Berkovićima kod Stoca, Grapčeva špilja na Hvaru, pećina Gudnja na Pelješcu, Gajtan kod Skadra u Albaniji. Posebno je značajna konstatacija da se na svim ovim nalazištima žljebljena keramika pojavljuje zajedno sa keramikom jadranskog tipa, a često i sa keramikom prvog stupnja cetinske kulture,⁶¹ što znači da pripadaju istom vremenu koje se može označiti kao period prelaska iz eneolita u rano bronzano doba. Pri tome, pitanje da li žljebljena keramika predstavlja posebnu vrstu ili je i ona dio kompleksa jadranskog tipa ljubljanske kulture – još uvijek ostaje otvoreno.

Tipološka analiza grobnog inventara iz tumula Mala gruda, pokazala je da zlatni bodež predstavlja import iz Egejskog basena i da pripada vremenu oko 1900-1800. godine stare ere.⁶² Srebrna sjekira i zlatne karičice takođe predstavljaju strani proizvod istočno-mediteranskog porijekla, mada ima i mišljenja da je sjekira proizvedena na Balkanskom poluostrvu,⁶³ dok se keramičke posude svojim oblicima i posebno svojom ornamentikom vezuju za nešto kasniju varijantu vučedolskog kulturnog kruga, odnosno pripadaju jadranskom tipu ljubljanske kulture.⁶⁴ Istom vremenu, odnosno istoj kulturi pripadali bi i keramički nalazi iz centralnog groba tumula Velika gruda, nalazi iz tumula Boljevića gruda, kao i nalaz iz razorenog tumula u Rubežu, koje takođe nije teško kulturno i vremenski opredijeliti, budući da su oblicima i načinom ukrašavanja veoma bliski nalazima iz Male grude. Među grobnim inventarom centralnog groba Velike grude, koji čine jedan broj metalnih nalaza – pljosnata bakarna sjekira i dva bakarna noža – i osam zlatnih karičica tipa „*noppenring*“, koji predstavljaju import iz egejskog kulturnog kruga, posebno je značajna keramička zdjela sa uglastom drškom,⁶⁵ koja je ukrašena na isti način kao i keramička zdjela iz centralnog groba Male grude, što znači da i ona pripada jadranskom tipu ljubljanske kulture. I nalazi iz tumula Boljevića gruda bez ikakve

⁶¹ Čović, B. 1991. 67-78.

⁶² Parović-Pešikan, M. 1976. 80-81.

⁶³ Parović-Pešikan, M. 1976. 81; Govedarica, B. 1989. 185-186.

⁶⁴ Dimitrijević, S. 1979a. 322-324.

⁶⁵ Martinović, J. – Primas, M. 2000. 1-7.

sumnje pripadaju jadranskom tipu ljubljanske kulture, o čemu govore na prvom mjestu keramička zdjela, koja je i oblikom i tehnikom ukrašavanja gotovo identična sa zdjelom iz centralnog groba Velike grude, što se može reći i za jedan broj zlatnih karičica tipa „*noppenring*“, dok je zlatna kapica kojom se pokriva otvor na kamenoj sjekiri identična kapici koja pokriva otvor na tulcu srebrne sjekire iz tumula Mala gruda. I ostaci zdjele iz razorenog tumula u Rubežu ukazuju na mogućnost da se radi o istom obliku suda, od kojih je jedan nađen u tumulu Velika gruda a drugi u tumulu Boljevića gruda, koje istovjetna tehnika ukrašavanja i gotovo istovjetan izbor ornamenta kulturno opredjeljuje u jadranski tip ljubljanske kulture.⁶⁶

Osim u jadranski tip ljubljanske kulture, jedan broj keramičkih nalaza iz horizonta Ib pećine Vranjaj i tumula Milovića gumna opredijeljen je u prvi stupanj cetinske kulture, koji, kako je rečeno, pripada kraju eneolita i prelasku u rano bronzano doba i koji, kao i jadranski tip ljubljanske kulture, neposredno prethodi Br. A-1 po periodizaciji Reinecke-a za bronzano doba srednje Evrope.⁶⁷

I pored činjenice da keramički nalazi ovog stupnja cetinske kulture pripadaju istom periodu kome pripadaju i nalazi jadranskog tipa ljubljanske kulture, ipak njihov stratigrafski položaj u stratumu Ib pećine Vranjaj pokazuje da su oni nešto mlađi od keramičkih nalaza jadranskog tipa ljubljanske kulture. Naime, tokom istraživanja pećine Vranjaj zapaženo je da se keramika jadranskog tipa ljubljanske kulture nalazi ispod keramičkih nalaza cetinske kulture, što, moguće, ukazuje na njen izvjesni hronološki primat.⁶⁸

Na kraju se može zaključiti da prelazak iz eneolita u rano bronzano doba obuhvata vremensko razdoblje od oko 1900. do 1750. godine prije nove ere.⁶⁹

Materijalna kultura bronzanog doba

Nalazi koji se po svojim osnovnim karakteristikama pripisuju ranom i razvijenom bronzanom dobu potiču iz stratuma VII pećine

⁶⁶ Dimitrijević, S. 1979a. 322-324.

⁶⁷ Marović, I. – Čović, B. 1983. 197; Čović, B. 1983. 112; Pušić, I. 1999. 51-60.

⁶⁸ Pušić, I. 1999. 57.

⁶⁹ Dimitrijević, S. 1979a. 339-340.

Odmut, stratuma I pećine Crvene stijene, stratuma III pećine Vranjaj, gornjeg sloja pećine Grad u Radmanskoj klisuri i iz niza istraženih tumula na prostoru Crne Gore, koje je na osnovu grobnih priloga moguće i preciznije hronološki razvrstati. Tako bi periodu rane bronzne pripadali tumuli u okolini Meduna, tumul u Milovića lokvama kod sela Radovića u Krtolama, tumuli u selu Riječani u Banjanima, tumul u selu Borovici kod Pljevalja i tumul na Lisijevom polju kod Berana, dok bi razvijenoj i kasnoj bronzi pripadao tumul u selu Kuće Rakića u Čemovskom polju u Zetskoj ravnici, tumul Neškova gruda u Momišićima u Podgorici, već pominjani tumul Velika gruda u Tivatskom polju, nekoliko tumula na pomenutom Lisijevom polju, tumul u Donjim Lugama kod Berana i tumul u Gotovuši kod Pljevalja. I nekoliko razorenih tumula, od kojih se jedan nalazio na Međeđoj glavi kod Podgorice, jedan u selu Balabani u Zeti i jedan na Rudešu kod Berana, sudeći po načinu konstruisanja i obliku groba, kao i po oblicima pojedinih primjeraka grobnog inventara, mogli su se vezati za rano, odnosno razvijeno bronzano doba.

I u ovom razdoblju, kao i u razdoblju prelaska iz eneolita u rano bronzano doba, osnovnu sliku o karakteru materijalne kulture uglavnom pružaju arheološki nalazi, na prvom mjestu keramički, ali su takođe vrijedni pažnje i metalni, posebno pojedini primjerci oružja i oruđa, kao i nekoliko primjeraka nakita i djelova nakita.

Veći dio keramičkog materijala, koji je pripisan ranom i počecima razvijenog bronzanog doba, potiče iz bronzanodopskih slojeva pećinskih nalazišta – iz stratuma VII pećine Odmut, iz stratuma I pećine Crvene stijene, iz stratuma III pećine Vranjaj i gornjeg sloja pećine Grad, a manji iz grobova pod tumulima.

Keramički materijal iz stratuma VII pećine Odmut bio je krajnje siromašan i sastojao se od skromnog broja sitnijih keramičkih fragmenata i jedne manje grupe keramičkih sudova nađenih oko velikog pepelišta u središnjem dijelu pećine. Fragmenti su uglavnom poticali od većih, mahom neukrašenih lonaca grublje fakture i dubljih šolja sa jednom drškom, sivih i sivo-mrkih tonova. Na nekoliko fragmenata većih lonaca, duž ruba zaravnjenog oboda, nalazio se jednostavan ukras u vidu kružnih udubljenja izvedenih otiskom prsta.

U grupi keramičkih sudova nalazila se jedna šira i dublja biko-nična zdjela sa visokim ljevkastim vratom, profilisanim obodom i sa četiri naspramno postavljene trakaste drške koje povezuju obod i rame suda, u koju su položene tri manje šolje poluloptastog recipijenta

sa naglašenim niskim cilindričnim vratom i razgrnutim obodom i sa jednom vertikalnom drškom koja ne prelazi visinu oboda.⁷⁰

Stratum I Crvene stijene takođe je bio siromašan keramičkim nalazima, a kako se uglavnom radi o površinskom sloju, to su i nalazi vremenski raznorodni. Među malobrojnim fragmentima koji se pripisuju ranom bronzanom dobu moglo se izdvojiti nekoliko karakterističnih oblika keramičkog posuda i drški, kao što je trbušasti pehar sa cilindričnim vratom i većom trakastom drškom, trbušasta posuda sa cilindričnim vratom i horizontalnim drškama, zdjela sa horizontalnim drškama i plitka zdjela sa zaravnjenim obodom. Među različitim oblicima drški, posebno su zanimljive one sa sjekirastim nastavkom, kao karakterističnim elementom ranog bronzanog doba.⁷¹

Znatno više keramičkih nalaza koji su se mogli pripisati ranom, ali i počecima razvijenog bronzanog doba, nađeno je u stratumu III pećine Vranjaj. Od oblika je bilo moguće razaznati plitke, konične zdjele neprofilisanog oboda, trbušaste zdjele sa koso razgrnutim obodom i sa kružnim aplikacijama na truhu, koje u sredini imaju kružno udubljenje, i bikonične zdjele prstenasto profilisanog i blago razgrnutog oboda. Pored zdjela, kao dominantan oblik javlja se duboka posuda blago bikoničnog, zaobljenog, katkad izduženog recipijenta, zaravnjenog ili zašiljenog dna, sa naglašenim dužim cilindričnim ili kraćim ljevkastim vratom i sa jednom trakastom, ponekad koljenasto modelovanom drškom, koja kod nekih sudova prelazi visinu oboda, a kod nekih je smještena uz sam rub oboda. Ova vrsta posuda često je ukrašena plastičnim ukrasom u obliku obrnutog slova V sa jednim rebrom po sredini, smještenim na vratu, nasuprot drške. U sloju su konstatovani i sudovi zaobljenog recipijenta, neprofilisanog oboda, sa dvije vertikalne drške koje prelaze visinu oboda, kao i veći trbušasti ili kruškoliki lonci dužeg ili kraćeg cilindričnog vrata, sa dvije vertikalne drške.⁷²

Veći dio keramičkog materijala iz sloja III pećine Vranjaj ima kvalitetno uglačane spoljašnje površine i mahom je bez ukrasa. Istina, ponekad su veće posude ukrašavane duboko urezanom „cik-cak“ linijom, ili gusto urezanim paralelnim linijama raspoređenim u snopove, ili plitkim metličastim ornamentom. Pored ovoga, veće posu-

⁷⁰ Marković, Č. 1985. 43.

⁷¹ Benac, A. 1975. 144.

⁷² Pušić, I. 1999. 63-65.

de su ukrašavane i ranije spomenutim plastičnim ukrasom u obliku obrnutog slova V, zatim plastičnim kružnim aplikacijama sa udubljenjem u sredini, ali se sreću i plastične trake, koje su u dva ili tri reda formirane ispod oboda i ukrašene dubokim urezima.⁷³

Iz gornjeg sloja sondažno ispitane pećine Grad u Radmanskoj klisuri potiče nekoliko fragmenata keramičkih sudova koji se fakturom i oblicima mogu vezati za rano bronzano doba. Riječ je o fragmentima bikoničnih posuda sa visokim ljevkastim vratom i jednom drškom koja ne prelazi visinu oboda i fragmentima bikoničnih sudova sa visokim cilindričnim vratom i jednom, a moguće i dvije male drške postavljene na sredini vrata.⁷⁴

Iz ispitanih tumula u selu Riječani u Banjanima, iz tumula u selu Borovici kod Pljevalja i iz tumula na Lisijevom polju kod Berana potiče nešto keramičkog materijala, koji zajedno sa drugim nalazima ove tumule opredjeljuje u period rane bronzne. Od četiri istražena kamena tumula, od kojih su se dva nalazila na istočnoj padini, odnosno prevoju Riječanskog brda, a dva na prevoju brda koje se uzdiže iznad mjesta zvanog Suntulije, istočno od Gornjih Riječana, u nasipu jednog je nađen samo jedan keramički sud, a u nasipu drugog samo jedan keramički fragment. U prvom slučaju se radi o posudi dubokog bikoničnog recipijenta sa ljevkastim vratom i jednom vertikalnom drškom sa sjekirastim nastavkom, a u drugom o jednom većem keramičkom fragmentu koji svojom fakturom i profilacijom odgovara obliku opisanog suda.⁷⁵

Iz tumula koji je pripadao omanjoj nekropoli tumula lociranoj na uzdignutoj i zaravnjenoj rječnoj terasi na lijevoj obali Lima, na Lisijevom polju, u neposrednoj blizini Berana, potiču tri keramička suda, priglačanih površina, sive boje. Veći sud pripada dubljim, blago bikoničnim šoljama sa jednom drškom, dok druga dva, identičnog oblika, pripadaju koničnim zdjelama, takođe sa po jednom drškom.⁷⁶

Nešto više keramičkih nalaza nađeno je u tumulu u selu Borovici kod Pljevalja, među kojima je bilo moguće izdvojiti nekoliko karakterističnih oblika – dublji lonac blago bikoničnog recipijenta,

⁷³ Isti, 65.

⁷⁴ Saveljić-Bulatović, L. – Lutovac, P. 2003. 44-45.

⁷⁵ Marković, Č. 1998. 204. 207.

⁷⁶ Saveljić-Bulatović, L. – Lutovac, P. 2003. 49-50.

sa cilindričnim vratom, zaobljenim obodom i sa dvije vertikalne drške koje ne prelaze visinu suda, zatim dublji lonac nešto oštrije profilacije sa izdvojenim cilindričnim vratom i jednom vertikalnom drškom, trbušastu amforu visokog ljevkastog vrata sa dvije široke trakaste drške koje ne prelaze visinu oboda i pliću bikoničnu zdjelu kratkog donjeg konusa, sa visokim cilindričnim vratom i neznatno razgrnutim obodom.⁷⁷

Među malobrojnim primjercima metalnog oružja i oruđa, koji bi pripadali ovom razdoblju bronzanog doba, vrijedna su pažnje dva bronzana bodeža, koji pripadaju tipu razvijenih trougaonih bodeža karakterističnih za rano bronzano doba, i jedno bronzano koplje. Jedan bodež je nađen u grobu pod omanjim tumulom u blizini Meduna, dok je drugi, zajedno sa kopljem, nađen u razorenom tumulu u Krstovači kod Nikšića.⁷⁸

Ostalim nalazima koji se mogu pripisati ranom bronzanom dobu pripada i nekoliko kamenih i koštanih alatki, nađenih u bronzanodopskim slojevima pećine Odmut, pećine Vranjaj i pećine Grad. Uglavnom se radi o jednostavnim, najčešće neretuširanim kremenim nožićima iz pećine Grad⁷⁹ i o dugačkim, lijepo oblikovanim koštanim šilima i manjim svrdlima iz stratum VII pećine Odmut. Koštanim alatkama pripadaju i dvije postruške-gladilice, načinjene od dijela široke, pljosnate kosti, jedna iz Odmuta⁸⁰ a druga iz pećine Vranjaj.⁸¹ Ranom bronzanom dobu može se pripisati i nekoliko slučajnih nalaza bušenih kamenih sjekira, jedna nađena na lokalitetu Čemenci kod Nikšića, dvije fragmentovane potiču sa lokaliteta Gornja Vrbica kog Berana, a dvije sa lokaliteta Petnjik, takođe kod Berana.⁸² Nalazi koji bi po svom karakteru pripadali nakitu, a koji bi se mogli pripisati ranom bronzanom dobu, izuzetno su rijetki i za sada je poznat samo jedan primjerak. Radi se o jednoj narukvici načinjenoj od tanke zlatne žice sa proširenim krajevima, koja potiče sa lokaliteta Čemenci kod Nikšića.⁸³

⁷⁷ Isti, 51-52.

⁷⁸ Govedarica, B. 1989. 194-195.

⁷⁹ Saveljić-Bulatović, L. – Lutovac, P. 2003. 46-47.

⁸⁰ Marković, Č. 1985. 43.

⁸¹ Pušić, I. 1999. 65.

⁸² Saveljić-Bulatović, L. – Lutovac, P. 2003. 34, 47-49.

⁸³ Benac, A. 1955. 86.

Keramika koja pripada kasnijim fazama bronzanog doba, odnosno razvijenom i kasnom bronzanom dobu, svedena je na izuzetno mali broj nalaza koji potiču iz tumula Neškova gruda u naselju Momišići u Podgorici, tumula Velika gruda u Tivatskom polju i razorenog tumula u selu Kuće Rakića u Zetskoj ravnici.

Iz Neškove grude potiče samo jedan, oštro profilisan, bikonični pehar sa visokim ljevkastim vratom i jednom vertikalnom drškom, dok iz Velike grude, iz horizonata B-D potiče znatno više keramičkih priloga. Keramički materijal iz ovih horizonata, na osnovu oblika, razvrstan je u sedam grupa.

Tako, prvoj i drugoj grupi pripadaju veće posude koje su korišćene za sahranjivanje male djece, s tim što prvu grupu predstavljaju posude sa visokim cilindričnim vratom, ravnim obodom i sa malim, zaravnjenim dnom, a drugu posude loptastog recipijenta, kratkog cilindričnog vrata, ravnog oboda i zašiljenog dna. Posude iz obje grupe najčešće su imale po dvije ili četiri naspramno postavljene vertikalne drške i ukrase. Trećoj grupi pripadaju malobrojni bikonični pehari sa dvije vertikalne drške, četvrtoj pliće poluloptaste šolje sa jednom vertikalnom drškom koja prelazi visinu oboda, petoj dublje konične šolje ljevkastog vrata sa jednom vertikalnom drškom, a šestoj i sedmoj grupi pripada samo nekoliko fragmenta plićih koničnih zdjela i dubljih posuda sa uvučenim obodom.⁸⁴

Ukrasi se javljaju samo na većim posudama, i to u vidu plastičnih rebara koja se pružaju oko suda, ispod ili iznad drški, ili na početku vrata, ali koja mogu da grade i manje kvadrate smještene iznad drški, ili uglaste ornamente raspoređene sa obje strane drške.⁸⁵

Ovom razdoblju bi pripadala i dva slučajno nađena suda na lokalitetu Donje Luge kod Berana, koji su moguće poticali iz nekog od brojnih, razorenih tumula koji su se nalazili na ovom mjestu. Jedan sud pripada oštro profilisanim bikoničnim peharima sa visokim cilindričnim vratom, elipsoidnim obodom i dvije trakaste drške koje povezuju ulegnute strane oboda sa ramenom, dok drugi pripada dubljim trbušastim šoljama sa zaravnjenim obodom i sa jednom kraćom vertikalnom trakastom drškom.⁸⁶

⁸⁴ Della Casa, Ph. 1996. 121-122.

⁸⁵ Isti, 123.

⁸⁶ Saveljić-Bulatović, L. – Lutovac, P. 2003. 50.

I, konačno, nekoliko keramičkih nalaza potiče iz razorenog tumula u selu Kuće Rakića u Zetskoj ravnici, među kojima su vrijedni pažnje jedna manja trbušasta posuda sa kratkim vratom i neznatno razgrnutim obodom grube fature, sivo pečena sa površinama presvučenim tankom prevlakom oker boje, kojoj je pripadao i konkavni poklopac sa perforacijom na sredini, zatim fragmentovani kruškoliki krčag sa jednom trakastom drškom, izduženim vratom, priglačane spoljašnje površine sive boje, i jedna posuda od sivo pečene zemlje, čiji se oblik nije mogao utvrditi.⁸⁷

Metалno o r u ž j e i o r u đ e koje potiče iz arheoloških iskopavanja takođe nije brojno i svedeno je na svega jedan dobro očuvan kratki bronzani mač sa izraženim središnjim rebrom i jezičkom sa rupicama za pričvršćivanje drške, nađen na grudima jednog od dva pokojnika sahranjena u grobu pod tumulom na Lisijevom polju,⁸⁸ i na dva kriva bronzanog noža, tzv. egejskog tipa, od kojih je jedan nađen u grobu sa zgrčenim pokojnikom pod tumulom Neškova gruda,⁸⁹ a drugi u stratumu I pećine Crvena stijena.⁹⁰

Međutim, veći broj primjeraka bronzanog oružja i oruđa pripada slučajnim nalazima, među kojima se, kao posebno brojne, ističu sjekire albansko-dalmatinskog tipa sa Grdove gradine kod Petrovića, iz Donje Bijele kod Nikšića, iz Ostrelja kod Bijelog Polja i iz okoline Kolašina.⁹¹ Pored ovih, u literaturi se pominje još jedan pozamašan broj ovih sjekira koje su nađene na gradini Kulina, u selu Zavrh kod Nikšića, na nepoznatom lokalitetu u Krajini, u Spiču kod Sutomora i u Petrovcu, u kome je, kako se u literaturi pominje, nađeno čak dvadeset.⁹² Sa lokaliteta Rudeš kod Berana, na kome se svojevremeno nalazila nekropola pod tumulima, potiče i jedini primjerak bronzane šuplje sjekire tzv. kelt i dio kamenog kalupa za livenje ove sjekire neobičnog oblika.⁹³

N a k i t koji pripada ovom periodu je zaista oskudan i sveden je na par masivnih bronzanih narukvica sa spiralnim diskovi-

⁸⁷ Velimirović-Žižić, O. 1995. 26-27.

⁸⁸ Č. Marković, 1997. 328.

⁸⁹ Saveljić-Bulatović, L. – Lutovac, P. 2003. 33.

⁹⁰ Benac, A. 1975. 143.

⁹¹ Navedeni nalazi sjekira čuvaju se u lokalnim muzejima.

⁹² Garašanić, D. i M. 1967. 66-67.

⁹³ Saveljić-Bulatović, L. – Lutovac, P. 2003. 54.

ma, koje su nađene u grobu ukopanom u blizini centralnog groba pod tumulom u Gotovuši kod Pljevalja⁹⁴ i na dvije bronzane narukvice slučajno nađene na lokalitetu Rudeš kod Berana, koje pripadaju tipu sa proširenim krajevima i sa urezanim ukrasima.⁹⁵ I iz tumula Velika gruda potiče nešto nakita i djelova nakita. Inventar je veoma siromašan i uglavnom pripada žičanim i limenim djelovima nakita – spiralnom prstenju, salteleonima, naočarastim privjescima i dugmadima sa ušicom.⁹⁶

Duhovna kultura bronzanog doba

I u razdoblju ranog, srednjeg i poznog bronzanog doba, slično periodu prelaska iz eneolita u rano bronzano doba, na osnovu raspoložive arheološke građe moguće je raspravljati o nekoliko značajnih segmenata duhovne kulture, na prvom mjestu o načinu sahranjivanja i oblicima grobova, odnosno o odnosu prema pokojnicima, koji se manifestovao kroz sprovođenje određenog pogrebnog rituala, kao i o određenim umjetničkim manifestacijama sadržanim u nekoliko primjeraka antropomorfne plastike. Zahvaljujući rezultatima istraživanja, prije svega niza nadgrobnih humki, odnosno tumula, čiji je pokretni arheološki materijal omogućio njihovo hronološko opredjeljenje u odgovarajuće razvojne faze bronzanog doba, istina, ponekad samo okvirno, pomenuti segmenti duhovne kulture, tamo gdje je to bilo moguće, sagledani su i kroz pojedine razvojne faze. Ovo, naravno, znači da su kroz pojedine razvojne faze bronzanog doba naznačeni osnovni elementi ova dva značajna segmenta duhovne kulture – izgledi i načini konstruisanja tumula, oblici grobnih konstrukcija, položaji pokojnika i eventualno obavljeni pogrebni rituali, kao i određene umjetničke preokupacije za koje u ovom trenutku postoje određeni podaci.

Među tumulima ranog bronzanog doba, kod kojih se mogu uočiti određene karakteristike u načinu konstruisanja, u oblicima grobnih konstrukcija i u pogrebnom ritualu, izdvajaju se tumuli u blizini Meduna, tumul na lokalitetu Milovića lokve na području Kr-

⁹⁴ Marković, Č. 1965. 220-221.

⁹⁵ Saveljić-Bulatović, L. – Lutovac, P. 2003. 52.

⁹⁶ Della Casa, Ph. 1996. 107-109.

tola, tumuli u Riječanima na području Banjana, tumul na Lisijevom polju kod Berana i tumul u Borovici kod Pljevalja. Ovoj grupi tumula bi se mogao pridružiti i polurazoreni, nedovoljno jasno definirani tumul u selu Kuće Rakića u Zetskoj ravnici.

Na oko 1 km od Meduna ka Ublima, na mjestu zvanom Roge, nalazila su se tri kamena tumula čije su konstrukcije davno razorene do nivoa centralnih grobova. Na osnovama tumula, čiji su se prečnici kretali između 15,30 i 17,70 m nalazio se po jedan grob oblika ciste, načinjen od masivnih kamenih ploča sa po jednim sahranjenim pokojnikom u zgrčenom položaju i bez priloga.⁹⁷ I tumul koji se nalazio na lokalitetu Crkvine, u podnožju samog međunskog utvrđenja, bio je konstruisan na isti način, od lomljenog kamena, samo što je bio izuzetno malih dimenzija, sa prečnikom koji nije prelazio 6 m. I na njegovoj osnovi nalazio se grob u obliku ciste, dimenzija 1,50 x 1,10 x 0,80 m, načinjen od četiri masivne kamene ploče, u kome je bio sahranjen samo jedan pokojnik u zgrčenom položaju, uz koga je kao grobni prilog bio priložen jedan bronzani bodež, koji je poslužio za hronološku determinaciju tumula.⁹⁸

Kod tumula koji se nalazio na području Krtola, na lokalitetu Milovića lokve, u blizini sela Radovića, konstatovana su dva prstena formirana od velikih kamenih blokova – jedan postavljen oko spoljašnjih granica tumula i drugi koji je oivičavao centralnu kamenu konstrukciju. Nažalost, u istraživanjima nije otkriven grob, jer tumul nije do kraja istražen, ali se može pretpostaviti da se nalazio ispod centralne konstrukcije i da je pripadao tipu cista-grobova.⁹⁹

Od većeg broja tumula ili kamenih gomila, kako se ove konstrukcije često nazivaju, rasutih na području Banjana, posebno na padinama Riječanskog brda i okolnih brežuljaka koji opasuju Gornje i Donje Riječane, za istraživanje su odabrana četiri, osrednjih dimenzija. Dva tumula, prečnika između 16 i 14 m i visine između 2,10 i 1,5 m, nalazila su se na istočnom prevoju Riječanskog brda, a druga dva, prečnika između 11 i 7,5 m i visine između 1,20 i 1,40 m, na prevoju brda koje se uzdiže iznad mjesta zvanog Suntu lije, istočno od Gornjih Riječana.¹⁰⁰

⁹⁷ Velimirović-Žižić, O. 1983. 583.

⁹⁸ Velimirović-Žižić, O. 1980/81. 40-42.

⁹⁹ Parović-Pešikan, M. 1967a. 34.

¹⁰⁰ Marković, Č. 1998. 203-114.

Za formiranje tumula korišćen je krupniji i sitniji lomljeni kamen, koji je po utvrđenom sistemu slagan na prethodno raščišćenu i nivelisanu osnovu. Zatim je prostor namijenjen za formiranje tumula ograničen postavljanjem većih kamenih blokova duž oboda, čime se dobio masivni prsten koji je sprečavao rasipanje kamenja tokom njegovog slaganja. Slaganje kamena je vršeno u tzv. tehnicu „na nož“, što znači da su veći kameni blokovi položani nasatice, sa malim zakošenjem ka centru gomile, dok su međuprostori ispunjavani sitnijim kamenjem. Ovakvim sistemom, slaganje je moralo teći od centra, odnosno od eventualnog groba, ka periferiji tumula.

Grobne konstrukcije su konstatovane kod dva tumula, a kod druga dva nije uočeno ništa što bi ličilo na grob. Istina, u nasipu jednog tumula zapaženo je nešto usitnjenih ljudskih kostiju, što je ukazivalo na mogućnost da je postojala grobna konstrukcija, koja je nasilnim probijanjem centra tumula, čiji su se tragovi jasno zapažali, potpuno uništena, a ostaci pokojnika razbacani.

U jednom tumulu, takođe razorenog središnjeg dijela, na samoj osnovi otkrivena je grobna konstrukcija tipa ciste, formirana od pet masivnih kamenih ploča, s tim što je i ona nasilno otvorena a skelet poremećen, tako da se nije mogao utvrditi njegov primarni položaj. Ipak, dimenzije groba, čija je dužina iznosila 1,50 m a širina 0,60 m, ukazuju da se radi o pokojniku u zgrčenom položaju. Nažalost, u grobu nije bilo nikakvih priloga koji bi poslužili za bližu kulturnu i hronološku determinaciju.

Kod drugog tumula, kod koga je konstatovano postojanje groba, zaključeno je da se on i oblikom i načinom konstruisanja bitno razlikovao od grobova tipa ciste. Na samoj osnovi tumula, na „odru“ od sitnijeg šljunka, dužine 1,10 m i širine 0,90 m, položen je pokojnik od koga su ostali sačuvani samo neznatni ostaci, pa se o njegovom položaju ništa pouzdano ne može reći, ali se, s obzirom na veličinu odra, vjerovatno radilo o zgrčencu. Preko pokojnika su bile položene, jedna iznad druge, dvije veće kamene ploče, a nešto dalje i treća, čija je površina bila prekrivena slojem gari i pepela. Moguće je da je ova ploča služila kao neka vrsta „stola“ na kome je obavljen određeni pogrebni ritual, uz moguće prinošenje žrtve. Iznad groba je pažljivim slaganjem pločastog kamenja bila formirana omanja kupolasta konstrukcija, preko koje je kasnije izvršeno nabačivanje čitave gomile, odnosno tumula.

U sagledavanju načina sahranjivanja u ranom bronzanom dobu na teritoriji Crne Gore nove i zanimljive podatke pružio je i je-

dan od tumula na Lisijevom polju u blizini Berana, istražen 2000. godine, koji je, kako je rečeno, pripadao omanjoj nekropoli tumula lociranih na uzdignutoj i zaravnjenoj rječnoj terasi na lijevoj obali Lima.¹⁰¹ Tumul, prečnika oko 12,00 m i očuvane visine oko 1,20 m, bio je nasut nad grobom spaljenog pokojnika, budući da su se na kružnoj osnovi tumula prečnika 1,80 m nalazile rasute spaljene kosti pokojnika, izmiješane sa garom i pepelom. Pored ostataka spaljenog pokojnika, u sloju gari i pepela nađena su i tri keramička suda. Sloj gari i pepela sa izmiješanim spaljenim kostima i opaljena zemlja na pojedinim mjestima upućivali su na zaključak da je spaljivanje pokojnika izvršeno na samom mjestu, uz konstataciju da kosti pokojnika nakon spaljivanja nijesu prikupljene i odvojene od gari i pepela, već su ostale rasute na čitavom prostoru na kome je gorjela lomača. Ovaj prostor, koji je očito tretiran kao grob, prekriven je slojem kamena, iznad koga je nasut sloj zemlje u koji je ukopan još jedan pokojnik u zgrčenom položaju, uz koga je nađeno nekoliko fragmenata keramike. Preko čitave ove primarne konstrukcije nasut je novi sloj zemlje izmiješan sa lomljenim kamenom i rječnim oblucima, koji je tumulu dao konačan izgled. U ovom sloju zemlje i kamena otkriven je još jedan grob, koji je, sudeći po nalazima, pripadao gvozdenom dobu, o kome će kasnije biti više riječi.

Iumul u Borovici kod Pljevalja pokazivao je sličnu stratigrafsku sliku. I ovdje je na prvobitnoj osnovi tumula izvršeno spaljivanje pokojnika, nakon čega su spaljeni ostaci sa garom i pepelom i prilozima prekriveni slojem zemlje. U ovom sloju, u samom centru ovako formirane konstrukcije, izvršeno je sahranjivanje još jednog pokojnika u zgrčenom položaju.¹⁰²

Periodu rane bronzne mogao bi pripadati i razoreni tumul u selu Kuće Rakića u Zetskoj ravnici, koji je u ranijim tekstovima, na osnovu oblika grobnih konstrukcija, uz izvjesne rezerve, pripisan finalnoj fazi eneolita.¹⁰³ Međutim, naknadna analiza nekoliko karakterističnih nalaza iz tumula, na prvom mjestu antropomorfnih figurina, pokazala je da one ne pripadaju eneolitu, već nekoj od faza

¹⁰¹ Podaci o istraživanjima dobijeni ljubaznošću P. Lutovca, arheologa Polimskog muzeja u Beranama, koji je navedeni tumul istraživao.

¹⁰² Rezultati istraživanja neobjavljeni. Podaci preuzeti iz: Saveljić-Bulatović, L. – Lutovac, P. 2003. str. 20.

¹⁰³ Velimirović-Žižić, O. 1995. 29-31; Marković, Č. 2004. 297-299.

ranog bronzanog doba, pa je shodno tome i hronološka pripadnost tumula pomjerena u isti period.

Tumul o kome je riječ bio je gotovo čitav razoren kada je uslijedila arheološka intervencija, tako da je za istraživanje ostalo jako malo prostora, a prikupljeni podaci ne omogućavaju formiranje preciznije slike o njegovom prvobitnom izgledu i načinu konstruisanja.

Iz prikupljenih podataka, istina uz dosta rezervi, ipak se moglo zaključiti da je tumul bio nasut zemljom izmiješanom sa krupnim oblucima, da je imao relativno pravilnu kružnu osnovu prečnika oko 14 m koju je zatvarao vijenac načinjen od krupnijih, rječnih oblutaka, kao i da je mogao biti visok oko 1,5 m. Pod tumulom je konstatovano osam elipsoidnih i pravougaonih jama ukopanih u zdravicu, od kojih je sedam sadržavalo ostatke inhumiranih pokojnika, pa su izvjesno predstavljale grobove. Jedna elipsoidna jama u čijem je centru bila ukopana još jedna manja, pravougaona, nije sadržavala ostatke pokojnika, već je bila ispunjena zemljom izmiješanom sa manjim oblucima. Veličine sedam jama su se kretale između 1,62 i 0,85 m dužine, između 0,85 i 0,55 m širine i između 0,70 i 0,25 m dubine, dok je osma bila mnogo veća: sa dužinom od 3,00 m, širinom od 1,80 m i dubinom od 0,75 m.

Na samoj osnovi tumula nalazila se jedna veća elipsoidna konstrukcija načinjena od manjih, uredno složenih oblutaka, dimenzija 3,00 x 2,30 m, koja je po mišljenju istraživača predstavljala ostatak groba i uslovno je nazvana „odar“.¹⁰⁴ Međutim, kako nije bilo nikakvih drugih elemenata koji bi govorili u prilog zaključku da je „odar“ pripadao uništenom grobu, čini se bliža realnosti pretpostavka da se radilo o posebno uređenom prostoru na kome je obavljan određen pogrebni ritual.

Na osnovu otkrivenih ostataka pokojnika, zaključeno je da su svi bili sahranjeni u zgrčenom položaju, okrenuti na lijevi ili desni bok, od kojih su neki bili pokriveni zemljom, neki zemljom i krupnim oblucima, a neki zemljom izmiješanom sa šljunkom. Samo je jedna grobna jama imala pokrivač od djelimično profilisane kamene ploče.

U četiri groba su nađeni grobni prilozci – tri keramičke posude loše fature, nekoliko keramičkih fragmenata, tri antropomorfne fi-

¹⁰⁴ Velimirović-Žižić, O. 1995. 26.

gurine od pečene zemlje, tzv. violinastog tipa i jedan fragment figurine koji predstavlja stilizovanu glavu. Značajno je napomenuti da se za jednu keramičku posudu sa perforiranim poklopcem i za antropomorfne figurine ne može pouzdano reći da su pripadale grobnom inventaru, jer su naknadno sakupljene oko groba i iz nasipa tumula.¹⁰⁵ Međutim, ukoliko se ovi nalaziti ipak vezuju za određeni grob, onda je to onaj koji je kao jedini imao pokrivač od masivne kamene ploče.

Nedostatak odgovarajućih podataka, na prvom mjestu nedostatak stratigrafskog izgleda tumula, zatim izgleda gornjih konstrukcija grobnih jama, kao i nedostatak preciznih podataka o oblicima i fakturama keramičkih nalaza, znatno otežavaju kulturnu i hronološku determinaciju tumula, tako da jedini relevantan element predstavljaju pomenute antropomorfne figurine, na osnovu kojih je tumul opredijeljen u rano bronzano doba.

O načinu sahranjivanja u razvijenim fazama bronzanog doba, odnosno u srednjem i poznom bronzanom dobu, posebno značajne podatke pružili su istraženi tumuli Neškova gruda u Momišićima u Podgorici, ranije pominjana Velika gruda u Tivatskom polju, tumul u Gotovuši kod Pljevalja i tumul na Lisijevom polju kod Berana koji je istraživan 1983. godine.

Tumul većih dimenzija sa prečnikom od oko 22,00 m i visine od oko 3,00 m, nazvan Neškova gruda, koji se nalazio u polju prigradskog naselja Momišići u Podgorici, pružio je niz zanimljivih podataka značajnih za sagledavanje kako samog načina nasipanja tumula tako i načina formiranja i oblika grobnih konstrukcija. U centru tumula, na prvobitnoj osnovi, nalazila su se dva groba načinjena od većih kamenih ploča, položena jedan kraj drugog, na međusobnom rastojanju od oko 0,50 m. U oba groba nalazio se po jedan pokojnik sahranjen u zgrčenom položaju. Iznad grobova je bila formirana kupolasta konstrukcija od lomljenog kamena, prečnika oko 12,00 m, omeđena vijencem od krupnijeg kamenja. Preko ove konstrukcije bio je nasut debeo sloj čiste zemlje, čime je tumul dobio svoj konačni izgled.¹⁰⁶

I tumul poznat kao Velika gruda, koji se nalazio u Tivatskom polju, takođe je pružio niz zanimljivih i značajnih podataka

¹⁰⁵ Isti, 24-27.

¹⁰⁶ Rezultati istraživanja neobjavljeni. Podaci preuzeti iz: Saveljić-Bulatović, L. – Lutovac, P. 2003. 33.

o načinu sahranjivanja krajem srednjeg i tokom poznog bronzanog doba.¹⁰⁷

Ranije je rečeno da je nad centralnim grobom, koji je pripadao periodu prelaska iz eneolita u rano bronzano doba, bio nasut prvobitni zemljani tumul, koji je u vertikalnoj stratigrafiji predstavljao horizont A, u kome je krajem srednje bronzne izvršeno prvo sekundarno ukopavanje jednog groba i kada je formiran kameni sloj obilježen kao horizont B. Novi ukopi koji su pripadali horizontu C, odvojeni su od prethodnog horizonta slojem gline, da bi sve bilo zatvoreno debelim kamenim nasipom sa većim brojem ukopa, koji su označeni kao horizont D. U okviru ovog kamenog nasipa pronađeni su ostaci i jednog groba iz gvozdenog doba, koji je označen kao horizont E, dok je u sredini tumula, u jami većih dimenzija ispunjene šljunkom, otkriven i grob iz srednjeg vijeka, tipa ciste.

Među 35 otkrivenih grobova koji su pripadali bronzanom dobu, uočeno je nekoliko različitih oblika grobnih konstrukcija sa različitim načinima sahrane. Tako su uočene kamene konstrukcije sa individualnim i kolektivnim sahranama, zatim veće keramičke posude, tzv. pitosi, u kojima su sahranjivana djeca, kao i grobovi sa spaljenim pokojnicima. Grobne konstrukcije sa individualnim ili kolektivnim sahranama imale su pravougaone osnove sa vijencem od oblutaka ili kamenih ploča i sa dnom prekrivenim slojem šljunka, dok su za pokrivač korišćene kamene ploče i veći kameni blokovi. Pokojnici su u ovakve konstrukcije polagani u zgrčenom položaju, najčešće po jedan, dva, pet i šest, ali je bilo konstrukcija i sa sedam, jedanaest, sedamnaest, pa čak i sa dvadeset i dvije sahranjene individue.

Daleko najveći broj grobova pripadao je sahranama u keramičkim sudovima tzv. pitosima. Zanimljivo je da je ovaj oblik groba korišćen za sahranu dojenčadi i djece do dvije godine starosti.

Spaljenim pokojnicima pripadao je samo jedan grob, koji se u obliku i načinu konstruisanja nije razlikovao od skeletnih grobova ukopanih pod tumulom. Ostaci gari i pepela govorili su da je spaljivanje pokojnika izvršeno na licu mjesta.

Pored grobova, posebno je u okviru tumula zanimljiva i pojava jama za deponovanje kostiju, neka vrsta osariuma, u koje su, po mišljenju istraživača, odlagane kosti pokojnika izvađene iz pojedinih grobova da bi se oslobodio prostor za nove sahrane.

¹⁰⁷ Della Casa, Ph. 1996. 21-82.

Razvijenom bronzanom dobu, odnosno kraju srednje i početku kasne bronzne, pripadao je i tumul u selu Gotovuši kod Pljevalja. Zapravo, ovom vremenu je pripadala samo primarna sahrana za koju je vezano i prvobitno nasipanje tumula.¹⁰⁸ Kasnijim ukopavanjem novih grobova tokom gvozdenog doba, sa dodatnim nasipanjima, znatno su uvećane prvobitne dimenzije tumula i on je dobio konačni izgled.

Na samoj osnovi tumula, na „odru“ formiranom od tanjih kamenih ploča dimenzija 1,10 x 0,90 m, bila su položena dva pokojnika, što je zaključeno na osnovu sačuvanih kostiju nogu i lobanja. Skromni ostaci kostiju nijesu omogućili da se utvrde primarni položaji pokojnika, ali se na osnovu veličine „odra“ može pretpostaviti da se radilo o zgrčencima. Pokojnici su bili prekriveni slojem žućkaste zemlje, iznad koga se nalazio debeo sloj sitnog lomljenog kamena pomiješanog sa zemljom, garom, pepelom i sagorjelim kostima, a preko ovoga i sloj krupnijeg kamena, što je sve formiralo prvobitnu kupolastu konstrukciju, odnosno prvobitni tumul prečnika oko 5,50 m i visine oko 0,60 m. Tragovi paljevine i sagorjelih kostiju, uočeni u sloju sitnog kamena i zemlje iznad pokojnika, vjerovatno su poticali od određenog pogrebnog rituala obavljenog nad grobovima pokojnika, u okviru koga je paljena vatra, uz moguće prinošenje žrtve spaljivanjem. Dvije masivne bronzane narukvice nađene u grobu ukopanom u blizini centralnog groba, ali na nešto višem nivou, sa ostacima dječjeg skeleta, omogućile su precizniju hronološku determinaciju, kako samog groba u kome su nađene tako i prvobitnog tumula sa dva pokojnika sahranjena u njegovom centralnom grobu.

Još jedan tumul koji je svoj konačni izgled dobio u vrijeme gvozdenog doba, a čija je primarna konstrukcija formirana krajem srednje bronzne, nalazio se na već pominjanom lokalitetu Lisijevo polje kod Berana. Dva manja tumula sa ove nekropole istražena su 1983. godine, a druga dva istražena su tokom 1990. godine, od kojih je jedan, koji je, moguće, bio formiran u ranom bronzanom dobu, već ranije opisan. Ovdje se radi o tumulu obilježenom kao humka II, koji je istražen 1983. godine i pod kojim je otkriven grob iz razvijene faze srednjeg bronzanog doba, dok će o ostalim tumulima sa Lisievog polja i ukopanim grobovima kasnije biti više riječi.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Marković, Č. 1967. 215-229.

¹⁰⁹ Vidi: Marković, Č. 1997. 326-328.

Tumul o kome je riječ, prečnika 6,20 m i visine 0,90 m, bio je formiran od sloja zemlje izmiješane sa sitnijim i krupnijim rječnim oblucima debljine 0,40 m, ispod koga se nalazio sloj čiste zemlje debeo 0,50 m. Pod tumulom su otkrivene dvije veće grobne konstrukcije, od kojih je jedna formirana na samoj osnovi tumula, dok je druga, u ovom trenutku posebno zanimljiva, bila ukopana u zdravicu. Konstrukcija je imala oblik nepravilnog pravougaonika izuzetno velikih dimenzija: dužine 4,10 m, širine 1,30 m i dubine 0,55 m, sa grobnom rakom opasanom vijencem od većih rječnih oblutaka, čiji je unutrašnji dio bio ispunjen blokovima bjeličastog krečnjaka i rječnim oblucima. U središnjem dijelu groba otkriveni su skeleti dva pokojnika sahranjena u opruženom stavu, suprotno orijentisana. Na grudima jednog od pokojnika bio je položen dobro očuvan kratki bronzani mač sa izraženim središnjim rebrom i očuvanim dijelom sa rupicama za pričvršćivanje drške.

Na osnovu iznijetih zapažanja o načinu sahranjivanja tokom ranog, razvijenog i kasnog bronzanog doba na tlu Crne Gore, mogu se iznijeti neka opšta zapažanja. Na prvom mjestu, zapaženo je da se tumuli formirani u ranoj i kasnijim fazama bronzanog doba u načinu konstruisanja bitno ne razlikuju od tumula nastalih u periodu prelaska iz eneolita u rano bronzano doba. Zbog te činjenice ne mogu se pojedini elementi koji se pojavljuju u okviru neke od razvojnih faza bronzanog doba uzeti kao isključiva karakteristika samo te faze, već će oni prije biti zajednički elementi koji će se u pojedinoj fazi bronzanog doba pojavljivati u zavisnosti od lokalnih uslova. Tako se u načinu nasipanja tumula, u zavisnosti od karaktera mikro lokacije, kroz sve faze bronzanog doba koristi zemlja, zemlja izmiješana sa kamenom ili samo kamen. Istina, pri nasipanju se mogu uočiti i određene finese, ali one ne mogu biti ni odlika pojedine faze, niti hronološka ili kulturna odrednica. Primjera radi, kod nasipanja jednog od tumula u Riječanima korišćen je poseban sistem pri slaganju kamena, tzv. sistem „na nož“, ali on nije kulturološka odlika već jednostavno potreba da se na iskošenoj, kamenitoj podlozi podigne relativno stabilna konstrukcija koja se vremenom neće rasuti.

Kod pojedinih tumula se, kako onih iz ranog tako i onih iz kasnijih faza bronzanog doba, u primarnoj fazi nasipanja javlja kupolasta, kamena konstrukcija formirana nad grobom pokojnika, koja je ponekad oivičena kamenim vijencem. Takav je slučaj kod tumula u Milovića lokvama i tumula u Riječanima, koji pripadaju ra-

nom bronzanom dobu, ali i kod tumula Neškova gruda iz kraja srednjeg bronzanog doba.

Primarne grobne konstrukcije, koje se javljaju u različitim formama, formirane su kod svih istraženih tumula na njihovim osnovama, najčešće bez ukopavanja u zdravicu, što je jedna od osnovnih karakteristika istraženih tumula bronzanog doba na teritoriji Crne Gore. Kod tumula iz ranog bronzanog doba, kao što su tumuli u okolini Meduna i tumuli u Riječanima, grobovi se javljaju ili kao ciste, ili kao jednostavni ukopi kod kojih je na kamenu „odar“ položen pokojnik u zgrčenom položaju i zasut zemljom i kamenjem, kakav je slučaj kod jednog tumula u Riječanima. Grobovi oblika ciste i jednostavni grobovi sa kamenim „odrom“ javljaju se i kod tumula iz kasnijih razdoblja bronzanog doba, kao što je tumul Neškova gruda u Momišićima sa dva groba u obliku ciste iz kraja srednjeg bronzanog doba, ili tumul u Gotovuši iz istog perioda.

Kod tumula iz ranog bronzanog doba zabilježena je i pojava spaljivanja pokojnika, ali bez posebno formiranog groba, odnosno bez posebne grobne arhitekture. Pokojnici su spaljivani na licu mjesta i zajedno sa ostacima sa lomače – garom i pepelom – jednostavno su zasipani slojem zemlje i kamena, kao što je konstatovano kod jednog tumula na Lisijevom polju i kod tumula u Borovici kod Pljevalja. Činjenica da oba tumula pripadaju ranom bronzanom dobu mogla bi da ukaže da se spaljivanje pokojnika, kao posebni pogrebni običaj, na tlu Crne Gore pojavljuje u ranom bronzanom dobu, što nije nepoznata pojava. Bliske analogije ovoj pojavi se mogu naći kod kulturne grupe Belotić – Bela Crkva iz zapadne Srbije, koja je datovana u rano bronzano doba. I ovdje je spaljivanje pokojnika obavljeno na prethodno pripremljenoj osnovi, nakon čega su ostaci spaljenog pokojnika zajedno sa priložima zasuti slojem zemlje i dodatno zaštićeni slojem kamenja. Ovako formirano jezgro nasuto je do konačne veličine tumula.¹¹⁰

Posebno bogatu i zanimljivu sliku različitih oblika grobnih konstrukcija iz kasnijih razdoblja bronzanog doba pružio je tumul Velika gruda, u okviru koga su konstatovani individualni i kolektivni grobovi sa inhumiranim pokojnicima, grobovi sa spaljenim pokojnicima i sahrane u keramičkim sudovima.¹¹¹ Grobne kon-

¹¹⁰ Garašanin, M. 1973a. 259-261.

¹¹¹ Della Casa, Ph. 1996. 27-28.

strukcije sa individualnim ili češće sa kolektivnim sahranama, uglavnom zgrčenaca, imale su pravougaoni oblik sa vijencem od oblutaka ili kamenih ploča, dno od šljunka i pokrivač od kamenih ploča i blokova. Sličan oblik groba javlja se i kod tumula na Lisijevom polju, kod koga se takođe javlja kamenu vijenac i u kome su u ispruženom stavu sahranjena dva suprotno orijentisana pokojnika. Grob je na osnovu jednog kratkog bronzanog mača nađenog na grudima jednog od pokojnika datovan u kraj srednjeg bronzanog doba.¹¹²

Jedan jedini grob sa spaljenim pokojnicima iz Velike grude nije se svojim oblikom i načinom konstruisanja razlikovao od grobova sa inhumiranim pokojnicima, što znači da je imao vijenac od kamena, kao i da je bio pokriven kamenim pločama.¹¹³ Kod tumula Velika gruda konstatovan je i poseban oblik groba formiran od većih keramičkih sudova – pitosa, u kojima su sahranjivanja dojenčad i djeca do dvije godine starosti, što je za sada jedinstvena pojava na tlu Crne Gore.¹¹⁴ Kod tumula Velika gruda posebno je karakteristična pojava jama za deponovanje kostiju, neka vrsta osariuma, u koje su odlagane kosti pokojnika iz pojedinih grobova, najvjerovatnije radi oslobađanja prostora za novu sahranu.

Zanimljiva je i pojava tragova paljevine izmiješane sa spaljenim životinjskim kostima, uočeni kod jednog tumula u Riječanima i kod tumula u Gotovuši, što bez sumnje pokazuje da je prilikom sahranjivanja obavljen određen pogrebni ritual u kome je paljena vatra i moguće prinošena žrtva spaljivanjem.

Na kraju, kao poseban problem, koji se na sadašnjem nivou istraženosti ne može na zadovoljavajući način razriješiti, predstavljaju grobovi tipa jama ukopani u zdravicu pod razorenim tumulom u selu Kuće Rakića u Zetskoj ravnici. Ukoliko bi se radilo samo o grobovima i njihovim karakteristikama, kao jednim elementima za utvrđivanje njihove kulturne i hronološke pripadnosti, onda bi se oni lako mogli dovesti u vezu sa prodorom nosilaca stepskih kultura u finalnoj fazi eneolita, u okviru koje se kao posebno karakterističan element javlja sahranjivanje pokojnika pod tumulima u grobovima oblika jama, koji istovremeno obilježavaju i po-

¹¹² Marković, Č. 1997. 330.

¹¹³ Della Casa, Ph. 1996. 37-39.

¹¹⁴ Isti, 27.

sebnu kulturu nazvanu kulturom jamnih grobova. Međutim, u grobu pod tumulom, koji su istraživači obilježili kao grob I, odnosno pored groba i u nasipu tumula, kako se navodi, nađene su tri antropomorfne figurine od pečene zemlje violinastog tipa, jedna fragmentovana glava figurine i jedna keramička posuda sa perforiranim poklopcem.¹¹⁵ Slična situacija sa otkrićem antropomorfne plastike zabilježena je i kod jednog tumula u selu Štoju, u blizini Skadra, u Albaniji. Tamo je, u sloju kamenja iznad centralnog groba u tumulu 6, nađeno šest figurina od pečene zemlje violinastog tipa, koje se nijesu mogle vezati ni za jedan grob, ali je pri tome zanimljivo da je ispod centralnog groba otkriven i jedan grob jamnog tipa.¹¹⁶ Nakon sprovedene detaljne tipološke analize figurina iz Štoja, zaključeno je da one pripadaju jednoj od faza rano bronзанog doba, kao i da se njihovo porijeklo može dovesti u vezu sa jugozapadnom Anadolijom odakle su preko grčkog kopna dospjele do Štoja.¹¹⁷ Sličnost antropomorfnih figurina iz tumula u selu Kuće Rakića i figurina iz tumula u Štoju je nesporna, pa se na osnovu toga može zaključiti da pripadaju istom vremenu, odnosno da i figurine iz Kuće Rakića pripadaju ranom bronзанom dobu. Moguće je da bi za precizniju dataciju mogla da posluži i jedna figurina nađena u sloju IIIc višeslojnog naselja Maliq u Albaniji, koja pokazuje mnogo više sličnosti sa figurinama iz Kuće Rakića, nego figurine iz Štoja. Sloj IIIc naselja Maliq pripada srednjem bronзанom dobu, pa bi se mogao izvesti zaključak da su i figurine iz Kuće Rakića nešto mlađe, odnosno da pripadaju srednjoj, a ne ranoj bronzi.¹¹⁸ Problematična uža lokacija figurina iz Štoja, a čini se i iz Kuće Rakića, odnosno postojanje dileme da li su figurine pripadale grobovima ili ne, povlači za sobom i dilemu oko utvrđivanja kulturne i vremenske pripadnosti samih grobova. Kako se i u jednom i u drugom slučaju radi o grobovima u obliku jama, iz kojih su, vjeruje se, poticale pomenute figurine, onda bi bilo logično i same grobne konstrukcije datovati u isto vrijeme kome pripadaju figurine, odnosno u rano ili srednje bronзанo doba, bez obzira na to što grob u obliku jame navodi na pomisao da je na-

¹¹⁵ Velimirović-Žižić, O. 1995. 24.

¹¹⁶ Govedarica, B. 1991. 105-106.

¹¹⁷ Isti, 110.

¹¹⁸ Prendi, F. 1977-1978. 31; T. IV, sl. 8.

stao prodorom nosilaca stepskih kultura tokom finalne faze eneolita. Kako se pojava jamnih grobova na Jadranu, u Albaniji i u zapadnoj Grčkoj krajem eneolita ne može vezati za prodor nosilaca stepskih uticaja, već samo kao prisustvo elemenata stepskog porijekla,¹¹⁹ to se i datovanje jamnih grobova iz Kuće Rakića u rano ili srednje bronзанo doba može tumačiti kao produžena lokalna pojava ovih elemenata.

Otkriće antropomorfnih figurina u tumulu u selu Kuće Rakića – pored toga što otkriva jednu od značajnih dimenzija duhovne kulture bronзанog doba, prvenstveno onu vezanu za različite vidove htonskog kulta, budući da su figurine pripadale grobu, svakako i kulta plodnosti, odnosno za određena vjerovanja i magijske radnje vezane za plodnost – ono u širem smislu otkriva i osnovni pristup u samo likovno izražavanje, odnosno u likovnu umjetnost.

Tri gotovo identične figurine načinjene od pečene zemlje u tonovima od svijetlo oker do tamno mrke boje, na krajnje šematizovan način, prikazuju ljudsko tijelo. Figurine su pljosnate bez detalja, sa rukama u obliku patrljaka, glavom u obliku stubastog produžetka i ovalnog donjeg dijela, što podsjeća na oblik violine, pa otuda i opšti naziv za ovu grupu antropomorfne plastike – violinasti idoli. Na gornjem dijelu u visini ruku nalaze se dva plastična ispupčenja koja treba da predstavljaju dojke, što bi ukazivalo da se radi o ženskim figurinama.

Od četvrte figurine očuvana je samo glava, koja pokazuje sasvim drugačiji pristup u modelovanju pojedinih djelova ljudskog tijela. Glava, koja je očito pripadala figurini koja je predstavljala muškarca, oblikovana je sa mnogo više detalja. Na donjem dijelu zaobljenog čela naznačeni su plitki nadočni lukovi ispod kojih se nalaze dva duboka okrugla udubljenja koja predstavljaju oči. Sredinu lica zaprema široki nos sa naznačenim nozdrvama, ispod koga se nalaze dva manja udubljenja koja, moguće, predstavljaju usta. Na polukružnim ušima nalaze se po tri perforacije.¹²⁰

Ovoj grupi antropomorfne plastike treba pridružiti i jednu fragmentovanu pločastu figurinu, očuvane visine od 14 cm, nađenu 1969. godine u istraživačkim radovima na prostoru ulcinjske tvrđave. Riječ je o krajnje stilizovanoj ženskoj figuri sa naglašenim polnim

¹¹⁹ Govedarica, B. 1989. 214-215.

¹²⁰ Velimirović-Žižić, O. 1995. 26-27.

karakteristikama i sumarnom predstavom glave. Budući da direktnih analogija nema, ulcinjski idol se na osnovu pojedinih elemenata izgledom približava tipu violinastih idola s kraja eneolita i ranog bronzanog doba, s jedne strane, a sa druge, pokazuje određene sličnosti sa metalnim diskoidnim idolima-privjescima raširenim od zapadnih i sjevernih obala Mele Azije i istočnog Mediterana, do Trakije, Podunavlja i Transilvanije.¹²¹

Krajnje uprošćen i stilizovan način prikazivanja ljudske figure u kome su naglašeni samo pojedini elementi koji ukazuju na polna obilježja, čitavu umjetnost bronzanog doba svodi na šematizam i simboliku. Pojednostavljene i stilizovane forme plastike, u kojoj su antropomorfne osobine jedva naznačene, ali sa jasno istaknutim polnim odlikama, ukazuju da su ove figurine prevashodno služile u određenom kultu, odnosno u određenim magijskim radnjama u kojima je njihova simbolika imala poseban značaj, dok je njihova likovna strana sasvim zanemarena.

Kulturna pripadnost i relativna hronologija bronzanog doba

Pokretni arheološki nalazi koji potiču iz bronzanodopskih slojeva pećine Odmut (stratum VII), pećine Crvena stijena (stratum I), pećine Vranjaj (stratum III) i iz niza istraženih tumula, omogućavaju da se na osnovu njihovih tipoloških karakteristika utvrdi i njihova kulturna i hronološka pripadnost, što znači da je uz izvjesna ograničenja moguće pratiti razvoj bronzanog doba na području Crne Gore. Naravno, ovo ne znači da se u ovom trenutku mogu sagledati i svi vidovi tog razvoja, jer su prikupljeni podaci još uvijek malobrojni i nedovoljni i, kako je rečeno, potiču iz bronzanodopskih slojeva tri pećinska staništa, od kojih samo sloj u pećini Vranjaj pokazuje da je ovo stanište tokom bronzanog doba bilo duže vremena nastanjeno, dok se kod ostalih uglavnom radi o tankim, površinskim slojevima, koji ukazuju na kraće, povremene boravke. Dosađajna istraživanja jednog broja tumula, čiji pokretni nalazi omogućavaju da se odredi njihova kulturna i hronološka pripadnost, istovremeno, zajedno sa nalazima iz pećinskih staništa, pomažu da se

¹²¹ Parović-Pešikan, M. 1997. 5-10.

koliko-toliko uspješno sagleda ukupan razvoj bronzanog doba na tlu Crne Gore, pri čemu treba naglasiti da je rano bronzano doba relativno dobro prezentovano, dok je za sagledavanje razvoja srednjeg i poznog bronzanog doba potreban daleko veći broj podataka koji se može prikupiti jedino novim istraživanjima. Zbog toga će mnoga pitanja iz ovih faza bronzanog doba i dalje ostati bez pravih odgovora.

Za sagledavanje karaktera ranog bronzanog doba poseban značaj imaju arheološki nalazi, prvenstveno keramički, i to oni iz stratuma VII pećine Odmut, iz stratuma III pećine Vranjaj, iz tumula u Riječanima, tumula na Lisijevom polju koji je istražen 1990. godine i tumula u Borovici kod Pljevalja.

Iz stratuma VII pećine Odmut potiče nekoliko keramičkih sudova među kojima se ističe jedna dublja zdjela sa četiri naspramno postavljene drške i tri polusferične šolje sa jednom drškom. Za zdjelu se može reći da je tipični predstavnik moriško-mokrinskog oblika,¹²² odnosno da pripada posudama tipa „nagyrev“, koje su brojno zastupljene na panonskom području, ali koje su prisutne i među keramičkim materijalom starije faze dinarske kulture, koja obilježava rano bronzano doba istočnog Jadrana.¹²³ Što se tiče keramičkih šolja iz istog stratuma, i za njih se analogije mogu naći među keramičkim materijalom dinarske kulture, s napomenom da ovaj oblik ima svoje korijene u cetinskoj kulturi i protocetinskom facijesu, pa se iz tih razloga njegovo porijeklo može vezati za srednjojadransko područje.¹²⁴

U relativno bogatom fondu keramičkih nalaza iz stratuma III pećine Vranjaj srijeće se materijal iz obje faze dinarske kulture, što će reći iz ranog i srednjeg bronzanog doba.¹²⁵ Keramički materijal iz najmlađih slojeva ovog nalazišta tipološki se dobro uklapa u period ranog i srednjeg bronzanog doba istočne obale Jadrana i njegovog zaleđa, što je potvrđeno na većem broju lokaliteta. Pojedini keramički oblici pokazuju dovoljno sličnosti sa keramičkim oblicima ranog i srednjeg bronzanog doba Istre, Dalmacije sa zaleđem, Hercegovine, zapadne Crne Gore i Albanije, pa se bez dvoumljenja

¹²² Čović, B. 1983a. 169.

¹²³ Govedarica, B. 1989. 162-169, 194.

¹²⁴ Isti, 194.

¹²⁵ Isti, 196.

moгу opredijeliti u ova razdoblja.¹²⁶ Takođe je posebno značajno što se određene analogije nalaze i na nalazištima iz neposrednog susjedstva, posebno među keramičkim materijalom iz tumula Velika gruda. Posude neprofilisanog oboda i cilindričnog vrata, konične zdjele i veći sudovi ukrašeni različitim plastičnim ukrasima iz pećine Vranjaj svojim oblicima odgovaraju određenim keramičkim oblicima iz Velike grude.¹²⁷

Poređenjem keramičkog materijala iz najmlađeg sloja pećine Vranjaj sa keramičkim materijalom sa nalazišta iz susjedne Hercegovine, posebno sa nalazima iz slojeva A-2, A-3 i B1 gradine Varvara, koji su opredijeljeni u kraj ranog i početak razvijenog bronzanog doba, odnosno u Br A1 – Br B2/C po Reinecke-ovoj periodizaciji bronzanog doba za srednju Evropu, zatim iz IV sloja Ravlića pećine, koji je datovan u rano bronzano doba, i iz stratum II i III gradinskog naselja Gajtan u Albaniji, koji takođe pripadaju ranom i razvijenom bronzanom dobu, može se zaključiti da u hronološkom smislu stratum III pećine Vranjaj pripada kraju ranog i početku srednjeg bronzanog doba.¹²⁸

Jedan keramički sud koji potiče iz kamenog nasipa jednog od istraženih tumula u Riječanima i jedan veći fragment suda sličnog oblika iz drugog istraženog tumula, takođe u Riječanima, jedini su nalazi za kulturnu i hronološku determinaciju ovih sepulkralnih konstrukcija. Duboki bikonični sud ljevkastog vrata ima jednu vertikalnu dršku sa karakterističnim sjekirastim nastavkom, tzv. *ascia*, što predstavlja jedno od glavnih obilježja posuške, odnosno prve faze dinarske kulture, koje se hronološki vezuje za kraj ranog bronzanog doba.¹²⁹ Oslanjajući se na prednje, nema razloga da se i sudovi iz kamenih gomila u Riječanima ne smjeste u kraj ranog bronzanog doba.

Za hronološko opredjeljenje groba sa spaljenim pokojnikom i groba sa zgrčenim pokojnikom formiranim iznad njega u tumulu na Lisijevom polju, koji, po svemu sudeći, pripadaju istoj fazi sahranjivanja, poslužile su tri keramičke šolje, dvije konične sa jednom drškom i jedna blago bikonična, takođe sa jednom drškom.

¹²⁶ Pušić, I. 1999. 66-67.

¹²⁷ Isti, 67.

¹²⁸ Isti, 68.

¹²⁹ Čović, B. 1989. 145-172.

Slične konačne šolje poznate su iz sloja IIIa naselja Maliq u Albaniji, koji je opredijeljen u ranu bronznu,¹³⁰ pa se na osnovu toga i primarne sahrane u tumulu na Lisijevom polju uslovno mogu vezati za ovo vremensko razdoblje, budući da rezultati istraživanja nijesu objavljeni.

Spaljivanje pokojnika na osnovi tumula sa pratećim pogrebnim ritualom i formiranim grobom sa zgrčenim pokojnikom iznad konstatovano je i kod tumula u Borovici kod Pljevalja. Sličan pogrebni ritual, kako je već rečeno, poznat je u kulturnoj grupi Belotić – Bela Crkva iz zapadne Srbije, koja je datovana u rano bronzano doba. Keramički oblici iz tumula u Borovici pokazuju određene sličnosti sa keramičkim materijalom koji potiče sa nalazišta ranog bronzanog doba zapadne Hercegovine, ali i sa keramičkim materijalom iz nalazišta sa područja Panonije, posebno iz nekropole ranog bronzanog doba u selu Mokrinu u sjevernom Banatu, odnosno moriške grupe, što navodi na zaključak da je i tumul u Borovici formiran u ranom bronzanom dobu.¹³¹ Nažalost, kako rezultati istraživanja još nijesu objavljeni, prednji zaključak treba uzeti sa rezervom.

Pored keramičkih, za utvrđivanje karaktera ranog bronzanog doba značajni su i nalazi metalnog oružja i oruđa iz tumula pod Medunom i tumula u Krstovači kod Nikšića. U tumulu pod Medunom, pored pokojnika sahranjenog u zgrčenom položaju u grobu tipa ciste, nađen je i jedan bronzani bodež koji pripada razvijenom tipu trougaonih bodeža karakterističnih za Br. A2 po Reinecke-u, odnosno za rano bronzano doba,¹³² u kome je i izvršeno nasipanje samog tumula.

Sličan bronzani bodež i jedno bronzano koplje potiču iz razorenog tumula u Krstovači kod Nikšića, najvjerovatnije iz dva različita groba, budući da se vremenski ne mogu sinhronizovati. Naime, bodež je datovan u Br. A2 po Reinecke-u,¹³³ dok bi koplje pripadalo srednjem bronzanom dobu,¹³⁴ što bi značilo da je u tumulu u Krstovači, pored primarnog sahranjivanja iz ranog bronzanog doba, prisutno i sekundarno iz srednjeg bronzanog doba.

¹³⁰ Prendi, F. 1977-1978. 28, T. II, sl. 2-4.

¹³¹ Vidi: Girić, M. 1971; Tasić, N. 1983. 51-58; T. II, sl. 3.

¹³² Govedarica, B. 1989. 194-195.

¹³³ Benac, A. 1955. 88-89; Govedarica, B. 1989. 195.

¹³⁴ Govedarica, B. 1989. 195.

Moguće je da ranom bronzanom dobu treba pripisati i tumule koji su 1956. godine uočeni na Međedoj glavi, na lokalitetu Gomile, kod Podgorice, koji su već tada bili mahom razoreni i u kojima su konstatovani grobovi u obliku cisti sa pokojnicima u zgrčenom položaju. Iz jednog groba ukopanog u stijenu, sa zgrčenim pokojnikom, potiče nekoliko probušenih životinjskih zuba koji su, moguće, pripadali nekoj vrsti ogrlice, inače česte kao nalaz u grobovima stepskih nomada,¹³⁵ ali prisutne i u grobovima ranog bronzanog doba, koji su, istina, okarakterisani eneolitskim tradicijama.¹³⁶ I nešto keramičkih nalaza koji su, moguće, poticali iz grobova, kao i sam način formiranja tumula i pogrebni ritual, upućuju na konstataciju da se radi o tumulima nastalim u rano bronzano doba.

Istom, a moguće i nešto ranijem periodu, mogao bi pripadati i razoreni tumul u selu Balabani na lokalitetu Česte glavice u Zeti, kod koga je konstatovano da je grobna raka dimenzija 1,00 x 0,70 x 0,20 m bila ukopana u šljunkovito tlo i pokrivena kamenom pločom, što bi se moglo smatrati i odlikom jamnih grobova. Kako u grobu, pored pokojnika u zgrčenom položaju nije bilo grobnih priloga, njegova kulturna i hronološka determinacija ostaje otvorena, mada se može pomišljati na isto vrijeme kome pripadaju i grobovi tipa jama u razorenom tumulu u selu Kuće Rakića u Zetskoj ravnici.¹³⁷

Za utvrđivanje karaktera srednjeg i poznog bronzanog doba služe nalazi iz stratuma I Crvene stijene, stratuma III pećine Vranjaj, tumula Velika gruda, tumula u Momišićima, tumula na Lisijevom polju istraženog 1983. godine i tumula u Gotovuši, kao i jedan broj slučajnih nalaza metalnog oružja i oruđa.

Keramički nalazi koji se mogu pripisati kasnijim fazama bronzanog doba potiču iz stratuma I Crvene stijene, koji ustvari predstavlja površinski sloj, pa je zato zastupljen i hronološki heterogen keramički materijal, među kojim je moguće izdvojiti nekoliko tipičnijih oblika, kao što je pehar sa drškom koja prelazi obod i nekoliko drški karakterističnih oblika koji pripadaju mlađoj fazi dinarske kulture, odnosno srednjem bronzanom dobu.¹³⁸ Ovom dobu bi pripadao i keramički pehar oštre profilacije sa jednom

¹³⁵ Garašanin, D. i M. 1967. 62.

¹³⁶ Garašanin, M. 1983. 476-483. T. XLVII, sl. 12.

¹³⁷ Velimirović-Žižić, O. 1983. 584.

¹³⁸ Govedarica, B. 1989. 169-172, 195-196.

vertikalnom drškom iz tumula Neškova gruda.¹³⁹ Keramički materijal iz tumula Velika gruda relativno je brojan i uglavnom pripada većim sudovima koji su korišćeni za sahranjivanje male djece, dok manji broj pripada keramici za svakodnevnu upotrebu. I pored činjenice da keramički nalazi mahom pokazuju lokalni karakter, oni ipak imaju određene sličnosti sa keramičkim materijalom sa većeg broja nalazišta – Beltoja i Gajtan u Albaniji, Varvara, Privala i Nečajno u dalmatinskom zaleđu, Virovitica, Donji Lakoš i Karaburma u dunavskoj ravnici i Paraćin i Donja Brnjica u dolini Morave.¹⁴⁰ Međutim, i pored mnogih sličnosti, keramički materijal iz Velike grude je u osnovi atipičan, te time nije pouzdan za precizniju hronološku determinaciju, pa su za njegovu dataciju, odnosno za dataciju grobova, uzeti datumu dobijeni iz obavljenih radiokarbonskih analiza, na osnovu kojih je zaključeno da je ukopavanje grobova u okviru horizonata B-D obavljeno krajem srednje i tokom kasne bronzne.¹⁴¹

Od metalnog oružja i oruđa kasnim fazama bronzanog doba pripadaju dva bronzana noža, tzv. egejskog tipa, jedan nađen u stratumu I Crvene stijene a drugi u tumulu Neškova gruda. Nož iz Crvene stijene datovan je u mlađu fazu dinarske kulture, odnosno u srednje bronzano doba,¹⁴² dok je nožu iz Neškove grude, pored niza sličnih sa jednog broja nalazišta, po obliku najbliži nožu iz tumula I sa lokaliteta Gračanska polja kod Novog Pazara, koji je zajedno sa ostalim nalazima datovan u kraj srednjeg i početak kasnog bronzanog doba, odnosno između 1400. i 1200. godine stare ere.¹⁴³

Bronzani mač koji je nađen na grudima jednog od dva pokojnika sahranjena u grobu pod tumulom na Lisijevom polju pripada tipu kratkih mačeva sa izraženim središnjim rebrom i jezičkom za pričvršćivanje drške.¹⁴⁴ Slični primjerci kratkih bronzanih mačeva poznati su sa većeg broja bronzanodopskih nalazišta, od kojih su primjerku iz Lisijeva polja najbliži bronzani mač iz Joševa i bron-

¹³⁹ Saveljić-Bulatović, L. – Lutovac, P. 2003. 33. Kako rezultati istraživanja još uvijek nijesu objavljeni, dataciju keramičkog suda treba uzeti sa rezervom.

¹⁴⁰ Della Casa, Ph. 1996. 191.

¹⁴¹ Isti, 21-27.

¹⁴² Govedarica, B. 1989. 195-196.

¹⁴³ Jevtić, M. 1997. 306, fig. 10, sl. 8.

¹⁴⁴ Marković, Č. 1994. 330.

zani bodež iz humke u Arilju, prvi datovan u Br. B2-C,¹⁴⁵ a drugi u Br. C po Reinecke-u,¹⁴⁶ pa se i mač iz Lisijevog polja može datovati u isti period, odnosno u Br. B2-C po Reinecke-u.

I jedan broj slučajnih nalaza metalnog oružja i oruđa sa teritorije Crne Gore pripada poznom bronzanom dobu.¹⁴⁷ Uglavnom se radi o bronzanim sjekirama tzv. albansko-dalmatinskog tipa, nađenim ili u ostavama, kao što su ostava iz Petrovca sa dvadeset primjeraka, ostava sa lokaliteta Kuline u Zavrhu kod Nikšića sa šest primjeraka i ostava iz Grdove gradine u Petrovićima sa dva primjerka, ili kao usamljeni nalazi, kao što su sjekire iz Spiča, iz okoline Ulcinja, iz Vladimira, iz okoline Podgorice, iz Zvrha kod Nikšića, iz Ostrelja kod Bijelog Polja i sjekira iz Boana kod Šavnika, koja pripada jednoj posebnoj varijanti po mjestu nalaza nazvanoj varijanta Debelo Brdo. Pored albansko-dalmatinskog tipa, na lokalitetu Rudeš kod Berana slučajno je nađena jedna šuplja sjekira, tzv. kelt, a uz nju i jedan fragment kamenog kalupa koji je služio za livenje ovih sjekira,¹⁴⁸ što može da ukaže da su se one, pored drugih brojnih mjesta, proizvodile, odnosno lile i na ovim prostorima. Na ovu mogućnost ukazuje i jedan čep od pečene gline, nađen u stratumu I Crvene stijene, koji je kao dio kalupa služio za livenje ovih sjekira.¹⁴⁹

Različite varijante bronzanih sjekira, koje su više ili manje slične dalmatinsko-albanskom tipu, rasprostranjene su na širokom prostoru od Sirije i Palestine do Kavkaza, srednje Evrope i istočnih obala Jadrana. Sjekire dalmatinsko-albanskog tipa uglavnom se vezuju za prostor istočne jadranske obale i njenog zaleđa, posebno za prostor Crne Gore, gdje su nađene u zavidnom broju i gdje su se, sudeći po nađenim fragmentima kalupa, i proizvodile. Istovremeno, njihova rasprostranjenost ukazuje na kulturne veze ovog prostora sa širim područjem, prije svega sa Podunavljem.¹⁵⁰

Nakit koji pripada kasnijim fazama bronzanog doba izuzetno je rijedak i za sada se raspoložuje jednim parom masivnih bronzanih

¹⁴⁵ Garašanin, M. 1983b. 737, 748.

¹⁴⁶ Zotović, M. 1985. 52.

¹⁴⁷ Samo manji broj ovih nalaza danas se čuva u muzejskim zbirkama Crne Gore, dok za veći broj ne postoje podaci gdje se nalaze.

¹⁴⁸ Saveljić-Bulatović, L. – Lutovac, P. 2003. 54.

¹⁴⁹ Benac, A. 1975. 142.

¹⁵⁰ Garašanin, D. M. 1967. 65-71.

narukvica sa spiralnim diskovima iz tumula u Gotovuši i nešto djelova nakita od bronzane žice i lima iz Velike grude. Narukvice sa spiralnim diskovima poznate su među materijalom vatinske grupe, i to iz vatinsko-vršačke faze, kojoj pripada i ostava iz Lovasa sa istovjetnim narukvicama datovanim u period Br. B2/C po Reinecke-u, odnosno u srednju bronznu.¹⁵¹ Slični primjerci narukvica poznati su sa područja Srbije, uglavnom kao slučajni nalazi, gdje su, takođe, datovani u srednje bronzano doba.¹⁵² Oslanjajući se na prednje i narukvice iz Gotovuše mogu se datovati u Br. B2/C po Reinecke-u, odnosno u srednje bronzano doba.

Djelovi nakita iz Velike grude – spiralno prstenje, salteleoni, naočarasti privjesci i dugnad sa ušicom – koji u tipološkom pogledu ne nude neke veće mogućnosti za kulturnu i hronološku determinaciju, uglavnom su vezani za početak poznog bronzanog doba.¹⁵³

Za utvrđivanje apsolutne hronologije bronzanog doba Crne Gore služe datumi dobijeni radiokarbonskom analizom, jedan iz stratuma VII pećine Odmut i nekoliko iz različitih horizonata sahranjivanja u tumulu Velika gruda. Analiza uzorka iz stratuma VII pećine Odmut dala je datum od 1710 ± 80 godina stare ere,¹⁵⁴ što bi u suštini odgovaralo razvijenoj fazi ranog bronzanog doba, dok su radiokarbonske analize iz Velike grude pokazale da se ukopavanje grobova u horizonte B-D vršilo krajem srednjeg i tokom kasnog bronzanog doba, odnosno između 1400. i 1200. godine stare ere.¹⁵⁵

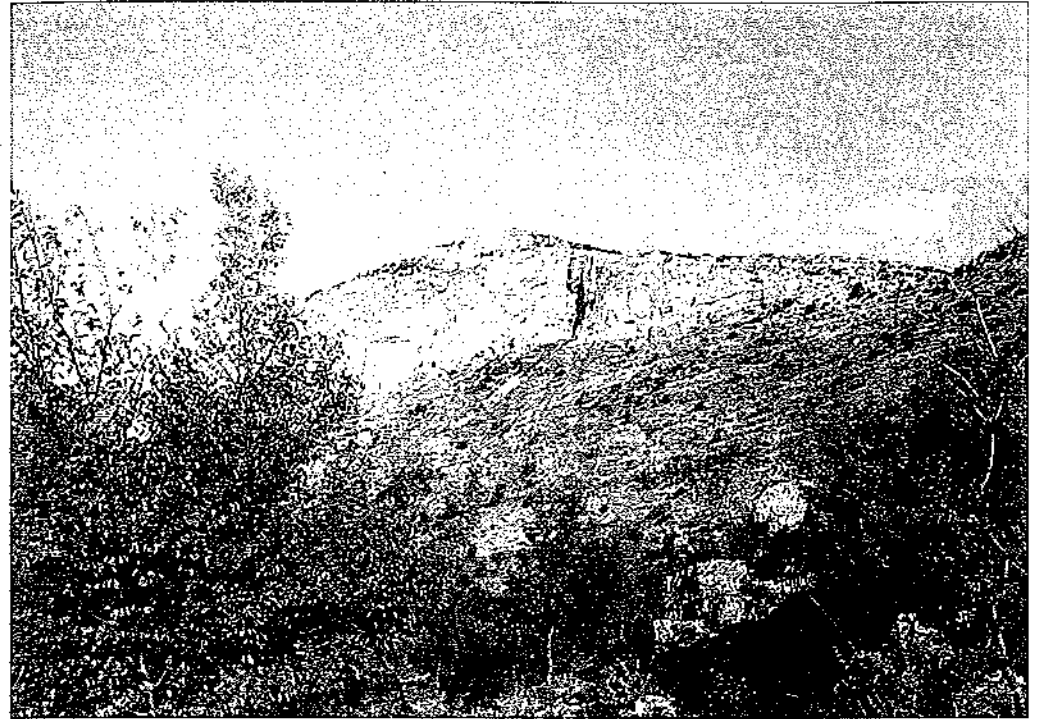
¹⁵¹ Vinski, Z. 1958. 7-8; Garašanin, M. 1983a. 515; T. LXXV, sl. 24 i 25.

¹⁵² Zotović, M. 1985. 50.

¹⁵³ Della Casa, Ph. 1996. 191.

¹⁵⁴ Marković, Č. 1985. 44.

¹⁵⁵ Della Casa, Ph 1996. 24-27.

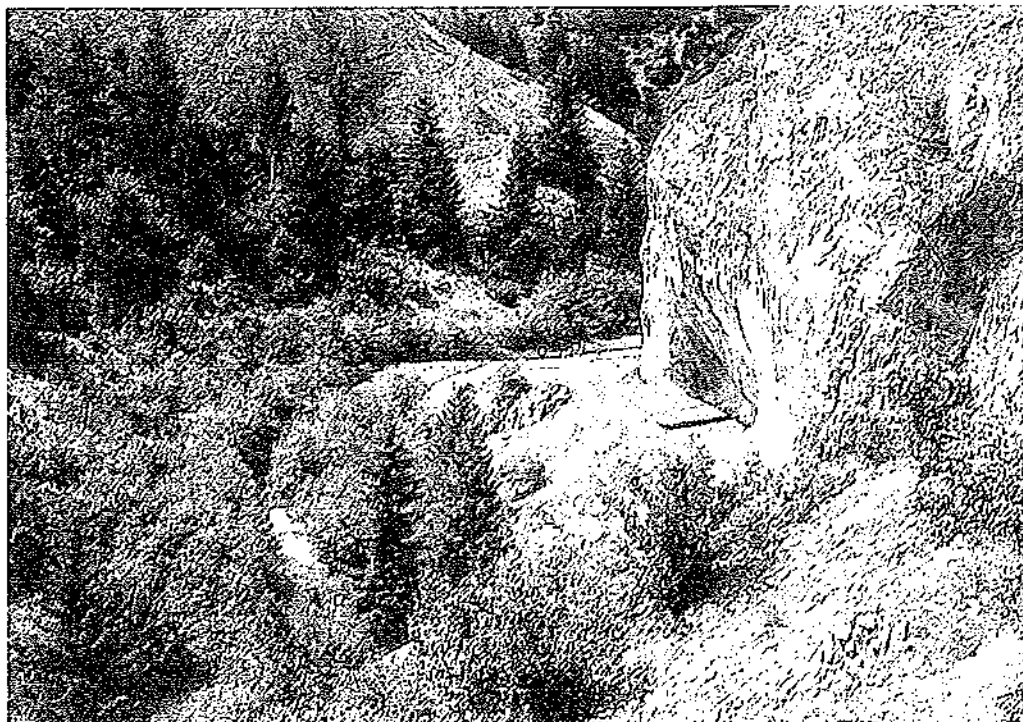
Sl. 1. Crvena stijena, pogled na pećinu sa juga

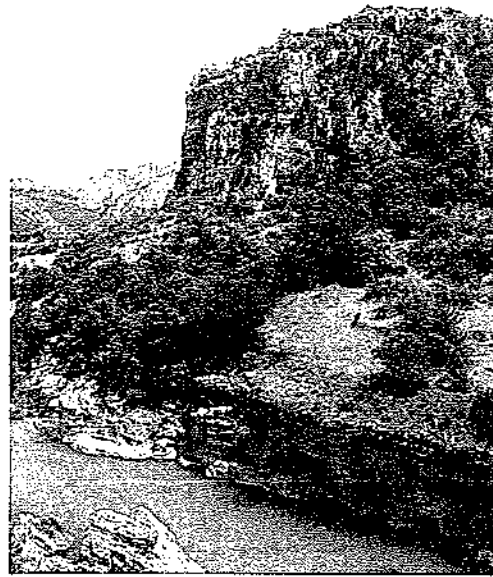
Sl. 2. Crvena stijena, ulaz u pećinu

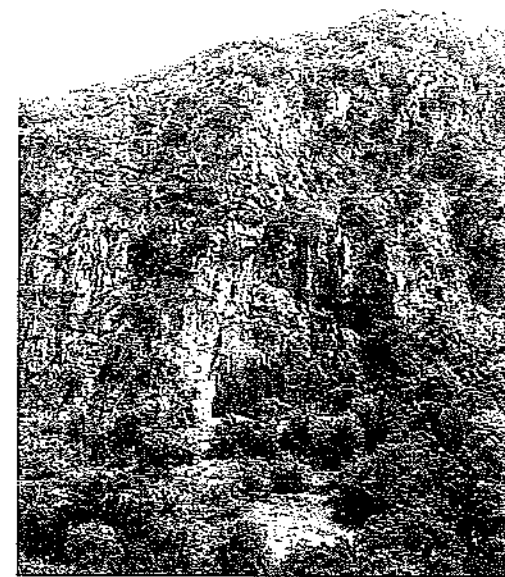
Sl. 3. Mališina stijena, pogled na potkapinu sa sjevera

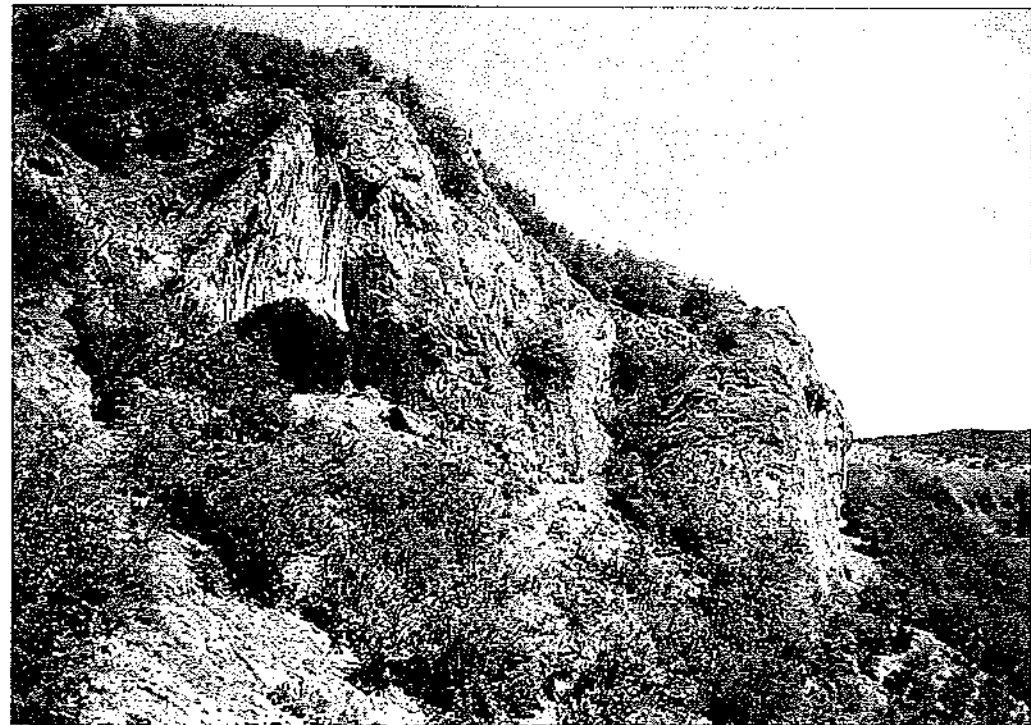
Sl. 4. Medena stijena, pogled na potkapinu sa jugozapada

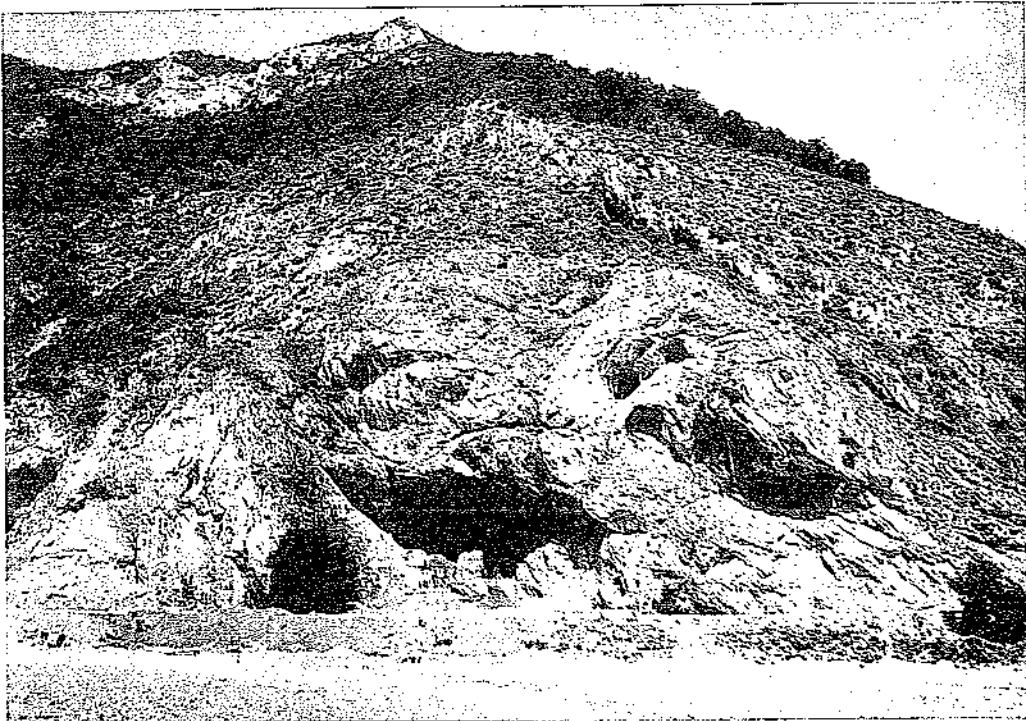
Sl. 5. Bioče, položaj potkapine

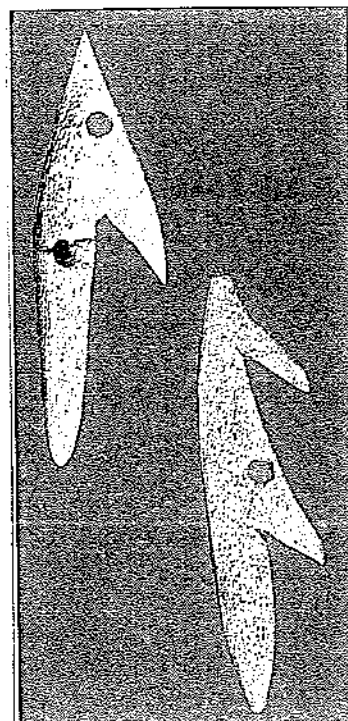
Sl. 6. Bioče, pogled na potkapinu sa jugoistoka

Sl. 7. Pećina pod Gospića vrhom, pogled sa jugoistoka

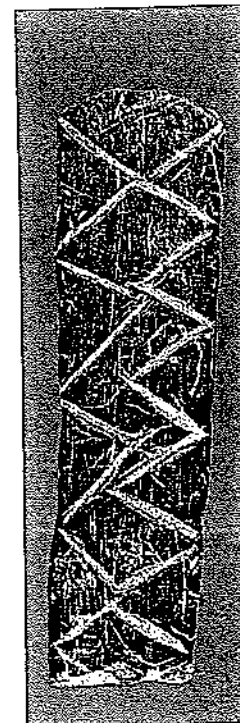
Sl. 8 . Odmut, pogled na pećinu sa jugoistoka

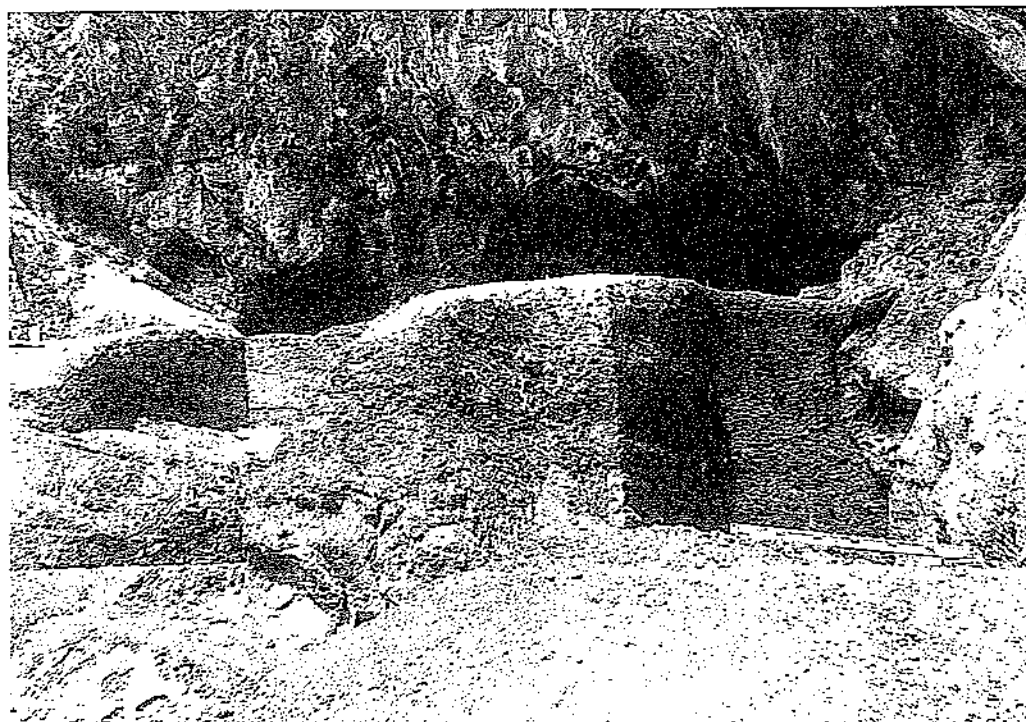
Sl. 10. Odmut, harpuni od jelenjih rogova

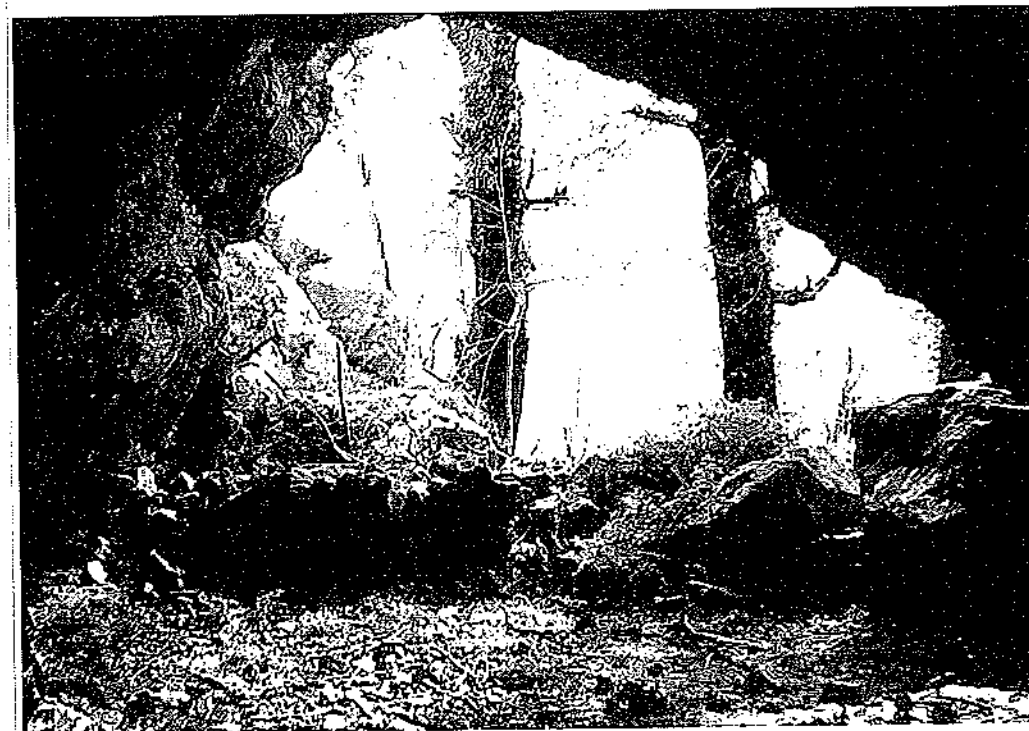
Sl. 11. Crvena stijena, koštano šilo sa urezima

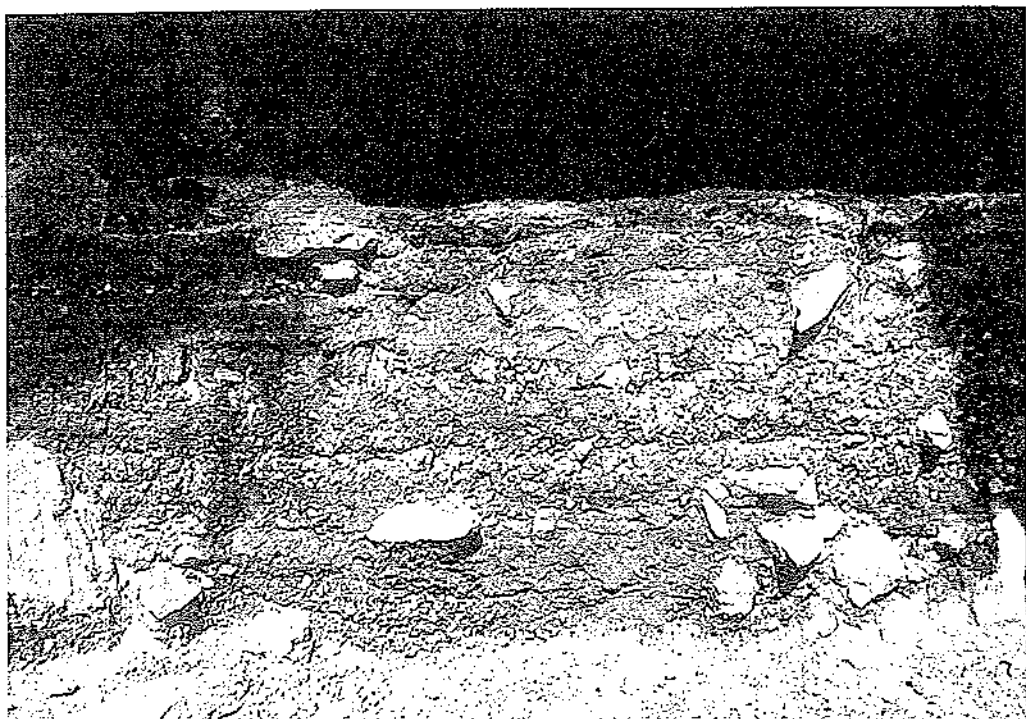
Sl. 12. Odmut, fragment koštane alatke sa urezima

Sl. 9. Odmut, izgled kulturnog sloja

Sl. 13. Spila, pogled iz unutrašnjosti pećine

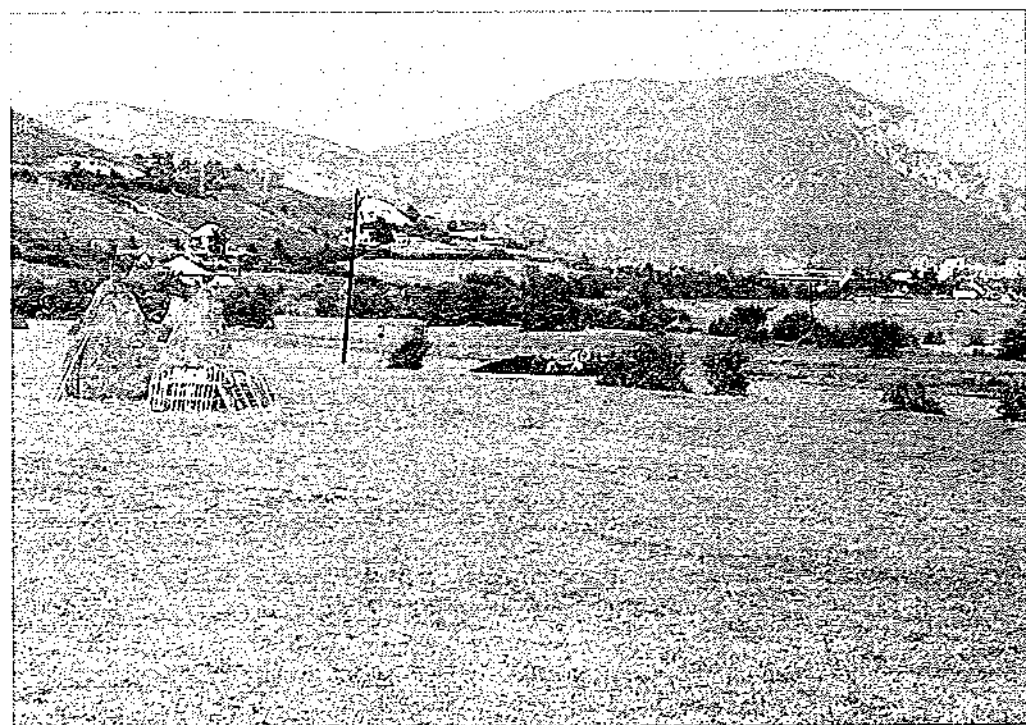
Sl. 14. Vranjaj, izgled kulturnog sloja pećine

Sl. 16. Crvena stijena, fragment keramike sa *cardium-impresso* ornamentom

Sl. 17. Odmut, fragment keramike sa *impresso* ornamentom

Sl. 15. Petnjik, lokalitet Kremeštica

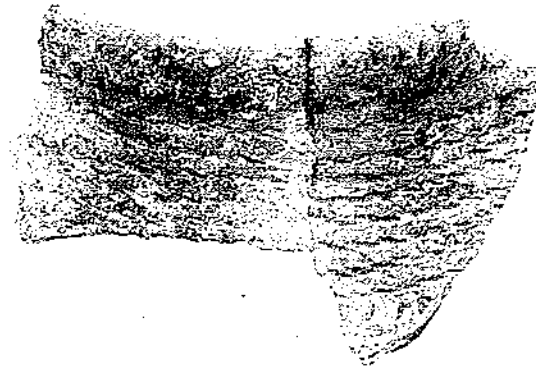
Sl. 18. Beran krš, pogled na brežuljak na kome je bilo formirano neolitsko naselje

Sl. 19. Beran krš, keramička zdjela ukrašena urezima

Sl. 20. Beran krš, fragment zidnog lepa sa otiscima kolja

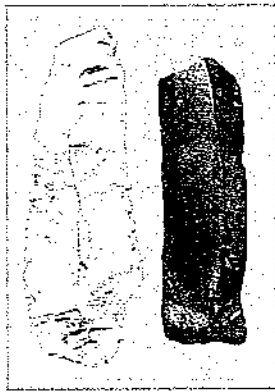
Sl. 25. Odmut, fragment keramike sa tzv. "šnur" ornamentikom

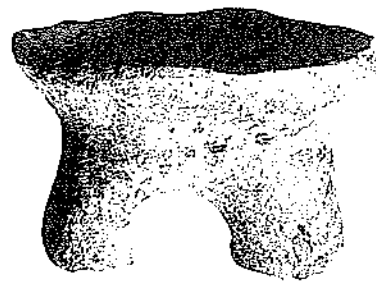
Sl. 26. Odmut, fragment keramike sa "pozitiv-negativ" ornamentom

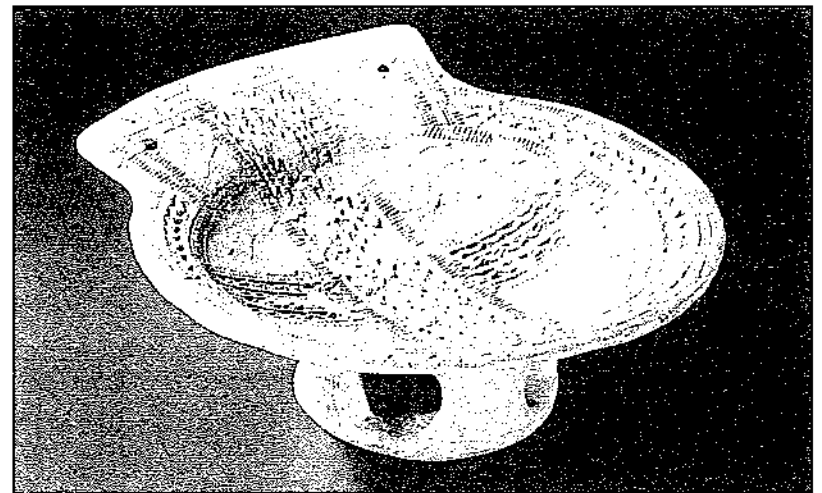
Sl. 21. Odmut, sjekira od jadeita (žada)

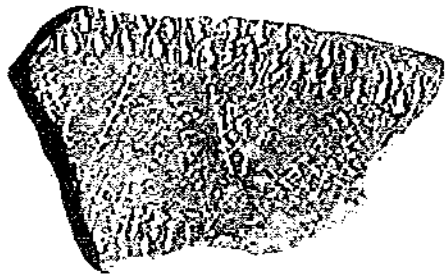
Sl. 22. Odmut, kreneni nožići

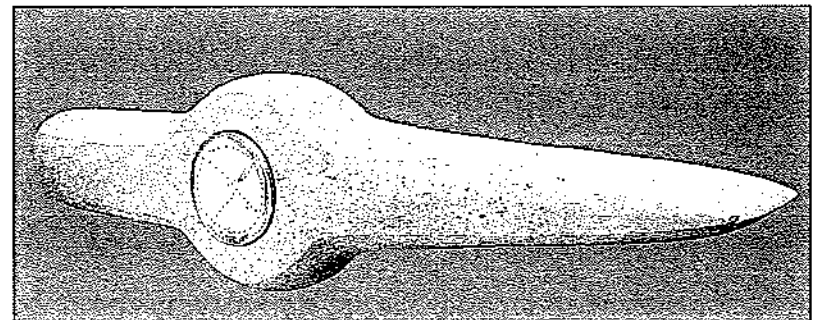
Sl. 23. Beran krš, keramički žrtvenik

Sl. 27. Velika gruda, keramička zdjela

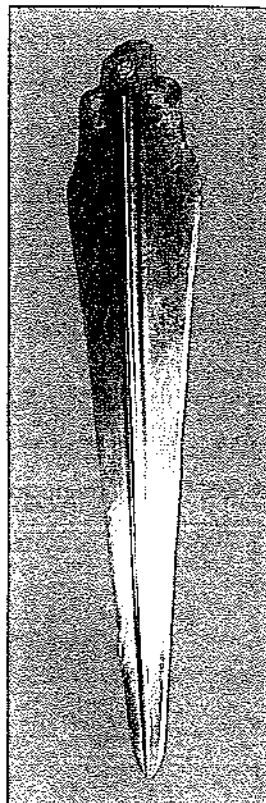
Sl. 24. Odmut, fragmenti keramike ljubljanske kulture, jadranskog tipa

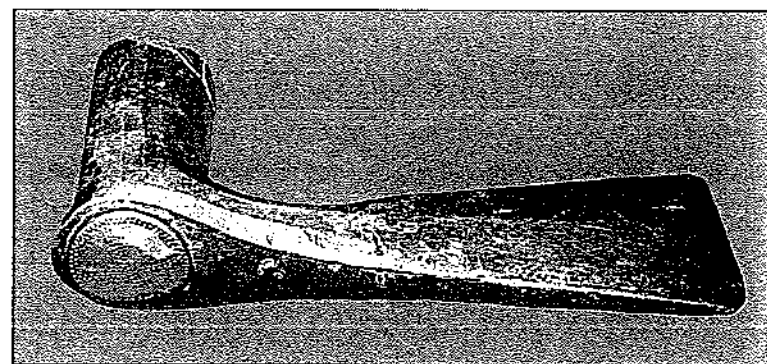
Sl. 28. Boljevića gruda, kamena sjekira-čekić sa "kapićom" od zlatnog lima

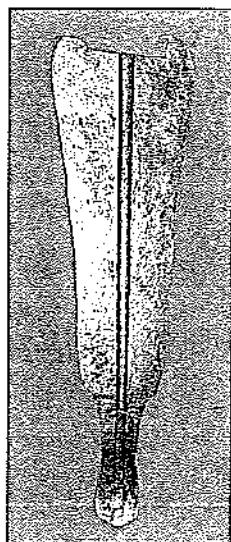
Sl. 29. Mala gruda, keramički pehar

Sl. 31. Mala gruda, zlatni bodež

Sl. 30. Mala gruda, srebrna sjekira sa "kapičom" od zlatnog lima

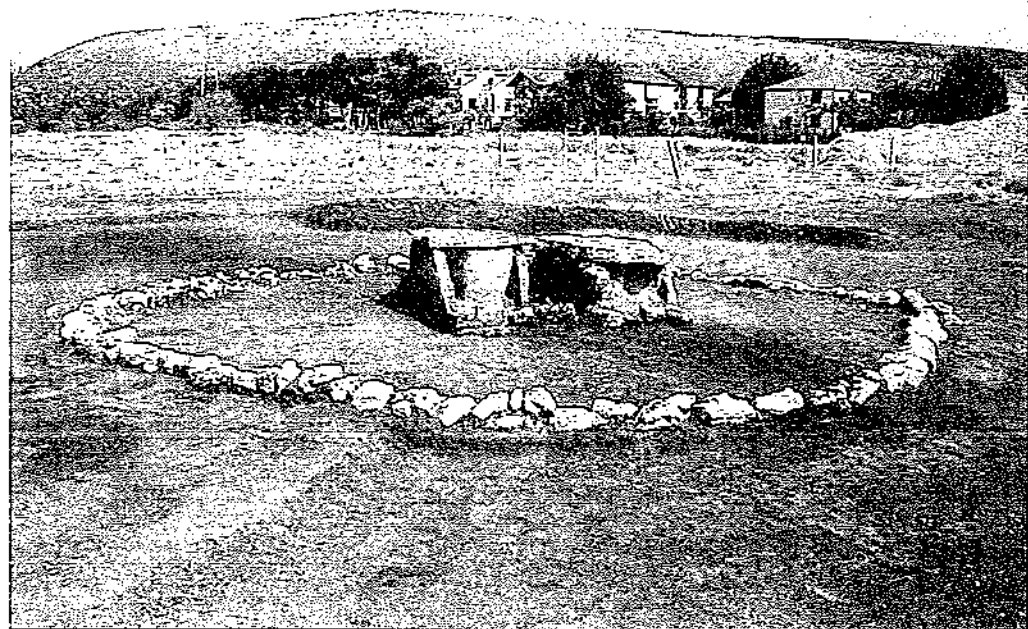
Sl. 32. Velika gruda, bronzani nož

Sl. 33. Ulcinj, zemljani tumul na lokalitetu Crveni brijeg

Sl. 34. Neškova gruda, izgled centralne kamene konstrukcije

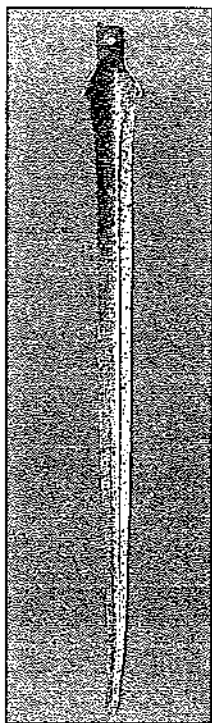
Sl. 35. Neškova gruda, kameni vijenac sa grobovima u obliku ciste

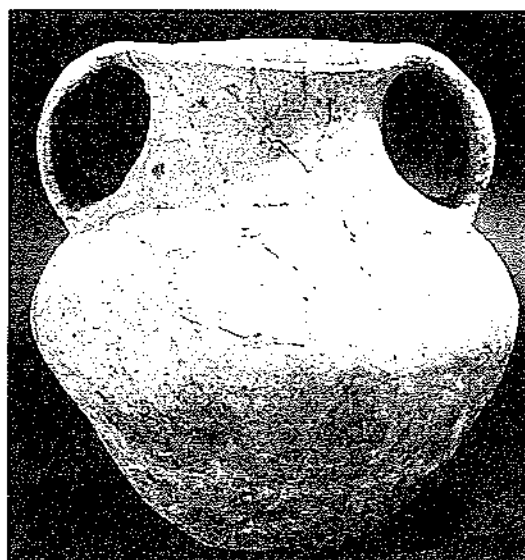
Sl. 38. Riječani, grob u obliku ciste

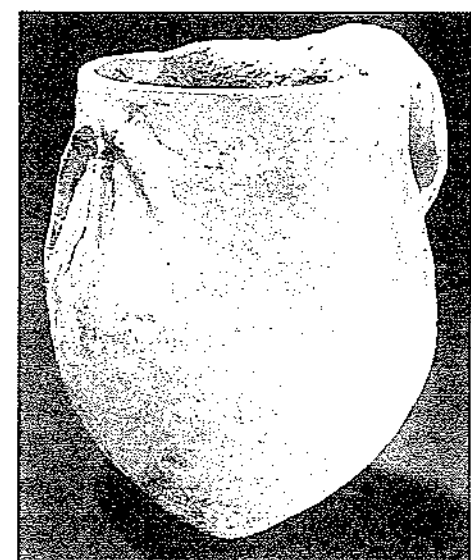
Sl. 36. Riječani, kameni tumul na Riječanskom brdu

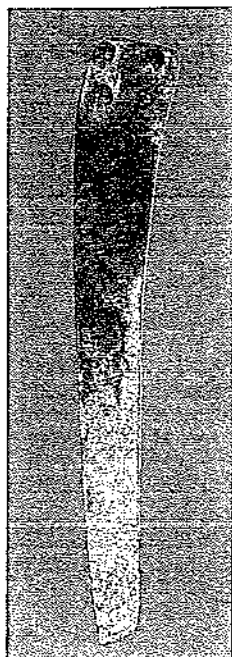
Sl. 37. Donje Luge, bronzani mač

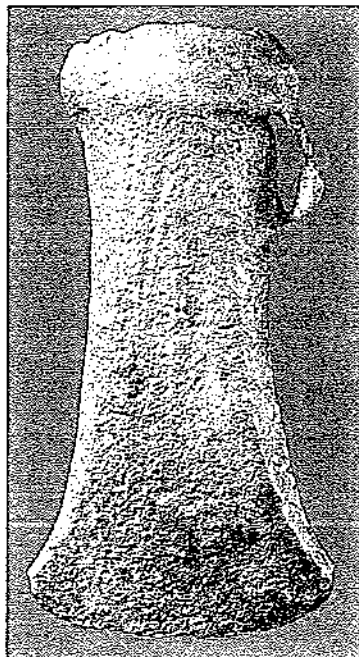
Sl. 39. Borovica, keramički sud sa dvije drške, bronzano doba

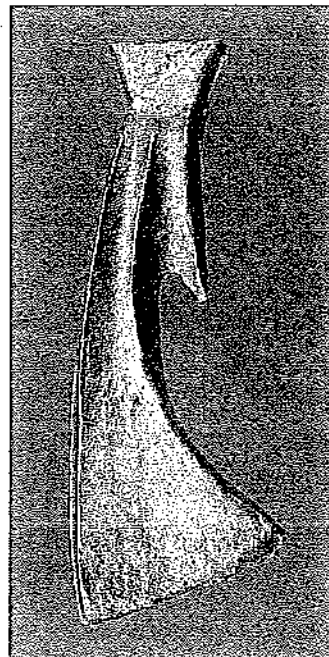
Sl. 40. Vranjaj, keramički sud sa plastičnim ukrasima

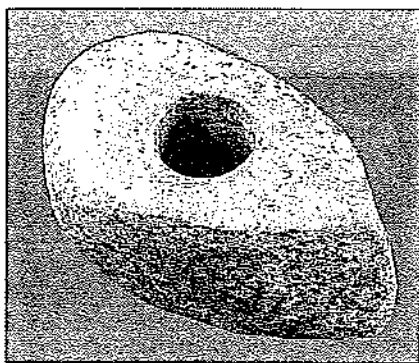
Sl. 41. Neškova gruda, bronzani nož

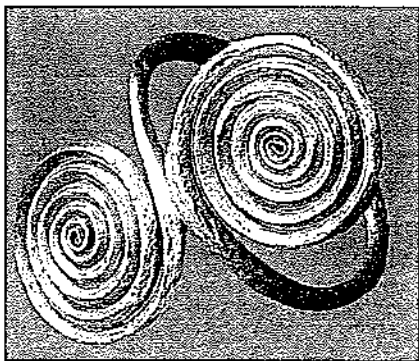
Sl. 42. Bronzana sjekira, tzv. kelt, slučajni nalaz

Sl. 43. Sjekira, dalmatinsko-albanski tip, slučajni nalaz

Sl. 44. Petnjik, kamena sjekira-čekić

Sl. 45. Gotovuša, bronzana narukvica sa spiralnim diskovima

Sl. 46. Kuće Rakića, violinasti idol

GVOZDENO DOBA

Uvod

Zahvaljujući arheološkim istraživanjima koja su tokom posljednjeg pola vijeka obavljena na nizu lokaliteta na području Crne Gore, razvoj gvozdеног doba na ovim prostorima, posebno njegove mlađe faze, relativno je dobro poznat. Rezultati istraživanja sa jednog broja tumula i nekropola, kao i sa nekoliko utvrđenih naselja, omogućili su da se razvoj gvozdеног doba na području Crne Gore, istina dosta uopšteno, sagleda u okvirima svoja dva velika perioda – starijeg gvozdеног doba, poznatog i kao *halštatt*, po nalazištu Hallstatt u Austriji, i mlađeg gvozdеног doba, poznatog kao *laten*, po nalazištu La Tène u Švajcarskoj. Nažalost, period prelaska iz bronzanog u gvozdеног doba, koji je trajao gotovo pola milenijuma, od oko 1200. pa do oko 800. godine prije nove ere, i koji je okarakterisan velikim nemirima i čestim etničkim pomjeranjima, poznatim u nauci i pod imenom *egejska seoba*, na teritoriji Crne Gore je ostao gotovo nepoznat. Pri tome nema nikakve sumnje da su ova velika i česta pomjeranja morala zahvatiti i dio Crne Gore, ali osim nekoliko slučajnih nalaza, drugih podataka o ovome dugotrajnom periodu, punom korjenitih promjena u gotovo svim sferama ljudskih djelatnosti, za sada nema, što je, po svemu sudeći, posljedica nedovoljne istraženosti. O ovome najrječitije govori podatak da na prostoru Crne Gore do danas nije otkrivena ni jedna ostava, odnosno skrivenica metalnih predmeta, koje su inače često nalazene u drugim oblastima i koje predstavljaju jednu od osnovnih karakteristika ovog perioda punog nemira, neizvjesnosti i opasnosti. Zato se za kompleksnije sagledavanje perioda prelaska iz bronzanog u gvozdеног doba na tlu Crne Gore oslonac mora potražiti u novim arheološkim istraživanjima, čiji bi rezultati omogućili bolje upoznavanje ne samo perioda o kome je riječ, već i čitavog gvozdеног doba, budući da su još uvijek mnogi elementi ovog perioda ostali nepoznati ili su samo djelimično poznati.

Istorijat istraživanja

Prvi podaci koji se kulturno i hronološki mogu vezati za period o kome je riječ potiču iz 70-tih godina XIX vijeka, kada je engleski arheolog Artur Evans, boraveći u Crnoj Gori, zabilježio i objavio niz zanimljivih podataka o predrimskom Risnu, s posebnim osvrtom na ostatke ilirskog naselja, uvodeći ih u kontekst određenih istorijskih zbivanja.¹ Međutim, prvo arheološko iskopavanje jednog lokaliteta iz gvozdenog doba obavljeno na teritoriji Crne Gore datira iz 1906. godine. Tada je, po naređenju generala Lange-
ra, komandanta austrougarskih okupacionih trupa, izvršeno iskopavanje nekoliko kamenih tumula u selu Gotovuši kod Pljevalja.²

Nešto više od decenije kasnije, dvojica austrijskih arheologa, C. Praschnicker i A. Schober, obilazeći Crnu Goru i Albaniju svoju pažnju su usmjerili na utvrđeni ilirski grad Medun³ i na gradinu Samobor na Skadarskom jezeru, dajući za oba detaljne planove o njihovom položaju i očuvanim ostacima fortifikacija.⁴ Zanimljivo je da je tom prilikom pomenuta i međunska nekropola locirana sjeverno od utvrđenja, na kojoj su zapaženi ravni grobovi ograđeni kamenim vijencem i pokriveni masivnim kamenim pločama. Takođe je zabilježeno da su u jednom grobu, pored skeleta, pronađeni jedan keramički skifos i jedan keramički balsamarijum.⁵

Dvije decenije kasnije, preciznije 1938. godine, uslijedilo je jedno od, svakako, najvećih arheoloških otkrića na prostoru Crne Gore. Te godine je slučajno, pri kopanju temelja za novi hotel u Budvi, pored rimske, otkrivena i helenistička nekropola, o kojoj, sem nešto sačuvanog materijala, drugih podataka iz toga vremena nema. Na sreću, iskopavanja budvanskih nekropola nastavljena su kasnije i kao sistematska su vršena između 1952. i 1955. godine, a kao povremena, skromnog obima, tokom sedamdesetih godina, da bi se posljednja, posebno obimna, obavila 1980. i 1981. godine. Još jedno značajno arheološko otkriće, koje se vezuje za isti period, uslijedilo je sredinom proteklog vijeka. Između 1956. i 1958. godine sistematski

¹ Evans, A. 1883. 38-42.

² Čović, B. 1967. 35-41.

³ Praschnicker, C. – Schober, A. 1919. 3-8.

⁴ Isti, 91-94.

⁵ Isti, 7-8.

je istražena nekropola na Veljim ledinama u selu Gostilju na obali Skadarskog jezera,⁶ a naredne 1959. obavljena su iskopavanja na razorenoj nekropoli u Momišićima, u Podgorici.⁷ Znatno kasnije, odnosno 1985. godine, u Zetskoj ravnici, u ataru sela Mataguži, koje se sa zapadne strane graniči Donjim Gostiljem, u kome je istražena pomenuta nekropola, sondažno su ispitana tri lokaliteta, od kojih se jedan, koji nosi lokalni naziv Mljace, na osnovu pokretnih nalaza, prvenstveno keramičkih, posve sigurno vezivao za period helenizma, dok se druga dva, jedan poznat kao Kremenjače a drugi kao Čurići, na kojima su otkriveni tragovi građevinskih djelatnosti, zbog malog obima istraživanja, nijesu mogli bliže opredijeliti.⁸

U godinama koje slijede obavljena su iskopavanja na nizu tumula iz gvozdenog doba, čiji su rezultati doprinijeli boljem upoznavanju kultura gvozdenog doba na području Crne Gore. Tako su 1962. godine obavljena istraživanja jednog tumula u zaseoku Glogoviku i jednog u selu Vrbanji iznad Herceg-Novog,⁹ da bi 1993. godine uslijedilo i dodatno, reviziono iskopavanje tumula u Glogoviku.¹⁰ Dvije godine kasnije, odnosno 1964. detaljno je ispitan jedan tumul u selu Gotovuši kod Pljevalja,¹¹ a naredne, 1965. godine, obavljena su iskopavanja i jednog tumula u selu Dušići u Zeti.¹² Poseban doprinos izučavanju razvoja gvozdenog doba na tlu Crne Gore pružila su istraživanja tumula na Lisijevom polju kod Berana, od kojih su dva ispitana 1983. godine,¹³ a dva 2000. godine, kada su obavljena i djelimična iskopavanja i jednog tumula u selu Ulotini kod Andrijevice i jednog u selu Donje Luge u blizini Berana.¹⁴

Određeni podaci o razvoju gvozdenog doba dobijeni su i iz pretposljednog horizonta sahranjivanja u tumulu Velika gruda u Tivatskom polju, koji je sistematski ispitivan između 1988. i 1990.

⁶ Basler, D. 1969. 5-110.

⁷ Velimirović-Žižić, O. 1966. 103-207.

⁸ Velimirović-Žižić, O. – Pravić, M. 1986. 78-79.

⁹ Pušić, I. 1962. 76-78; Marković, Č. 1967. 57-58.

¹⁰ Varga, V. 2000. 21-23; Marković, Č. 1967. 57-58.

¹¹ Marković, Č. 1965/66. 216-229.

¹² Istraživanja obavljena u organizaciji Arheološke zbirke Crne Gore, kojima je rukovodila O. Velimirović. Rezultati istraživanja nijesu objavljeni.

¹³ Marković, Č. 1997. 323-330.

¹⁴ Podaci dobijeni od P. Lutovca, arheologa Polimskog muzeja u Beranama.

godine,¹⁵ kao i iz dva tumula sa lokaliteta Đevojačke grede u blizini sela Podi i Kameno, kod Herceg-Novog, istraživana 1990. godine.¹⁶ U isto vrijeme, odnosno između 1989. i 1990. godine djelimično je istražen i jedan tumul na lokalitetu Žugića gumno, u blizini sela Lever Tara, u kanjonu rijeke Tare.¹⁷

I pored činjenice da su na prostoru Crne Gore rekognosciranjem konstatovane brojne gradine, na njima nijesu obavljena značajnija arheološka istraživanja, pa se o njihovom karakteru sudi ili na osnovu samih izgleda, ili na osnovu sporadičnih slučajnih nalaza. Jedino su nešto obimnija arheološka iskopavanja obavljena 1977. godine na lokalitetu Škrke, za koji se pretpostavlja da je predstavljao dio podgrađa gradinskog naselja koje se nalazilo na Orlovom kršu, na samoj ivici Cetinjskog polja.¹⁸

Osim rezultata s arheoloških iskopavanja, određen broj značajnih podataka o gvozdenom dobu Crne Gore pružio je i niz slučajnih nalaza koji potiču iz jednog broja razorenih tumula, među kojima se ističu kameni tumuli na lokalitetu Vješala u blizini sela Krstac, na padini Lovćena,¹⁹ tumul u selu Kličevo kod Nikšića,²⁰ tumul u selu Lužac²¹ i tumuli na lokalitetu Rudeš,²² oba kod Bera-na. Nekoliko slučajnih nalaza keramike potiče i sa gradine Petrova ljut, koja se nalazi u blizini sela Krstac, iznad Krstačkog polja, u podnožju Lovćena.²³

Na kraju je važno istaći da su od posebne važnosti i podaci dobijeni iz istraživanja koja su tokom minulog perioda sprovedena na prostoru Risna, kao i unutar starih gradova – Budve i Ulcinja.

Sama činjenica da je na prostoru Crne Gore poznat i istražen veći broj arheoloških lokaliteta gvozdenog doba ipak nije dovoljna

¹⁵ Della Casa, Ph. 1996; Martinović, J. – Primas, M. 2000. 1-7.

¹⁶ Varga, V. Kompleks tumulusa Đevojačke grede, Muzejske sveske I, arheologija, Zavičajni muzej, Herceg-Novi, bez godine izdanja.

¹⁷ Kraći osvrt na istraživanja dala je M. Cerović u glasilu nacionalnog parka „Durmitor“, Soa nebeska, za avgust 1991. godine, pod nazivom Arheološka istraživanja u kanjonu Tare, sa fotografijama pronađenih djelova bronzanog nakita.

¹⁸ Leković, V. 1976. 186-188; Marković, Č. 1994. 19-23.

¹⁹ Leković, V. 1980. 81-90.

²⁰ Žižić, O. 1979. 205-218.

²¹ Srejskić, D. – Marković, 1980/81. 70-79.

²² Saveljić – Bulatović, L. – Lutovac, P. 2003. 52-54.

²³ Leković, V. 1980. 88.

da se na sva pitanja vezana za razvoj ove praistorijske epohe daju potpuni odgovori. Posebno je u tom smislu problematičan period prelaska iz bronzanog u gvozdeno doba, za koji, kako je već naglašeno, ne postoji ni minimum potrebnih podataka. Istina, za period starijeg gvozdenog doba raspolaže se sa nešto više podataka, ali su i oni nedovoljni za stvaranje potpunije slike o njegovom razvoju. Tako se na osnovu podataka kojima se danas raspolaže ne može dobiti jasna slika o izgledu i karakteru naselja koja su tokom starijeg gvozdenog doba egzistirala na tlu Crne Gore, o društveno-ekonomskim odnosima, kao ni o osnovnim elementima materijalne i duhovne kulture. Zbog toga se, slično proučavanju ranijih praistorijskih perioda, i pri proučavanju razvoja gvozdenog doba mora poći od činjenice da se na današnjoj teritoriji Crne Gore jasno uočavaju dva geografski izdvojena regiona – primorski i kontinentalni, od kojih prvi, kako je ranije rečeno, dolinama rijeka Trebišnjice i Bojane gravitira Jadranskom moru, a drugi, dolinama Tare, Pive, Lima i Čehotine, Centralnom Balkanu. Ovakva geografska podijeljenost, izgleda nije bitno uticala na razvoj kulture gvozdenog doba u njenim starijim fazama, budući da u osnovi pokazuje takve karakteristike da se u cjelini može smatrati dijelom jednog velikog kulturnog i etničkog kompleksa koji se protezao od rijeke Morave na istoku, do planine Romanije na zapadu. Međutim, za razliku od starijih, u mlađim fazama razvoja gvozdenog doba situacija je bitno drukčija. Naime, primorski region već od posljednjih faza starijeg gvozdenog doba biva izložen direktnim uticajima razvijenih kultura mediteranskog svijeta, prvo grčke, pa zatim i rimske, što za posledicu ima da ovaj region ubrzanim tempom doživljava krupne i često korjenite promjene u svom kulturnom, društveno-ekonomskom i istorijskom razvoju. Uspostavljanjem čvrstih veza, prije svega sa grčkim svijetom, domorodačko stanovništvo postepeno napušta tekovine svoje tradicionalne kulture i prihvata elemente nove kulture, tako da ubrzanim tempom doživljava potpuni preobražaj, što se jasno uočava u izmijenjenom karakteru materijalne i duhovne kulture, kao i promjenama društveno-ekonomskih odnosa, koji se, na prvom mjestu, manifestuju u jačanju plemenske aristokratije i izdvajanju pojedinih slojeva društva. Sve je ovo doprinijelo da ovaj region vrlo rano izađe na poprište i značajnijih istorijskih zbivanja.

Za razliku od primorskog, kontinentalni region ostaje uglavnom po strani od ovih zbivanja, jer do njega veoma sporo dopiru strani impulsi, tako da on vrlo dugo u svom razvoju čuva elemente

tradicionalne lokalne kulture, koji se ponegdje zadržavaju i u vrijeme pune rimske dominacije.

Jedna od bitnih karakteristika gvozdenog doba ogleda se u činjenici da je sa njegovim počecima nastupio i period opšte stabilizacije, što je postepeno dovelo do izdvajanja pojedinih etničkih grupa, koje su se sada mogle međusobno i kulturno i teritorijalno razgraničiti. Sada je postalo moguće i razvoj određenih kultura gvozdenog doba konkretno vezati za pojedine etničke grupe, odnosno za pojedina plemena ili zajednice više plemena. Budući da su teritoriju Crne Gore tokom gvozdenog doba nastanjivala brojna plemena, koja su kasnije kod antičkih pisaca poznata pod zajedničkim imenom Iliri, i koja u suštini predstavljaju i nosioce kultura gvozdenog doba, i to ne samo na teritoriji Crne Gore nego i šire, radi formiranja što jasnije slike o tokovima razvoja gvozdenog doba potrebno je ukratko naznačiti o kojim se plemenima radi i koje su uže teritorije u pojedinim vremenskim intervalima ona nastanjivala.

ILIRI – NOSIOCI KULTURE GVOZDENOG DOBA

Velika zajednica plemena poznata pod imenom Iliri,¹ koja je od svog formiranja pa do rimske dominacije nastanjivala prostore zapadnog Balkana, odavno je postala predmet izučavanja brojnih naučnika različitih usmjerenja, koji su, zavisno od aspekta s kog su tražili odgovore na brojna pitanja, dolazili i do različitih odgovora. Jedan broj naučnika, na prvom mjestu lingvisti i arheolozi, formirali su između dva svjetska rata tzv. panilirsku teoriju, po kojoj su Iliri u određenim praistorijskim vremenima naseljavali veliki dio Evrope, gotovo od Baltika pa sve do Mediterana. Međutim, u novije vrijeme, zahvaljujući prije svega rezultatima sa brojnih arheoloških istraživanja, posebno u Bosni i Hercegovini, zapadnoj Srbiji, Crnoj Gori i Albaniji, prevladalo je mišljenje da su se Iliri razvili iz jednog raznorodnog etničkog supstrata formiranog na Balkanskom poluostrvu u epohi praistorije i da su na tom istom prostoru ušli u istorijsko razdoblje. Istraživanja su, nadalje, ukazala i na mogućnost postojanja jednog centralnog ilirskog područja na kome su se formirala najvažnija ilirska plemena, koje je obuhvatalo dio sjeverne Albanije, čitavu Crnu Goru, južnu i srednju Dalmaciju, Hercegovinu, južnu Bosnu, jugozapadnu Srbiju sa Sandžakom i Metohiju.

Istraživanja su takode pokazala da je proces formiranja Ilira započeo još u postneolitsko doba sa raspadom neolitskih zajednica, kada su dobar dio Balkanskog poluostrva preplavili nosioci eneolit-

¹ O Ilirima na području Crne Gore vidi: Papazoglu, F. 1963. 71-86; O teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, Simpozijum – Sarajevo 1964, Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja IV/1, Sarajevo 1964; Iliri u antičko doba, Simpozijum-Sarajevo 1966, Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja V/2, Sarajevo 1966; Garašanin, M. i D. Titograd 1967a. 89-98; Papazoglu, F. 1967. 123-144; Velimirović-Žižić, O. 1967. 61-63; Papazoglu, F. 1969; Garašanin, M. 1974. 1-32.; Katičić, R. 1977; Duhovna kultura Ilira, Simpozijum – Herceg-Novi 1982, Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja LXVII/11, Sarajevo 1984.

skih kultura i talasi Indoevropskih doseljenika sa Istoka. Miješanjem novopridošlog stanovništva sa starosjediocima stvoren je jedan nov etnički supstrat, koji se može smatrati i začetkom u formiranju predilirskih grupa i koji je vodio ka daljoj etnogenezi Ilira. Vremensko razdoblje koje neposredno slijedi velikim etničkim pomjeranjima na prelasku iz eneolita u metalno doba, okarakterisano je kao relativno miran period, bez većih unutrašnjih kolebanja. Intenzivna upotreba bronzine dovela je do izvjesne kulturne i društveno-ekonomske stabilizacije. Ovo stanje, posmatrano u jednom širem smislu, ne znači da se u ovom periodu nijesu dešavale nikakve promjene. Izvjesno jesu, ali su se one odvijale u užim okvirima i unutar pojedinih kulturnih grupa. Razvoj trgovine, koji stoji u direktnoj zavisnosti od potreba i mogućnosti nabavke nove sirovine – bronzine, istovremeno je omogućio i snažan prodor novih kulturnih uticaja iz razvijenijih i ekonomski jačih centara, što je dovelo do promjena u tradicionalnim oblicima življenja, posebno u društveno-ekonomskim odnosima koji se zapažaju u pojavi razlika među stanovništvom jedne iste kulturne zajednice.

Ove promjene nijesu prekinule niti usporile započeti etnogenetski proces. Naprotiv, tokom ranog i srednjeg bronzanog doba on je tekao dalje, da bi pri kraju konačno bio formiran jedan nov etnički supstrat, koji se sada već mogao okarakterisati kao protoilirski. Istovremeno, krajem bronzanog doba, kada nastaju nova pomjeranja zajednica, dolazi do jače asimilacije populacija na određenim prostorima i do formiranja čvršćih zajednica, koje će se kasnije pojaviti kao ilirska plemena sa posebnim imenima. U početnim fazama naredne epohe, odnosno starijeg gvozdenog doba, formirane zajednice se već mogu smatrati prailirskim, da bi u drugoj polovini ove epohe došlo do izdvajanja većih zajednica, kada se može govoriti o samim Ilirima kao izdiferenciranom etnosu.²

Sa počecima mlađeg gvozdenog doba javljaju se i prvi podaci o Ilirima i ilirskim plemenima u antičkim izvorima. Tako, Pseudo-Skilaks u svom *Periplus*-u (IV vijek stare ere) spominje ilirska plemena Hijerastamnie, Buline, Hileje, Neste, Manijce, Taulante, i za nas posebno zanimljive Autarijate i Enhelejce, koje je locirao kod Rizonskog (Risanskog) zaliva. Pseudo-Skimnos (I vijek stare ere), u djelu *Periegesis* smatra Ilire posebnom zajednicom plemena, dok

Tit Livije, rimski pisac (I vijek nove ere), govoreći o događajima sa kraja Rimske Republike, pominje u Iliriku plemena: Ardijeje, Daorse, Delmate, Japode, Liburne, Taulante, Labeate, Piruste. I grčki geograf Strabon (68. prije nove ere do 20. nove ere) pominje razna plemena na Balkanu, dok Plinije Stariji, rimski istoričar (I vijek nove ere) i geograf Pomponije Mela (I vijek nove ere), u redoslijedu nabrojavanja plemena i naroda na zapadnom Balkanu, izdvajaju i one koje nazivaju „Iliri u pravom smislu te riječi“ (*Illyrii proprie dicti*). Ovo bi istovremeno značilo da postoje i oni drugi Iliri koji ne spadaju u ove, naznačene kao „pravi Iliri“. Navedeni podatak je naveo mnoge naučnike da pri razmatranju pojma Ilir i Ilirik pođu od ove sintagme. Pri tome se većina arheologa i lingvista slaže da je među mnogim plemenima koja su nosila svoja vlastita imena, najvjerojatnije na južnom području Balkana, između rijeka Drima i Vojuše, postojao jedan manji narod, veće pleme ili plemenska zajednica, koja je nosila ime „Iliri“ i koja je svoje ime proširila na susjedna plemena, dajući zajednički naziv jednoj čitavoj grupaciji srodnih plemena, moguće i prije uspostavljanja kontakta sa grčkim svijetom. U dodirima sa grčkim i kasnije sa rimskim svijetom, to ime se sve više uopštavalo, tako da se sa širenjem rimske vlasti na Balkanu širilo i ilirsko ime prema istoku i sjeveru, da bi konačno pod ovim imenom bila formirana i provincija Ilirik, koja je obuhvatala i ona područja na kojima su živjele plemenske zajednice različite od Ilira.

Danas nema neke posebne sumnje u zaključak da se prvobitno jezgro ilirske zajednice plemena nalazilo na teritoriji Albanije, odakle se preko Crne Gore širilo ka istoku i sjeveru. Među značajnijim plemenima ili plemenskim zajednicama koje se danas smatraju ilirskim izdvajaju se Ardijeji, Autarijati, Piruste i Daorsi, kao i neke druge manje plemenske zajednice. Od ilirskih plemena koja su u određenim periodima nastanjivala pojedine prostore Crne Gore pominju se Ardijeji, Autarijati, Plereji(?), Enhelejci, Labeati, Dokleati i Piruste. Osim ovih, pominje se i jedan broj manjih grupacija, koji nose imena po mjestu obitavanja, kao što su Olcinati, Agravoniti i Rizoniti.

Pokušaji da se utvrdi teritorija koju su Ardijeji nastanjivali u vremenu od početka IV pa do kraja II vijeka stare ere još uvijek izaziva polemičke rasprave među lingvistima i arheolozima i još uvijek se ne nudi pravo rješenje. Iz svih do sada iznijetih teza o mogućoj teritoriji koju su naseljavali Ardijeji mogao bi se izvući zajednički zaključak, koji bi se odnosio na nestalnost njihove terito-

² Benac, A. 1964. 59-73.

rije. Naime, jedan broj naučnika smatra da teritoriju Ardijeja treba locirati od desne obale Neretve do rijeke Cetine, drugi da su u IV vijeku prije nove ere sa desne obale Neretve prešli na lijevu, zatim da su živjeli sa obje strane Neretve, da je Crna Gora bila zemlja Ardijeja, da su živjeli od Dardanije do Rizonskog zaliva i sl. Čini se da je danas najprihvatljivija teza da su Ardijeji, bez sumnje jedno od najznačajnijih ilirskih plemena, u starijem periodu, odnosno u vremenu prije IV vijeka stare ere, živjeli u unutrašnjosti zemlje, sjeverno i sjeveroistočno od linije Neretva – Bokokotorski zaliv, zahvatajući moguće i oblasti oko rijeke Pive i prostore zapadno od nje, odnosno zapadne krajeve današnje Crne Gore. Čini se takođe prihvatljivim i mišljenje da se nakon pokoravanja jednog broja manjih plemena, što je uslijedilo neposredno nakon IV vijeka stare ere i silaskom na morsku obalu, pod imenom Ardijeja našla velika grupa ili savez plemena, koji je u posljednjim vjekovima stare ere pred rimskim osvajanjima igrao značajnu ulogu.

Ne treba ispustiti iz vida da i za događaje koji su uslijedili nakon IV vijeka stare ere, a odnose se na Ardijeje, postoje različita mišljenja. Jedan broj naučnika smatra da su Ardijeji u IV vijeku stare ere nastanjivali prostore uz desnu obalu rijeke Neretve i da su, moguće, prodorom Kelta oko 300. godine bili primorani da se presele na lijevu obalu Neretve, čijom su se dolinom spustili na morsku obalu, gdje su kao moćno pleme sredinom III vijeka stare ere formirali savez ilirskih plemena, odnosno ilirsku državu. Sa tezom da su Ardijeji formirali Ilirsku državu ne slaže se jedan broj historičara i arheologa, koji, čini se, dosta argumentovano saopštavaju svoj stav zasnovan na arheološkim tragovima i podacima iz istorijskih izvora, da se ne radi o novoformiranoj državi, već o kontinuiranom razvoju one iste Ilirske države koja je krajem V ili početkom IV vijeka stare ere stvorena na sjevernim granicama Makedonije, odnosno na prostoru južne Albanije, o kojoj će kasnije biti više riječi.

Još jedno veliko i moćno ilirsko pleme koje zaslužuje posebnu pažnju javlja se pod imenom *A u t a r i j a t i*. Moguće je da se i pod ovim imenom krije naziv za još jednu širu zajednicu plemena, za koju se, takođe, ne može sa dovoljno pouzdanosti utvrditi teritorija koju su nastanjivali. Činjenica da su Autarijati od svih ilirskih plemena imali najmanje dodira sa spoljašnjim svijetom i da su zbog toga veoma kratko bili predmet interesovanja grčkih historičara, kao i podatak da su veoma brzo sišli sa istorijske pozornice, jer im se već početkom III vijeka gubi trag, umnogome otežava preciznije

određivanje njihove teritorije. Prvo pominjanje Autarijata nalazi se kod Arijana, dok se značajnim podacima smatraju oni koji govore o njihovom susjedstvu s Ardijejima i, kako navodi Strabon, njihovim čestim sukobima oko nekih slanih izvora, koje pojedini naučnici, istina bez neke čvršće osnove, lociraju oko Konjica, u Bosni. Upravo na ovom podatku su se zasnivala i mišljenja da se prvobitna teritorija Autarijata nalazila oko gornjeg i srednjeg toka Neretve. Danas se, pak, ustalilo mišljenje da se prvobitno jezgro autarijatskog prostora nalazilo oko planine i rijeke Tare, od koje, vjerovatno, potiče i njihovo plemensko ime, i da se kasnije teritorija proširila na dio istočne Bosne, na jugozapadnu Srbiju i sjeverne djelove Crne Gore. Autarijati su se, kako to saopštava Pseudo-Skilaks u svom *Periplus*-u, povremeno spuštali na jug, sve do obala Skadarskog jezera.

Autarijati su posebno ojačali tokom VI i V vijeka stare ere. O njihovoj ekonomskoj moći najbolje svjedoče bogati prilozi nalaženi u grobovima njihovih plemenskih prvaka. Moć Autarijata već od kraja V vijeka počinje da opada, da bi u drugoj polovini IV vijeka sasvim oslabila. Krajem IV vijeka prirodna katastrofa izazvana prevelikom najezdom žaba, o čemu piše grčki geograf Agatarhid sa ostrva Knida (sredina II vijeka stare ere), natjerala je djelove autarijatske zajednice da napuste svoju teritoriju i da se isele prema istoku i jugu.

Posebno je značajno što se Autarijati pouzdano smatraju nosiocima poznate Glasinačke kulture, čiji su elementi već od kraja bronzanog, pa kroz čitav period starijeg gvozdеног doba, srijeću na širokom prostoru istočne Bosne, Crne Gore, sjeverne Albanije i zapadne Srbije. Iako su osnovne manifestacije materijalne i duhovne kulture na ovom prostoru veoma slične i često identične, ne može se sasvim izvjesno tvrditi da su Autarijati istovremeno i zaposjedali sve ove prostore, posebno ne sjeverne djelove Albanije, za koje se zna da su ih u to vrijeme naseljavala druga ilirska plemena. Prije će biti da se radi o snažnom kulturnom uticaju Autarijata, te moćne, šire zajednice plemena, pod kojom su se formirale slične ili identične manifestacije duhovne i materijalne kulture.

Kultura Autarijata na prostoru Crne Gore posvjedočena je nizom istraženih arheoloških lokaliteta i jednim brojem slučajnih nalaza, posve bliskih ili identičnih sa glasinačkom kulturom, odnosno sa kulturnim kompleksom koji je u arheološkoj nauci nazvan Glasinac – Mati.

Teritorija koju su naseljavali *D o k l e a t i*, moćno i značajno ilirsko pleme, može se sa više pouzdanosti lokalizovati na prostoru

današnje Crne Gore. Istoričari i arheolozi se slažu da su Dokleati naseljavali relativno veliki prostor, koji se protezao od sjevernih obala Skadarskog jezera na jugu, pa do rijeke Trebišnjice na sjeverozapadu, sa središtem oko antičke Dokleje u blizini današnje Podgorice. Jedan natpis pronađen u selu Riječani, nekadašnjem antičkom naselju poznatom kao kastel Saltua, u kome se pominje neki Gaj, sin Epikada, prvak Dokleata, potvrđuje tezu da se teritorija Dokleata protezala ka zapadu do iza Nikšića, sve do rijeke Trebišnjice, zahvatajući oblast današnjih Banjana. Podatak istovremeno pokazuje da se radi o znatnom i moćnom ilirskom plemenu, koje je u počecima rimske dominacije, posebno za vrijeme dinastije Flavijevaca, imalo snažnu plemensku organizaciju sa plemenskim prvacima na čelu. Dokleati su svakako i ranije, u vrijeme ilirske države, igrali značajnu ulogu, o čemu svjedoči podatak da je posljednji ilirski kralj Gencije, prilikom svog dolaska na prijesto, u toku dinastičkih borbi, uklonio i nekog Epikada, čija je porodica očito bila izuzetno moćna, budući da se i u vrijeme rimske dominacije njeni članovi javljaju kao plemenski prvaci. Bez sumnje, Dokleati su svoj značaj zadržali i nakon definitivnog sloma Ilirske države i rimskih osvajanja. Plinije navodi da je to moćno pleme sa svoje 33 dekurije uključeno u Naronski konvent, a vjerovatno su tada proširili i svoju teritoriju na račun susjednih Endirudina i Labeata. Međutim, pitanje granice sa ovim posljednjim nije baš sasvim jasno. Kako se Dokleja bez dvoumljenja nalazi na teritoriji Dokleata, a obližnji Medun (*Meteon*) na teritoriji Labeata, granicu između ova dva plemena svakako treba tražiti negdje između ova dva grada.

U vezi s Dokleatima posebno je zanimljivo pitanje pripadnosti Dokleje, koja bi, sudeći po imenu, trebalo da predstavlja centar i najznačajnije naselje ovog plemena. Kako, međutim, ne postoje arheološki nalazi u okviru Dokleje, koji bi bili stariji od prve decenije I vijeka nove ere, čini se zato mnogo izvjesnijim da je Dokleja postala centar Dokleata tek od njenog formiranja kao rimskog grada, odnosno od prve decenije I vijeka nove ere. I sam ravničarski položaj Dokleje pokazuje da se ne radi o starijem ilirskom naselju, budući da su ona gotovo redovno formirana na prirodno zaštićenim, dominantnim uzvišenjima, što sa Doklejom, svakako, nije slučaj. Stoga bi starija dokleatska naselja, i moguće sam centar, trebalo tražiti zapadnije, po rubovima doline rijeke Zete. A što se same Dokleje tiče, ne bi bez osnove bio i zaključak da su Rimljani centar Dokleata, na samom početku I vijeka nove ere, radi lakšeg držanja

plemena pod nadzorom, iz nepristupačnog brdovitog zaleđa prebacili u ravnicu, bliže glavnoj komunikaciji, i da je po imenu samog plemena dobio naziv *Doclea*.

I za ilirsko pleme *Enhelejaca* pouzdano je utvrđeno da je, bar primarno, naseljavalo teritoriju Crne Gore, sa bližom lokacijom oko i istočno od Bokokotorskog zaliva, prostirući se sve do Drača u Albaniji. Enhelejce pominje Pseudo-Skilaks u svom *Periplus-u*. Zanimljivo je da su mnogi antički pisci Enhelejce dovodili u vezu sa mitom o Kadmosu i njegovoj ženi Harmoni, koji su napuštivši beotijsku Tebu stigli u zemlju Enhelejaca, među „narod jegulja“, gdje je Kadmo osnovao grad Budvu. Pod njegovim vođstvom Enhelejci su pobijedili susjedne Ilire, što bi moglo da se odnosi na izdvajanje ranije pomenutih „Ilira u pravom smislu riječi“ (*Illyrii proprie dicti*). Zanimljivo je da se ime Enhelejaca srijeće još i u sjeverozapadnom Epiru, oko Akrokeraunijskog rta i grada Apolonije, kao i oko Ohridskog jezera i rudnika srebra u Damastionu.

Za ilirsko pleme *Perjane* može se pouzdano tvrditi da su naseljavali teritoriju današnje Crne Gore. Prije će biti da se njihova teritorija nalazila zapadno od Boke Kotorske, odnosno od Risanskog zaliva, gdje su dolazili u dodir s Ardijejima, kako to saopštava Strabon. Kasnije su zbog pustošenja Ilirije za vrijeme rimske dominacije deportovani u unutrašnjost zemlje.

Položaj plemena *Labeata* jasno je određen podacima koje u vezi s trećim ilirskim ratom 168. godine stare ere daje Tit Livije, pominjući Skadar (*Scodra*) i Medun (*Meteon*), nedaleko od Podgorice, kao gradove Labeata. Stoga je relativno lako zaključiti da se teritorija Labeata protezala sjeverno i istočno od Skadarskog jezera. I sam raniji naziv Skadarskog jezera – *Lacus Labeatis* ukazuje da se radi o teritoriji ovog plemena. U prilog ovome govore i arheološki nalazi, posebno oni sa velike i istražene nekropole na lokalitetu Velje ledine u selu Gostilju u Zeti, o čemu će kasnije biti više riječi.

Određivanje teritorije plemena *Pirusta*, za koje se smatra da su bili vrsni rudari i da im je ovo zanimanje odredilo kasniju sudbinu, izaziva prilično teškoća. Dodatnu zabunu u teritorijalnom opredjeljenju izazivaju i antički pisci (Tit Livije, Plinije, Strabon, Ptolomej), čija su saopštenja u vezi s ovim plemenom kontradiktorna, što je pojedine naučnike navelo da njihovu teritoriju potraže u sjevernoj Albaniji, dok su drugi skloni da ih lokalizuju u sjevernoj Crnoj Gori, u područje oko Pljevalja, koje je bogato rudnim blagom, a treći na područje Sandžaka. Ipak se čini najprihvatljivijom

teza o njihovom razmještanju u sjevernoj Crnoj Gori, oko današnjih Pljevalja, sa čime se slaže veći broj savremenih naučnika.

Iz do sada izloženog slijedio bi logičan zaključak da je teritorija Crne Gore u jednom dužem periodu u prošlosti bez sumnje bila ilirska, da je ulazila u okvire ilirske države i da je na tom prostoru ova najznačajnija društveno-politička tvorevina Ilira doživjela svoj najveći uspon, ali i svoj pad. Ovako formulisan zaključak nameće i obavezu da se, koliko to raspoloživa građa dopušta, sagledaju i osnovni vidovi razvoja kulture gvozdenog doba, čiji su nosioci na ovim prostorima bili upravo Iliri.

Oslanjajući se na rezultate obavljenih arheoloških istraživanja, prvenstveno na otkrivene ostatke naselja i pokretni arheološki materijal, danas se o razvoju gvozdenog doba na području Crne Gore može govoriti sa nešto više pouzdanosti, mada prikupljeni podaci, kako je to već istaknuto, još uvijek ne dozvoljavaju da se svi vidovi ovog razvoja podjednako osvijetle. Zbog toga se treba nadati da će buduća istraživanja svojim rezultatima upotpuniti dobar dio praznina koje se u ovom trenutku uočavaju pri proučavanju razvoja gvozdenog doba, i to ne samo u Crnoj Gori već i u onim drugim oblastima koje su, u određenim razdobljima praistorije, bile ilirska.

Značajne razlike koje se u manifestacijama materijalne i duhovne kulture uočavaju između starije i mlađe faze gvozdenog doba uslovljavaju da se ukupni razvoj ove epohe na području Crne Gore mora posmatrati u ovim vremenskim okvirima, odnosno u okvirima starijeg gvozdenog doba ili halštata, koje obuhvata vremensko razdoblje od VIII pa do IV vijeka stare ere, i u okvirima mlađeg gvozdenog doba ili latena, kome pripada vrijeme od IV pa do kraja I vijeka stare ere.

STARJE GVOZDENO DOBA

Jedna od osnovnih karakteristika starijeg gvozdenog doba Crne Gore ogleda se u činjenici da se razvoj ovog perioda mora posmatrati u okviru jednog relativno širokog prostora koji je, pored Crne Gore, zahvatao i jugoistočnu Bosnu, istočnu Hercegovinu, jugozapadnu Srbiju sa Metohijom i srednju i sjevernu Albaniju. Na ovom prostoru formirala se jedna veća etnička zajednica okarakterisana sličnim ili istovjetnim manifestacijama materijalne i duhovne kulture, koja u osnovi pripada zajedničkom kulturnom kompleksu poznatom kao glasinacka kultura. Crna Gora se stoga, u vremenu starijeg gvozdenog doba, odnosno od VIII pa do IV vijeka stare ere, može u cjelini smatrati dijelom ovog velikog kulturnog i etničkog kompleksa koji se, kako je već rečeno, protezao od rijeke Morave na istoku do planine Romanije na Zapadu.

Siromaštvo do sada prikupljenih podataka ne omogućava da se svi vidovi razvoja starijeg gvozdenog doba sagledaju u punom svjetlu, već je to moguće učiniti samo u onoj mjeri u kojoj to dozvoljavaju otkriveni tragovi materijalne i duhovne kulture, gdje se u okviru prvih misli na ostatke naselja i na pokretni arheološki materijal, a u okvirima drugih – na načine sahranjivanja, oblike grobnih konstrukcija i na umjetničke preokupacije.

Naselja i staništa

O naseljima starijeg gvozdenog doba na teritoriji Crne Gore postoji tako malo podataka da se još uvijek ne može formirati jasna i potpuna slika o njihovom izgledu i karakteru. Na osnovu podataka prikupljenih putem rekognosciranja i na osnovu rezultata posve skromnih arheoloških istraživanja moguće je, uz dosta rezerve, zaključiti da je za ovaj period karakterističan tip gradinskih naselja podignutih na mjestima koja su najčešće prirodno zaštićena i pogodna za odbranu i često dodatno osigurana određenim fortifikacionim sistemom. Istina, ovaj tip naselja nije u pravom smislu tvorevi-

na gvozdenog doba, već je nastao mnogo ranije, još u vrijeme prodora nosilaca eneolitskih kultura, ali je nastavio da živi kroz čitav period bronzanog doba, da bi u gvozdenom dobu postao osnovni tip naselja. Jedan broj naselja ovog tipa, među kojima ima i onih od samo strateškog značaja ili onih privremenog karaktera, tzv. refugijuma, namijenjenih za sklanjanje okolnog stanovništva u slučaju neposredne opasnosti, u pojedinim oblastima korišćen je i tokom kasnijih perioda, sve do rimskih osvajanja. Izvjesno je da su neka od njih u određenim periodima napuštana, da bi u sljedećem ponovo bila nastanjena i obnovljena, ali, nažalost, nedovoljna istraženost i sasvim skromni podaci ne dozvoljavaju da se sagledaju i na pravi način rastumače sve one promjene koje su se dogodile na ovim naseljima tokom njihovog dužeg korišćenja. S tim u vezi, gotovo je nemoguće u ovom trenutku pojedina gradinska naselja uočena na teritoriji Crne Gore pouzdano pripisati starijem gvozdenom dobu, mada nema sumnje da je jedan njihov broj korišćen, a moguće je i nastao u ovom periodu. To se posebno odnosi na ona gradinska naselja koja su tokom mlađeg gvozdenog doba iz primitivnog tipa prerasli u prve utvrđene gradove, kao što su Risan, Budva, Ulcinj i Medun.

Značajno je napomenuti da među gradinskim naseljima konstatovanim na prostoru Crne Gore nije uočena neka bitna razlika koja bi sugerisala potrebu za izdvajanjem nekog posebnog tipa ili, pak, više tipova. Prije bi se reklo da su sve gradine međusobno slične i da pripadaju jednom istom tipu koji je okarakterisan sa gotovo istovjetnim elementima – položajem, izgledom i načinom gradnje. Moguće je u pojedinim elementima uočiti određene razlike, kao na primjer u nekim detaljima opšteg izgleda, koje su izazvane potrebom prilagođavanja različitim konfiguracijama terena, pa se zato ne mogu svrstati u korpus posebnih karakteristika koje bi time određivale i poseban tip gradinskog naselja. Prednje upravo potvrđuje jedan broj gradinskih naselja, koja, nažalost, nijesu arheološki ispitana, već su poznata isključivo iz prospekcija.

Nedaleko od sela Petrovića, na vrhu jednog od tri brežuljka koji se protežu istočno od često pominjane pećine Crvene stijene, formirana je gradina poznata pod imenom Gradac. Centralni, ovalni prostog gradine, prečnika oko 31 m, ograđen je masivnim zidom u suvomeđi, oko koga teče još jedan tanji, spoljašnji zid, koji se sa unutrašnjim spaja na jugoistočnoj strani gradine. Na zapadnoj strani masivnog, unutrašnjeg zida, formirana je neka vrsta ulaza. Nešto fragmenata keramike nađenih među razbacanim kamenjem toliko je

atipično da ne može pomoći u preciznijoj hronološkoj determinaciji gradine. Ima mišljenja da gradina pripada mlađem gvozdenom dobu,¹ mada za takav zaključak nema nikakvih valjanih osnova.

U istom regionu se nalazi još jedna gradina poznata kao Grdova gradina, koja je takođe podignuta na vrhu brežuljka, koji se s jedne strane strmo obrušava, dok drugu, lako pristupačnu, u širokom luku, štiti relativno tanak podzid u suvomeđi.²

Na prostoru Banjana, u blizini sela Riječana, nalaze se takođe dvije gradine, jedna poznata kao Budetina, a druga kao Drenetina gradina. Obje su podignute na dominantnim brežuljcima, na međusobnoj udaljenosti od oko 1 km, sa relativno prostranim platoima na vrhovima, koji su ograđeni kamenim podzidima u suvomeđi i sa nekoliko nižih, vještački formiranih terasa. Na Budetinoj gradini, na unutrašnjem zidu, zapažene su neke kasnije intervencije, koje se mogu pripisati vremenu rimske dominacije.³

Na Drenetinoj gradini jasno su se uočavala dva reda suvoziđa. Jedan, načinjen od krupnih kamenih blokova, zatvarao je donju terasu, dok je drugi, od nešto manjih blokova, prateći konfiguraciju terena, štiti prilaz na jezičasti plato.

Nedostatak pokretnog arheološkog materijala onemogućava da se preciznije odredi vrijeme nastanka i korišćenja ove dvije gradine. Podatak da se u blizini pomenutih gradina, kao i na čitavom prostoru Banjana, nalazi veći broj kamenih tumula, od kojih su neki arheološki ispitani i za koje je utvrđeno da pripadaju kraju ranog bronzanog doba,⁴ ukazuju na mogućnost da su i gradine nastale i da su korišćene tokom ovog perioda, naravno, uz pretpostavku da su pod njima sahranjivani njihovi stanovnici. Međutim, jedan broj nalaza, koji se vremenski vezuju za starije gvozdeno doba, odnosno za vrijeme između VIII i VI vijeka stare ere, za koje se pretpostavlja da potiču iz jednog kamenog tumula sa ovog prostora istraženog 1957. godine, ukazuje i na mogućnost da su gradine korišćene i tokom starijeg gvozdenog doba.⁵

¹ Basler, Đ. 1964. 47-50.

² Isti, 50-52.

³ Sergejevski, D. 1962. 88 i 103.

⁴ Marković, Č. 1998. 203-214.

⁵ Materijal koji bi, moguće, poticao iz ovog tumula čuva se u Zavičajnom muzeju u Nikšiću. O iskopavanju tumula ne postoji nikakva prateća dokumentacija.

Jedan broj gradinskih naselja konstatovan je i u ostalim djelovima sjeverne Crne Gore, oko Pljevalja, Berana i Bijelog Polja. Posebno su brojne u južnim predjelima Crne Gore, naročito po obodu Bjelopavličke ravnice, u okolini Podgorice, rejonu Skadarskog jezera i Bokokotorskog zaliva, na poluostrvu Luštici, kao i duž čitavog primorja i njegovog zaleđa. Gradine redovno prate i nadgrobne humke, odnosno kameni ili zemljani tumuli, čija se pripadnost u određenim etapama bez sumnje može pripisati stanovnicima ovih naselja. Nažalost, sve ove brojne gradine ostale su do danas neistražene, mada je jedan broj njih putem rekognosciranja evidentiran, dok je samo nekoliko njih sumarno proučeno i opisano. Među ovim posljednjim posebnu pažnju zaslužuju dvije gradine, obje smještene u rejonu Skadarskog jezera, čiji su ostaci sačuvani u znatnoj mjeri, tako da se može formirati približna slika o njihovom prvobitnom izgledu.

Ostaci jedne gradine nalaze se na vrhu brda poznatog pod imenom Planinica, koje se nalazi u blizini mjesta Tuzi i koje dominira okolnom ravnicom. Prostran ovalan plato ograđen je sa dva reda jakih zidova zidanih u suvomeđi, mjestimično debelih i do 2 m i visokih do 1,5 m. Zanimljivo je da se u središnjem dijelu platoa nalazi oveća kamena gomila. Kasnijim pregrađivanjima gradini je znatno izmijenjen prvobitni izgled.⁶

Druga gradina se nalazi u blizini sela Vukovci i poznata je i kao srednjovjekovni grad Oblun, od koga je na vrhu strmog, gotovo nepristupačnog brežuljka ostalo sačuvano nešto zidova. U podnožju ostataka srednjovjekovnog grada nalaze se ostaci zidova neke veće pravougaone prostorije, građeni u suvomeđi od većih kamenih blokova. Sasvim je moguće da se na vrhu brežuljka svojevremeno nalazila praistorijska gradina sa podgrađem, kome je pripadala pomenuta pravougaona prostorija.

Podizanje srednjovjekovnog Obluna na ostacima praistorijske gradine nije usamljen slučaj, o čemu govori i srednjovjekovni grad Budimlja, koji se nalazi u blizini Berana i koji je takođe podignut na ostacima jedne praistorijske gradine. Sasvim je moguće da su i neki drugi srednjovjekovni gradovi u Crnoj Gori podignuti na mjestima na kojima su ranije postojala praistorijska naselja. Ovo, svakako, nije čudno kada se zna da su gradine podizane na dominantnim, teško pristupačnim i teško osvojivim brežuljcima,

⁶ Podaci iz dokumentacije Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture.

koji svojim položajima dominiraju i sa kojih je moguće kontrolisati širi prostor.

Arheološka iskopavanja obavljena na lokalitetu Škrke, u neposrednoj blizini Cetinja, na kome se, moguće, nalazio dio podgrađa gradinskog naselja koje je svojevremeno bilo formirano na Orlovom kršu, brežuljku koji dominira Cetinjskim poljem, osim većeg broja keramičkih nalaza, pružila su i nekoliko podataka koji su se odnosili na način gradnje kuća u okviru ovog podgrađa.

Istraživanja su pokazala da je podgrađe zahvatalo relativno širok prostor i da se protezalo na nekoliko međusobno spojenih vrtača. Kulturni sloj, čija je debljina mjestimično dostizala i 1,59 m, što svjedoči o relativno dugom životu podgrađa, u vertikalnoj stratigrafiji podijeljen je na dva stratuma, od kojih stratum I pripada starijem gvozdenom dobu. Pored obilja keramičkog materijala, u stratumu su otkriveni i tragovi građevinske djelatnosti koji govore o mogućem izgledu i načinu gradnje kuća u podgrađu.

Otkriveni komadi kućnog lijepra na kojima su se sačuvali otisci kolja i pleteri govore da su zidovi kuća građeni upravo od kolja i pleteri i da su bili oblijepljeni blatom, što pokazuje da se u načinu gradnje nijesu bitnije razlikovale od kuća građanih u ranijim periodima praistorije. Nažalost, dugih tragova građevinske djelatnosti, koji bi pomogli da se utvrdi veličina i oblik kuća, nije otkriveno, tako da se o ovim elementima ne može ništa pouzdano reći.⁷

Iz gore izloženog, moguće je zaključiti da su za stanovanje u starijem gvozdenom dobu uglavnom korišćena gradinska naselja naslijedena iz ranijih epoha, čiji se osnovni oblik i način gradnje tokom ovog vremena nije bitnije mijenjao. Vjerovatno je jedan broj gradinskih naselja bio ranije formiran, tokom eneolitskog ili bronzanog doba, i da je nastavio da živi i tokom starijeg gvozdenog doba. Takođe je vjerovatno da je jedan broj gradinskih naselja nastao i tokom ovog perioda, ali da se pri tom nijesu promijenili uslovi koji su diktirali izbor mjesta za formiranje gradine i način gradnje njenog odbrambenog sistema, koji je uglavnom bio podređen konfiguraciji terena. Uz pojedine gradine postojala su i podgrađa sa kućama izgrađenim od kolja i pleteri, u kojima je, po svemu sudeći, živjelo obično stanovništvo, dok su utvrđene gradine, moguće, bile rezervisane za aristokratiju i sloj ratnika.

⁷ Marković, Č. 1994. 21-22.

Ekonomija

O ekonomiji i društvenoj organizaciji nosilaca kulture starijeg gvozdenog doba na teritoriji Crne Gore nema gotovo nikakvih podataka na osnovu kojih bi se mogli izvući neki konkretniji zaključci.

U svakom slučaju realno je pretpostaviti da se stanovništvo, kao osnovnim zanimanjem, bavilo stočarstvom, o čemu dovoljno ubjedljivo govore gradinska naselja locirana ponajviše u onim područjima u kojima se mogla upražnjavati ova privredna grana. Međutim, ovo ne znači da se jedan dio stanovništva, posebno onaj koji je bio nastanjen u blizini plodnih, ravničarskih terena, sa naseljima lociranim po obodima rječnih dolina ili većih kraških polja, nije bavio i zemljoradnjom, koja je zadovoljavala potrebe za određenim poljoprivrednim proizvodima, na prvom mjestu određenim vrstama žitarica.

S druge strane, potreba za određenim proizvodima od gvožđa, kao što su različite vrste oružja i oruđa, ali i određene vrste nakita, očito je rješavana razmjenom dobara, odnosno uvozom, mada se ne može isključiti ni mogućnost da su neki od ovih proizvoda izrađivani i u domaćoj režiji. Činjenica da su na teritoriji Crne Gore pronađeni djelovi kalupa za izradu jedne specifične vrste šupljih sjekira, tzv. keltova, koji se, istina, vezuju za period prelaska iz bronzanog u gvozdeno doba, ukazuje na mogućnost da su i kasnije, tokom starijeg gvozdenog doba, na određenim područjima postojale radionice koje su se bavile proizvodnjom određenih vrsta gvozdenog oružja i oruđa. Pri tome ne treba zanemariti ni činjenicu da su se u okolini Nikšića, Pljevalja i u Polimlju mogla eksploatisati manja nalazišta gvozdene rude, što je podrazumijevalo bavljenje metalurgijom, a s tim u vezi i bavljenjem preradom gvožđa, odnosno livničkim i kovačkim zanatom.

Već je napomenuto da je dobar dio metalnih izrađevina uvožen iz razvijenih prerađivačkih centara mediteranskog svijeta, prije svega grčkog, a kasnije i rimskog, što je uticalo na razvoj trgovine i na izdvajanje sloja trgovaca i putujućih majstora, kao i na jačanje plemenske aristokracije.

Slaba ili, bolje rečeno, nedovoljna istraženost područja Crne Gore, samo sa jednim sondažno ispitanim naseljem iz starijeg gvozdenog doba, ne dozvoljava da se u ovom trenutku formiraju čvršći zaključci o privrednim djelatnostima nosilaca starijeg gvozdenog

doba na tlu Crne Gore, tako da izrečeno na tu temu treba prihvatiti samo kao mogućnosti koje tek u budućim arheološkim istraživanjima treba dokumentovati.

Materijalna kultura

Veći dio pokretnog arheološkog materijala koji se može vezati za starije gvozdeno doba uglavnom potiče iz grobova pod tumulima, manji dio pripada slučajnim nalazima, dok sasvim mali broj potiče iz arheoloških iskopavanja naselja. Materijal se sastoji od keramike, metalnog oružja, nakita i djelova nakita. Najslabije je zastupljen keramički materijal, kome pripada nešto usitnjenih fragmenata keramičkog posuda pronađenih tokom sondažnih iskopavanja za sada jedinog arheološki ispitanog naselja starijeg gvozdenog doba i nekoliko keramičkih sudova prepoznatljivih oblika, koji potiču iz nekoliko ispitanih tumula. Brojno je zastupljeno metalno oružje, uglavnom načinjeno od gvožđa, i nakit, najčešće od bronz, ali i od ćilibara.

K e r a m i k a, koja se može pripisati starijem gvozdenom dobu, potiče iz tumula u Gotovuši, tumula na Lisijevom polju, tumula u Petrovićima i sa lokaliteta Škrke blizu Cetinja. U tumulu u Gotovuši nađena su ukupno tri keramička suda, od kojih jedan pripada bikoničnom peharu sa visokim cilindričnim vratom, sa jednom visokom drškom i sa tri bradavičasta ispupčenja na truhu, drugi pripada trbušastom peharu sa jednom visokom drškom i koso zasječnim obodom, dok treći pripada takođe trbušastom peharu sa visokim cilindričnim vratom i sa visokom drškom, ukrašen sa širokim, plitkim, vertikalnim kanelurama na ramenu. Slične forme sudova javljaju se u glasinčkoj kulturi, u njoj fazi Ivb,⁸ mada se prema ostalom materijalu iz grobova čini da se mogu datovati i nešto kasnije, u kraj faze IVc-1, odnosno u vrijeme između 625. i 550. godine stare ere.⁹

Iz tumula sa lokaliteta Lisijevo polje potiče pet keramičkih sudova, od kojih su tri nađena tokom iskopavanja 1983. godine. Radi se o jednom dubokom bikoničnom peharu sa koničnom sto-

⁸ Marković, Č. 1965/66. 222-223.

⁹ Čović, B. 1987. 605.

pom i sa dvije male kalemaste drške, nađenom u tumulu I, o trbušastom peharu sa dvije visoke drške, ukrašenom dubokim paralelnim urezima, i o koničnom peharu grube fakture, debelih zidova, koji potiču iz tumula II. Druga dva suda – jedan oštro profilisani bikonični pehar sa dvije visoke drške, koje su zajedno sa ramenom ukrašene širokim kanelurama, i jedan manji krčag sa trolisnim otvorom, rađen na vitlu i ukrašen sa tri horizontalne trake islikane crvenkastom bojom – pripadaju slučajnim nalazima koji potiču iz jednog ranije razorenog tumula sa istog lokaliteta.

Pehar sa kalemastim drškama iz tumula I datovan je u početak IV vijeka prije nove ere,¹⁰ trbušasti pehar i konični sud iz tumula II, kao i dva suda iz razorenog tumula – trbušasti pehar sa dvije drške i krčag sa trolisnim otvorom – datovani su u VI-V vijek prije nove ere.¹¹

Među keramičkim fragmentima koji su navodno pronađeni u tumulu u Petrovićima, moguće je izdvojiti nekoliko koji su pripadali sudovima sa jednom visokom drškom, ali koji se ne mogu preciznije datovati, već se smještaju u širi okvir starijeg gvozdenog doba.¹²

I, konačno, značajno je napomenuti da je prilikom sondažnih iskopavanja lokaliteta Škrke, u blizini Cetinja, pronađena izvjesna količina usitnjenih keramičkih fragmenata, od kojih je veći broj pripadao keramici lokalne proizvodnje, koja se okvirno može vezati za starije gvozdeno doba, dok je manji broj pripadao fragmentima importovanih, grčkih, crnofiguralnih vaza, koje se, takođe okvirno, mogu vezati za VI-V vijek stare ere.¹³

Primjerci metalnog posuda koji bi pripadali starijem gvozdenom dobu za sada nijesu poznati sa teritorije Crne Gore. Jedino se dva metalna nalaza – jedna bronzana aplikacija u obliku palmete i jedan bronzani tronožac, koji potiču iz tumula I sa Lisijevog polja – po svojoj osnovnoj namjeni mogu na izvjestan način vezati za metalno posuđe. Naime, bronzana aplikacija u obliku palmete pripadala je, po svemu sudeći, jednoj specijalnoj vrsti plitke bronzane činije ovalnog

¹⁰ Marković, Č. 1997. 328-329.

¹¹ Marković, Č. 1997. 329-330; Srejšević, D.– Marković, Č. 1980/81. 72-79.

¹² Garašanin, D. M. 1967. 82.

¹³ Materijal sa iskopavanja nije detaljnije obrađivan. Sačinjen je sumarni izvještaj o iskopavanjima bez detaljne tipološke i hronološke analize. Vidi: Leković, V. 1976. 186-188; Marković, Č. 1994. 19-23.

dna, koja je stajala na tronošcu. Bronzana aplikacija zajedno sa tronošcem datovana je u završnu fazu starijeg gvozdenog doba, odnosno u sredinu ili drugu polovinu IV vijeka stare ere.¹⁴

O r u ž j e starijeg gvozdenog doba, nađeno na tlu Crne Gore, u najvećem broju se sastoji od gvozdenih kopalja, jednog broja gvozdenih noževa i mačeva, nekoliko krstastih bojnih sjekira i od nekoliko djelova defanzivne ratničke opreme – bronzanih štitnika za cjevanice, tzv. knemida, bronzanih šljemova i djelova štitova, tzv. umba. Svi nalazi i ofanzivnog i defanzivnog oružja potiču iz grobova pod tumulima, od kojih je veći broj nađen tokom iskopavanja, a manji kao slučajni nalazi iz razorenih tumula.

Česta pojava oružja u grobovima pod tumulima starijeg gvozdenog doba pokazuje da je u ovom periodu posebno ojačao sloj ratnika, pa je s tim u vezi i jedan broj grobova sa većim brojem primjeraka oružja nazvan ratničkim grobovima.

Koplja iz tumula u Gotovuši, Lušcu, Lisijevom polju, Kalušićima (slučajni nalaz), Dušićima u Zeti i iz razorenih kamenih tumula sa Krstačkog polja na padini Lovćena – pripadaju tipu listastog oblika među kojima je moguće uočiti i nekoliko varijanti. Vremenski se mogu smjestiti u raspon od VIII pa do kraja VI vijeka stare ere, mada se identični primjerci mogu sresti i kasnije. Tako, koplja iz tumula u Gotovuši pripadaju varijanti kraćih kopalja sa nešto širim listom, koja se mogu vezati za glasinačku fazu IVb.¹⁵ Istoj varijanti pripadaju i koplja iz razorenog tumula u Lušcu, zatim koplja slučajno nađena u Kalušićima kod Pljevalja, koplja iz tumula u Dušićima i koplja sa lokaliteta Vješala, slučajno nađena 1954. godine, prilikom pošumljavanja Krstačkog polja na padini Lovćena, tako da se i ona mogu vezati za istu glasinačku fazu IVb.¹⁶

Koplja iz tumula sa Lisijevog polja i razorenog tumula u Kličevu kod Nikšića, koja se odlikuju dugim i uzanim listom i dugim tulcem ili širokim listom i dugim tulcem, pripadaju nešto mlađoj varijanti kopalja koja se uglavnom vezuje za „kneževski“ horizont sahranjivanja pod tumulima, odnosno za glasinačku fazu IVc-2, ili za vrijeme između 550. i 500. godine stare ere.¹⁷

¹⁴ Marković, Č. 1997. 328.

¹⁵ Marković, Č. 1965/66. 220-221.

¹⁶ Marković, Č. 1975. 232; Marković, Č. 1994. 242.

¹⁷ Marković, Č. 1994. 330; Žižić, O. 1979. 211.

Pored kopalja, starijem gvozdenom dobu pripada i jedan broj gvozdenih noževa nađenih u tumulima u Gotovuši, Lisijevom polju, Dušićima, Kličevu i na lokalitetu Vješala. Noževi, mahom fragmentovani, uglavnom pripadaju jednom istom tipu koji odlikuje blago povijeno sječivo na čijem se jednom kraju nalaze rupice za pričvršćivanje dvodjelne drške. Gvozdeni noževi iz Gotovuše, posebno bolje očuvani nož iz groba 4/1 sa rupicama za pričvršćivanje drške, noževi iz Dušića i nož sa lokaliteta Vješala, karakteristični su za glasinačku fazu IVb,¹⁸ dok su noževi iz Lisijevog polja i Kličeva, i pored toga što pripadaju istom tipu, nešto mlađi, jer su shodno materijalu koji je uz njih nađen datovani u glasinačku fazu IVc-2.¹⁹

Gvozdeni mač sa lokaliteta Vješala, sa jabučicom u obliku šesira, pripada tipu dvosjeklih mačeva poznatih i kao „mačevi glasinačkog tipa“, koji obilježavaju glasinačku fazu Ivb.²⁰ Nekoliko gvozdenih mačeva iz Kličeva, od kojih jedan pripada tipu plamenastih mačeva, a drugi, sačuvan u fragmentima, tipu dvosjeklih mačeva, datovani su u kraj VI i početak V vijeka prije nove ere,²¹ odnosno u fazu Glasinac IVc2.²²

Ofanzivnom naoružanju pripadaju i dvije krstaste sjekire sa lokaliteta Vješala, koje imaju ravan gornji dio i pripadaju starijem tipu i vezuju se za fazu Glasinac IVb, odnosno za vrijeme između 725. i 625. godine prije nove ere.²³

Među defanzivnim oružjem posebno su značajni bronzani šljemovi, jedan iz Kličeva i tri (?) iz budvanske nekropole, dva para bronzanih štitnika za cjevanice, tzv. knemida, takođe iz Kličeva, i dva bronzana štitnika za štit, tzv. umba, iz Lušca.

Bronzani šljemovi pripadaju tzv. grčko-ilirskom tipu za koje se opravdano misli da su proizvod grčkih radionica i da su uglavnom bili namijenjeni izvozu, prvenstveno u ilirska područja, gdje su relativno brojni upravo na nalazištima sa „centralnog ilirskog područja“,²⁴ mada se nalaze i na drugim, mnogo širim prostorima, počev od

¹⁸ Čović, B. 1987. 591.

¹⁹ Isti, 615.

²⁰ Benac, A. – Čović, B. 1957. 38.

²¹ Žižić, O. 1979. 209-210.

²² Čović, B. 1987. 615.

²³ Marković, Č. 1994a. 244.

²⁴ Čović, B. 1964. 105.

sjeverne Grčke, pa preko Makedonije, Hrvatske i Rumunije, do južne Rusije.²⁵ Vremenski se vezuju za VI-V vijek stare ere,²⁶ ali se njihova upotreba proteže i kasnije, kako to, prije svega, pokazuju šljemovi nađeni u grobovima helenističke nekropole Budve, gdje se na osnovu ostalog, pratećeg materijala vezuju za IV vijek stare ere.

Bronzani štitnici za cjevanice, tzv. knemide iz Kličeva, posebno su dragocjene jer je to, za sada, jedini nađaz te vrste ratničke opreme na području Crne Gore. Najvjerovatnije su proizvod grčkih radionica, mada nije isključeno da su mogle biti uvezene i iz južne Italije. Uglavnom su, kao dio luksuznije ratničke defanzivne opreme, nalažene u bogatijim, tzv. kneževskim grobovima, pa se iz prednjeg može zaključiti da je i u grobu u Kličevu sahranjen neki od lokalnih vojnih starješina, svakako pripadnik već formirane plemenske aristokratije. Vremenski se vezuju za kraj VI ili početak V vijeka stare ere.²⁷

I, konačno, među oružje se mogu svrstati i dva bronzana štitnika za štit, tzv. umba, nađena u Lušcu, datovana u drugu polovinu VII ili početak VI vijeka stare ere.²⁸ Budući da oblikom i načinom ukrašavanja podsjećaju na glasinačka umba iz faze Glasinac IVc-2, za koja se misli da su nastala u nekoj od domaćih radionica, mogli bi pripadati i drugoj polovini VI vijeka stare ere, odnosno između 550. i 500. godine stare ere.²⁹

Nakit predstavlja najbrojniju grupu pokretnog arheološkog materijala starijeg gvozdenog doba pronađenog na tlu Crne Gore, među kojim se uočava nekoliko osnovnih oblika koji se mogu smatrati zajedničkim za čitav „centralni ilirski prostor“. To su na prvom mjestu fibule, zatim narukvice, igle, pojasne kopče, kalotasta dugmad, privjesci i perle, dok se za nekoliko aplikacija i privjesaka od bronzne i čilibara može reći da su jedinstveni na čitavom prostoru Balkana.

Kod fibula, kao posebno brojne grupe nakita, moguće je razlikovati nekoliko tipova – bronzane lučne, dvopetljaste fibule, sa nogom u obliku beotskog štita, lučne fibule sa pravougaonom no-

²⁵ Marović, I. – Nikolanci, M. 1977. 37.

²⁶ Garašanin, D. M. 1967. 84-85.

²⁷ Žižić, O. 1979. 414.

²⁸ Marković, Č. 1975. 231-232.

²⁹ Čović, B. 1978. 618.

gom i dugmetastim ispupčenjem na kraju, čunaste fibule čiji je luk ukrašen urezima, lučne fibule sa rebrastim lukom, male lučne fibule sa tordiranim lukom, kolutaste fibule, naočaraste fibule i lučne fibule sa trougaonom nogom.

Dvopetljaste lučne fibule sa nogom u obliku beotskog štita poznate su iz tumula II u Gotovuši, koji je istražen 1906. godine,³⁰ iz razorenog tumula sa Lisijevog polja³¹ i iz tumula sa lokaliteta Žugića gumno, u blizini sela Levar Tara, u kanjonu Tare.³² Ovoj vrsti fibula vjerovatno pripada i jedan fragment luka i igla, pronađeni u tumulu na Lisijevom polju, koji je istraživan 1990. godine,³³ kao i fragmentovana fibula iz Kličeva kod Nikšića.³⁴ Svi primjerci ovih fibula, bez obzira na određene razlike koje se javljaju u oblikovanju noge, pripadaju relativno bliskom vremenskom periodu. Može se reći da predstavljaju jedan od vodećih oblika fibula iz kasnog VII i prve polovine VI vijeka stare ere na mnogim nalazištima gvozdenog doba centralnog Balkana.³⁵ U okviru glasilačke kulture posebno su karakteristične za njenu fazu IVc-1, za vrijeme između 625. i 550. godine stare ere, ali se javljaju i u fazi Glasinac IVc-2, odnosno između 550. i 500. godine stare ere, kako to pokazuju fibule iz razorenog tumula na Lisijevom polju.³⁶

Tri lučne fibule sa pravougaonom nogom, sa sedlastim ulegnućem i dugmetastim ispupčenjem na kraju, nađene su u tumulu II sa Lisijevog polja, istraženog 1983. godine. Sve su bile okačene o dugačke lance načinjene od krupnih karika bronzane žice. Datovane su u VI i početak V vijeka prije nove ere.³⁷ Dvije fragmentovane čunaste fibule, dva fragmenta rebrastog luka i fragment tordiranog luka male lučne fibule potiču iz razorenog tumulu sa Lisijevog polja i vremenski su opredijeljeni u VI i početak V vijeka stare ere, ili preciznije u glasilačku fazu IVc-2.³⁸ Jedini primjerak kolutaste fi-

³⁰ Čović, B. 1967. 35-41.

³¹ Srejšević, D. – Marković, Č. 1980/81. 70.

³² Cerović, M. 1991. 19.

³³ Podaci iz Izvještaja o radu Polimskog muzeja u Ivangradu za 1990. godinu.

³⁴ Žižić, O. 1979. 12.

³⁵ Čović, B. 1987. 612.

³⁶ Čović, B. 1987. 608 i 618; Srejšević, D. – Marković, Č. 1980/81. 70, 72.

³⁷ Marković, Č. 1997. 329.

³⁸ Srejšević, D. – Marković, Č. 1980/81. 70, 72; Čović, B. 1987. 615.

bule poznat je iz tumula sa Žugića gumna, datovan u glasilačku fazu IVc-1.³⁹ Nekoliko fragmentovanih bronzanih naočarastih fibula, nađenih u razorenom tumulu na Lisijevom polju i u razorenom tumulu u Lušcu, datovano je prema pratećem materijalu, budući da se ovaj tip fibule javlja na širem prostoru Balkanskog poluostrva i u širem vremenskom rasponu. U Srbiji i Makedoniji datovan je u Halštat C, odnosno u vrijeme između 600. i 500. godine stare ere,⁴⁰ dok se na Glasincu javlja već u fazi IVa i održava se sve do kraja faze IVc-2.⁴¹ Iz tumula u Gotovuši, istraživanih 1906. godine, poznat je i tip lučne fibule sa trougaonom nogom, posebno karakterističan za istočnu Bosnu, koji se vezuje za VIII vijek, mada se njegova upotreba zadržava sve do VI vijeka stare ere.⁴²

I među narukvicama koje se mogu pripisati starijem gvozdenom dobu poznato je nekoliko osnovnih tipova. Na prvom mjestu su to masivne bronzane narukvice sa prekrštenim krajevima i široke narukvice od iskucanog bronzanog lima. Masivne narukvice sa prekrštenim krajevima, često ukrašene urezanim i punktiranim ornamentima, koje se obično nalaze u paru, poznate su iz Gotovuše, iz tumula istraženih 1906. godine,⁴³ iz Lušca,⁴⁴ iz razorenog tumula na Lisijevom polju⁴⁵ i kao slučajni nalaz iz Rudeša.⁴⁶ Ovaj tip narukvica javlja se na relativno širokom prostoru, i to kroz duži vremenski period od VIII pa sve do kraja VI vijeka stare ere, ili od faze IVa pa do kraja faze IVc-2 glasilačke kulture.⁴⁷

Široke narukvice od tanko iskucanog lima, bogato dekorisane urezanim geometrijskim ornamentom, od kojih je jedan par nađen u razorenom tumulu na Lisijevom polju, nemaju direktnih analogija među materijalom starijeg gvozdenog doba. Slične su poznate iz kraja bronzanog doba, pa je vjerovatno njihova izrada nastavljena i kasnije, i to u manjim serijama, koje su distribuirane na uža područ-

³⁹ Marković, Č. 2004. 326-327.

⁴⁰ Garašanin, M. 1951.

⁴¹ Čović, B. 1978. 586-626.

⁴² Čović, B. 1967. 35-41.

⁴³ Isti. 35-41.

⁴⁴ Marković, Č. 1975. 230-231.

⁴⁵ Srejšević, D. – Marković, Č. 1980/81. 70.

⁴⁶ Garašanin, D. M. 1967. 82.

⁴⁷ Čović, B. 178. 598.

ja. Analogno ostalom materijalu datovane su u VI i početak V vijeka stare ere.⁴⁸

Među bronzanim iglama, i običnim i dvojnim, moguće je prema obliku glave razlikovati nekoliko tipova i varijanti. Tako se obične igle javljaju sa glavom u obliku kugle, sa glavom savijenom u petlju ili sa spiralno uvijenom glavom, dok se dvojne javljaju sa jednostavnom glatkom ili tordiranom lučnom glavom, sa glatkom ili tordiranom lučnom glavom i sa dvije petlje, pa otuda i naziv „dvopetljasta“, i dvojne igle sa spiralno uvijenim vratom i glavom sa jednom petljom. Obične igle sa kuglastom i spiralno uvijenom glavom, jednostavne dvojne sa tordiranom glavom i dvopetljaste sa glatkom i tordiranom glavom poznate su iz Gotovuše i uglavnom se vezuju za glasinačku fazu IVb, u kojoj su dominantne, mada se neki oblici sreću i kasnije, u fazi IVc-1.⁴⁹

Od ostalog nakita posebno su značajne krstasto probijene pojase kopče, okrugle ili sa laticama po obodu, i kalotaste kopče, uglavnom poznate iz tumula u Gotovuši i iz tumula na Žugića gumnju u kanjonu Tare. Okrugle kopče su posebno karakteristične za glasinačku fazu IVb, ali se javljaju i kasnije u fazi IVc-1, u kojoj su posebno brojne kopče sa laticama po obodu. Kalotasta kopča bez latica, poznata iz Gotovuše, najvjerojatnije je najmlađa i pripada kraju glasinačke faze IVc-1.⁵⁰

Istom periodu, odnosno fazi Glasinac IVb, pripadalo bi i pet bronzanih, prorezanih, kalotastih dugmadi, koja potiču iz razorenog tumula sa lokaliteta Vješala na Krstačkom polju, uz napomenu da se njihova puna upotreba produžava i u fazi IVc-1.⁵¹

Bronzanom nakitu iz starijeg gvozdenog doba pripada i veći broj privjesaka različitog oblika, koji uglavnom potiču iz razorenih tumula – Lisijevog polja, Lušca i Kličeva. Tako, sa Lisijevog polja potiče jedan složen ukras, koji se ili nosio na grudima ili je pripadao nekoj vrsti pojasa. Sastoji se od jedne veće bronzane alke o koju je okačen niz manjih lančića na čijim se krajevima nalazi po jedan manji perforirani praporasti privjesak sa nožicom. Jedan sličan privjesak potiče iz Lušca, dok nekoliko fragmentovanih bronzanih

⁴⁸ rejović, D. – Marković, Č. 1980/81. 72.

⁴⁹ Marković, Č. 1965/66. 221-222; Čović, B. 1978. 595, 608-609.

⁵⁰ Isti, 610.

⁵¹ Isti, 596, 608.

privjesaka različitog oblika potiče i iz Kličeva. Privjesci o kojima je riječ javljaju se gotovo kroz sve faze glasinačke kulture, mada su posebno omiljeni i brojno zastupljeni u fazi IVc-2, odnosno u vrijeme između 550. i 500. godine stare ere.⁵²

Osim bronzanih, sa Lisijevog polja potiče i nekoliko zanimljivih ćilibarskih privjesaka, od kojih šest liči na kozmetičke palete, dok ostala četiri pripadaju privjescima sa figuralnim predstavama, koji svojim sadržajem i načinom oblikovanja pružaju značajne podatke o duhovnoj kulturi i umjetničkim preokupacijama nosilaca kulture starijeg gvozdenog doba, odnosno Ilira, koji su krajem VI i početkom V vijeka nastanjivali unutrašnjost Balkanskog poluostrva.⁵³

Nakitu pripada i veći broj perli različitog oblika, uglavnom od bronzane, ali ih ima i od ćilibara i staklene paste. Sa Lisijevog polja poznato je nekoliko bronzanih, prorezanih, bačvastih perli sa roščićima i veći broj perli od ćilibara, među kojima je najviše onih kvadratnog oblika, ali su zastupljene i trougaone, cilindrične, biko-nične, kapljičaste i u obliku rozete, dok iz Kličeva potiče nekoliko grubo obrađenih perli od ćilibara i nekoliko perli od staklene paste – jedna veća, dinjastog oblika, od zelenkaste paste, jedna manja od žučkaste i jedna od crne paste sa bijelim kružićima. Sve pripadaju VI-V vijeku stare ere, odnosno Glasincu IVc-2.⁵⁴

I, konačno, par metalnih pinceti, koje, iako ne pripadaju nakitu, budući da su služile u kozmetičke svrhe, odnosno za uljepšavanje i njegovanje tijela, svrstane su u ovu grupu nalaza. Radi se o paru pinceta sa proširenim kracima, ukrašenih urezanim linijama duž ivica i kružićima po sredini, koje su posebno karakteristične za glasinačku fazu IVc-1.⁵⁵

Duhovna kultura

Oslanjajući se na rezultate dosadašnjih istraživanja i raspoloživu građu, iz domena duhovne kulture moguće je ovog trenutka re-

⁵² Isti, 622.

⁵³ Srejović, D. – Marković, Č. 1980/81. 70-79.

⁵⁴ Srejović, D. – Marković, Č. 1980/81. 70; Žižić, O. 1979. 211; Čović, B. 1978. 620.

⁵⁵ Marković, Č. 1965-1966. 222; Čović, B. 1978. 611.

lativno uspješno osvijetliti područje koje se odnosi na kult mrtvih i djelimično sagledati osnovne karakteristike umjetnosti koja se tokom starijeg gvozdenog doba nje govala na prostoru Crne Gore.

O načinu sahranjivanja i oblicima grobova osnovne podatke pruža niz istraženih, ranije pominjanih tumula, među kojima su neki, formirani tokom ranijih perioda, korišćeni i tokom starijeg gvozdenog doba, što se moglo zaključiti na osnovu uočenih primarnih konstrukcija i arheoloških nalaza, dok su neki čista tvorevina starijeg gvozdenog doba.

Među tumule nastale u ranijem periodu spadaju tumul u Gotovuši kod Pljevalja, zatim dva tumula na Lisijevom polju kod Berana i tumul Velika gruda u Tivatskom polju, dok tumulima formiranim u starijem gvozdenom dobu pripadaju druga dva tumula na Lisijevom polju, razoreni tumul u Lušcu, razoreni tumul u Kličevu, zatim tumul na Žugića gumnu u Lever-Tari i tumul u Dušićima u Zeti.

U tumulu u Gotovuši, u nasipu od zemlje i kamena, formiranom u starijem gvozdenom dobu, ukopana su četiri groba, tri sa inhumiranim i jedan, moguće, sa spaljenim pokojnikom. U dva groba je bio sahranjen po jedan pokojnik, dok je treći bio kolektivni sa tri sahranjene individue. U grobove oblika nepravilnog pravougaonika, relativno velikih dimenzija, između 5,00 x 2,00 m. i 2,30 x 1,18 m, sa vijencem od krupnog kamenja, pokojnici su bili položeni na leđa u ispruženom položaju i prekriveni tankim slojem žućkaste zemlje, iznad koga se nalazio deblji sloj kamenja. Četvrti grob, koji je moguće pripadao spaljenom pokojniku, bio je konstruisan na isti način kao i ostali grobovi. Ispod kamenog pokrivača i sloja žućkaste zemlje nalazio se sloj gari i pepela izmiješanog sa spaljenim kostima.

Svi grobovi su sadržavali grobne priloge, čija je raznovrsnost oblika i tipova pružila realne osnove za relativno preciznu kulturnu i hronološku determinaciju grobova, a time i za određivanje vremena u kome je izvršeno konačno nasipanje tumula.

Sa nekropole tumula locirane na Lisijevom polju kod Berana, kako je već rečeno, arheološki su ispitana četiri tumula, dva sa primarnim konstrukcijama formiranim u bronzanom dobu i dva formirana u gvozdenom dobu.

U jednom tumulu istraženom 1990. godine, iznad primarne konstrukcije, nešto više pomjeren ka periferiji, bio je ukopan grob elipsoidnog oblika sa vijencem od krupnijeg kamenja. Na podlozi od sitnog kamenja bila su položena dva pokojnika u ispruženom stavu, pokrivena slojem zemlje i kamena.

U drugom, teško oštećenom tumulu, čiji su ostaci istraženi iste godine, nije konstatovan grob, jer je centralni dio bio potpuno uništen. Umjesto centralnog groba, na dijelu osnove tumula, čiji je prečnik iznosio oko 20 m, otkriveni su ostaci spaljenog pokojnika izmiješani sa garom i pepelom, pa se može pomišljati da se radilo o tumulu formiranom nad grobom spaljenog pokojnika, koji nije imao posebnu konstrukciju. Tumul je bio nasut od zemlje izmiješane sa sitnijim kamenjem i po obodu je imao vijenac načinjen od krupnijeg kamenja. Od grobnih priloga nađeno je nekoliko amorfnih perli od ćilibara, dvije perle od kamena i jedna od bronzne, dok je u nasipu nađeno jedno gvozdeno koplje. Nažalost, grobni nalazi nijesu dovoljni za precizno vremensko opredjeljenje tumula, mada prisutnost ćilibarskih perli, koje su nalažene i u drugim tumulima na Lisijevom polju i koje su opredjeljene u gvozdeno doba upućuje na mogućnost da je i ovaj tumul pripadao istom periodu.⁵⁶

Od druga dva tumula sa Lisijevog polja, istražena 1983. godine, jedan je imao primarnu konstrukciju formiranu u bronzanom dobu, pored koje se nalazio i grob pravougaonog oblika sa vijencem od krupnijih rječnih oblutaka sa dva sahranjena pokojnika pokrivena debelim slojem krupnijih i sitnijih rječnih oblutaka.⁵⁷

Drugi tumul izuzetno malih dimenzija, prečnika 3,95 m. i visine 0,70 m, bio je nasut zemljom izmiješanom sa krupnijim i sitnijim kamenjem, i sa vijencem od krupnih rječnih oblutaka. Na samoj osnovi tumula nalazila su se tri groba bez posebno formiranih grobnih konstrukcija. Pokojnici su u ispruženom položaju bili položeni direktno na zemlju i samo jedan je imao grobne priloge.⁵⁸

U tumulu Velika gruda u Tivatskom polju, iznad grobova iz bronzanog doba, otkriven je i jedan grob koji je, po svemu sudeći, ukopan tokom starijeg gvozdenog doba, sa oštećenom konstrukcijom, tako da se gotovo ništa nije moglo zaključiti o njegovom prvobitnom izgledu, osim da je bio formiran od kamena. Nekoliko metalnih nalaza nađenih u srušenom profilu ispod groba i oko samog groba uslovno ga je opredijelilo u starije gvozdeno doba, odnosno u VII vijek prije nove ere.⁵⁹

⁵⁶ Podaci iz Izvještaja o radu Polimskog muzeja u Ivangradu za 1990. godinu.

⁵⁷ Marković, Č. 1997. 326.

⁵⁸ Isti, 325-326.

⁵⁹ Della Casa, Ph. 1996. 23 i 81.

I tumul na lokalitetu Žugića gumno u blizini sela Lever Tara, u kanjonu rijeke Tare, imao je dva horizonta sahranjivanja – stariji, sa primarnom konjukcijom iz bronzanog doba, i mlađi sa sahranama iz gvozdenog doba. Nažalost, o načinu konstruisanja tumula i o izgledu grobova nema podataka, pa se o hronološkoj pripadnosti sudi na osnovu nalaza.

Gvozdenom dobu su zasigurno pripadali i razoreni tumuli, jedan koji se nalazio na seoskom groblju u selu Lušcu kod Berana, i drugi u Kličevu kod Nikšića. Naknadnim uvidima u ostatke tumula konstatovano je da su oba bila nasuta zemljom, da je tumul u Lušcu bio zaštićen kamenim plaštom, da su grobovi pod tumulom u Kličevu imali vijenac od kamena i da su bili pokriveni komadima laporca.⁶⁰

Periodu starijeg gvozdenog doba moguće je, uz određene rezerve, prepisati još nekoliko istraženih tumula, čiji rezultati istraživanja još uvijek nijesu objavljeni, kao što je tumul u Dušićima u Zeti, koji je arheološki ispitan daleke 1965. godine i koji je dao relativno bogat inventar pokretnih nalaza na osnovu kojeg je moguće zaključiti da potiče iz starijeg gvozdenog doba. Međutim, o stratigrafiji i izgledu tumula nema nikakvih podataka.

Na osnovu izloženog, moguće je o kultu mrtvih, odnosno o načinu sahranjivanja u starijem gvozdenom dobu na tlu Crne Gore, iznijeti nekoliko opštih konstatacija. Kao prvo, tumuli predstavljaju dominantan oblik nadgrobne konstrukcije koja se javlja kroz čitav period starijeg gvozdenog doba. U zavisnosti od lokalnih faktora i često od društvenog statusa pokojnika, mogu se među njima uočiti i određene razlike, prije svega u veličini, a zatim i u izgledu i načinu konstrukcije. Kao i u prethodnoj epohi, mogu biti nasuti od zemlje, zemlje i kamena, ili samo kamena. Uz to, mogu imati spoljašnji vijenac načinjen od krupnijeg kamenja, kao i zaštitni kameni plašt. Upravo ispitani tumuli u Gotovuši, Lušcu, Lisijevom polju, Kličevu, Petrovićima, Dušićima, Vješalima kod Cetinja – pokazuju sličan ili čak identičan način formiranja, koji podrazumijeva postojanje spoljašnjeg prstena od krupnijeg kamenja i zaštitnog plašta od sitnijeg kamena, koji pokriva čitavu površinu tumula kada je ovaj nasut od zemlje ili miješano od zemlje i kamena. Kao drugo, pod tumulima je najčešće ukopano više grobova, sa jednim ili više po-

⁶⁰ Marković, Č. 1975. 229-230; Žižić, O. 1979. 205-206.

kojnika, što bi moglo da znači da su uglavnom služili za sahranjivanje članova jedne porodice. Grobovi su uglavnom formirani od plićih pravougaonih grobnih jama, koje su najčešće ograđene kamenim vijencem i pokrivene kamenjem, mada se javljaju i grobovi bez ikakve grobne arhitekture, gdje su pokojnici položeni direktno na zemlju, odnosno na osnovu tumula. Pokojnici su sahranjivani u ispruženom stavu, na leđa, sa rukama ispruženim niz tijelo. Uz pokojnike su često položeni i grobni prilozi, najčešće djelovi ličnog naoružanja, nakit i rjeđe keramičko posuđe. Kao treće, uporedo sa inhumacijom javlja se i kremacija pokojnika, koja je, kako to rezultati dosadašnjih istraživanja pokazuju, ipak praktikovana sasvim rijetko. Grobne konstrukcije sa kremiranim pokojnicima bitno se ne razlikuju od konstrukcija inhumiranih pokojnika. Kao četvrto, tragovi paljevine, fragmenti razbijenih posuda u nasipu tumula i prilozi van grobova ukazuju na mogućnost održavanja određenih pogrebnih rituala nad grobovima ili tokom sahrane, ili tokom nasipanja tumula, o čijem karakteru, nažalost, nema bližih podataka. I, konačno, kao peto, način sahranjivanja i oblici grobnih konstrukcija starijeg gvozdenog doba Crne Gore u osnovi se ne razlikuju od tumula podignutih na prostoru koji je zahvatala glasinačka kultura.

Druga važna oblast duhovne kulture odnosi se na u m j e t n o s t, o čijem se karakteru i razvoju može iznijeti niz zanimljivih i svakako značajnih zapažanja, zahvaljujući prije svega jednom broju izuzetnih nalaza iz razorenog tumula sa Lisijevog polja, kao i posebno dragocjenim crtežima, sačuvanim na jednoj litici u selu Lipcima u Bokokotorskom zalivu.

Pet ukrasnih predmeta iz tumula na Lisijevom polju, četiri od ćilibara i jedan od bronzne, koji se hronološki vezuju za horizont kneževskih grobova iz posljednjih decenija VI i prvih decenija V veka stare ere, dokumentuju dvije posebne stilske struje, dva umjetnička pravca koja su se njegovala tokom starijeg gvozdenog doba. U ćilibaru su u plitkom reljefu prikazani figuralni motivi – ljudska glava *an face*, zec u ležećem položaju, jedna životinja, za koju se može pretpostaviti da predstavlja vepa, i jedna složena kompozicija, na kojoj je predstavljen nagi jahač na konju u pratnji velikog psa.⁶¹ Svi predmeti su pri vrhu probušeni, pa se pretpostavlja da su nošeni kao neka vrsta privjeska ili su zajedno formirali neku vrstu

⁶¹ Srejić, D. – Marković, Č. 1980-1981. 70-71.

veće, svakako neobične ogrlice. Posebno je zanimljiv najveći privjesak izrađen u obliku nepravilne pravougaone ploče od ćilibara, na kojoj je u plitkom reljefu, krajnje realistički, prikazan nagi jahač na konju u galopu, ispod koga se nalazi veliki pas u trku.

Na bronзанom privjesku, koji oblikom podsjeća na sidro, na oba kraja lunulastog dijela razaznaju se stilizovane ptičje glave, dok se iz samog središta uzdiže visoko postolje na koje je postavljen disk.

Posve je jasno da na ukrasnim predmetima od ćilibara dolazi do izražaja figuralnost i smisao za realističku opservaciju, dok je na bronзанom privjesku naglašena stilizacija i težnja ka apstrahovanju, što upućuje na zaključak da se radi o dvije posebne stilske koncepcije, odnosno o predmetima koji potiču iz umjetničkih radionica čija se proizvodnja temeljila na različitim tradicijama. Kako su shematizam i apstrakcija glavni atributi umjetnosti koja se razvijala u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva i srednjem Podunavlju u razdobljima poznog bronзанog i starijeg gvođenog doba, to na najbolji način ilustruje bronзani privjesak iz Lisijevog polja, čija se koncepcija zasniva upravo na tradicijama te umjetnosti, u kojoj se kao posebno omiljen motiv javlja stilizovana sunčeva barka.⁶²

Za razliku od bronзанog privjeska, ukrasi od ćilibara sadrže figuralne predstave koje sasvim jasno dokumentuju postojanje i drugog stila. Ukrasni predmeti od ćilibara poznati su sa prostora Grčke, Male Azije, Apeninskog poluostrva i unutrašnjosti Balkana. Kako se nalazi iz Lisijevog polja vezuju za horizont „kneževskih grobova“ s kraja VI i početka V vijeka stare ere, vrijeme kada se na Apeninskom poluostrvu, posebno u oblasti Picenuma u južnoj Italiji, Kampaniji i Apuliji, ova vrsta ukrasa proizvodi u velikom broju, logično je pretpostaviti da su i naši primjerci pristigli iz neke od tih radionica, mada nije isključena ni mogućnost postojanja neke radionice u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva.⁶³

Činjenica da predmeti od ćilibara sa figuralnim predstavama iz Lisijevog polja, kao i oni otkriveni ispod Petrove crkve u Novom Pazaru,⁶⁴ Atenici kod Čačka⁶⁵ i u japodskim grobovima u Kompo-

⁶² Marković, Č. 1984. 84-85.

⁶³ Isti, 85.

⁶⁴ Mano-Zisi, Đ. – Popović, Lj. 1971. 200-201, 204.

⁶⁵ Đuknić, M. – Jovanović, B. 1965. 16-20.

lju,⁶⁶ nijesu u svemu podudarni sa sličnim predmetima iz italskih radionica, već se osjetne razlike u stilu i motivima opažaju čak i pri poređenju ćilibarskih ukrasnih predmeta sa figuralnom dekoracijom iz Kompolja, Novog Pazara i Lisijevog polja, navodi na pomisao o mogućem postojanju jedne ili nekoliko lokalnih radionica u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva. Pri tome ne treba posebno isticati da su ovi proizvodi nastajali inspirisani predlošcima iz grčke arhajske umjetnosti, ali da je na izbor tema i njihovu stilsku obradu mogao da utiče i osobeni duh domorodačke kulture, posebno znatno izmijenjen ukus plemenske aristokratije.⁶⁷

U domen umjetnosti starijeg gvođenog doba spadali bi i crteži koji se nalaze na jednoj okomitoj kamenoj litici u neposrednoj blizini sela Lipci, koje leži između Morinja i Risna. Stijena sa crtežima, koja je udaljena od morske obale oko 500 m, nekada je predstavljala dio veće okapine, sa otvorom okrenutim ka jugozapadu, čiji su se bočni zidovi i svod vremenom obrušili. Sačuvani crteži, islikani zemljanom, pastuoznom, prljavo bijelom bojom, po svemu sudeći, pripadaju nešto složenijoj sceni lova, u kojoj se razaznaje sedam figura jelena poređanih u dva niza, prikazanih u hođu slijeva nadesno. Pored jelena, islikane su i četiri svastike sa zatvorenim kracima, kao dekorativni elementi. U zavisnosti od opisa pojedinih istraživača, scenu dopunjuju i dva lovca na konjima i predstava broda-jedrenjaka sa razvijenim jedrima, dok se za jednu figuru životinje pomišlja da možda predstavlja psa ili mladunče jelena.⁶⁸ Sve figure su predstavljene krajnje šematizovano, sa istaknutim pojedinih karakterističnim elementima, kao što su veliki razgranati rogovi, na osnovu kojih se lako zaključuje da se radi o jelenima. Tijela životinja, dužine između 35 i 50 cm, ispunjena su sa po nekoliko vertikalnih linija, odnosno „šrafirana“ su, što, vjerovatno, ima za cilj da dočara njihovu punoću.

Po tehnici izvođenja i po sadržaju, crteži u Lipcima predstavljaju zanimljivu i svakako rijetku pojavu, čija je kulturna i hronološka determinacija otežana činjenicom da sa lokaliteta nema ni

⁶⁶ Drechsler-Bižić, R. 1961. 92-95.

⁶⁷ Marković, Č. 1984. 85-86.

⁶⁸ O sadržaju scene lova na stijeni u Lipcima vidi: Pušić, I. 1966. 187-191; Garašanin, M. 1967. 14; Garašanin, D. M. 1967. 71-75; Mijović, P. 1980a; Mijović, P. 1987b. 5-28.

jednog nalaza koji bi se mogao pripisati nekoj od praistorijskih epoha, te time dataciju samih crteža učinio izvjesnijom. Određivanje kulturne i hronološke pripadnosti jedino je moguće učiniti analizom stilskih karakteristika crteža i njihovim poređenjem sa sličnim, bilo onima koji se javljaju na stijenama, bilo onima koji su kao dekorativni elementi ukrašavali pojedine predmete utilitarne namjene. Zato se u literaturi pojavljuju i različita datovanja, počev od onog koje crteže u Lipcima smješta u srednji vijek,⁶⁹ pa preko onog koje pojavu crteža vezuje za razvijeno bronzano doba, odnosno za vrijeme između 1600. i 1200. godine prije nove ere,⁷⁰ do najnovijeg, koje crteže u Lipcima pripisuje starijem gvozdenom dobu, odnosno VIII vijeku prije nove ere.⁷¹ Čini se da vezivanje likovnog i simboličkog sadržaja, kao i osnovnih stilskih karakteristika crteža u Lipcima, sa sličnim sadržajima i predstavama, posebno jelena, na pojedinim djelovima oružja i nakita iz starijeg gvozdenog doba,⁷² nalazi svoje puno opravdanje i u činjenici da je jedna od osnovnih karakteristika umjetnosti u starijim fazama gvozdenog doba upravo shematizam ili jako uprošćena figuralizacija. U svakom slučaju, na pitanje kulturne i hronološke determinacije crteža na stijeni u Lipcima još uvijek nije dat konačan odgovor.

Neka opšta zapažanja o starijem gvozdenom dobu Crne Gore

Posmatrajući u cjelini razvoj starijeg gvozdenog doba na području Crne Gore, oslanjaju se pri tome na prikupljene podatke i na raspoloživu arheološku građu, moguće je o ovom periodu praistorije iznijeti nekoliko opštih zapažanja. Kao prvo, i pored činjenice da je na prostoru Crne Gore poznat i istražen veći broj arheoloških lokaliteta, još uvijek se ne može dobiti jasna slika o izgledu i karakteru naselja starijeg gvozdenog doba, mada se mora naglasiti da se kompletna slika o karakteru i izgledu naselja starijeg gvozdenog doba ne može formirati ni za ostale djelove glasinačkog kultur-

⁶⁹ Bošković, Đ. 1966. 13-21.

⁷⁰ Garašanin, M. 1967. 14.

⁷¹ Mijović, P. 1987b. 5-28.

⁷² Isti, 13-16.

nog kompleksa, iako su u pojedinim područjima istraživanja obavljena na daleko većem broju lokaliteta. Može se, stoga, generalno reći da se tokom starijeg gvozdenog doba u Crnoj Gori, kao dominantan oblik naslijeđen iz ranijeg, bronzanog doba, koristi tip gradinskih naselja, među kojima ima i onih od samo strateškog ili samo privremenog karaktera. Njihova osnovna odlika je da zauzimaju dominantne položaje, najčešće vrhove prirodno zaštićenih brežuljaka, a oblici im uglavnom zavise od konfiguracije terena, pa se javljaju kao kužna, polukružna, elipsoidna i sl., i često su dodatno osigurana sistemom suvozidova.

Kao drugo, o privrednim djelatnostima stanovnika ovih i drugih naselja, kojih je svakako moralo biti, posebno u ravničarskim predjelima i dolinama rijeka, podaci su krajnje oskudni i ne dozvoljavaju donošenje konačnih zaključaka. Po svemu sudeći, osnovni vid egzistencije stanovništva bio je zasnovan na stočarstvu, mada ni zemljoradnja nije bila isključena, posebno u plodnim rječnim dolinama i ravnica. Gvožđe kao sirovina za izradu oruđa i oružja uglavnom je uvoženo sa strane, mada se ne isključuje mogućnost da je na teritoriji Crne Gore postojala i sopstvena produkcija iz nalazišta gvozdene rude u Polimlju i okolini Nikšića, što arheološki još uvijek nije dokumentovano, kao ni, s tim u vezi, postojanje metalurških radionica. Sa više izvjesnosti moguće je prihvatiti postojanje određenih zanatskih radionica, čiji su proizvodi do određenog nivoa zadovoljavali potrebe lokalnog stanovništva i koji su, svakako, uticali na razvoj trgovine i razmjenu dobara prvenstveno sa centrima iz razvijenog mediteranskog svijeta. Određeni proizvodi, bilo da su direktno uvezeni ili su nastali pod stranim uticajima, kao što su knemide, odnosno štitnici za cjevanice iz Kličeva, bronzani šljemovi, pojedini primjerci nakita, posebno oni od ćilibara sa figuralnim predstavama, i fragmenti crnofiguralne keramike – svjedoče o relativno rano uspostavljenim trgovačkim odnosima sa mediteranskim svijetom, prvenstveno sa Grčkom. Nalaz keramičkog suda sa trolisnim otvorom i slikanom dekoracijom iz Lisijeva polja, po svemu sudeći jonske produkcije, koji ima direktne analogije sa sličnim sudom iz humke II u Atenici kod Čačka,⁷³ značajan je ne samo po tome što potvrđuje postojanje direktnih trgovačkih veza sa razvijenim trgovačkim centrima, već i po tome što je to prvi i za sada jedi-

⁷³ Palavestra, A. 1984. 44

ni keramički sud starijeg gvozdenog doba nađen na prostoru Crne Gore, koji je rađen na vitlu.

Kao treće, materijalna kultura starijeg gvozdenog doba, koja je u osnovi okarakterisana jedinstvom u tipologiji nalaza sa područja Crne Gore i nalaza iz susjednih oblasti Bosne i Hercegovine, kao i iz susjednih krajeva jugozapadne Srbije i sjeverne Albanije, pokazuje da se razvoj kulture starijeg gvozdenog doba u ovim oblastima u cjelini uklapa u kulturni kompleks sa jedinstvenim manifestacijama materijalne i duhovne kulture. Ovo istovremeno znači da je teritorija današnje Crne Gore tokom starijeg gvozdenog doba predstavljala dio jedne veće i organizovane zajednice sa zajedničkim manifestacijama materijalne i duhovne kulture koje su se razvijale na prostoru koji se uslovno može nazvati „centralno ilirsko područje“. Pokretni arheološki materijal najveću sličnost pokazuju sa materijalom glasinačke kulturne grupe starijeg gvozdenog doba, što u suštini znači da se i ukupni razvoj starijeg gvozdenog doba na području Crne Gore uglavnom odvijao u okvirima ovog kulturnog kompleksa, mada se, u cjelini gledano, izvjesni elementi njegovog razvoja mogu pratiti i van ovih granica.

Kao četvrto, slično zapažanje se može odnositi i na način sahranjivanja i na oblike grobnih konstrukcija. Sahranjivanje pod tumulima, odnosno humkama ili gomilama, karakteristično za bronzano doba, produžilo se i tokom starijeg gvozdenog doba, i ono predstavlja najizrazitiji primjer kontinuiranog razvoja kulture na području Crne Gore tokom ovih razdoblja. Pokojnici se sada, za razliku od bronzanog doba, sahranjuju u ispruženom stavu u jednostavne grobne rake ograđene kamenim vijencem i pokriveno kamenjem. Na području Crne Gore javljaju se i grobovi sa luksuznim grobnim priložima, uslovno nazvani „kneževski grobovi“, kakav je onaj otkriven na Lisijevom polju.

Kao peto, određeni nalazi, za koje se može reći da predstavljaju i odraze umjetničkih težnji nosilaca starijeg gvozdenog doba, pokazuju da je na tlu Crne Gore od VI i posebno od početaka V vijeka, pored shematizma i apstrakcije, kao glavnih atributa umjetnosti koja se tokom starijeg gvozdenog doba razvijala u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva, prisutna i figuralna umjetnost, očito nastala pod grčkim uticajem, bilo direktnim ili indirektnim putem.

I, kao šesto i konačno, o etničkoj pripadnosti nosilaca starijeg gvozdenog doba na području Crne Gore još uvijek se ne mogu donositi konačni sudovi, i pored pokušaja da se za nosioce označe pri-

padnici ilirskog plemena Autarijata, budući da je gotovo čitav razvoj starijeg gvozdenog doba na tlu Crne Gore vezan za glasinačku kulturu, za koju su, pak, Autarijati često određivani kao njeni osnovni nosioci. Međutim, činjenica da su prostore Crne Gore, kao što je to slučaj i sa ostalim oblastima nastanjenim Ilirima, tokom starijeg gvozdenog doba nastanjivala i druga ilirska plemena, među kojima i Autarijati, svakako jedno od najbrojnijih i najmoćnijih ilirskih plemena, ipak ne dozvoljava da se ovo pleme naznači i kao isključivi nosilac i baštinik svih tekovina razvoja starijeg gvozdenog doba na čitavom području današnje Crne Gore. Prije će biti da se radi o skupu jednog broja zajednica koje su tokom starijeg gvozdenog doba nastanjivale prostore Crne Gore i koje je međusobno povezivao niz srodnih ili istovjetnih kulturnih i ekonomskih elemenata.

MLAĐE GVOZDENO DOBA

Uvod

Mlađe gvozdeno doba, odnosno period koji se vremenski može fiksirati između IV i kraja I vijeka stare ere, predstavlja posebno značajnu praistorijsku etapu koja je, osim osobenim karakteristikama materijalne i duhovne kulture, okarakterisana i izuzetnim snaženjem ilirskih plemena, koja su tokom ovog razdoblja i u kulturnom i u društveno-političkom razvoju dostigla svoj najviši uspon. Stvaranje ilirske države, ove svakako najznačajnije društveno-političke organizacije formirane kod Ilira, u čijim su se okvirima našla i ona ilirska plemena koja su u ovom razdoblju nastanjivala teritoriju današnje Crne Gore, uslovalo je da ona bude posmatrana sa posebnom pažnjom i izučavana sa više različitih aspekata – kulturnog, društvenog, ekonomskog, istorijskog i političkog.

Za potpunije razumijevanje istorijskih okolnosti u kojima se u vremenu između IV vijeka stare ere i početka I vijeka nove ere našla teritorija današnje Crne Gore, za koju se slobodno može reći da je u ovom razdoblju igrala posebno značajnu istorijsku ulogu, što je uticalo i na ukupni razvoj mlađeg gvozdеног doba, potrebno se na ovom mjestu u kraćim crtama podsjetiti i na sam istorijat i značaj ilirske države.¹

Organizovana kao sklop većeg broja gradova i većih i manjih plemenskih zajednica, koju kao državu karakteriše nasljedna kraljevska vlast i postojanje poreskog sistema, ilirska država je osnovana na kraju V ili početkom IV vijeka prije nove ere na sjevernim granicama Makedonije, odnosno na prostoru južne Albanije, sa prvim kraljem Sirasom, iza koga je posvjedočeno još osam kraljeva iz dinastije Bardilisa. Kao posljednji ilirski kralj iz ove dinastije, pominje se Mi-

¹ Detaljnije o ilirskoj državi vidi: Papazoglu, F. 1967. 123-144; Garašanin, 1974. 1-32.

tilije, koji vlada oko 270. godine, zapravo do onog momenta kada prestaju interesovanja antičkih pisaca za ilirsku državu, da bi se u izvorima ponovo javila tek 231. godine sa kraljem Agronom, sinom Pleurata, i njegovim nasljednicima i sa novim središtem. Daskora je u historiografiji vladalo mišljenje da se radi o dvjema nezavisnim državama i da se središte druge nalazilo sjeverno od rijeke Mati u današnjoj sjevernoj Albaniji i Crnoj Gori. Međutim, nakon svestrane analize istorijskih izvora, konfrontiranih sa rezultatima arheoloških istraživanja u Crnoj Gori i posebno sjevernoj Albaniji. danas je prihvaćeno mišljenje da se radi o jednoj jedinstvenoj državi u čijoj istoriji nije bilo nikakvog prekida. Između 317. i 302. godine stare ere središte ilirske države se sa južnih, kontinentalnih prostora Albanije prebacilo na jadransko primorje, u oblasti sjeverno od rijeke Mati, zahvatajući i dobar dio Crne Gore. Pouzdano se zna da je ilirski kralj Mununije, nasljednik Bardilisa II, držao pod svojom vlašću *Dira-hion*, današnji Drač, a vjerovatno i njegov nasljednik Mitilije, jer se njihova imena, kao i ime grada, nalaze na novcu koji je kovan u Draču. Od 270. pa sve do 231. godine, antički izvori ne daju nikakve podatke o ilirskoj državi, što je mnoge istoričare naveo na pomisao da se sa 270. godinom završava istorija ilirske države, a da 231. sa kraljem Agronom započinje život nova društveno-politička organizacija, čiji je nastanak vezan za prevlast ilirskog plemena Ardijeja nad ostalim ilirskim plemenima, koja su nastanjivala ove prostore. Ovo „čutanje“ izvora protumačeno je smirivanjem odnosa između ilirske države i njenih susjeda, što je za posljedicu imalo da je ona izašla iz kruga interesovanja starih istoričara. Izvori pokazuju da je razdoblje od osnivanja države pa do 270. godine okarakterisano neprestanim sukobima Ilira i Makedonaca, što je izazivalo pažnju antičkih pisaca, i da su vijesti o ilirskoj državi zapravo zabilježeni događaji vezani za makedonsku istoriju. Prestankom sukoba i uspostavljanjem dobrih odnosa prestalo je i interesovanje antičkih historiografa za ovaj dio „varvarskog svijeta“. Ilirska država će ponovo ući u sferu interesovanja antičkih pisaca u drugoj polovini III vijeka, kada se prate i bilježe događaji vezani za rimsku politiku na Balkanu, koja je za dalji razvoj i opstanak Ilirske države imala presudnu ulogu. Seljenje središta ilirske države sjeverno od rijeke Mati u Albaniji, koje je zahvatilo i znatan dio prostora Crne Gore, postaje posebno značajno, jer se centar Agronove države sada mora tražiti u okviru ove nove teritorije, moguće i na prostorima Crne Gore. Nažalost, još uvijek se ne raspolože podacima koji bi omogućili preciznije lociranje Agronove prijestoni-

ce, ali je zato izvjesno da je nasljednica kralja Agrona, kraljica Teuta, stolovala u Risnu i da je ilirska država propala za vrijeme posljednjeg ilirskog kralja Gencija, čija se prijestonica nalazila u *Scodri*, odnosno Skadru. Pri tome je bitno naglasiti da su teritoriju Crne Gore nastanjivala relativno brojna ilirska plemena koja su posve sigurno ulazila u sastav ilirske države, čineći njeno jezgro.

Jačanje ilirske države za vrijeme Agrona i posebno za vrijeme njegove nasljednice, kraljice Teute, moglo je ozbiljnije ugroziti interese Rima, pogotovo poslije drskog Teutinog napada na Epir i pljačkanja glavnog epirskog grada Fojnike i napada na gradove Isu, Apoloniju i Epidamnos na albanskoj obali, kao i zauzeće Korkire (Krf), što je, bez sumnje, zadiralo i u osjetljivo pitanje kontrole Jonskog mora. Rimljani su zato prihvatili poziv za pomoć ugroženih gradova i 229. godine povelili oružanu akciju protiv Teute, koju su primorali da poslije pretrpljenog poraza 228. zatraži mir. Nakon ovih sukoba ilirska država je izgubila dobar dio svoje teritorije, uprava nad većim brojem ilirskih plemena povjerena je Dimitriju Hvarskom, Teutinom vojskovođi, koji je u sukobu prešao na stranu Rima. Pored ovoga, Ilirima je bilo ograničeno i pravo slobodne plovidbe Jadranskim morem, čime je Rim obezbijedio punu kontrolu i nad ovim pomorskom putevima. Pretrpljeni poraz ipak nije doveo do potpunog okončanja sukoba, jer su pretenzije Rima i dalje bile usmjerene ka definitivnom razbijanju ilirske države. Oslonac u takvoj politici nađen je u Dimitriju Hvarskom, koji je iskoristio nastale sukobe Rima i Makedonije i pokušao da se osamostali uz ponovno jačanje ilirske države, posebno preuzimanjem supremacije na moru. Snaženje Dimitrija Hvarskog i njegov otvoren pokušaj da zauzme grad Pilos u Meseniji doveo je 219. do novog sukoba Ilira sa Rimljanima, do takozvanog drugog ilirskog rata. I ovaj rat se završio porazom Ilira, što je omogućilo Rimu da još više učvrsti svoje pozicije u ovom dijelu Balkana, ali što ipak nije označavalo i potpuni slom ilirske države.

Prilika za definitivno slamanje ilirske države ukazala se dolaskom kralja Gencija na ilirski prijesto 180. godine prije nove ere, kada dolazi do ponovnog zaoštavanja odnosa, i pored nastojanja Gencija da miroљjubivom politikom i diplomatijom održi mirno stanje u okvirima svoje države. Povod za preduzimanje vojnog pohoda ukazao se 168. godine, kada su Rimljani zamjerali Genciju na njegovom kolebljivom stavu u njihovom sukobu sa Makedoncima, posebno kada se Gencije otvoreno stavio na stranu Makedonaca.

Rimski konzul Lucije Anicije lako je slomio otpor Gencija, koji se nakon zarobljavanja njegove porodice u *Meteonu*, današnjem Medunu, i sam predao Rimljanima. Poraženom Genciju izdiktirani su krajnje nepovoljni mirovni uslovi, kojima je, između ostalog, ilirska država podijeljena u tri regije, čime je postojeći otpor Ilira započetom procesu pacifikacije znatno oslabljen, a moć države definitivno slomljena.

Ilirska plemena koja su nastanjivala prostore sjeverno od rijeke Mati u Albaniji i teritoriju Crne Gore, i koja su predstavljala jezgro ilirske države, ostala su slobodna s obavezom da plaćaju određene dažbine. Od svih dažbina, zbog držanja koje je u toku rata išlo u prilog Rimljanima, oslobođeni su stanovnici nekih gradova i jedan broj plemena, među kojima su se nalazili stanovnici Risna (*Rizoniti*), stanovnici Ulcinja (*Olcinati*) i pleme Pirusta. Tolerantan i blag odnos prema pojedinim ilirskim plemenima predstavljao je u stvari dio osnovnog političkog programa Rimljana. Dodjeljivanje izvjesnih privilegija pojedinim plemenima dovodio je do unutrašnjih sukoba, što je umnogome olakšalo da se započeti proces pacifikacije i potpunog potčinjavanja Ilira uspješno privede kraju. Međutim, porazom Gencija i slomom ilirske države nije definitivno propala i samostalnost Ilira. Ona će se ostvariti mnogo docnije kroz dugi proces romanizacije, koji će Rimljani uporno sprovoditi kroz politiku zasnovanu na ustupcima i pridobijanju za sebe istaknutih plemenskih prvaka. Nakon Gencijevog poraza nije sasvim jasna sudbina ilirske države, budući da se sredinom II vijeka prije nove ere u Risnu javlja lokalni dinast Balajos, koji i dalje nosi titulu kralja, što je potvrđeno novcem kovanim u Risnu, na kome se nalazi lik ovog vladara i natpis „basileus“ (*βασιλευς*), odnosno kralj. Novac Balajosa nađen je i na Hvaru, današnjem Vidu kod Metkovića, odnosno antičkoj *Naroni*, i Budvi, što nesumnjivo govori o relativno širokom prostoru na kome se protezao uticaj ovog lokalnog ilirskog dinasta, ali je gotovo izvjesno da se ne može govoriti o daljem postojanju organizovane države, već samo o određenim ustupcima rimske vlasti pojedinim plemenskim prvacima, koji su nesvjesno pomagali rimski program pacifikacije. U sprovođenju ovog programa Iliri su još dugo pružali otpore, često i kroz prave buntove, kakav su 135. godine prije nove ere zajednički pružili Ardijeji, Plereji i Skordisci. Ustanak je ugušen, a Ardijeji i Plereji su deportovani u unutrašnjost Balkana. Iako su vijesti o daljim odnosima Rima i Ilira, posebno onih sa prostora Crne Gore, veoma rijetke, posve je si-

gurno da je i dalje bilo otpora rimskoj politici. Zna se da je 59. godine stare ere Cezar zajedno sa Galijom dobio i Ilirik na upravu, kao i da su 53. godine prije nove ere Pirusti podigli ustanak. Pacifikaciju Ilirika konačno je uspostavio Oktavijan Avgust između 35. i 33. godine stare ere. Definitivno uspostavljanje rimske vlasti uslijedilo je tek nakon sloma posljednjeg ilirskog ustanka 6-9. godine nove ere, kada započinje dug proces romanizacije pacificiranog ilirskog stanovništva, koji će trajati takođe nekoliko narednih vijekova.

U sagledavanju procesa razvoja mlađeg gvozdenog doba na teritoriji Crne Gore, važno je istaći i ponoviti činjenicu da je ilirska država između 317. i 302. godine prestala da bude kontinentalna, da je njeno središte prebačeno sjeverno od rijeke Mati u Albaniji i da se u okvirima te „nove“ države našao i dobar dio teritorije današnje Crne Gore. Takođe je važno naglasiti da su relativno brojna ilirska plemena, nastanjena na prostoru Crne Gore još od vremena njihove diferencijacije, veoma rano, već od VI vijeka stare ere, stupila u kontakt sa razvijenim, prvenstveno grčkim svijetom, koji se tokom mlađeg gvozdenog doba intenzivirao do te mjere da je u pojedinim djelovima Crne Gore, posebno na području primorja, gotovo u potpunosti izmijenio karakter tradicionalne kulture. Ovakvom stanju je, bez sumnje, umnogome doprinijelo i osnivanje grčkih kolonija na Jadranu, iz kojih među domorodačko ilirsko stanovništvo, nastanjeno na području primorja i njegovog neposrednog zaleđa, dopiru snažni kulturni impulsi, koji mlađem gvozdenom dobu daju nova i posve drugačija obilježja. U pitanju je potpuno heleniziranje materijalne kulture, koje se manifestuje kroz priliv luksuzne robe iz radionica Grčke i njenih kolonija, na prvom mjestu keramike, zatim luksuznog nakita i određenih djelova oružja, što je imalo određenog uticaja i na promjenu karaktera domaće proizvodnje, koja sada teži da imitiranjem strane robe udovolji izmijenjenom ukusu domaćeg stanovništva, zadržavajući se uglavnom samo na nekim oblicima bronзанog nakita i gvozdenog oružja.

Za razliku od primorja i njegovog neposrednog zaleđa, razvoj kulture mlađeg gvozdenog doba u kontinentalnim djelovima Crne Gore zasigurno je tekao nešto usporenijim tempom, oslanjajući se i dalje, uglavnom, na tekovine tradicionalne kulture. Istina, stanovnici i ovih djelova Crne Gore relativno rano, već od VI vijeka stare ere, uspostavljaju određene kontakte sa razvijenim mediteranskim svijetom, što se zapaža u prisustvu pojedinih primjeraka luksuznije

keramičke robe i pojedinih oblika nakita. Međutim, ovi kontakti, ostvareni kroz uvoz određenih proizvoda prvenstveno namijenjenih aristokratiji, bili su posve slabog intenziteta da bi mogli bitno uticati na promjenu karaktera tradicionalne kulture. Istina, istraživanja u tom pravcu nijesu vršena, tako da se još uvijek ne raspolaže arheološkom građom koja bi omogućila svestranije sagledavanje razvoja mlađeg gvozdenog doba u kontinentalnim djelovima Crne Gore i, s tim u vezi, donošenje pouzdanijih zaključaka.

Naselja

Snazni uticaji iz razvijenih centara, koji su u pojedinim djelovima Crne Gore iz osnove promijenili karakter kulture mlađeg gvozdenog doba, uticali su i na promjenu izgleda i karaktera naselja u tim djelovima. Promjene su posebno izražene u onim djelovima Crne Gore koji su bili izloženi direktnim uticajima, na prvom mjestu u oblasti primorja i njegovog neposrednog zaleđa, dok je unutrašnjost ostajala po strani, čuvajući veoma dugo tekovine svoje tradicionalne kulture.

I pored činjenice da o gradinskom tipu naselja u mlađem ilirskom periodu nema gotovo nikakvih podataka, moguće je pretpostaviti da se ovakav tip naselja i dalje zadržao u unutrašnjosti, zapravo u onim djelovima Crne Gore koji su bili geografski izolovani i udaljeni, tako da nijesu bili izloženi direktnim uticajima iz razvijenog svijeta. Zbog toga se čini realnim da je jedan broj gradinskih naselja iz starijeg gvozdenog doba lociranih u unutrašnjosti Crne Gore nastao da živi i u mlađem gvozdenom dobu, jer je teško pretpostaviti da su sva ona u jednom trenutku napuštena i da su podignuta nova. Takođe je realno pretpostaviti da je i jedan broj gradinskih naselja iz starijeg gvozdenog doba lociranih na području primorja i njegovog zaleđa korišćen i u mlađem gvozdenom dobu i da tokom tog periode nije bitno izmijenio svoj izgled i karakter, i pored toga što se rano našao u sferi direktnih uticaja iz razvijenog svijeta. Na prednje upućuju i rezultati arheoloških rekognosciranja obavljenih na pojedinim djelovima primorja i njegovog zaleđa, koji pokazuju da se na ovom prostoru nalazi veći broj gradinskih naselja,² istina bez pra-

² Velimirović-Žižić, O. 1983. 580, 587-588.

vog uvida u njihovu kulturnu i hronološku pripadnost. Međutim, bez obzira na ovu okolnost, sama činjenica da se radi o većem broju gradina govori u prilog pretpostavci da su neke od njih morale biti korišćene, a moguće i podignute, tokom mlađeg gvozdenog doba. Na osnovu skromnih podataka prikupljenih tokom rekognosciranja moguće je zaključiti da su neke gradine podizane i iz strateških razloga i da im je osnovni cilj bio da čuvaju i kontrolišu glavne prirodne komunikacije. Jedna od takvih, poznata pod imenom Stara gradina, nalazi se u blizini sela Zlatice, smještena na vrhu isturenog čuvika koji se uzdiže sa lijeve strane Morače, na mjestu gdje ova rijeka iz kanjona ulazi u Podgoričko polje.³ Sa istočne i jugoistočne strane gradina je zaštićena debelim suvozidom čiji se sjeverni krak, moguće, završavao kulom građenom od velikih kamenih blokova, uz korišćene tehnike „usijecanja“. Još jedan objekat građen na isti način podignut je i na južnoj strani gradine, unutar bedema. Podatak da je sistem „usijecanja“ velikih kamenih blokova radi izjednačavanja njihovih visina i radi čvršćeg međusobnog povezivanja, često nazivan i lezbijskom spojnicom, inače korišćen pri zidanju u tzv. kiklopskoj tehnici, poznat kod jednog broja gradinskih naselja formiranih duž primorja između IV i III vijeka stare ere, upućuje na mogućnost da je i Stara gradina nastala u ovom razdoblju, odnosno da se vremenski može vezati za mlađe gvozdeno doba. Nažalost, za druge gradine, koje su konstatovane na širem prostoru primorja i njegovog zaleđa, ne postoje bliži opisi, tako da se o njihovom izgledu, vremenu nastanka i karakteru ništa pouzdano ne može reći.

Nešto više podataka pružila su i površna istraživanja gradine poznate pod imenom Đuteza, koja se nalazi u selu Dinoša, udaljenom oko 7 km od Podgorice.⁴ Sama gradina je smještena na prostranom platou omanjeg, lako pristupačnog brežuljka, na kome se, moguće, nalazila akropola, dok je podgrađe zauzimalo nešto nižu terasu sa južne strane. Gradina je sa svih strana zaštićena bedemima u suvozidu, širine između 3 i 7 m, dijelom građenim od lomljenog kamena sa jezgrom, a dijelom od velikih, pravilno složenih tesanih i pritesanih kvadera, koji djelimično prate konfiguraciju terena.

³ Velimirović-Žižić, O. 1981. 232-233.

⁴ Velimirović-Žižić, O. 1986. 80-86.

Odbrambeni zidovi, koji su opasivali gradinu i njeno podgrađe, djelimično građeni u tzv. kiklopskoj tehnici, i nešto nalaza helenističke keramike na samom platou, dozvoljavaju da se njeno podizanje smjesti u vrijeme mlađeg gvozdenog doba, odnosno između IV i III vijeka prije nove ere.

Međutim, pored ovih brojnih, ali još uvijek neidentifikovanih gradinskih naselja, od kojih je jedan broj, kako je rečeno, vjerovatno pripadao mlađem gvozdenom dobu, na području primorja i njegovog zaleđa, zapravo na prostoru koji se već od kraja V, odnosno od početaka IV vijeka nalazio pod snažnim uticajima iz razvijenih, prvenstveno trgovačkih centara Mediterana, osnovana su i prava naselja tzv. gradskog karaktera, sa većim brojem stanovnika, uglavnom orijentisanih na trgovinu i zanatstvo. Svi ovi novoosnovani gradovi zaštićeni su moćnim bedemima, ponekad i sa kulama, i svi se, po ugledu na slične grčke gradove, sastoje od akropole i podgrađa. Akropola, utvrđeni dio grada, uvijek je zauzimala najistaknutije i najbezbjedniji mjesto i često je od podgrađa odvojena poprečnim zidom. Odbrambeni zidovi, koji su štitali naselja sa lako pristupačnih strana, građeni su od velikih kamenih blokova u suvo-zidu, u tzv. kiklopskoj tehnici, koja predstavlja i jednu od njihovih osnovnih karakteristika.

Ostaci ovih naselja, odnosno gradova formiranih u periodu mlađeg gvozdenog doba, sačuvali su se dijelom u okviru današnjih gradova Risna, Budve i Ulcinja, podignutih na samoj obali, a dijelom kao samostalni, podignuti u neposrednom zaleđu, od kojih se jedan, danas poznat kao Međun, nalazi nedaleko od Podgorice, a drugi, poznat pod imenom Samobor, na obali Skadarskog jezera. Zanimljivo je da su sadašnja imena gradova Risna, Budve i Ulcinja izvedena od imena prvobitnih naselja koja su na ovim mjestima egzistirala u periodu mlađeg gvozdenog doba i koja su za vrijeme ilirske države igrala značajnu ulogu. Nažalost, sačuvani tragovi ovih prvobitnih gradova su toliko oskudni da ne dozvoljavaju potpunu rekonstrukciju njihovih prvobitnih izgleda. Moguće je donekle odrediti njihove osnovne položaje i u opštim crtama naznačiti njihov mogući, odnosno pretpostavljeni izgled.

Budući da su ostaci ovih gradova veoma detaljno opisani u stručnoj literaturi, na ovom mjestu biće saopšteni samo oni podaci do kojih se došlo u istraživanjima tokom nekoliko posljednjih decenija, koji ili dopunjuju ranije sačinjene osvrtne, ili unose više svjetla

u određenu problematiku, uglavnom onu koja se tiče užih lokacija, položaja, izgleda ili samog karaktera ovih gradova.⁵

Za ilirski Risan (*Pičov*), naselje ilirskog plemena Enhelejaca, zna se da se nalazio na desnoj obali rječice Spile, da je zahvatao sjeverozapadni dio polja Carina i strmi, teško pristupačni brežuljak koji se uzdiže na njegovoj sjeveroistočnoj strani i koji se i danas naziva Gradina. Nema sumnje da se podgrađe, odnosno civilno naselje, nalazilo u podnožju ovog brežuljka, dok se na njemu nalazila akropola od koje je danas ostalo sačuvano nešto tragova suvozida sa sjeverne i zapadne strane. Posebno je značajan podatak da su se u desnoj obali pomenute rječice sačuvali ostaci moćnog bedema građeno od velikih kamenih blokova usijecanjem, u tzv. kiklopskoj tehnici, koji jasno pokazuju da je ilirsko naselje zahvatalo relativno veliki dio polja Carina protežući se sve do rječice Spile. U novije vrijeme u koritu Spile otkriven je i ugao gradskog bedema, moguće kule, koji po nekim mišljenjima predstavlja dio prvobitnih gradskih bedema sačuvan *in situ*.⁶ Dio bedema iste tehnike gradnje uočen je i na zapadnoj strani malog platoa na samoj gradini, koji je bez sumnje pripadao prvobitnom odbrambenom sistemu utvrđenja, zasigurno onom u koji se povukla kraljica Teuta nakon poraza pretrpljenog u sukobu sa Rimljanima 229. godine stare ere, o čemu saopštava Polibije.

Pokretni arheološki nalazi koji potiču iz posljednjih istraživanja upravo potvrđuju gornje zaključke.⁷ Keramika otkrivena tokom ovih istraživanja, kako ona grublje tako i ona finije fature, uglavnom pripada epohi helenizma i vremenski se vezuje za mlađe gvozdeno doba. Među keramičkim materijalom posebno se svojom brojnošću ističe tzv. *gnathia* keramika. Otkriće ove keramike na Carinama u Risnu ukazuje na postojanje znatnog ilirskog naselja na ovom prostoru, koje je u vrijeme helenizma, odnosno tokom mlađeg gvozdenog doba, održavalo intenzivne trgovačke veze sa Grčkom i njenim kolonijama na Jadranu.

Drugo, takođe značajno ilirsko naselje iz mlađeg gvozdenog doba, poznato pod imenom *Βούδοβα*, današnja Budva,⁸ koje se prvi

⁵ Za detaljnije opise gradova vidi: Garašanin, D. i M. 1967a. 118-135; Mijović, P. – Kovačević, M. 1975. 15-35.

⁶ Faber, A. 1996. 107-108.

⁷ Kovačević, V. 1997. 17-51.

⁸ O Ilirskoj Budvi vidi: Garašanin, M. D. 1967a. 121-126; Mijović, P. – Kovačević, M. 1975. 22-25; Srejović, D. 1996. 18-27.

put u pisanim izvorima pominje u V vijeku prije nove ere, vjerovatno je postojalo i ranije, o čemu, nažalost, nema pouzdanih dokaza, pa se precizno vrijeme njegovog osnivanja ne može utvrditi. Jedino je izvjesno da je naselje prvobitno bilo ilirsko i da su njegovi stanovnici pripadali ilirskom plemenu Enhelejaca. Prema legendi, osnivanje grada pripisuje se mitskom heroju Kadmu, osnivaču beotijske Tebe, koji je zajedno sa ženom Harmonijom došao u zemlju Enhelejaca. Da je Budva bila ilirski grad osnovan pod imenom *Βούδουα* ili *Βουθον* potvrđuju i antički pisci, među kojima ga prvi spominje Sofokle u V vijeku prije nove ere, navodeći da se grad nalazi blizu ušća Drima. Grad pominju i drugi antički pisci – Pseudo-Skilaks, Filon iz Aleksandrije, Ptolomej, Plinije, Ravenat, Stefan Bizantinac i dr. Tragovi urbane arhitekture otkriveni u samoj Budvi pokazuju da je grad već u drugoj polovini IV vijeka prije nove ere, u vrijeme kada je Grčka na Jadranu već uveliko otpočela sa osnivanjem svojih kolonija, bio temeljno utvrđen i izgrađen po sistemu grčkih helenističkih gradova, dok nalazi sa nekropole svjedoče da je njeno stanovništvo, nakon uspostavljanja čvrstih trgovačkih veza sa Grčkom, u potpunosti prihvatilo helenističku kulturu.

Za podacima koji bi pomogli da se bliže utvrdi uža lokacija prvobitnog ilirskog naselja dugo vremena se tragalo, i tek je nedavno, zahvaljujući arheološkim istraživanjima, taj problem uspješno razriješen. Naime, jedno od češće pominjanih i ozbiljnijih razmišljanja koje je zagovaralo tezu da se prvobitna, ilirska Budva nalazila na kamenitom poluostrvu na kome se nalazi i današnja Budva, dobilo je konačno svoju potvrdu u arheološkim istraživanjima izvedenim unutar današnjeg Starog grada 1981. godine. Tada su, pored tipične helenističke keramike, otkrivene na budvanskoj tvrđavi, današnjoj Citadeli, koja nesumnjivo govori o postojanju helenističkoj sloja u okviru ove fortifikacije, u njenom podnožju otkriveni i ostaci jednog omanjeg objekta kvadratne osnove, za koji je po načinu zidanja i pokretnom arheološkom materijalu otkrivenom u njegovoj unutrašnjosti, ocijenjeno da pripada vremenu helenizma, što je predstavljalo prvi i ujedno najstariji sačuvani trag prvobitnog naselja. Međutim, za određivanje položaja ilirske Budve poseban značaj ima fragment masivnog odbrambenog zida sa kapijom, otkriven u južnom dijelu Starog grada, ispod njegovog sadašnjeg nivoa. Otkriveni ostatak bedema zidan je od velikih, trapezoidnih kamenih blokova za čije je čvršće povezivanje korišćeno tzv. usijecanje, tehnika poznata i kod gradnje bede-

ma drugih ilirskih gradova – Risna, Ulcinja i Meduna. Na osnovu pravca pružanja ovog ostatka bedema moguće je utvrditi položaj ilirskog naselja i naznačiti njegovu približnu veličinu. Više nema nikakve sumnje da se ilirska Budva nalazila na mjestu današnje Budve i da je zauzimala južni dio kamenitog poluostrva sa visokom stijenom na kojoj je, po ugledu na grčke helenističke gradove, bila formirana akropola. A da se radilo o značajnom naselju sa većim brojem stanovnika govori i njegova prostrana nekropola, kao i njegovi rani pomeni kod antičkih pisaca. Arheološka grada, kako ona otkrivena u okviru samog naselja tako i ona koja potiče iz nekropole, omogućava praćenje kontinuiteta naselja već od kraja V, odnosno od početaka IV vijeka stare ere.

I položaj ilirskog Ulcinja (*Ουλκινιον*), o čijem se imenu i njegovom porijeklu još uvijek vode rasprave, slično Budvi, definisan je tek nakon novijih arheoloških istraživanja u kojima je, takođe slično Budvi, otkriven ostatak moćnog bedema građenog od velikih kamenih blokova u već pominjanoj „kiklopskoj“ tehnici. Ostatak zida je otkriven u zapadnom dijelu današnjeg starog ulcinjskog grada, na prostoru njegove tvrđave, odnosno citadele.⁹ Ovo izuzetno značajno otkriće omogućilo je relativno precizno fiksiranje položaja prvobitnog ilirskog naselja, koje je izvjesno zahvatalo dio današnjeg starog ulcinjskog grada, posebno njegove citadele, na čijem se prostoru, po svemu sudeći, nalazila njegova akropola, budući da se radi o najvišem i ujedno najbezbednijem dijelu gotovo nepristupačne krečnjačke stijene u čijem se podnožju prostiralo podgrađe, odvojeno od akropole poprečnim zidom. I pored mišljenja jednog broja istraživača, zasnovanog uglavnom na paleografskoj analizi natpisa na kamenoj votivnoj ari u obliku oltara, pronađenoj u Starom ulcinjskom gradu, posvećenoj Artemidi, boginji zaštitnici lova na srne i jelene, da je ilirski Ulcinj osnovan tokom V vijeka stare ere,¹⁰ čini se ipak realnijom, a time i prihvatljivijom, teza o njegovom osnivanju tokom ili krajem IV vijeka, odnosno u ono isto vrijeme u kome duž Crnogorskog primorja i njegovog zaleđa započinje gradnja utvrđenih ilirskih naseobina po uzoru na grčke gradove. Na ovakvo datiranje, uostalom, upućuju i pokretni arheološki nalazi, uglavnom importovane grčke keramike jednostavnih crnofirni-

⁹ Mijović, P. – Kovačević, M. 1975. 29-33.

¹⁰ Mijović, P. 1987c. 29-39; Parović-Pešikan, M. 2001. 352-253.

sovanih površina, ali i keramike sa trakastom dekoracijom, sa geometrijskom i biljnom ornamentikom, keramike *gnathia* stila i keramike crnofiguralnog i crvenog figuralnog stila, među kojom se, istina, nalazi i ona koja se na osnovu dekorativnih motiva može vezati za V vijek prije nove ere, ali i ona koja pripada III-II vijeku stare ere.¹¹ Natpis na pomenutoj kamenoj ari, koji u prevodu glasi: „Zjednica kamenorezaca Artemidi Elafaboli“, govori o učestvovanju grčkih majstora u gradnji ilirskog Ulcinja,¹² što samo po sebi ne isključuje mogućnost da je na ovom mjestu i ranije moglo postojati ilirsko naselje gradinskog tipa, čiji su stanovnici uspostavili određene kontakte sa grčkim svijetom, pa otuda i prisustvo importovane grčke keramike, koja se stilski može vezati za V, a moguće i za VI vijek prije nove ere.

Pored pomenutih helenističkih gradova osnovanih duž primorja, poznata su i dva grada iz istog vremena formirana u njegovom zaleđu, oba ranije pomenuta – Samobor na Skadarskom jezeru i Medun u blizini Podgorice.

Na Samobor, utvrđeno naselje ilirskog plemena Labeata, formirano na strmom i teško pristupačnom brežuljku, koji zalazi u Skadarskog jezero i kome je pristup moguć samo sa jedne, južne strane, prvi su skrenuli pažnju ranije pominjani austrijski arheolozi, Prašniker i Šober.¹³ U njihovom planu naznačeni su ostaci zidova i jedne kule na istočnom dijelu brežuljka. Zidovi su načinjeni od većih, neobrađenih kamenih blokova koji nijesu poređani u pravilne nizove i zbog toga se razlikuju od zidova ostalih gradova, što sugeriše da u gradnji Samobora nijesu učestvovali grčki majstori, već da je on produkt lokalnih neimara.

Samo naselje se prostiralo na dva uzvišenja međusobno spojena jednim nižim, sedlastim terenom. Na višem uzvišenju, okrenutom ka jezeru, najverovatnije se nalazila akropola, dok je sedlasto spuštenu terenu korišćen za podgrađe, koje je od akropole bilo odvojeno poprečnim zidom. Nalazi novca Skodre, Apolonije, Dirahiona i Korinta, kovani između 225. i 100. godine stare ere, i nešto fragmenta keramike pronađenih na širem prostoru brežuljka, odnosno naselja, za koje se okvirno može reći da pripadaju importovanoj

¹¹ Parovi-Pešikan, M. 2001. 337-367.

¹² Mijović, P. 1987c. 33-35; Parović-Pešikan, M. 2001. 352-253.

¹³ Praschniker, C. – Schober, A. 1919.

grčkoj robi, olakšavaju utvrđivanje vremena njegove gradnje, koje se može smjestiti oko sredine III vijeka stare ere.¹⁴

I, konačno, posljednji utvrđeni grad, koji je takođe pripadao ilirskom plemenu Labeata – *Meteon*, današnji Medun, smješten je duboko u unutrašnjosti kopna, u blizini Podgorice. Budući da u novije vrijeme nikakva istraživanja nijesu na njemu vršena, za arheologiju Crne Gore i dalje je ostalo relevantno sve ono što je o njemu do sada u stručnoj literaturi rečeno, tako da će na ovom mjestu biti ponovljeno samo ono što je od posebnog značaja za upoznavanje karaktera samog naselja.¹⁵ U skladu sa tim, svakako treba ponoviti da je naselje smješteno na izduženom brežuljku koji dominira Medunskim poljem, sastavljenom od dva uzvišenja, jednim višim, na istočnoj, i drugim nižim i prostranijim, na zapadnoj strani. Uzvišenja su međusobno odvojena prostranim sedlastim prevojem. Južna i djelimično zapadna strana brežuljka su okomite i gotovo nepristupačne, dok je sjeverna, blaža i lako pristupačna, zaštićena odbrambenim zidovima sa kulama. Na najvišem, strmom i izolovanom uzvišenju nalazila se akropola, kojoj se pristupalo sa sedlastog prevoja i do koje je vodio uzani put sa stepenicama djelimično uklesanim u stijenu. Na udubljenom, sedlastom prevoju, koji se prostire ispod akropole, nalazilo se podgrađe koje je poprečnim zidom bilo odvojeno od akropole i u okviru koga su se sačuvali tragovi zidova koji su, moguće, pripadali nekoj većoj zgradi. Solidna gradnja odbrambenih zidova uz primjenu specifične tehnike usijecanja kamenih blokova nesumnjivo govori o učešću grčkih majstora u njihovom zidanju, što Medun svrstava u znatnije gradove nastale na tlu Crne Gore tokom mlađeg gvozdene doba, odnosno krajem IV ili početkom III vijeka stare ere.

Kako se iz prednjeg vidi, izvjesna naselja mlađeg gvozdene doba formirana duž crnogorske obale i u njenom neposrednom zaleđu pokazuju određene međusobne sličnosti, ali i razlike od ostalih gradinskih naselja iz istog perioda, podignutih na istom prostoru, ali i u unutrašnjosti kopna. Na izmjenju izgleda ovih naselja svakako su uticali jače izraženi međusobni sukobi ilirskih plemena i posebno stvaranje ilirske države, kada ujedinjena ilirska plemena do-

¹⁴ Garašanin, D. M. 1967a. 135.

¹⁵ O Medunu vidi: Praschniker, C. – Schober, A. 1919; Garašanin, D. i M. 1967a. 127-133; Mijović, P. – Kovačević, M. 1975. 16-17.

laze u direktan sukob sa Rimljanima. Pored činjenice da su sva locirana na strmim, teško pristupačnim brežuljcima koji dominiraju okolinom, kod njih se kao posebna karakteristika javljaju akropola i podgrađe, gdje akropola po pravilu zauzima najistaknutiji dio brežuljka i od podgrađa je najčešće odvojena poprečnim zidom. Oba dijela naselja zaštićena su odbrambenim zidovima, ponekad ojačanim kulama, kakav je slučaj kod Samobora i Meduna. Bedemi su građeni od velikih kamenih blokova, uglavnom brižljivo složenih uz primjenu tehnike usijecanja, karakteristične za gradnju tzv. klopopskih zidova. Uglavnom se radi o djelima grčkih majstora, o čemu govori pomenuti kameni postament za žrtvenik iz Ulcinja, iz čijeg se natpisa vidi da je bio posvećen grčkoj boginji lova Artemidi Elafaboli. Uz grčke, svakako su u njihovoj gradnji učestvovali i domaći majstori. Sve ove navedene zajedničke karakteristike dozvoljavaju da se formiranje ovih naselja smjesti u relativno kratak vremenski raspon, između IV i III vijeka stare ere.

Ekonomija

Za period o kome je riječ, koji se u određenom smislu već može smatrati protoistorijskim, bilo bi logično očekivati da su i podaci o njemu takve prirode da omogućavaju sagledavanje svih faza i svih vidova njegovog razvoja. Međutim, za takvu konstataciju nema odgovarajućih potvrda u arheološkim dokumentima, posebno ne u onima koji su neophodni za sagledavanje osnovnih privrednih djelatnosti stanovnika nastanjenih na prostoru Crne Gore u vremenu od IV pa do kraja I vijeka stare ere. Svakako da osnovni uzrok ovakvom stanju leži u činjenici da je prostor Crne Gore arheološki još uvijek nedovoljno istražen, tako da dosadašnja prikupljena arheološka građa, koja potiče sa par istraženih lokaliteta u oblasti primorja, ni iz daleka nije dovoljna za sagledavanje svih vidova razvoja ovog perioda. U skladu sa prednjim, prikupljena arheološka građa dozvoljava da se samo djelimično rasvijetle ekonomski odnosi koji su vladali među rano heleniziranim stanovnicima novoformiranih gradova, dok su podaci iz unutrašnjosti Crne Gore sasvim oskudni, svedeni na svega nekoliko sumnjivih slučajnih nalaza, što ne može pomoći ni da se približno sagledaju osnove ekonomskog života Ilira koji su tokom mlađeg gvozdenog doba nastanjivali ove prostore.

U svakom slučaju nije bez osnova pretpostaviti da se ilirsko stanovništvo u unutrašnjim djelovima Crne Gore i dalje bavilo onim osnovnim privrednim djelatnostima koje su, u zavisnosti od ekoloških uslova, na najbolji način obezbjeđivale njegov opstanak. Nije teško zaključiti da se to u prvom redu odnosi na stočarstvo, budući da su geografske karakteristike kontinentalnog dijela Crne Gore takve da omogućavaju intenzivno bavljenje ovom privrednom granom. Plodne doline rijeka i relativno prostrane rječne terase omogućavale su da se stanovništvo ovih prostora bavi i zemljoradnjom, još jednom značajnom privrednom granom, često ključnom za egzistenciju zajednice. Nije pri tome isključena ni mogućnost da se dio stanovnika, na za to pogodnim prostorima, bavio i metalurgijom, odnosno rudarstvom i proizvodnjom i preradom metala, što je podrazumijevalo da se jedan broj ljudi bavio i određenim zanatima, na prvom mjestu kovačkim, u čijim su se radionicama proizvodile one vrste oruđa koje su bile potrebne u svakodnevnom životu.

Za razliku od unutrašnjosti Crne Gore, za primorski dio i neposredno zaleđe arheološka građa je neuporedivo bogatija, a time i podaci o ekonomiji stanovnika brojniji i pouzdaniji. Zahvaljujući nalazima sa dvije istražene nekropole, određenim nalazima prikupljenim tokom sondažnih radova obavljenih na prostorima jednog broja ilirskih naselja i skromnih podataka iz pisanih izvora, moguće je u osnovnim crtama oslikati ekonomsku osnovu stanovnika ovog dijela Crne Gore, i to prvenstveno onih koja su bila nastanjena u novoformiranim gradovima i njihovim podgrađima u vrijeme trajanja i neposredno nakon propasti ilirske države.

Brojna keramička roba, luksuzni primjerci nakita i specijalne vrste ofanzivnog i defanzivnog oružja, uvezeni iz razvijenih proizvođačkih centara, prvenstveno iz Grčke i njenih kolonija, svjedoče o čvrstim trgovačkim vezama uspostavljenim sa udaljenim krajevima Mediterana, odnosno o razvijenoj trgovini, koja je predstavljala posebno značajnu privrednu granu, kojom se izvjesno bavio jedan znatan broj gradskih stanovnika. Ugledni i cijenjeni sloj trgovaca uglavnom je formiran od doseljenika, uglavnom iz Grčke, što dokumentuju grčka imena koja se javljaju na nadgrobniim spomenicima ovog vremena i na pojedinim predmetima lične prirode. Uz trgovinu, kao njen značajan dio, ide i razvoj novčarstva, odnosno kovanje sopstvenog novca, što je znatno olakšavalo trgovačke poslove i ujedno predstavljalo solidan privredni okvir države, odnosno pojedinih njenih vladara.

Pored trgovaca, bez obzira na intenzivan uvoz različitih vrsta roba, u gradovima i njihovim podgrađima morao je postojati i sloj zanatlija, koji su zadovoljavali potrebe širih slojeva stanovništva za određenim oblicima keramike, nakita, oružja i oruđa, budući da je importovana roba uglavnom bila namijenjena sloju aristokratije. Da bi na neki način udovoljili izmijenjenom ukusu i širih slojeva, zanatlije su pojedine proizvode, uglavnom određene vrste nakita, izradili po uzoru na strane, dok su ostali proizvodi zadržali osnovna obilježja lokalne kulture.

Samo postojanje društvene organizacije na nivou države podrazumijevalo je i postojanje jednog broja „državnih“ činovnika, svakako privilegovanog sloja, koji su se bavili „državničkim“ poslovima, od kojih je prikupljanje poreza svakako bio jedan od značajnijih privrednih oslonaca države. Radi zaštite privilegovanih slojeva na čelu sa vladarom, samih gradova, a time i države u cjelini, morao je u okviru gradova postojati i znatan broj vojnika, koji su činili posebno moćan sloj. I, konačno, uspostavljanjem trgovačkih veza sa udaljenim krajevima, trgovina se pored kopnenim, obavljala i pomorskim putevima, što je podrazumijevalo postojanje sloja mornara, a pored njih i graditelja brodova i svega ostalog vezanog za ove djelatnosti. Zanimljivo je takođe napomenuti da je i gusarenje Jadranskim morem u određenom obimu predstavljao solidan osnov egzistencije priobalskih Ilira, i da je ta aktivnost bila povod oružanog sukoba kraljice Teute sa Rimljanima 229. godine prije nove ere, a pljačkaška djelatnost i gusarenje se pominju i kasnije, naročito među Ardijejima i Plerejima.¹⁶

Materijalna kultura

Pokretni arheološki materijal mlađeg gvozdenog doba je, za razliku od starijeg, neuporedivo brojniji i raznovrsniji. Dok je materijal starijeg perioda uglavnom pripadao lokalnoj proizvodnji, a samo sporadično importovanoj, u mlađem periodu situacija se bitno mijenja. Sada je lokalna proizvodnja svedena na lošu imitaciju uvezene robe i na izradu određenih oblika oružja i oruđa, tako da veći dio keramičke robe i dobar dio nakita pripada stranim provenijenci-

jama, uglavnom iz grčkih radionica i radionica grčkih kolonija. I pored činjenice da se radi o velikom fondu pokretnih nalaza, prije svega onom koji potiče sa istraženih nekropola, ali i o izvjesnom broju nalaza sa naselja, ne može se reći da oni svojim formama, svojim bogatstvom, načinima i tehnikama ukrašavanja, kao i materijalima od kojih su načinjeni, predstavljaju poseban ekskluzivitet. Naprotiv, najveći broj nalaza se svojim oblicima, načinima ukrašavanja i materijalima od kojih su načinjeni bitno ne razlikuje od većine nalaza helenističkog perioda sa širih prostora Balkana.

Prema materijalu od koga su načinjeni, ukupan fond pokretnih nalaza mlađeg gvozdenog doba može se razvrstati u tri osnovne grupe: u keramičke nalaze, u nalaze od stakla i u metalne nalaze, s tim što bi posljednjoj grupi pripadali različiti oblici metalnog posuđa, različiti oblici oružja i oruđa, metalni nakit, pojedini predmeti utilitarne namjene i jedan broj predmeta nejasne namjene.

Keramička predstavlja najbrojniju grupu nalaza koji uglavnom potiču sa dvije velike nekropole – Budve i Veljih ledina u selu Gostilju, na obali Skadarskog jezera, sa nalazišta u Momišićima, u Podgorici, iz nekoliko istraženih tumula i sa sondažnih iskopavanja obavljenih u samim gradovima ili njihovim podgrađima.

Među keramičkim materijalom ovog perioda, koji je uglavnom poznat kao helenizam, javlja se veći broj prepoznatljivih oblika – skifosi, oinohoe, laginosi, krčazi, krateri, amfore, bokali, tanjiri, gutusi, megarski pehari, sudovi sa jednom horizontalnom drškom, balzamarijumi, zdjele, zdjelice ili slanici, pelike, pikside, askosi, svjetiljke, olpe i sudovi različite namjene ali nedovoljno jasno definisanih oblika. Kod većeg broja osnovnih oblika javljaju se i njihove, često brojne, varijante sa uočljivim razlikama u oblikovanju pojedinih elemenata ili u načinima ukrašavanja. Kako se radi o keramičkim oblicima koji su već od ranije poznati sa drugih, bližih ili daljih, helenističkih nalazišta, i za koje postoje relativno precizne tipološke i hronološke analize, to će se one koristiti pri obradi keramike sa crnogorskih nalazišta, naravno u onoj mjeri koja je dovoljna za sagledavanje kako opštih karakteristika same keramike tako i ukupnog razvoja materijalne kulture mlađeg gvozdenog doba na području Crne Gore, posebno njenom priobalnom dijelu.

Na nekropolama Budve, Gostilja i Momišića i lokalitetu Carine u Risnu, posebno brojnu grupu keramičkih sudova predstavljaju duboki pehari, uglavnom namijenjeni za ispijanje tekućine, tzv.

¹⁶ Garašanin, D. M. 1967a. 107 i 114.

skifosi, kod kojih se, u zavisnosti od položaja i oblika drški, razaznaju dva osnovna tipa – jedan sa horizontalnim i drugi sa vertikalnim drškama. Oba tipa imaju i po nekoliko varijanti. Među skifosima sa horizontalnim drškama posebno je brojna varijanta čiji je donji dio dubokog recipijenta presvučen crnim firnisom i ukrašen vertikalnim rebrima, koja na nekropoli u Gostilju predstavlja dominantan oblik i koja je datovana od kraja III do sredine II vijeka stare ere,¹⁷ dok je nekoliko sličnih skifosa iz Momišića datovano u III vijek stare ere.¹⁸ U isto vrijeme mogu se datovati i slični skifosi sa nekropole Budve.

Od ostalih varijanti skifosa sa horizontalnim drškama ističe se ona ukrašena krupnim vegetabilnim i geometrijskim motivima islikanim tamnim firnisom na žućkastoj osnovi. Ona sa nekropole u Gostilju datovana je u drugu polovinu II vijeka stare ere,¹⁹ dok je ona sa nekropole u Apoloniji, u Albaniji, datovana znatno ranije, odnosno u IV-III vijek stare ere,²⁰ što govori da njena proizvodnja i upotreba traje kroz čitav III i II vijek stare ere. Osim ove, javlja se i varijanta sa visokom, punom koničnom stopom, posebno brojna na nekropolama Budve i Gostilja, gdje je u upotrebi od kraja III pa do I vijeka stare ere,²¹ dok je nekoliko primjeraka iz Momišića datovano u III vijek stare ere.²² Svojom veličinom i bogatstvom slikanih ukrasa ističe se duboki fragmentovani skifos nađen na lokalitetu Carine u Risnu, čije je ukrašavanje izvedeno bijelom bojom na mrkoj osnovi u nekoliko horizontalnih pojaseva, uz upotrebu geometrijskih i vegetabilnih motiva i životinjskih i ljudskih predstava.²³

I skifosi sa vertikalnim drškama, sa nekoliko varijanti, poznati su iz Budve, Gostilja i Momišića, među kojima su posebno brojni oni kod kojih je duboki recipijent presvučen crnim firnisom i ukrašen gustim vertikalnim rebrima. Kod nekih je pojas ispod oboda ukrašen urezanim ili slikanim ornamentima. Na nekropoli u Gostilju datovani su od kraja III pa do sredine II vijeka stare ere.²⁴ Va-

¹⁷ Garašanin, M. 1973. 18, 23.

¹⁸ Velimirović-Žižić, O. 1964/65. 195, 206-207.

¹⁹ Garašanin, M. 1973. 23.

²⁰ Mano, A. 1972. 119; Pl. VII.

²¹ Garašanin, M. 1973. 15-27.

²² Velimirović-Žižić, O. 1964/65. 194-195; 206-207.

²³ Kovačević, V. 1997. 44-45.

²⁴ Garašanin, M. 1973. 15-19.

rijanta koju odlikuju plići bikonični recipijent, gruba faktura, izostanak firnisa i nemarno izvedeni nepravilni zarezi na ramenu, sasvim je rijetka i poznata je samo sa budvanske nekropole – gdje je datovana u II vijek stare ere.²⁵

Među helenističkom keramikom posebno su karakteristične specijalno oblikovane posude korišćene za prenošenje i nalivanje vina, tzv. oinochoe, za sada poznate samo iz Budve. Sve imaju trbušast ili blago bikoničan recipijent, dug i vitak vrat, trolistan otvor, prstenastu stopu i jednu vertikalnu dršku koja se najčešće završava stilizovanom životinjskom glavom. Presvučene su crnim sjajnim firnisom i ukrašene gustim vertikalnim rebrima, a ponekad i slikanim biljnim ili geometrijskim ornamentima izvedenim bijelom bojom na sredini vrata. Pripadaju poznatoj *gnathia* keramici i česte su kao nalazi na helenističkim nekropolama. Slični primjerci su poznati sa nekropole na Visu, gdje su datovani u prvu polovinu III vijeka stare ere,²⁶ i sa nekropole u Tarantu u južnoj Italiji, iz prve četvrtine III vijeka stare ere.²⁷

Zanimljive posude dugog i uzanog vrata i sa jednom vertikalnom drškom, tzv. luginosi, korišćene za prenošenje i točenje vina, i pored činjenice da su česte na helenističkim nekropolama, na nalazištima u Crnoj Gori sasvim su rijetki i poznati su jedino sa nekropole Budve. Budući da su slični luginosi iz Taranta datovani u drugu polovinu II i u prvu polovinu I vijeka stare ere,²⁸ a sa nekropole u Oliviji u III – II vijek stare ere,²⁹ logično bi bilo i budvanske datovati u III-II vijek stare ere.

Posude u formi krčaga, sa blago bikoničnim recipijentom, ljevkastim vratom i sa jednom vertikalnom, tordiranom drškom, u strogom smislu ne pripadaju klasičnoj helenističkoj keramici koja je proizvođena u poznatim keramičarskim radionica, već je prije lokalni proizvod. Nađeni su na nekropoli Budve i nekropoli u Gostilju, na kojoj su posebno brojni. Datovani su od kraja III pa do sredine II vijeka stare ere.³⁰

²⁵ Marković, Č. 2005. 307.

²⁶ Rapanić, Ž. 1960. 41.

²⁷ Julis, E. M. 1984. 427.

²⁸ Isti, 495,500.

²⁹ Парович – Пешикан, М. 1974. 98.

³⁰ Garašanin, M. 1973. 18.

Specijalni sudovi namijenjeni miješanju vina i vode, tzv. krateri, posebno su rijetki. Poznata su samo dva primjerka iz Budve, od kojih se jedan, svojim izrazito koničnim recipijentom bez drški i višestruko profilisanim obodom, približava dubokim peharima, pa se ne može svrstati u klasični oblik ovog suda. Datovan je u III-II vijek stare ere.³¹

Drugi krater dubokog, zvonolikog recipijenta presvučenog crvenkastim premazom, sa dvije dvostruke vertikalne drške, čiji je donji dio ukrašen reljefnim, vegetabilnim ornamentom, vjerovatno hrastovim lišćem, pripada klasičnim helenističkim formama. Gotovo identičan primjerak potiče iz groba „F“ nekropole Velika Mrdakovica kod Šibenika, koji je sa ostalim materijalom datovan u I vijek stare ere.³² Kako je krater iz Budve nađen u grobu zajedno sa dugačkim fibulama koje pripadaju tzv. latenskoj shemi II, koje su na nekropoli u Gostilju datovane u II vijek stare ere,³³ njegovo bi se datovanje moglo smjestiti u isti period, odnosno u II vijek stare ere, što bi značilo da je nešto stariji od onog iz Velike Mrdakovice.

Sa lokaliteta Carine potiče veći broj fragmenata amfora različitog oblika i, po svemu sudeći, različitih provenijencija i vremena izrade, i veći broj keramičkih poklopaca amfora. Zanimljivo je da se na jednom fragmentu drške amfore nalazi utisnuto ime majstora, ili radionice: *ΦΙΛΟΣΤΕΡΑ*. Iz Budve su poznata dva tipa amfora: jedan grublji, izduženog recipijenta vretenaste forme, sa dvije vertikalne drške, koji pripada klasičnoj ili uobičajenoj formi ovog posuđa, i koji je datovan u III-II vijek stare ere,³⁴ i drugi, oštro profilisanog bikoničnog recipijenta, koji je često na ramenu ukrašen kanelurama ili na donjem dijelu kraćim urezima, tipičan za helenističku keramiku *gnathia* produkcije, poznat i sa drugih helenističkih lokaliteta. Slični primjerci sa nekropole Isse datovani su u kraj IV i početak III vijeka stare ere.³⁵

Sudovi, uslovno nazvani bokali, poznati iz Budve i Gostilja, imaju manje-više zajedničku formu izraženu u dubokom bikoničnom recipijentu, sa visokim ljevkastim vratom i jednom vertikal-

³¹ Marković, Č. 2005. 309.

³² Brusić, Z. 1988. 35; T. III.

³³ Garašanin, M. 1973. 23.

³⁴ Marković, Č. 2005. 311.

³⁵ Kirigin, B. 1986. 22, kat. br. 45.

nom drškom. Uglavnom su bez ukrasa i samo je manji broj presvučen crnim mat firnisom. Datovani su u kraj III do sredine II vijeka stare ere.³⁶

Keramički tanjiri pripadaju relativno brojnim nalazima iz Budve, a poznati su, istina u fragmentima, i sa lokaliteta Carine u Risnu. Svi imaju manje-više plitki, konični recipijent, najčešće zadebljan i često profilisan obod i nisku prstenastu stopu. Često se kao ukras na dnu sa unutrašnje strane nalazi žigosani ornament formiran od nekoliko naizmjenično postavljenih listova različitih oblika, najčešće palmeta. Jedan broj tanjira sa žigosanim ukrasom u obliku palmeta poznat je i sa lokaliteta Isar-Marvinci u Makedoniji, gdje su datovani od kraja III pa do početka I vijeka stare ere.³⁷ Ukras na dnu može biti izveden i urezivanjem, slikanjem vegetabilnih ornamenta ili reljefnom predstavom krilatog genija ili amora. Kod nekih tanjira ukrasi se nalaze i na obodu, izvedeni kao kratki urezi, najčešće raspoređeni u cik-cak motiv. Ova vrsta tanjira javlja se relativno rano, već od kraja IV, odnosno od početka III vijeka stare ere, kakav je slučaj se nekim primjercima iz Olvijske, ³⁸ i traju do prve polovine, odnosno treće četvrtine II vijeka stare ere, kako su datovani slični tanjiri iz Taranta.³⁹ Na jednom crno firnisovanom tanjiru sa nekropole Isse, datovanom u III vijek stare ere,⁴⁰ nalazi se islikano klasje pšenice, koje u rasporedu motiva podsjeća na ukras koji se nalazi u centru jednog tanjira iz Budve, pa bi se na osnovu toga i on mogao datovati u isto vrijeme. Ostali tanjiri iz Budve, kao i oni fragmentovani sa Carina, na kojima se javljaju slični ukrasni motivi, mogu se smjestiti u vremenski raspon od III pa do kraja II vijeka stare ere.⁴¹

Posebno oblikovane keramičke posude namijenjene za čuvanje i fino dolivanje ulja, tzv. gutusi, uglavnom su poznati iz Budve. Svi su presvučeni crnim firnisom i kod većine je gornji dio recipijenta ukrašen kraćim, najčešće zrakasto raspoređenim zarezima ili plitkim kanelurama. Javljaju se u nekoliko formi – kao manje posu-

³⁶ Marković, Č. 2005. 312.

³⁷ Соколовска, В. 1986. 82; Т. 24.

³⁸ Парович – Пешикан, М. 1974. 93-94, Рис. 82 (9-10).

³⁹ Julis, E. M. 1984. 474-475; 487.

⁴⁰ Kirigin, B. 1986. 23, kat. br. 73.

⁴¹ Marković, Č. 2005. 312-314.

de nešto spljoštenog, trbušastog recipijenta, sa malom prstenastom vertikalnom drškom i sa dugim izlivnikom, koji kod nekih gutusa može biti oblikovan u vidu lavlje glave, ili kao manje posude sa recipijentom u obliku točka koji je premošćen jednom dužom trakastom drškom i vertikalnim izlivnikom, zastupljene u samo jednom primjerku, ili kao posude koje podsjećaju na manji krčag, ili kao posude cilindričnog recipijenta koji na jednom kraju ima prstenastu dršku, a na drugom izlivnik u obliku lavlje čeljusti, ili sasvim rijetko kao posude u obliku manjeg čajnika sa jako uvučenim dnom i izlivnikom u obliku lavlje glave.

Najbliže analogije budvanskim gutusima nalaze se među materijalom sa nekropole Isse, gdje su datovani u III vijek stare ere.⁴² I ostale varijante ovog tipa gutusa se mogu datovati u isti period, mada se čini da se njihovo trajanje, kada je riječ o Budvi, može produžiti i u II vijek, sudeći po ostalom materijalu sa kojim su nađeni, a koji pripada i ovom vremenskom razdoblju. Određene razlike koje su uslovile izdvajanje varijanti i uočene razlike između pojedinih primjeraka iste varijante mogle bi da ukažu i na postojanje određenih manjih razlika u njihovom datovanju, čije bi utvrđivanje zahtijevalo detaljnije analize, koje zbog prostora na ovom mjestu moraju izostati.

Iz Budve potiče i jedan broj keramičkih posuda sa reljefnim ukrasima, poznatih pod imenom „megarski pehari“. Izvjestan broj fragmenata ovih zanimljivih posuda nađen je i na lokalitetu Carine u Risnu. Svi pronađeni primjerci su standardne forme, presvučeni crnim firnisom i svi su izrađeni u kalupu. Kod budvanskih je moguće razlikovati dva osnovna tipa, od kojih se jedan odlikuje plićim, blago bikoničnim recipijentom i neznatno uvučenim obodom, a drugi dubljim recipijentom, širokim ljevkastim vratom i razvraćenim obodom.

Svi primjerci su ukrašeni reljefnim ukrasima uz upotrebu različitih ornamenta i motiva vegetabilnog, geometrijskog i figuralnog, odnosno zoomornog karaktera. Među vegetabilnim motivima razaznaju se različiti oblici lišća, lozica i girlandi, među geometrijskim prisutne su rozete, položene ili uspravne „S“ spirale, talasaste linije, lažni meandri, vertikalne kanelure i duži ili kraći zarezi, dok se kod figuralnih javljaju predstave pasa, zečeva i delfina. Posebno

⁴² Kirigin, B. 1986. 25-26, kat. br. 78.

je zanimljivo što je na dnu jednoga pehara urezano ime majstora-keramičara: *APIETON*.

Za hronološko razvrstavanje ovih posuda obično se kao osnova uzimaju dekorativni elementi i oblik recipijenta. Tako se svi „megarski pehari“ mogu podijeliti u tri dekorativne grupe, gdje bi prvoj grupi pripadali oni ukrašeni lišćem, koji se javljaju oko 250. godine stare ere, drugoj grupi bi pripadali pehari sa figuralnim ukrasima koji se javljaju počev od kraja III vijeka stare ere, dok bi treću grupu predstavljali pehari ukrašeni linearnim ukrasima i njihova pojava se može vezati za oko 160. godinu stare ere.⁴³ Važno je pri tome istaći i činjenicu da se pehari sa plićim recipijentom i neznatno uvučenim obodom smatraju proizvodom tzv. delskih, odnosno jonskih radionica u Maloj Aziji, dok su pehari dubljeg recipijenta i razgrnutog oboda karakteristični za Atinu i grčko kopno.⁴⁴ Postoje, naravno, i drugačije podjele učinjene prema vrsti i koncepciji dekorativnih elemenata, među kojima postoji više grupa, čak do dvanaest, i koje se razlikuju od gornje podjele.⁴⁵

Za datovanje budvanskih „megarskih pehara“ služe slični primjerci koji su pronađeni u ranijim iskopavanjima budvanske helenističke nekropole i koji se danas čuvaju u zbirci Narodnog muzeja u Beogradu. Datovani su od prve polovine III pa do prve polovine II vijeka stare ere.⁴⁶ Posebno je zanimljiv posredni podatak koji navodi autor priloga o helenističkim reljefnim peharima iz grčke zbirke Narodnog muzeja u Beogradu, da se jedan kalup namijenjen za izradu ovih posuda, nađen u Tarantu, pripisuje majstoru-grnčaru *APIETON-u*,⁴⁷ moguće onom istom čije je ime urezano na dnu jednoga pehara ukrašenog lišćem nađenog u grobu LIV na budvanskoj nekropoli, što bi moglo da znači da se radi o direktnom importu iz tarantske keramičarske radionice.

Posude sa jednom horizontalnom drškom nijesu uobičajene među klasičnim helenističkim materijalom, ali su zato relativno brojno zastupljene među keramičkim priložima helenističke nekropole Budve. Javljaju se u dvije varijante, jednoj sa dubokim i blago

⁴³ Popović, Lj. 1986. 105.

⁴⁴ Isti, 105-106.

⁴⁵ Brusić, Z. 1988. 22-23.

⁴⁶ Popović, Lj. 1986. 108-110; T. I-X.

⁴⁷ Isti, 111.

bikoničnim recipijentom, koja je i češća, i drugoj sa izrazito koničnim recipijentom. Sve imaju po jednu horizontalnu dršku postavljenu neposredno ispod oboda. Slične posude, odnosno *taze monoansate*, kako su nazvane, presvučene crnim firnisom, poznate su iz Taranta, gdje su datovane u drugu polovinu IV vijeka stare ere.⁴⁸ Kako drugih direktnih analogija za budvanske posude nema, jedino preostaje da se na osnovu ostalog materijala sa kojim su nađene okvirno datuju u III-II vijek stare ere.

Posebno brojnu grupu keramičkog materijala sa nekropola Budve, Gostilja, Momišića i Risna predstavljaju posude uglavnom namijenjene za čuvanje kozmetičkih preparata, tzv. balzamarijumi. Iako u osnovi svi imaju zajedničku, manje-više vretenastu formu, ipak se u oblicima recipijenta primjećuju određene razlike, koje ih razvrstavaju u nekoliko varijanti. Jednu varijantu karakteriše podjednaka dužina donjeg dijela i vrata, od kojih neke mogu imati visoke lučne, prave ili lažne drške, dok drugu karakteriše asimetričnost, odnosno nejednaka dužina donjeg dijela i vrata. Uz to, mogu imati naglašen srcolik recipijent.

Balzamarijumi kao posebna vrsta keramičkih posuda pojavili su se relativno rano, još u IV vijeku, da bi se njihova masovna upotreba produžila tokom III-I vijeka stare ere, kada su česti kao grobni prilozi helenističkih nekropola.⁴⁹

Veći broj balzamarijuma sa gostiljske nekropole pripada II vijeku stare ere.⁵⁰ Izuzetak su balzamarijumi sa vertikalnim lučnim drškama ili pseudo drškama, koji pripadaju kraju III i prvoj polovini II vijeka stare ere.⁵¹ Balzamarijumi iz Momišića, kako oni simetričnog tako i oni asimetričnog oblika, datovani su u III vijek stare ere.⁵²

Veći broj oblika balzamarijuma poznat je i iz Taranta, gdje vitki, vretenasti, sa podjednakim odnosom gornjeg i donjeg dijela, pripadaju varijanti koja se nalazi između tipa IV i tipa V, po klasifikaciji Forti-a, čija je upotreba vezana za puni II vijek stare ere.⁵³ Istina, ima i primjeraka tipa IV po Forti-ju, koji su prema ostalom

⁴⁸ Juliis, E. M. 390.

⁴⁹ Парович-Пешикан, М. 1974. 108.

⁵⁰ Garašanin, M. 1973. 15-21.

⁵¹ Isti, 17.

⁵² Velimirović-Žižić, O. 1964/65. 195-196; 202-203.

⁵³ Juliis, E. M. 1984. 457-458.

materijalu datovani i nešto ranije, odnosno od posljednje četvrtine III, pa do prve četvrtine II vijeka stare ere.⁵⁴ Vretenasti balzamarijumi iz Taranta, čiji je gornji dio presvučen razrijeđenim firnisom, kakav je jedan iz Budve, pripada tipu IV po Forti-ju i datovan je u drugu polovinu III vijeka stare ere,⁵⁵ dok je zdepasta forma sa niskom postavljanim vretenastim recipijentom, koji se direktno oslanja na nisku koničnu stopu i koja pripada tipu V po Forti-ju, datovana u prvu polovinu II vijeka stare ere.⁵⁶

Balzamarijumi sa širokim, gotovo srcolikim recipijentom, poznati sa gostiljske nekropole, ali u veoma ograničenom broju, datovani su novcem kralja Gencija i fibulama tipa Čurug, u kraj III i prvu polovinu II vijeka stare ere.⁵⁷ Jedan sličan balzamarijum iz Momišića, gdje je nazvan amforiskosom, presvučen crnim firnisom i ukrašen slikanim stilizovanim vegetabilnim motivima, datovan je u III vijek stare ere.⁵⁸ I balzamarijumi sa budvanske nekropole generalno se mogu datovati u kraj III i u II vijek stare ere.

Posebno brojnu grupu keramičkog materijala predstavljaju zdjele, koje se javljaju u nekoliko varijanti, sa plićim ili dubljim bikoničnim ili plićim i dubljim koničnim recipijentom, od koji je većina presvučena crnim firnisom, a pojedine su ukrašene i slikanim ornamentima na unutrašnjoj strani. Posebno je zanimljiva jedna zdjela na čijem se dnu, sa unutrašnje strane, nalazi kružni medaljon u kome je prikazana stojeća muška figura koja u desnoj ruci drži uspravno koplje, dok lijevom pridržava mušku osobu obučenu u jareću kožu. Moguće je da se radi o sceni koja potiče iz Dionisovog kulta.

Zanimljivo je da ovog oblika suda nema u Momišićima, iz Gostilja je poznat samo jedan primjerak, datovan u kraj III do sredine II vijeka stare ere,⁵⁹ dok iz Risna potiče nekoliko fragmenata, koji bi mogli pripadati ovom obliku. Inače ovaj oblik suda je brojno zastupljen u Tarantu, gdje je datovan u posljednju četvrtinu III vijeka stare ere.⁶⁰ I sa nekropole Olvije poznat je širok repertoar zdjela

⁵⁴ Isti, 464.

⁵⁵ Isti, 443.

⁵⁶ Isti, 464 i 476.

⁵⁷ Garašanin, M. 1973. 11-12, sl. 1.

⁵⁸ Velimirović-Žižić, O. 1964/65. 196, sl. 20.

⁵⁹ Garašanin, M. 1973. 11-12; sl. 1.

⁶⁰ Juliis, E. M. 1984. str. 460-461.

koje su uglavnom datovane u III-II vijek stare ere.⁶¹ U isto vrijeme mogu se datovati i male posudice, tzv. „slanici“, oštrije ili blaže profilacije, uglavnom poznate iz Budve.

Posude za držanje tečnosti, tzv. pelike, presvučene crnim firnisom i ukrašene vertikalnim rebrima, poznate su iz Budve. Jedna slična posuda poznata je sa nekropole Isse, datovana u III vijek stare ere,⁶² dok je veći broj ovih posuda, ali bez ukrasa, nađenih u tumulu I u Apoloniji, okvirno datovan u IV-II vijek stare ere,⁶³ tako da se i budvanske, zajedno sa većinom keramičkog materijala, mogu datovati u kraj III i II vijek stare ere.

Keramičke posude zanimljivih oblika, tzv. pikside, odnosno kutije namijenjene za čuvanje kozmetičkih preparata, poznate su sa budvanske nekropole, gdje se javljaju kao manje, blago bikonične posude sa posebno profilisanim obodom, u koji naleže konični poklopac sa dugmetastom drškom ili kao loptaste, sastavljene iz dva jednaka dijela, od koji jedan sa stopom služi kao recipijent, a drugi kao poklopac. Prema ostalom materijalu sa kojim su nađene, datovane su od kraja III do kraja II vijeka stare ere.⁶⁴

Sa budvanske nekropole poznat je i tip suda nazvan askos, koji oblikom podsjeća na mješinu za vino, datovan u kraj III i prvu polovinu II vijeka stare ere,⁶⁵ kao i nekoliko drugih nedovoljno jasnih oblika. Iz Budve je poznato i nekoliko primjeraka keramičkih svjetiljki, od kojih jedna pripada klasičnoj formi, druga je načinjena u obliku ovna, dok treća ima oblik ljudskog stopala. Sve se na osnovu pratećeg materijala mogu datovati u III-II vijek stare ere.⁶⁶

Prilozima od keramike mogu se smatrati i figurine načinjene od pečene zemlje, tzv. t e r a k o t e, kojih je u Budvi nađeno nekoliko i sve predstavljaju ženske stojeće figure. Jedna je predstavljena naga, ovlaš zaogrnutu dugim ogrtačem, dok su ostale predstavljene obučene u dugačke, bogato nabrane haljine. Jedna figura u naručju drži pticu, moguće labuda, dok je kod druge o lijevu ruku, savijenu u laktu, okačena manja torbica. Posebno je zanimljiva naga figura

⁶¹ Паровић-Пешикан, М. 1974. 86-88. рис 82.

⁶² Kirigin, В. 1986. 26. kat. br. 90.

⁶³ Mano, А. 1972. 119-120; Т. X, XI.

⁶⁴ Marković, Ћ. 2005. 325-326.

⁶⁵ Isti, 326.

⁶⁶ Isti, 326-328.

sa vijencem od niza cvjetnih latica na glavi, koja lijevu ruku drži oslonjenu na kuk, dok se desnom oslanja na stilizovan spomenik sa dugačkim pravougaonim postoljem (*hermiju* ?).

Iz tarantske nekropole poznat je veći broj terakota, među kojima se izdvaja nekoliko, koje predstavljaju polunagu žensku figuru i koje stilski podsjećaju na nagu budvansku figurinu. Sve su desnom rukom oslonjene na stubić, dok lijeva, oslonjena na kuk, pridržava ogrtač. Sve na glavama imaju vijenac od cvjetnih latica. Datovane su u početak III vijeka stare ere.⁶⁷

Prilozi od stakla su među arheološkim nalazima prava rjetkost i za sada su poznata samo dva primjerka, oba iz Budve. Radi se o jednoj manjoj bočici od tamno plavog stakla sa jednom vertikalnom drškom i sa površinom ukrašenom horizontalnim talasastim nitima od svijetlo plave i bijele staklene paste i o jednoj izduženoj bočici – alabastronu od marinsko plavog stakla sa površinom ukrašenom horizontalnim cik-cak nitima od žutog i bijelog stakla. Staklene posude su rijetke i na drugim helenističkim nalazištima i bez obzira što se javljaju veoma rano, već tokom VI i V vijeka stare ere, očito se kao posebno dragocjene upotrebljavaju i kasnije, pa se budvanske na osnovu ostalog pratećeg materijala mogu datovati u III-II vijek stare ere.

Za razliku od stakla, metalni nalazi su relativno česti na nalazištima mlađeg gvozdenog doba Crne Gore i prema svojoj osnovnoj namjeni mogu se svrstati u nekoliko grupa – metalno posuđe, nakit, oružje i oruđe i predmete nejasne namjene.

Metalno posuđe je uglavnom načinjeno od tankog bronzanog lima, dok su drške masivne, načinjene livenjem u kalupima. Među metalnim posuđem mogao se uočiti veći broj različitih oblika, od kojih su neki bili zastupljeni u dva, tri ili četiri primjerka, dok je bilo i onih zastupljenih u samo jednom primjerku. Tako su sa većim brojem primjeraka zastupljene posude dubokog, bikoničnog, oštro profilisanog recipijenta, sa široko razvraćenim obodom i sa ravnim ili malo uvučenim dnom, zatim posude cilindričnog recipijenta sa nešto ulegnutim trbuhom i sa jednom vertikalnom drškom koja se pri vrhu lučno račva i sa obje strane obuhvata dio oboda, dok se donji dio završava u obliku stilizovanog cvijeta, zatim tzv. patere, posude plitkog i širokog recipijenta, profilisanog

⁶⁷ Juliiis, E. M. 1984. 429.

oboda, sa jednom dugačkom, horizontalnom drškom, koja se završava ptičijim protomom, kao i posude nalik na kutlače, tzv. simpulumi, polusferičnog recipijenta, sa jednom dugačkom, višestruko profilisanom, vertikalnom drškom, koja se takođe završava ptičijim protomom. Od ostalih oblika, odnosno tipova metalnog posuđa zastupljena je i plitka široka zdjela sa ovalnim, profilisanim dnom, koja na jednoj stani, umjesto drške, ima srcoliku aplikaciju čiji se donji dio završava stilizovanim cvijetom krina, zatim konična zdjela sa ravnim dnom i posuda dubokog koničnog recipijenta sa zašiljenim dnom i unutra savijenim obodom.

Među metalnim posuđem nalaze se i posude većih dimenzija, tzv. situle kod kojih je moguće razlikovati nekoliko tipova. Tako se razlikuje tip blago bikoničnog, trbušastog recipijenta sa uvučenim obodom i sa jednom dvostrukom, lučnom drškom, čiji su višestruko profilisani krajevi savijeni i provučeni kroz alke pričvršćene za obod suda, tzv. ataše, od kojih je jedna služila i kao izlivenik modelovan u obliku lavlje glave, zatim tip sa naglašenim, oštro profilisanim ramenom, kratkim cilindričnim vratom, neznatno zadebljanim obodom i jednom lučnom drškom, čiji su blago povijeni krajevi provučeni kroz jednostavne ataše zanitovane za vrat suda, kao i tip dubokog, blago bikoničnog recipijenta, profilisanog oboda, sa masivnijim prstenastim dnom i dvostrukom lučnom drškom sa savijenim, profilisanim krajevima, provučenim kroz veće, dvostruke, bogato dekorisane ataše. Ovaj tip ispod oboda ima ukras od dvije urezane, paralelne, horizontalne linije, između kojih se nalazi niz potkovičastih ureza.

Jednom broju metalnih posuda, koje se nijesu sačuvale, pripadao je i jedan broj posebno zanimljivih metalnih drški, zastupljenih u nekoliko različitih oblika i veličina. Uglavnom se radi o masivnim, u kalupima livenim dršakama, kod kojih je gornji dio razdvojen u dva polulučna višestruko profilisana kraka, koji služe da obuhvate dio oboda posude. Na osnovu različito modelovanog donjeg dijela moguće je razlikovati i dva osnovna tipa drški. Kod jednog tipa donji dio se završava reljefno modelovanom ljudskom glavom, dok je kod drugog tipa donji dio jednostavniji, obrađen u vidu stilizovanog cvijeta krina.

Jedna predstava ljudske glave, koja prikazuje mlađeg muškarca bez brade, uokvirena vijencem lozica i lišća, čini se da pripada krugu Dionisovog kulta, inače omiljene teme helenističkog perioda, ili, moguće, prikazuje samog boga Dionisa. Jedna slična

bronzana drška s amblemom na dnu u vidu poprsja Dionisa, nađena u skeletnom grobu helenističke nekropole kod Crvejnca u blizini Ohrida, zajedno sa parom kolutastih naušnica negroidnog tipa, datovana je u prvu polovinu II vijeka prije nove ere.⁶⁸

Već je rečeno da su nalazi metalnog posuđa na helenističkim nekropolama rijetki, pa su time i mogućnosti za traženje analogija budvanskom posuđu veoma ograničene, što otežava njihovu precizniju hronološku determinaciju. Ipak, nekoliko bronzanih patera, gotovo identičnih budvanskim, nađeno je u jednom tumulu u selu Krajčinovići u blizini Priboja, koje su datovane oko sredine II vijeka stare ere.⁶⁹ Pored ovoga, sa helenističke nekropole na lokalitetu Crkvište, u blizini Bitolja u Makedoniji, potiče jedna bronzana situla blago bikoničnog recipijenta, sa dvostrukom lučnom drškom, čiji su višestruko profilisani krajevi savijeni i provučeni kroz ataše, od kojih je donji dio jedne služio i kao izlivenik, koji istina nije modelovan u obliku lavlje glave, već u obliku glave silena. Situla je sa ostalim nalazima datovana u IV vijek stare ere.⁷⁰ I pored razlika koje se zapažaju između situle iz Crkvišta i situle iz Budve, ipak je nesporno da se radi o veoma bliskim oblicima, što ukazuje na mogućnost da obje potiču iz jednog istog proizvodnog centra, koji se, moguće, nalazio u južnoj Italiji.

Datovanje situle iz Budve u IV vijek čini se previsokim, ukoliko se uzme u obzir da je hronološki okvir metalnih nalaza iz Budve kraj IV i sredina II vijeka stare ere, pa je zato realnije budvansku situlu datovati u prvu polovinu III vijeka stare ere. Nažalost, preciznije datovanje metalnog posuđa iz Budve otežano je i činjenicom da najveći broj metalnih posuda potiče iz grobova sa većim brojem individua, uz koje su tokom svake sahrane polagani novi grobni prilozi, pa je moguće da se u jednom grobu nađu i nalazi nastali u različitim vremenima, koji su u različitim vremenima i dospjeli u isti grob.

Relativno brojna grupa metalnih nalaza, koji se na osnovu namjene i oblika mogu smatrati nakitom, sastavljena je od fibula, prstenja, ogrlica, minđuša, narukvica, privjesaka, igala i niza nedovoljno jasnih djelova nakita.

⁶⁸ Bitrakova-Grozdanova, V. 2001. 63-71.

⁶⁹ Zotović, M. 1985. 107.

⁷⁰ Mikulčić, I. 1964/65. 241-242.

Osnovna karakteristika n a k i t a mlađeg gvođenog doba u Crnoj Gori ogleda se u većem bogatstvu formi, u izrazito luksuznoj obradi pojedinih vrsta i u upotrebi plemenitih metala i skupocjenih materijala (zlato, srebro, poludrago kamenje, ćilibar i dr.) u njihovoj izradi.

Fibule predstavljaju najbrojniju skupinu nakita mlađeg gvođenog doba, u kojoj su zastupljena dva osnovna tipa – štrbački i latenoidni. Latenođni se pri tome javlja i u nekoliko varijanti – lučne fibule sa kratkom nogom, fibule sa listastim lukom koje mogu biti sa jednom ili dvije igle, fibule sa kopljastim lukom, koje takođe mogu biti sa jednom ili sa dvije igle, fibule sa srcolikim lukom, fibule sa posuvraćenom nogom koja je vezana za luk i sa kuglicama na luku, i dugačke fibule sa lukom bogato ukrašenim filigranom i poludragim kamenjem. Svi navedeni oblici fibula i njihove varijante poznati su sa gostiljske i budvanske nekropole i iz Momišića, dok je iz Risna i tumula u Glogoviku poznat samo tip štrbačke fibule. Inače štrbački tip fibule javlja se na širim prostorima Balkana i vremenski je veoma dugo u upotrebi, od VI pa do u IV vijek stare ere,⁷¹ mada se može pratiti i kasnije, kako to pokazuju fibule ovog tipa nađene u grobovima gostiljske nekropole, gdje su datovane u fazu Gostilj I, odnosno od kraja III pa do sredine II vijeka stare ere,⁷² i iz Momišića gdje su datovane u isto vrijeme.⁷³

U isto vrijeme, odnosno u stariju fazu gostiljske nekropole – Gostilj I, što će reći od kraja III pa do sredine II vijeka stare ere, datovane su i lučne fibule sa kratkom nogom sa ove nekropole.⁷⁴ Na gostiljskoj nekropoli su posebno brojne kopljaste fibule, koje se javljaju u nekoliko podvarijanti, među kojima su posebno karakteristične one sa lukom ukrašenim poprečnim zarezima, mada se javljaju i sa lukom bez ukrasa. Međusobne razlike uočene kod kopljastih fibula, koje su, inače, zajedno sa ostalim latenoidnim oblicima zastupljene na brojnim helenističkim lokalitetima, čine da one nijesu pogodne za preciznija datovanja, iako su u tom smislu činjeni određeni pokušaji.⁷⁵ Kopljaste fibule iz Gostilja uglavnom su da-

⁷¹ Garašanin, M. 1973a. 512-513.

⁷² Garašanin, M. 1973. 17-18.

⁷³ Velimirović – Žižić, O. 1964/65. 203-204.

⁷⁴ Garašanin, M. 1973. 15-17.

⁷⁵ Vasić, R. 1979. 14-16.

tovane u fazu Gostilj IIa, odnosno u vrijeme između 160. i 125. godine stare ere, mada se može reći da njihova pojava počinje i nešto ranije, već od faze Gostilj I.⁷⁶ U prilog ovakvoj konstataciji išla bi i datacija jedne kopljaste fibule iz Momišića, koja je zajedno sa ostalim nalazima datovana u III vijek stare ere.⁷⁷

Među fibulama sa budvanske i gostiljske nekropole posebno se ističu dugačke, bogato ukrašene fibule, koje generalno pripadaju tzv. srednjolatenskoj shemi II. Načinjene su od bronzane žice čiji je luk obuhvaćen iskucanim srebrnim limom ukrašenim filigranom, sa bobičastim ukrasima između kojih se, kao što je slučaj sa budvanskim, nalaze po tri fasunga u koje je umetnut po jedan tamni ukrasni kamen, moguće karneol. Po jedan fasung sa ukrasnim kamenom nalazi se i na početku i na kraju luka. Ova vrsta fibula je na gostiljskoj nekropoli datovana u njenu mlađu fazu, u Gostilj IIa, odnosno u vrijeme između 160. i 125. godine stare ere, s napomenom da se njihova pojava može pratiti od ranije, već od faze Gostilj I.⁷⁸

Od faze Gostilj I može se pratiti pojava pojedinih oblika fibula, posebno onih sa listastim lukom, dok su fibule sa kopljastim lukom i lukom u obliku žice prvenstveno vezane za fazu Gostilj IIa, odnosno za vrijeme između 160. i 125. godine stare ere, a sa srčasto proširenim lukom i sa dvije igle za fazu Gostilj IIb, odnosno za vrijeme iza 125. godine stare ere.⁷⁹

Pored fibula, brojno su zastupljene i bronzane igle, koje se javljaju ili kao jednostavne, sa ušicom, sa kuglastom, koničnom, lučnom, spiralno uvijenom, petljastom i višestruko profilisanom glavom, ili kao dvojne, sa dvopetljastom i „omega“ glavom. Posebno su brojne iz Momišića i Gostilja, dok je sa nekropole Budve, kao i iz tumula u Glogoviku i Đevojačkim gredama, poznato svega nekoliko. Gotovo se svi navedeni oblici igala javljaju veoma rano, neki već od samih početaka starijeg gvođenog doba, drugi u pojedinim fazama, ali treba naglasiti da svi ovi oblici traju veoma dugo, i da zahvataju i čitav period mlađeg gvođenog doba. Određeni oblici igala u pojedinim fazama predstavljaju i karakterističan dio materijala čije je datovanje usklađeno sa ostalim pratećim materijalom.

⁷⁶ Garašanin, M. 1973. 19-21.

⁷⁷ Velimirović – Žižić, O. 1964/65. 197, 206-207.

⁷⁸ Garašanin, M. 1973. 20-23.

⁷⁹ Isti, 19-23.

Tako su dvopetljaste i „omega“ igle karakteristične za stariju gostiljsku fazu – Gostilj I, odnosno za vrijeme od kraja III do sredine II vijeka stare ere, dok su ostali oblici karakteristični za mlađe faze, za Gostilj IIa i IIb.⁸⁰ Igle iz Momišića, sa većim brojem oblika, među kojima su dominantne dvopetljaste i „omega“, datovane su sa ostalim materijalom u III vijek stare ere.⁸¹

Među luksurnijim primjercima nakita ovoga perioda posebno je zanimljivo prstenje, kako ono pronađeno u grobovima budvanske nekropole, uglavnom načinjeno od zlata, tako i ono iz Momišića i Gostilja, načinjeno od srebra, bronzne i gvožđa. Zanimljivo je da je veći broj prstena sa gostiljske nekropole načinjen od bronzne i gvožđa, a samo po jedan primjerak od srebra i zlata. Od ukupno dva prstena iz Momišićima, jedan je načinjen od srebra, a drugi od bronzne, dok je od dvanaestak poznatih primjeraka iz Budve deset načinjeno od zlata, jedan od srebra i jedan od bronzne, što nesumnjivo govori o ekonomskoj snazi i prefinjenom ukusu njenih stanovnika.

Među prstenjem od zlata moguće je razlikovati nekoliko tipova – masivno prstenje sa kamenom, masivno prstenje sa ravnom pločom, prstenje sa pokretnom glavom u obliku skarabeja i prstenje od spiralno uvijene zlatne žice, dok se bronzano i gvozdjeno prstenje javlja sa tankim obručem i malim ovalnim kamenom, a srebrno sa velikom ovalnom pločom sa urezanim simboličkim predstavama.

Masivno zlatno prstenje sa kamenom u kome su urezane različite predstave, sudeći po prefinjenoj izradi, najvjerovatnije potiče iz neke zlatarske radionice sa područja same Grčke ili Velike Grčke, odnosno iz južne Italije, gdje postoje i najbliže analogije. Tako nekoliko masivnih prstena iz Taranta, koji svojim oblikom odgovaraju masivnim zlatnim prstenima iz Budve, datovani su od početka III do sredine II vijeka stare ere.⁸² Na ukrasnom kamenu jednog masivnog prstena iz Budve izuzetno kvalitetno je urezana ženska figura odjevena u dugu, bogato nabranu haljinu, sa šljemom na glavi, oslonjena leđima o manji stub. Najvjerovatnije se radi o predstavi boginje Atene. Sličan prsten, koji kvalitetom izrade odgovara budvanskom, poznat je iz Taranta, gdje pripada tamošnjem tipu XVIC, datovan u drugu

⁸⁰ Isti, 18-23.

⁸¹ Velimirović-Žižić, O. 1964/65. 207.

⁸² Iuliis, E. M. 1984. 295-301.

četvrtinu III vijeka stare ere,⁸³ pa bi i budvanski mogao da se datuje u isto vrijeme, ili nešto kasnije, moguće u treću četvrtinu III vijeka stare ere, budući da se čini da pripada nešto zrelijem radu.

Urezane predstave na ukrasnom kamenu druga dva prstena istog tipa znatno su slabijeg kvaliteta. Na jednom se razaznaje muška naga figura, koja na glavi ima neku vrstu kape ili šljema u obliku šešira, pa je moguće da se radi o predstavi boga Apolona, dok se na drugom ne može utvrditi o kakvoj se predstavi radi, budući da je sasvim sumarno obrađena. Zanimljivo je da je jedan zlatni prsten ovog tipa iz Budve, koji je nađen u vrijeme otkrića nekropole, datovan u I vijek stare i I vijek nove ere, s napomenom da postoji realna mogućnost da je i stariji od I vijeka stare ere, što bi se uklopilo u gornje datovanje.⁸⁴

Jedan masivni prsten iz Budve pripada tipu sa velikom, ravnom, elipsoidnom pločom, u čijoj je sredini formirano ležište za ukrasni kamen crvenkasto-ciglaste boje, najvjerovatnije granat. U kamenu je urezana predstava polunage žene sa tijelom prikazanim *an face*, a glavom u profilu, koja pripada punijim i zrelijim ostvarenjima helenističke zanatske umjetnosti i kome u potpunosti odgovara jedan prsten iz Taranta, koji pripada tamošnjem tipu XVIIA i u čijem je ukrasnom kamenu takođe urezana predstava žene, nešto drugačijeg položaja. Prsten je datovan u početak III vijeka stare ere,⁸⁵ što bi odgovaralo i dataciji prstena iz Budve, budući da je nađen zajedno sa primjercima nakita koji su datovani u III vijek stare ere – sa ogrlicom čiji se krajevi završavaju ukrasom u obliku vučjih ili psećih glava i sa parom naušnica sa ukrasom u obliku glave bika.⁸⁶

Dva prstena sa pokretnom glavom, jedan pronađen tokom prvih iskopavanja budvanske nekropole a drugi tokom posljednjih, pripadaju tipu sa kamenom u obliku skarabeja. Obruč oba prstena je načinjen od deblje srebrne žice sa krajevima koji su prošireni u male kalote koje pridržavaju srebrnu žicu provučenu kroz rupu izbušenu po dužoj osi u kamenu, oko koje se ovaj okreće. Kamen, najvjerovatnije karneol, sa jedne strane je zaobljen i modelovan u obliku insekta – skarabeja, dok mu je druga strana ravna i u njoj je

⁸³ Isti, 295-296.

⁸⁴ Rendić-Miočević, D. 1989. 211.

⁸⁵ Isti, 295.

⁸⁶ Isti, 196-198.

znalački urezana na jednom predstava Herakla koji se odmara, a na drugom predstava grifona. Najbliže analogije prstenu sa predstavom Herakla nalaze se kod dva prstena iz Narodnog muzeja u Napulju, od kojih jedan ima urezanu predstavu Ajanta, a drugi, nešto mlađi, predstavu kentaura. Pored ova dva, nađena je analogija i sa još jednim prstenom iz Taranta, koji na ravnoj površini ima urezanu predstavu Herakla u borbi sa košutom.⁸⁷

I prsten sa predstavom grifona najbliže analogije ima među prstenjem iz Taranta, gdje se na dva primjerka nalaze predstave grifona, od kojih je jedan datovan u drugu polovinu IV vijeka,⁸⁸ dok je drugi datovan u kraj IV i početak III vijeka stare ere.⁸⁹ Budući da budvanski u predstavi grifona najviše sličnosti pokazuje sa drugim prstenom iz Taranta, čini se ispravnim da se i on datuje u isti period, odnosno u III vijek stare ere.

I, konačno, među zlatnim prstenjem nalazi se i jedan posve neobičnog oblika, koji potiče sa budvanske nekropole, danas deformisan, načinjen od uske i tanke zlatne trake uvijene u spiralu, koja se na jednom kraju završava stilizovanom glavom zmije, dok drugi kraj, formiran u omču, predstavlja rep zmije.

Slično prstenje od spiralno uvijene zlatne žice ili trake poznato je sa više helenističkih nalazišta, posebno iz Trakije, Tesalije i južne Rusije. Najbliži budvanskom je jedan prsten od spiralno uvijene zlatne žice koji potiče sa Krima, i koji se datuje u sredinu III vijeka stare ere, mada se slični oblici prstenja javljaju i kasnije, sve do sredine II vijeka stare ere.⁹⁰

Za razliku od zlatnog, prstenje od srebra, bronzne i gvožđa predstavlja proizvod lokalnih radionica. Među njima se posebno ističu tri prstena sa velikom ovalnom pločom, jedan iz Momišića i dva iz Gostilja, sa urezanim predstavama. Radi se o relativno složenim kompozicijama, posebno kod prstena iz Momišića, čija kompoziciona i stilska obrada umnogome podsjećaju na grčku arhajsku umjetnost VI vijeka, čiji su se uticaji, kako se vidi, održali sve do III-II vijeka stare ere, kako su prsteni datovani.⁹¹ Ostali primjerci

⁸⁷ Isti, 211-212.

⁸⁸ Iuliis, E. M. 1984. 304.

⁸⁹ Isti, 277.

⁹⁰ Phrommer, M. 1990. 127, (Abb.18/7); 276 (FK138); 351 (CT 45).

⁹¹ Velimirović-Žižić, O. 1964/65. 197-199.

prstenja načinjeni od bronzne i srebra, koji su uglavnom poznati sa gostiljske nekropole, umjesto poludragog ukrasnog kamena imaju ukras od staklene paste sa predstavama životinja, obično ribe ili ptice. Poznati su u obje gostiljske faze, odnosno i u Gostilju I i u Gostilju IIa.

Zanimljivo je da se među budvanskim nakitom nalazi i jedan prsten od bronzne koji je svojevremeno bio pozlaćen, što govori da je među stanovnicima Budve zlatni nakit bio na posebnoj cijeni. Vjerovatno je vlasnik za života bio ubijeden da posjeduje zlatan prsten, a da se pravi materijal od koga je načinjen pokazao tek nakon njegovog dužeg boravka u zemlji. Inače, prsten je jednostavne forme sa plitkim ležištem u koje je umetnut ukrasni kamen tamnožute boje u kome je urezana zanimljiva predstava. Iako se radi o relativno malom kamenu prečnika 11 mm, predstava je urezana čisto i precizno, tako da je moguće razaznati nagog krilatog dječaka, koji sa prekrštenim nogama sjedi na položenoj amfori i koji u jednoj ruci drži kavez a u drugoj pticu. Očito je da krilati dječak sa dugom kosom predstavlja boga Erosa, koji je kao omiljena tema često korišćen i prikazivan u zanatskoj umjetnosti u epohi helenizma.

Kako se, nažalost, ovaj oblik prstena javlja kroz čitav period helenizma, a poznato je da je rado korišćen i u rimskoj epohi, teško ga je datovati. Ipak, neće se pogriješiti ako se i on, kao i većina ostalog nakita, okvirno smjesti u III-II vijek stare ere.

Pored prstenja, i luksuzne ogrlice su relativno brojno zastupljene među nakitom mlađeg gvozdenog doba. Posebno su brojne sa budvanske nekropole, gdje ih prema dostupnoj evidenciji postoji više od desetak, dok su sa gostiljske nekropole poznati samo jedan primjerak i par završetaka koji su pripadali drugoj ogrlici. Ogrlice su načinjene ili od karičica od tanke zlatne žice savijenih u obliku osmice, ili od višestruko upredene zlatne žice, ili od zlatnih karičica savijenih u obliku osmice kombinovanih sa karičicama od neke obojene mase ili od poludragog kamena (karneola ili granata), ili od članaka od zlatnog lima modelovanih u obliku „heraklova čvora“.⁹² Krajevi ogrlica uglavnom se završavaju ukrasima u obliku životinjskih glava (lav, vo, koza ili neka druga slična životinja), ili u obliku

⁹² Obavljena hemijska analiza ogrlice iz Gostilja pokazala je da su karičice načinjene od elektruma, a da obojena masa pripada nekoj prirodnoj smoli, najvjerovatnije čilubaru. Vidi: Petković, J. – Gržetić, I. – Jovanović, B. 1995. 63-70.

negroidnih glava, od kojih jedna predstavlja lik muškarca a druga lik žene. Zatiļjak i tjeme glava pokriveni su zlatnim kopicama ukrašenim filigranom, što treba da imitira kovrdže kose. Negroidnim glavama uglavnom su završene ogrlice načinjene u kombinaciji zlatnih karičica i karičica načinjenih od neke tamne mase, mada ima i ogrlica sa istim krajevima koje su načinjene od upletene zlatne žice. Inače ovaj tip ogrlica poznat je i sa drugih helenističkih nalazišta – Albanije, Makedonije, Grčke, južne Italije. Budvanske ogrlice su uglavnom datovane u III vijek stare ere,⁹³ a u isto vrijeme, odnosno u III-II vijek se može smjestiti i jedna ogrlica iz Gostilja, zajedno sa parom završetaka, za koje se doskora mislilo da predstavljaju naušnice.⁹⁴

Istom vremenu pripadale bi i ogrlice sa teriomorfnim krajevima (lavljji protomi, vučje ili pseće glave), bilo da su načinjeni od iskucanog zlatnog lima ili od neke tamne mase, moguće karneola ili granata. Ovaj tip ogrlice dobro je poznat dekorativni element helenističkog perioda, i u Budvi je datovan u III vijek stare ere.⁹⁵ Slične ogrlice iz Taranta takođe su datovane u III vijek stare ere.⁹⁶

Posebno je zanimljiva jedna fragmentovana ogrlica iz Budve načinjena od članaka od iskucanog zlatnog lima modelovanih u obliku stilizovanog „heraklovog čvora“, motiva karakterističnog za epohu helenizma, koji je inače rado korišćen u tarantskim zlatarskim radionicama tokom III vijeka stare ere. Slične, ali ne ogrlice, već narukvice od članaka sa motivom „heraklovog čvora“ datovane su u prvu polovinu II vijeka stare ere,⁹⁷ mada bi budvansku ogrlicu, sudeći po ostalom nakitu koji uglavnom pripada III vijeku stare ere, bilo realnije datovati najkasnije u kraj III vijeka stare ere.

Među ovom vrstom nakita, koji pripada mlađem gvozdenom dobu, poznata je i jedna ogrlica načinjena od perli od plavičaste staklene paste, mada je moguće da su perle mogle da služe i kao privjesci nekoj drugoj vrsti nakita. Sudeći po ostalim nalazima sa kojima su nađene, posebno keramičkim, i ova vrsta ogrlica bi se mogla vezati za kraj III i prvu polovinu II vijeka stare ere.

⁹³ Rendić-Miočević, D. 1989. 196-201.

⁹⁴ Živković, M. 1996. 228-229.

⁹⁵ Rendić – Miočević, D. 1989. 196-198.

⁹⁶ Julis, E. M. 1984. 215-216.

⁹⁷ Isti, 215.

I naušnice su među nakitom mlađeg gvozdenog doba relativno brojno zastupljene. Uglavnom su poznate iz Budve i Gostilja gdje se javljaju u nekoliko tipova – kao kolutaste u obliku životinjske glave (lav, bik, vuk?), kao kolutaste u obliku glave crnca, zatim u obliku okrenute piramide, u obliku rozete sa privjescima u obliku zrna žita i u obliku rozete sa figuralnim privjeskom.

Svi primjerci kolutastih naušnica izrađeni su od tanke zlatne žice koja je gusto spiralno omotana oko čvrstog jezgra gradeći oblik roga, koji se na širem kraju završava nekom vrstom okovratnika od zlatnog lima sa bogatom dekoracijom izvedenom u tehnici filigrana i granulacije, dok se tanji kraj najčešće završava izduženim zadebljanjem. U širi kraj naušnice umetnut je osnovni ukras načinjen od drugog materijala, ćilibara ili nekog poludragog kamena – karneola ili granata, koji predstavlja glavu crnca, vuka, psa, košute ili bika, ili se radi o ukrasu u obliku lavlje glave od zlatnog lima, koji sa ostalim dijelom naušnice čini jednu cjelinu.

Zlatne naušnice sa negroidnim glavama iz Taranta datovane su u početak II vijeka stare ere, dok su one sa helenističke nekropole u Crvejnci datovane u III vijek stare, a iz grobova u Makedoniji u III-II vijek stare ere.⁹⁸

Kolutasti tip naušnica sa teriomorfnim ukrasom, odnosno sa ukrasom u obliku životinjske glave – lav, bik, vuk ili pas, brojno je zastupljen među helenističkim zlatnim nakitom. Posebno je rado korišćen motiv lavlje glave koji je rasprostranjen u čitavom antičkom svijetu, a čini i dobar dio proizvoda tarantskih zlatarskih radionica, gdje se koristi kao ukras ne samo za naušnice već i za ogrlice, narukvice i prstenje. Svi do sada poznati primjerci iz Taranta datovani su u IV – III vijeka stare ere.⁹⁹ U Budvi su datovane u III vijek stare ere.¹⁰⁰ I naušnice sa ukrasom u obliku glave bika i glave vuka ili psa pripadaju istom vremenu, odnosno III vijeku stare ere, na šta upućuje sličnost u obradi sa naušnicama sa ukrasom u obliku lavlje glave.

Posebno se ljepotom izrade izdvajaju naušnice u obliku rozete sa figuralnim privjeskom, najčešće sa predstavom boginje Nike ili Erosa, rjeđe sa drugim likovima, takođe poznate među helenističkim nakitom. Jedan par naušnica iz Budve, zajedno sa identič-

⁹⁸ Podaci preuzeti iz: Julis, E. M. 1984. 190-191.

⁹⁹ Julis, E. M. 1984. 181-186.

¹⁰⁰ Rendić – Miočević, D. 1989. 206-207.

nim brošem (?), ima privjesak sa predstavom orla koji u kandžama nosi dječaka, dok druga naušnica kao privjesak ima predstavu krilate boginje pobjede – Nike. Budvanski par naušnica i broš (?) pripadaju relativno rjeđim naušnicama u obliku rozete, kod kojih se privjesak sastoji od kompozicije koja kao osnovni motiv koristi mit o trojanskom princu Ganimedu koga Zevs pretvoren u orla odnosi na Olimp. Gotovo identični primjerci zlatnih naušnica u obliku rozete sa privjeskom na kome je prikazan orao koji u kandžama nosi Ganimeda potiču, vjeruje se, iz okoline Motole, mjesta u blizini Taranta u južnoj Italiji, i vjerovatno su proizvod neke od tarantskih zlatarskih radionica. Budući da se naušnice iz Budve gotovo ne razlikuju od naušnica iz Motole (?), više je nego očigledno da i one potiču iz iste tarantske radionice. Inače, naušnice iz Motole (?) datovane su u III vijek stare ere,¹⁰¹ što uglavnom odgovara datovanju ostalog nakita sa budvanske nekropole.

U isto vrijeme datovana je i naušnica sa predstavom boginje Nike, ali i ostale naušnice, s tim što pojedini primjerci u obliku okrenute piramide mogu biti i stariji, odnosno mogu pripadati i IV vijeku stare ere.¹⁰²

Zanimljivo je da je među nakitom zastupljeno svega nekoliko narukvica, i to tri iz Budve i jedna iz Momišića, uz nekoliko fragmenata. Radi se o narukvicama zmijolikog oblika, načinjenim od tankog srebrnog lima uvijenog u spiralu, kakve su iz Budve, ili od tankog bronzanog lima, kakva je narukvica iz Momišića. Srebrne narukvice iz Budve su ukrašene ili sitnim kosim, ili polukružnim zarezima. Na jednoj narukvici, koja potiče iz vremena otkrića budvanske nekropole, sitnim ubodima je i na spoljašnjoj i na unutrašnjoj strani ispisano ime *ΛΙΣΑΓΟΡΑΣ*, koje se danas vidi samo na unutrašnjoj strani. Narukvica je datovana u III vijek stare ere.¹⁰³ Inače slične zmijolike narukvice od spiralno uvijenog zlatnog lima poznate su iz Taranta i datovane su u kraj III i prve decenije II vijeka stare ere.¹⁰⁴

Od ostalih vrsta nakita – medaljona, kopči, privjesaka, dugmadi ili djelova dijademe i sitnih neidentifikovanih predmeta, koji

¹⁰¹ Phrommer, M. 1990. 229.

¹⁰² Rendić-Miočević, D. 1989. 202-206.

¹⁰³ Isti, 201-202.

¹⁰⁴ Iuliis, E. M. 1984. 248.

uglavnom potiču iz budvanske nekropole – posebno se bogatstvom dekorativnih elemenata izdvajaju medaljoni, kopče i dugmadi, odnosno djelovi dijademe. Dva medaljona od zlata u obliku okrugle ploče sa reljefno prikazanim ženskim glavama, ili moguće sa predstavom boga Dionisa, datovani su u III vijek stare ere,¹⁰⁵ dok su zlatne kopče ili *agrafe*, načinjene od dvije spljoštene cjevčice u obliku grčkog slova „omega“, koje isprepletane stvaraju poznati „heraklov čvor“, sa rozetom u sredini i sa krajevima koji se završavaju lavljim glavama, datovane su nešto ranije, u IV – III vijek stare ere.¹⁰⁶ Šest zlatnih dugmadi ili listića u obliku galskog štita, ukrašeni filigranom i sa po jednim kamenom tamne boje u sredini, vjerovatno je pripadalo nakitu koji se, kao neka vrsta dijademe, nosio na čelu, što pokazuju alkice za vješanje na zadnjoj strani. Slična dugmadi iz Taranta datovana su u kraj III i početak II vijeka stare ere, što se uklapa u datovanje čitave grupe nakita.¹⁰⁷

Posebno zanimljivu pojavu ovog perioda predstavljaju i četiri reljefne pločice iz Gostilja sa složenim votivnim ili simboličkim kompozicijama, načinjene od tankog iskucanog srebrnog lima apliciranog na gvozdenu podlogu, koje se ne mogu svrstati u grupu nakita, ali svakako predstavljaju određen dekorativni element, najvjerovatnije korišćen kao jezičak za pojas. Posebno su važne za upoznavanje određenih elemenata vezanih za religiju Ilira, budući da su na njima predstavljeni različiti religiozni simboli, koplje sa Meduzinom glavom, grifoni, delfini, ptice, zmije ili heroizirani pokojnik na konju. Slične metalne pločice otkrivene su i na drugim nalazištima – Prozor, Ošanić i Donje Selce u Albaniji. Na jednoj pločici je, prema tumačenjima istraživača gostiljske nekropole, prikazan mitski heroj Ilir ili heroizirani pokojnik na konju, pod zaštitom zmije u borbi sa Makedoncima,¹⁰⁸ dok je simboličko značenje predstava na drugim pločicama, na kojima se pojavljuje veći broj i ljudskih i životinjskih figura, ostalo bez pravog tumačenja. Datovane su u fazu Gostilj I, odnosno od kraja III do sredine II vijeka stare ere.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Rendić-Miočević, D. 1989. 209-211.

¹⁰⁶ Isti, 212-213.

¹⁰⁷ Iuliis, E. M. 1984. 343.

¹⁰⁸ Basler, D. 1969. 9; Stipčević, A. 1984. 218-219.

¹⁰⁹ Garašanin, M. 1973. 18.

Veći dio oružja i oruđa pronađenog u grobovima budvanske i gostiljske nekropole, u Momišićima i tumulima u Glogoviku, Vrbanji i Đevojačkim gredama – pripada gvozdenim kopljima i gvozdenim noževima, koji su u gotovo istovjetnim oblicima poznati i iz starijeg gvozdenog doba, tako da je njihova preciznija hronološka determinacija prosto nemoguća.

Među oblicima kopalja mogu se razlikovati dva osnovna tipa – koplja kod kojih na listu nije posebno izraženo središnje rebro, koja su daleko brojnija, i koplja sa posebno izraženim rebrom na listu, koja se javljaju u ograničenom broju. I kod jednog i kod drugog tipa javlja se i veći broj varijanti. Tako se mogu razlikovati koplja sa dugim uskim listom i dugim usadnikom, zatim koplja sa dugim širokim listom i sa dugim usadnikom, i koplja sa dugim širokim listom i sa kratkim usadnikom.

Gvozdeni noževi zastupljeni u većem broju primjeraka uglavnom pripadaju dobro poznatom tipu „krivih ilirskih noževa“, koji se međusobno razlikuju po dužini, po jače ili slabije izraženoj krivini na sječivu, i po obliku jezička za pričvršćivanje drške. I noževi se, slično kopljima, u istim oblicima javljaju na brojnim nalazištima, kako starijeg tako i mlađeg gvozdenog doba, pa ni oni nijesu pogodni za detaljnije hronološke analize.

Zanimljivo je da noževe često prate i gvozdene kanije, odnosno nožnice, koje su služile za njihovo držanje, odnosno nošenje. Nekoliko gvozdenih kanija potiče iz Budve, dok je jedna poznata iz Momišića. Načinjene su od ravne i izdužene gvozdene ploče, čiji je donji dio sa obje strane proširen u dva krilca, koja su savijena tako da formiraju ležište za sječivo noža. Gvozdene kanije iz Momišića datovane je u III vijek stare ere.¹¹⁰

Među oružjem, posebno su zanimljivi djelovi koji pripadaju defanzivnom naoružanju, na prvom mjestu bronzani šljemovi, od kojih je nekoliko primjeraka nađeno u grobovima helenističke nekropole u Budvi.¹¹¹ Svi pripadaju tzv. grčko-ilirskim šljemovima, koji se od klasičnih šljemova korintskog tipa razlikuju po tome što nemaju štitnik za nos, tzv. *nazal*. Smatra se da su proizvedeni u grčkim radionicama i da su bili namijenjeni izvozu, i to prvenstve-

¹¹⁰ Velimirović-Žižić, O. 1964/65. 201, 206-207.

¹¹¹ Iz posljednjih sistematskih iskopavanja obavljenih tokom 1980. i 1981. godine potiču dva primjerka bronzanih šljemova, dok ostali potiču iz ranijih iskopavanja.

no među Ilire. Šljemovi ovog tipa poznati su sa brojnih nalazišta gotovo sa čitavog prostora Balkanskog poluostrva i hronološki se uglavnom vezuju za VI i V vijek stare ere, mada je na brojnim primjerima pokazano da je njihova upotreba zadržana i znatno kasnije, sve do kraja III, odnosno do prve četvrtine II vijeka stare ere, kako to pokazuju nalazi novca Skodre, odnosno kralja Gencija, nađeni na gostiljskoj nekropoli, na kojima su prikazane predstave ovih šljemova.¹¹²

Šljemove ovog tipa karakteriše duboka kalota koja po sredini ima rebrasto ojačanje sa središnjim žlijebom koji je sa obje strane oivičen sa po jednim rebrom trougaonog presjeka. Pored ovoga, duž ivica šljema teče ukras od niza urezanih kružića smještenih između dvije urezane linije, koje se iznad oštrog trougaonog izreza iznad uha nastavljaju u strjelicu. Na uglovima oba štitnika za obraze, tzv. *paragnatidama*, nalazi se po jedna perforacija za vezivanje šljema. Šljemovi sličnih karakteristika, koji su nađeni na području sjeverne Grčke, Albanije, Makedonije, Srbije, Bosne i Hercegovine, pripadaju tzv. trećoj, ili kasnoj fazi grčko-ilirskih šljemova. Šljemovi iz Budve, sa ukrasom od urezanih kružića i strjelicom iznad uha, pokazuju izrazitu sličnost sa šljemovima nađenim na prostoru srednje Dalmacije, posebno sa primjercima iz Viče Luke, koji su datovani u IV vijek stare ere,¹¹³ što u osnovi odgovara i datovanju šljemova iz Budve, budući da su nađeni u grobovima sa materijalom čiji se najraniji primjerci mogu smjestiti u kraj IV i početak III vijeka stare ere.

Zanimljivo je da je jedan primjerak šljema, koji potiče iz prvih iskopavanja budvanske nekropole i za koji ne postoje podaci o uslovima nalaza, automatski vezan za VI-V vijek stare ere, što je, između ostalog, poslužilo i za potvrdu teze o postojanju grčkog trgovačkog centra, tzv. emporijuma na ovom mjestu tokom VI i V vijeka.¹¹⁴ Kako su, međutim, u posljednjim iskopavanjima nekropole u Budvi pronađena još dva primjerka ovih šljemova, koji posjeduju preciznu dokumentaciju o uslovima nalaza i koji se saobrazno ostalom materijalu sa kojim su nađeni moraju datovani u mnogo kasnije vrijeme, odnosno u kraj IV i III vijek, tezu o postojanju grč-

¹¹² Basler, Đ. 1969. 9; T.VIII, sl. 34/8.

¹¹³ Marović, I. – Nikolanci, M. 1977. 36-40.

¹¹⁴ Garašanin, D. i M. 1967. 84-85.

kog emporijuma u VI i V vijeku na mjestu današnje Budve, koja se zasnivala na nalazu grčko-ilirskog šljema, svakako treba korigovati. O potrebi za korigovanjem teze o postojanju emporijuma u VI i V vijeku stare ere govore i ostali nalazi sa nekropole, od kojih samo mali broj pripada kraju IV vijeku, dok se većina vezuje za III i II vijek stare ere.

Od ostalih nalaza metalnog oružja i oruđa, kao posebno zanimljive, treba izdvojiti i nekoliko strigilosa, specijalnih alati načinjenih od gvožđa ili bronzne, namijenjenih za održavanje higijene, odnosno za struganje ulja i prašine sa tijela nakon obavljenih fizičkih vježbi ili masaža. Svi imaju koritasto olučenu oštricu u obliku srpa, čiji je donji dio unazad savijen tako da formira ravnu dršku. Ova vrsta alati poznata je i sa drugih helenističkih nekropola, a često se javlja i na kasnijim rimskim nekropolama, jer su strigilosi u okviru rimske kulture predstavljali sastavni i gotovo obavezni dio toaletnog pribora namijenjenog za njegovanje tijela, posebno tokom posjeta javnim kupatilima – *termama*. Prisutnost strigilosa u grobovima helenističke Budve pokazuje da su i njeni helenizirani stanovnici veoma rano prihvatili i određene helenske navike u njegovanju tijela.

Period mlađeg gvozdenog doba, odnosno period helenizma, odlikuje se i jednom novinom, posebno značajnom za datovanje zatvorenih arheoloških nalaza, na prvom mjestu grobnih cjelina, ali i za utvrđivanje trgovačkih veza i puteva širenja kulturnih uticaja. Radi se o pojavi *n o v c a*, čija se upotreba uglavnom vezuje za period ilirske države, ali i za period nakon njene propasti.

Na postojanje ilirskog novca i posebno na nalaze novca iz Risna davno je skrenuta pažnja u stručnoj literaturi.¹¹⁵ Na jednom broju primjeraka novca iz Risna, koji je nastao odmah nakon propasti ilirske države, pominje se ime grada, što bi ukazivalo na postojanje kovnice novca u Risnu. Ostali primjerci novca pripadaju emisijama zagonetnog ilirskog kralja Balajosa, čije se ime i titula pojavljuju jedino na novcu, dok je u istorijskim izvorima potpuno nepoznat, kao i u emisijama njegovih nasljednika. Zanimljivo je da je novac kralja Balajosa pored Risna nađen i u Budvi i na Hvaru, gdje je izvjesno postojala kovnica u kojoj je takođe kovan novac kralja

¹¹⁵ O novcu kralja Balajosa vidi: Evans, A. 1883; Ujes, D. 1993. 5-40 (sa literaturom); Vujačić, V. 2004. 385-422.

Balajosa, u Vidu kod Metkovića, antičkoj *Naroni*, Grkoj i Albaniji, ali i duž Italijanske obale.¹¹⁶ Pored novca kovanog u sopstvenoj kovnici, u Risnu je nađen i novac Korinta i njegovih kolonija – Dirahija, Leuke i Anaktarija, kao i novac Damastiona, Daparije, lukanske Herakleje i Petelije, što nesumnjivo govori o Risnu kao značajnom novčarskom i trgovačkom centru.¹¹⁷

Značajan broj ilirskog novca potiče i sa gostiljske nekropole, gdje kombinovan sa ostalim nalazima omogućava precizniju hronološku determinaciju zatvorenih grobnih cjelina. Među gostiljskim novcem moguće je utvrditi nekoliko različitih emisija i provenijencija. Najmlađi primjerci novca sa likom Zeusa na aversu i predstavom broda na reversu kovani su u Skadru (*Scodri*) poslije 156. godine stare ere, odnosno u periodu nakon propasti ilirske države.¹¹⁸ Nešto stariji primjerci pripadaju kralju Genciju, od kojih se jedni sa likom mladića sa kausijom na aversu i lađom sa imenom i titulom kralja na reversu, pripisuju mlađim emisijama ovog vladara, kovani oko 168. godine,¹¹⁹ dok se drugi, koji na aversu imaju predstavu štita a na reversu kacigu i takođe ime i titulu kralja, pripisuju starijem periodu vladavine kralja Gencija, kovani odmah nakon 180. godine stare ere, odnosno odmah nakon njegovog stupanja na prijesto.¹²⁰

Među novcem sa gostiljske nekropole nađeno je i nekoliko primjeraka koji pripadaju Skadru, koji na aversu imaju predstavu štita a na reversu kacigu i sa obje strane ispisano ime grada. Kovanje ovog novca vezuje se za vrijeme neposredno nakon 214. godine stare ere,¹²¹ što bi istovremeno potvrđivalo zaključak zasnovan na ostaloj arheološkoj građi da je sahranjivanje na nekropoli u Gostilju započelo krajem III vijeka stare ere. U Gostilju je nađeno i nekoliko komada novca koji pripadaju starijim dračkim emisijama sa predstavom glave Zeusa na aversu i tobolca, toljage i luka na reversu.¹²² Pored ovih, na gostiljskoj nekropoli su nađena i tri primjeraka nov-

¹¹⁶ Vujačić, V. 2004. 391-392.

¹¹⁷ Ujes, D. 1993. str. 6, 23; Petrović, P. Novac Skordiska, Beograd 1987.

¹¹⁸ Garašanin, M. 1974. 19; Đ. Basler, 1969. 8-9.

¹¹⁹ Garašanin, M. 1974. 19.

¹²⁰ Isti, 19.

¹²¹ Isti, 19.

¹²² Isti, 19.

ca sa predstavom glave Herkula na aversu i Pegaza na reversu, koji se grubo mogu datovati u prvu četvrtinu II vijeka stare ere i čije porijeklo treba tražiti u jednoj od bližih kolonija koje je osnovao Korint pri čemu se prvenstveno misli na Korkiru.¹²³ Predstava Herakla na aversu i Pegaza na reversu poznata je jedino na korintskom novcu u emisijama III vijeka stare ere, pa se njihova pojava na gostiljskoj nekropoli tumači njihovim dugim opticajem, koji traje čak do rimskih osvajanja.¹²⁴

Dva primjerka novca sa predstavom Herkula na aversu i Pegaza na reversu potiču i iz Momišića, čije se porijeklo vezuje za kovnicu u Dirahionu iz III vijeka stare ere.¹²⁵

Duhovna kultura

O elementima duhovne kulture mlađeg gvozdenog doba na tlu Crne Gore može se govoriti samo u ograničenom obimu, što je rezultat samo djelimičnog uvida u ove složene sadržaje ljudskog djelovanja i ponašanja. Nedovoljna, ili bolje rečeno slaba istražena teritorije Crne Gore, posebno njene unutrašnjosti, ne dozvoljava ni površno sagledavanje pojedinih oblasti duhovne kulture, na prvom mjestu religije, a s njom u vezi i kultova, dok se umjetnost u svom razvoju i sadržaju u potpunosti uklapa u koncept razvoja helenističke umjetnosti, što se može zaključiti na osnovu raspoložive arheološke građe prikupljene sa istraživanih lokaliteta, prvenstveno onih lociranih duž primorja i njegovog neposrednog zaleđa. Jedan od bitnih segmenata duhovne kulture, o kome smo zahvaljujući rezultatima istraživanja sprovedenih na nekoliko tumula i na dvije prostrane nekropole relativno dobro obaviješteni, odnosi se na p o g r e b n i r i t u a l, odnosno na način sahranjivanja i na oblike grobnih konstrukcija.

Rezultati istraživanja tumula u okolini Herceg-Novog, jedan u selu Glogoviku, jedan u selu Vrbanji na lokalitetu Bogdanova gomila i dva na lokalitetu Đevojačke grede, pokazala su da se radi o nadgrobnim konstrukcijama za čije je formiranje uglavnom kori-

¹²³ Basler, Đ. 1969. 9.

¹²⁴ Garašanin, M. 1974. 19.

¹²⁵ Velimirović-Žižić, O. 1964/65. 202-203.

šćen kamen, uz mjestimičnu upotrebu zemlje, i u okviru kojih je primijenjen različit pogrebni ritual.

U prvim istraživanjima tumula u Glogoviku, u njegovom nasipu nijesu konstatovane grobne konstrukcije, već su na različitim nivoima otkrivene spaljene ljudske kosti, što je istraživača navelo na zaključak da se radi o tumulu sa grobovima spaljenih pokojnika.¹²⁶ Međutim, tokom revizionog iskopavanja, obavljenog 1993. godine, u sjeveroistočnom dijelu tumula otkriven je grob u obliku ciste, načinjen od vertikalno postavljenih kamenih ploča, sa tri sahranjena pokojnika,¹²⁷ pa je danas izvjesno da je kod tumula u Glogoviku primijenjeno biritualno sahranjivanje, odnosno i kremacija i inhumacija. Nažalost, nedostaju podaci o hronološkoj determinaciji naknadno otkrivenog groba, koji bi na osnovu oblika grobne konstrukcije i zgrčenog položaja tri pokojnika mogao pripadati bronzanom ili starijem gvozdenom dobu, ali je zato na osnovu pokretnog arheološkog materijala jasno da ostaci spaljenih pokojnika pripadaju mlađem gvozdenom groba, odnosno periodu o kome je riječ. I u nasipu drugog tumula, koji se nalazio u Vrbanji, otkrivene su omanje gomile pepela, gari i spaljenih ljudskih kostiju, na osnovu čega je zaključeno da se i ovdje radi o grobovima spaljenih pokojnika. Pokojnici su, po svemu sudeći, spaljivani na zajedničkoj lomači sa koje su, nakon hlađenja, njihovi ostaci zajedno sa garom i pepelom prenijeti u zajedničku grobnicu, u ovom slučaju tumul, i prekriveni slojem zemlje i kame-nja.¹²⁸ Od četiri istražena tumula na lokalitetu Đevojačke grede, u dvama je otkriven po jedan grob tipa ciste, od kojih je u jednom bio sahranjen jedan, a u drugom tri pokojnika, bez precizno utvrđenog položaja zbog devastacije skeletnih ostataka, mada se na osnovu veličine same ciste može pretpostaviti da su pokojnici bili sahranjeni u zgrčenom položaju.¹²⁹

Na više puta pominjanoj nekropoli u selu Gostilju takođe je konstatovano dvojako sahranjivanje – inhumacija, koja je dominantna, i kremacija, odnosno spaljivanje, koje se javlja sasvim spo-

¹²⁶ Pušić, I. 1962. 76-78.

¹²⁷ Varga, V. 2000. 21-23.

¹²⁸ Pušić, I. 1962. 76-78.

¹²⁹ Varga, V. Kompleks tumulusa Đevojačke grede, Muzejske sveske 1, Zavičajni muzej, Herceg-Novi.

radično. Grobovi sa skeletnim sahranjivanjem sastojali su se od plitke rake, bez ikakve posebne konstrukcije, u koju su pokojnici polagani u ispruženom stavu. U jednom slučaju je konstatovano sahranjivanje tri pokojnika u jednu jamu, očigledno u tri različita vremenska perioda. Od tri groba spaljenih pokojnika, dva su predstavljala jednostavnu plitku ovalnu jamu, u koju su zajedno sa garom i pepelom smješteni ostaci spaljenih kostiju, dok je kod drugog za smještaj spaljenih kostiju iskorišćena široka keramička posuda, koja je takođe ukopana u plitku ovalnu jamu. Pored grobnih jama, u okviru nekropole konstatovan je i jedan broj lažnih grobova, tzv. *kenotafa*, bez ostataka pokojnika, ali sa prilozima za koje se misli da su mogli predstavljati i jame za obavljanje određenih ritualnih radnji vezanih za sahranu i poštovanje umrlih.¹³⁰

U arheološkim iskopavanjima koja su tokom 1980. i 1981. godine obavljena u Budvi otkrivena su 33 helenistička groba, koji zajedno sa onima iz ranijih iskopavanja, čiji nam broj nažalost nije poznat, ali kojih je sudeći po sačuvanim grobnim prilozima svakako bilo,¹³¹ svjedoče da je na prostoru antičke Budve postojala znatna nekropola iz helenističkog perioda, u okviru koje se, sudeći po bogatstvu grobnih priloga, sahranjivalo stanovništvo zavidne ekonomske moći.

Na osnovu do sada prikupljenih podataka, kako onih malobrojnih iz ranijih istraživanja tako i onih mnogo brojnijih i daleko značajnijih iz najnovijih iskopavanja, zaključeno je da se na helenističkoj nekropoli Budve za sve vrijeme njenog trajanja praktikovalo isključivo inhumiranje pokojnika, uz primjenu odgovarajućeg pogrebnog rituala, koji je podrazumijevao polaganje pokojnika u grob u ispruženom stavu, sa rukama opruženim uz tijelo.

Dominantan oblik groba na budvanskoj nekropoli pripadao je pravougaonim konstrukcijama zidanim od lomljenog ili pritesanog kamena, sa pokrivačima od masivnih kamenih ploča, znatno manji broj pripadao je grobovima konstruisanim od tegula postavljenih „na dvije vode“, samo jedan grob je bio zidan od tanjih, kvadratnih, brižljivo složenih opeka bez upotrebe matera, dok nekoliko grobova nije imalo nikakvu grobnu arhitekturu, već su pokojnici polagani

¹³⁰ Basler, Đ. 1969, 5-110; Garašanin, M. 1973. 9.

¹³¹ Rezultati ranijih iskopavanja budvanskih nekropola nijesu objavljeni, a ne postoje ni sačuvana terenska dokumentacija.

u plitke grobne jame ili direktno na zemlju, kao što je to činjeno kog gostiljske nekropole.

Veći broj grobova je bio orijentisan sjever-jug, sa glavom pokojnika na jugu, dok je samo nekoliko orijentisano sjeverozapad-jugoistok i zapad-istok, sa glavom pokojnika na jugoistoku, odnosno na zapadu. Kod većine grobova dno je bilo prekriveno tankim slojem morskog šljunka, jedan manji broj je imao dno formirano od dobro utabane zemlje, a svega tri su imala dno od tegula, odnosno opeka. Nešto preko polovine otkrivenih grobova imalo je pokrivač od masivnih kamenih ploča, dok je kod nekoliko pokrivač bio formiran od tegula.

Grobnice su po pravilu korišćene duže vrijeme, jer je u većini sahranjivanje obavljano i po nekoliko puta, tako da su otkrivene grobnice sa dva, tri i više pokojnika. Da bi se oslobodio prostor za novo sahranjivanje, ostaci skeleta prethodnih ukopa, zajedno sa grobnim prilozima, prikupljeni su uz jednu podužu stranu groba, najčešće zapadnu. Sa svakim sljedećim ukopom, uz zapadni zid grobnice su gomilane kosti i prilozima, pa je u ovakvim situacijama bilo nemoguće utvrditi kome ukopu su pripadali pojedini prilozima, što je otežavalo i njihovu hronološku determinaciju.

Tip pravougaone grobnice zidane od pritesanog kamena sa pokrivačem od masivnih kamenih ploča i sa dnom prekrivenim slojem morskog šljunka poznat je sa većeg broja helenističkih nekropola. Najbliže analogije nalaze se među grobnicama helenističke nekropole Isse, gdje je zapaženo da su dna pojedinih grobnica umjesto šljunkom bila pokrivena slojem školjki, pa se čini da je prekrivanje dna groba predstavljalo dio pogrebnog rituala.¹³² Na osnovu nalaza novca i keramičkih predmeta, ovaj tip grobnice je na nekropoli Isse datovan od sredine IV pa do sredine I vijeka stare ere.¹³³

I tip groba bez konstrukcije poznat je sa nekropole Isse, gdje je u njegovoj pojavi videna mogućnost postojanja drvenih sanduka koji su vremenom istruleli i nijesu ostavili nikakav trag. Takve pojave zapažene su i na nekropoli u Saloni i pojedinim nekropolama u Bugarskoj.¹³⁴ Ni pojava grobova sa većim brojem sahranjenih po-

¹³² Nikolanci, M. 1961/62. 63; Cambi, N.– Kirigin, B. – Marin, E. 1981. 64-65.

¹³³ Cambi, N.– Kirigin, B. – Marin, E. 1981. 66.

¹³⁴ Nikolanci, M. 1961/62. 63.

kojnika na nekropoli Budve ne predstavlja nikakav izuzetak. Grobnice sa tri, četiri, šest, pa čak i sa devet sahranjenih individua otkrivene su i na helenističkoj nekropoli Isse,¹³⁵ kao i na mnogim drugim nekropolama. Ovakve grobnice su, najvjerovatnije, služile za sahranjivanje članovi uže porodice, pa se zbog toga mogu smatrati i nekom vrstom porodičnih grobnica.

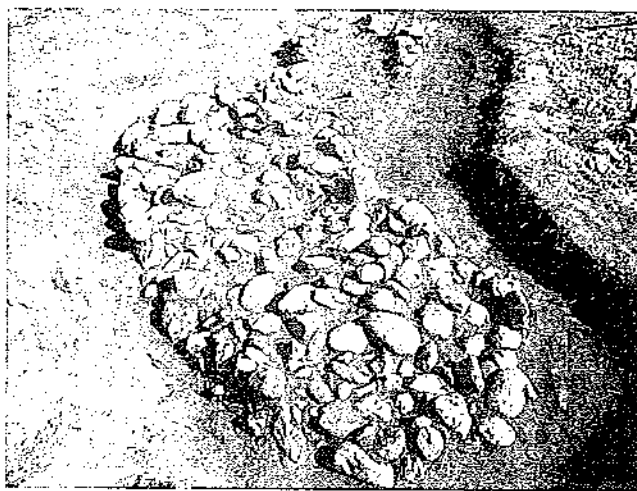
Takođe je zanimljiva konstatacija da su u grobovima od tegula na budvanskoj nekropoli isključivo sahranjivana djeca, dok su ostali grobni oblici služili isključivo za sahranu odraslih, pa se može pomišljati da se pogrebni ritual primjenjivan pri sahranjivanju djece razlikovao od onog koji je praktikovan pri sahrani odraslih.

Iz prednjeg se može zaključiti da se u mlađem gvozdenom dobu, odnosno u helenističkom periodu na teritoriji Crne Gore, praktikuje nekoliko različitih načina sahranjivanja. Tako se u pojedinim djelovima, posebno onim u zaleđu primorja, a vjerovatno i u unutrašnjosti Crne Gore, i dalje primjenjuje sahranjivanje pod tumulima, dok se duž primorja, pri većim centrima, javljaju prostrane nekropole sa ravnim grobovima različitog oblika. U sahranjivanju pod tumulima, koji se u načinu konstrukcije i izgledu bitno ne razlikuju od onih iz starijih perioda, razlike su uočljive jedino u primijenjenom načinu sahranjivanja, jer se uporedo sa inhumacijom javlja i kremacija pokojnika, kako je to konstatovano kod tumula u Glogoviku i Vrbanji kod Herceg-Novog. Nažalost, podaci kojima se danas raspolaže nijesu dovoljni za bliže definisanje elemenata vezanih za sam čin kremacije – mjesto i način spaljivanja pokojnika, oblik grobne konstrukcije, pogrebni ritual i sl. Zanimljiva je i pojava groba oblika ciste pod tumulom u Glogoviku, i ukoliko bi se pokazalo da on pripada vremenu nasipanja tumula sa kremiranim pokojnicima, to bi značilo da se korišćenje grobova tipa ciste, svako naslijeđenih iz ranijeg perioda, produžilo i u mlađem gvozdenom dobu. Naravno, konačni sud o ovome treba da pruže buduća iskopavanja.

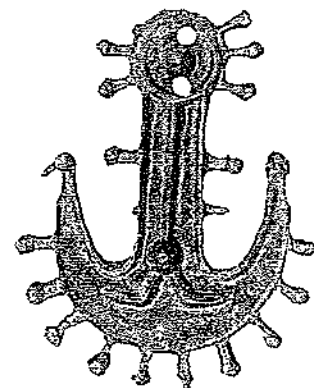
Pored sahranjivanja pod tumulima, javljaju se i prostrane nekropole sa ravnim grobovima, uglavnom formirane pri većim i razvijenijim centrima, kakve su nekropole u Budvi, Gostilju i vjerovatno u Momišićima. Značajan je podatak da se i kod nekropola sa ravnim grobovima pojavljuje i kremacija pokojnika, istina posve

Sl. 47. Kameni tumul iznad Budve

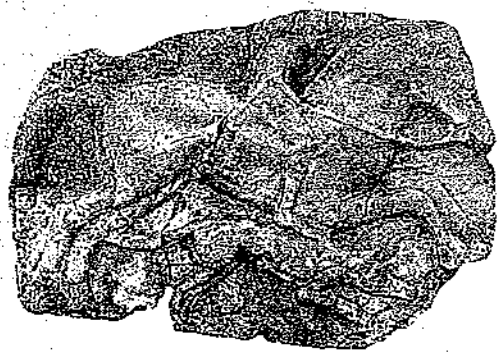

Sl. 48. Lisijevo polje, grobna konstrukcija

Sl. 49. Lisijevo polje, lunulasti privjesak

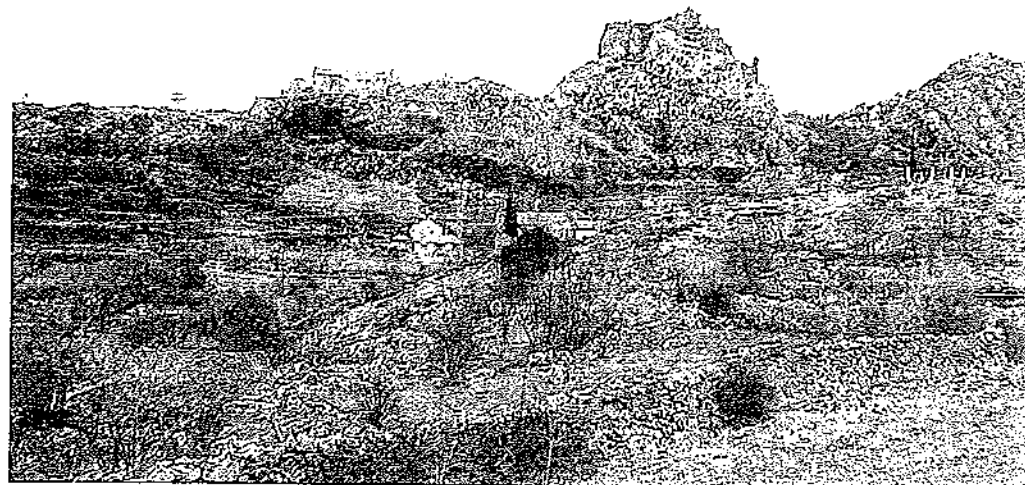
¹³⁵ Cambi, N. – Kirigin, B. – Marin, E. 1981. 66-67.

Sl. 50. Lisijevo polje, čilibarski privjesak sa predstavom heroiziranog pokojnika

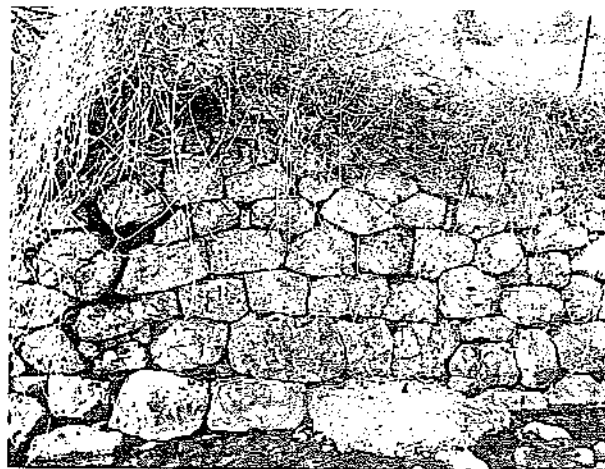
Sl. 51. Lisijevo polje, čilibarska glava

Sl. 53. Medun, ilirski *Meteor*

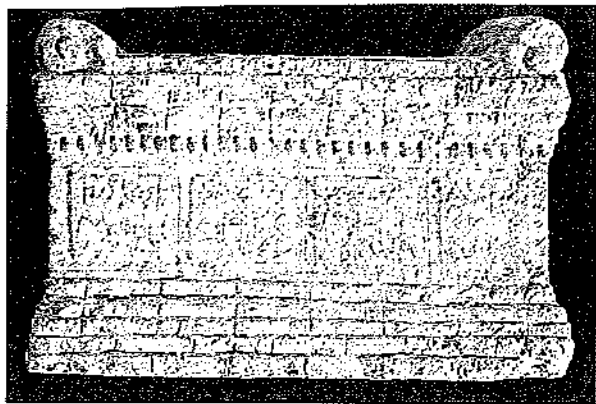
Sl. 52. Lipci, crteži na stijeni, detalj

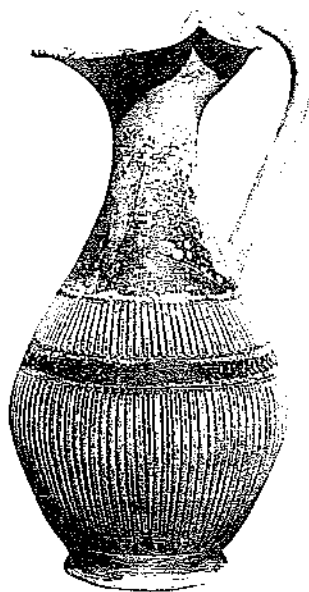
Sl. 54. Risan, ostatak ilirskog bedema

Sl. 55. Ulcinj, dio ilirskog bedema

Sl. 56. Ulcinj, postolje za žrtvenik boginje Artemide

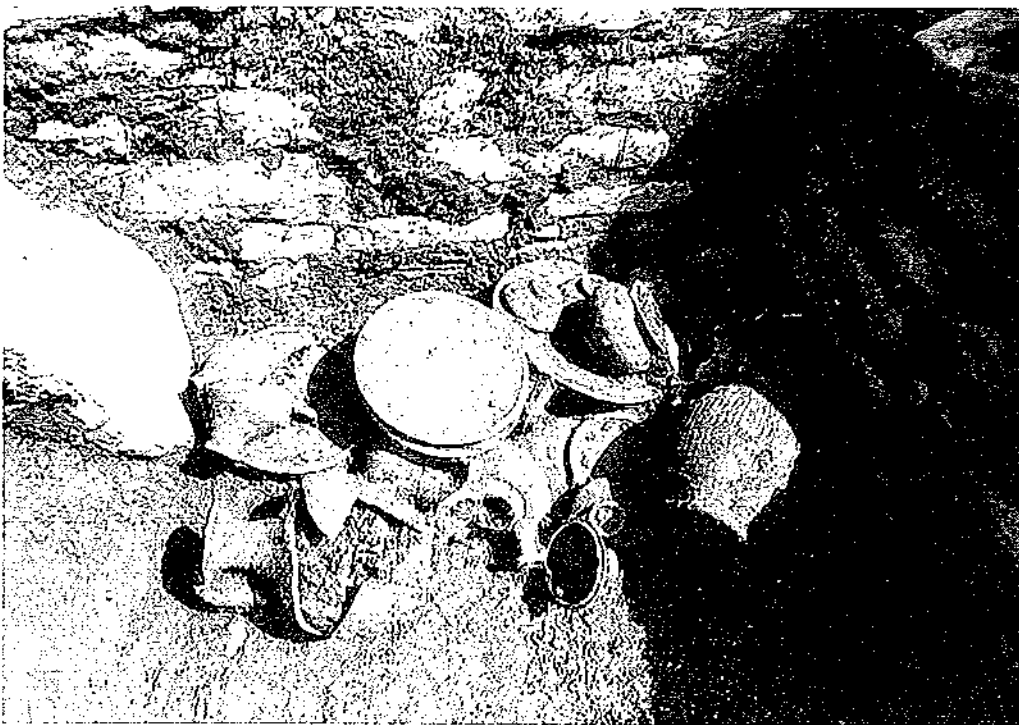
Sl. 57. Budva, helenistička nekropola, *gnathia* keramika

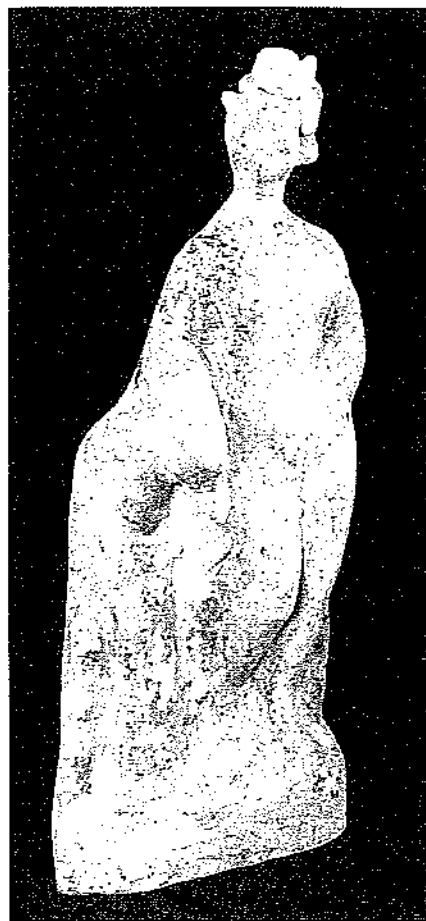
Sl. 59. Budva, helenistička nekropola, keramički skifos sa slikanim ornamentima

Sl. 61. Budva, helenistička nekropola, keramički žižak u obliku ovna

Sl. 58. Budva, helenistička nekropola, grob sa priložima

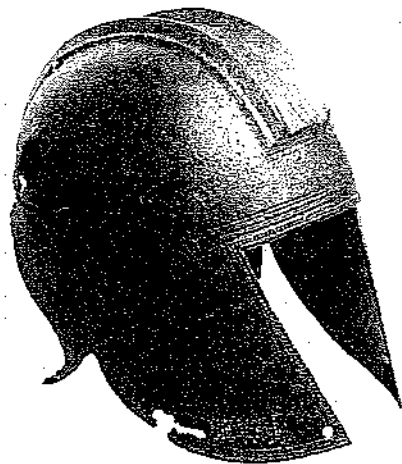
Sl. 60. Budva, helenistička nekropola, terakota

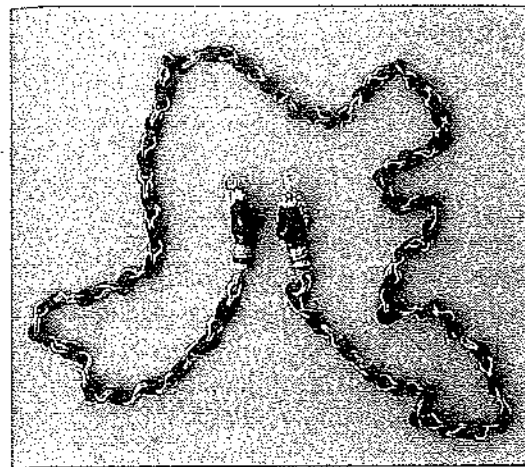
Sl. 62. Budva, helenistička nekropola, keramički sud, tzv. *lagnos*

Sl. 63. Budva, helenistička nekropola, staklene posude

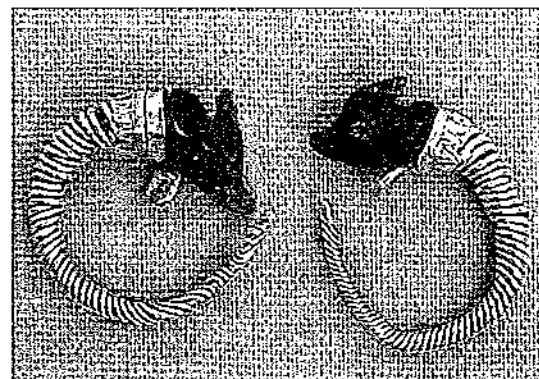
Sl. 64. Budva, helenistička nekropola, grčko-ilirski šlem

Sl. 68. Budva, helenistička nekropola, ogrlica sa krajevima u vidu negroidnih glava

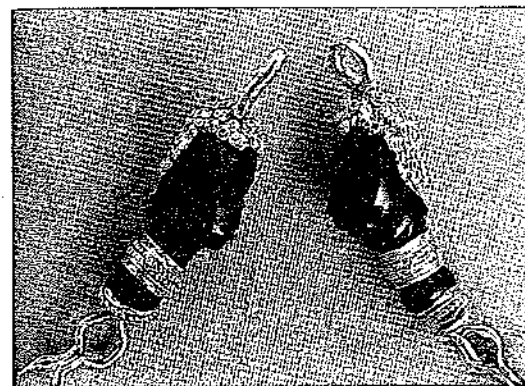
Sl. 69. Budva, helenistička nekropola, prsten sa ukrasnim kamenom

Sl. 65. Budva, helenistička nekropola, kolutaste naušnice sa ukrasom u vidu glave vuka

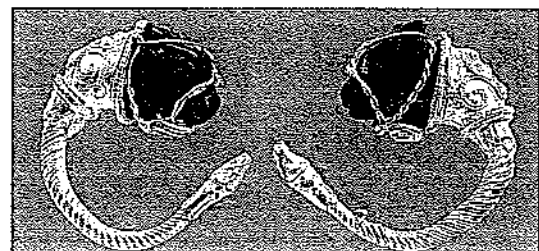
Sl. 67. Budva, helenistička nekropola, naušnica sa figuralnim privjeskom

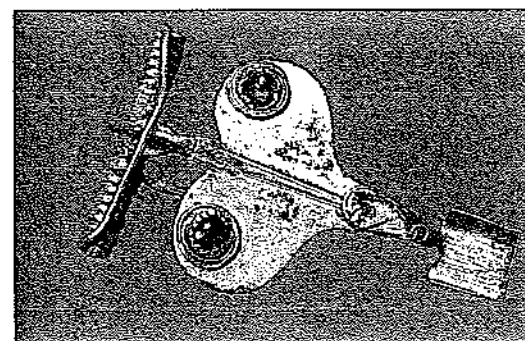
Sl. 70. Budva, helenistička nekropola, krajevi ogrlice u vidu negroidnih glava, detalj

Sl. 71. Momišići, srebrni prsten sa urezanim predstavom

Sl. 66. Budva, helenistička nekropola, kolutaste naušnice sa ukrasom u vidu glave bika

Sl. 72. Gostilj, srebrna sročlika fibula

sporadično, kako je to konstatovano kod nekropole u Gostilju, gdje su među 131 grobom sa inhumiranim pokojnicima otkrivena i tri sa ostacima spaljenih pokojnika. Ova, kako se za sada čini, izuzetna pojava grobova sa spaljenim pokojnicima na gostiljskoj nekropoli jasno pokazuje da čin spaljivanja pokojnika nije uzeo šireg maha među lokalnim stanovništvom, i da se inhumacija kao dominantan način pogrebnog rituala uporno održala sve do početka nove ere. Kao ilustracija ovakvog odnosa prema pokojnicima može da posluži helenistička nekropola Budve, u okviru koje nije otkriven ni jedan element koji bi ukazivao da je u nekom momentu došlo do promjene ovog odnosa, odnosno da se pored inhumacije primjenjivala i kremacija pokojnika, makar i u minimalnom obimu, što bi podrazumijevalo i određene promjene u osnovnim oblicima grobnih konstrukcija, inače, prisutne kod većeg broja helenističkih nekropola. Inhumacija pokojnika je osnovni pogrebni ritual koji se na helenističkoj nekropoli Budve primjenjuje nekoliko vjekova, odnosno za sve vrijeme njenog trajanja, od IV pa do kraja I vijeka stare ere.